KOZMİK OKYANUS

Saklı Tarih - Kitap 3

BURAK ELDEM

İNKILÂP

BURAK ELDEM

KOZMİK OKYANUS

Saklı Tarih - Kitap 3

Kozmik Okyanus / Burak Eldem

Sertifika No: 10614

Sayfa tasarım Şeref Kocaman
Kapak tasarım Okan Koç
Düzelti Sena Akpınar
Yayıma hazırlayan Tansel Mumcu

ISBN: 978-975-10-3100-6

11 12 13 14 15   10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Baskı
İNKILÂP KİTABEVİ BASKI TESİSLERİ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna - İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)
Faks : (0212) 496 11 12
posta@inkilap.com
www.inkilap.com

KOZMİK OKYANUS

Saklı Tarih - Kitap 3

BURAK ELDEM

İNKILÂP

Burak Eldem

1984'ten bu yana çeşitli gazete ve dergilerde yazarlık, editörlük, yayın yönetmenliği yaptı; televizyon ve radyo kuruluşlarında program yapımcısı ve danışman olarak görev aldı. 1999'dan sonra Türkiye'nin öncü internet kuruluşlarında editörlük ve yöneticilik görevlerini üstlendi. 2003 yılında, "Saklı Tarih" adını verdiği üç kitaplık alternatif tarih araştırmasının ilk adımını, "2012: Marduk'la Randevu" adlı çalışmasıyla attı. 2006 yılında bu dizinin ikinci kitabı olan "Fraternis: Kayıp Kitaplar, Gizli Kardeşlik" yayımlandı. 2004'teki ilk romanı "Seni Tılsımlar Korur", ölümsüzlük, insanlık tarihinin beş bin yıllık gizemleri ve uluslararası güç simsarlarının siyasi entrikaları üzerinde gelişen yarı fantastik bir kurgu üzerinde, "yalnızlık ve yabancılaşma" temalarına yoğunlaşıyordu. 2007'de okurla buluşan "Günbatımı Fandango" adlı romanı aynı tema üzerinde yürüyen bir "devam çalışması" niteliği taşıyor ve yirmi birinci yüzyılın belirsizliklerle dolu dünyasındaki ilişkileri zaman, paralel evrenler ve sonsuzluk kavramlarıyla buluşturuyordu.

Burak Eldem'in sekizinci kitabı olan "Kozmik Okyanus", evrenin başlangıcı ve yaşamın ortaya çıkışından uygarlığın ilk adımlarına dek uzanan süreci, insan düşüncesi ve kavrayışındaki değişimin ışığında ele alırken, binlerce yıl önceki "ilk kültür"ün de izlerini sürüyor. Kitap aynı zamanda, on yıllık bir çalışmanın ürünü olan "Saklı Tarih" üçlemesinin final adımı niteliğinde.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Yaklaşık on yıl önce, "Saklı Tarih" üst başlığı altında tasarladığım üç kitaptan oluşan uzun soluklu çalışmaya başlarken, bu yolculuktaki en zor ama en heyecan verici etabın son bölüm olacağını düşünmüştüm; gerçekten de beklediğim gibi oldu. Zorluk her şeyden önce, verilerin giderek seyrekleştiği, bol miktarda belirsizliği içeren bir hayli ıssız bir alan durumundaki prehistoryanın karanlık sularında gezinmekten kaynaklanıyordu. *Kozmik Okyanus*'ta kimi zaman küçücük bir mum ışığının cılız ışığında, kimi zaman da el yordamıyla ilerlemek; ulaşılan en küçük bilgi kırıntısını bile dikkatle incelemek gerekiyordu. Diğer yandan, birçok farklı disiplinin alanına kıyısından köşesinden de olsa girmek durumundaki böylesi bir çalışmada, okurun terminolojik yoğunluk içinde boğulmadan bu yürüyüşe eşlik etmesini sağlamak, işin yöntemsel zorluklarını oluşturmaktaydı.

Daha işin başında bu zorlukları bilerek ve göze alarak yola çıkınca, kendinizi de tüm o yorucu sürece zihinsel olarak hazırlamış oluyorsunuz. Hele böyle zor yollarda yürümek her zaman kendi seçiminiz olmuşsa, yakınmak bir yana, farklı bir haz bile duyabiliyorsunuz bundan. Bu nedenle, kendi adıma *Kozmik Okyanus*'un tüm yoruculuğuna karşın, Saklı Tarih üçlemesi içinde bana en çok heyecan veren etabı oluşturduğunu söyleyebilirim. Eğer benzeri bir heyecanı okura da aktarabilirse, yalnızca bu son etap değil, tüm üçleme amacına ulaşmış olacak.

2012: Marduk'la Randevu, Bronz Çağı'nın ilk büyük uygarlıklarından, Hıristiyanlığın şafağına uzanan zaman dilimi üzerinde yoğunlaşıyor ve insanın tarihiyle "doğanın tarihinin" iç içe

geçtiği kırılma noktalarını, yazılı ve sözlü kültürdeki yansımalarıyla ele alıyordu. *Fraternis*, Roma'nın kuruluş dönemlerinden günümüze dek uzanan süreç içinde, söz konusu kırılma noktalarının sosyal ve kültürel yapı üzerinde yarattığı olumsuz sonuçları ortadan kaldırmayı misyon edinmiş heterojen bir grubun yaklaşık üç bin beş yüz yıllık serüvenini, tüm kilometretaşlarıyla ele almaya çalıştı. Bu kitaptaysa, bir tür "başlangıca dönüş" yolculuğuna çıkıyor ve evrenin oluşumundan yeryüzünde yaşamın başlangıcına, insanın ortaya çıkışından uygarlığın ilk adımlarına uzanan bir yolculuğu gerçekleştiriyoruz birlikte. Tarihin "saklı" yüzündeki kayıp halkaları bilimin ve eski kozmolojilerin içinde ararken de, yolumuz yine Mısır'dan, Mezopotamya'dan, İndüs kıyılarından, Çin'den ve Doğu Avrupa'dan geçip, çok yakından tanıdığımız topraklarda, Anadolu'da noktalanıyor.

Kozmik Okyanus'la birlikte, "Saklı Tarih" üçlemesi tamamlanmış oluyor. Bu uzun çalışmayı gerçekleştirdiğim süre boyunca asla azalmayan ilgi ve desteklerinden dolayı tüm okurlarıma; 2003'ten bu yana kitapların geniş bir okur kitlesiyle buluşmasını sağlayan yayıncım İnkılap Kitabevi'ne ve yoğun çalışma dönemlerim sırasında bazen vefasız, hatta belki "çekilmez biri" olabilmeme karşın her zaman yanımda olan aileme ve "kardeşim" gibi gördüğüm yakın dostlarıma, yürekten teşekkür ediyorum.

Burak Eldem
Aralık 2010

I. EVREN

1. Başlangıca Dönüş

Binlerce yıldan bu yana hemen her insan, şu fazlasıyla basit ve tanıdık soruyu kendine en az bir kez sormuştur herhalde: "Peki ama *her şey* ne zaman ve nasıl başladı?"

Zamanı, evreni ve tarihi anlamaya ya da anlamlandırmaya çalışırken, aslında çok doğal bir alışkanlıkla bu gezegen üzerindeki günlük hayatımızı belirleyen kavram ve değerlere yaslanarak düşündüğümüzden, bizi çevreleyen her şey için de çizgisel bir anlayışa uygun, belli bir başlangıç noktası düşlemeye çalışırız zihnimizde. Böyle bir düşünce sistemi içinde gözlerimizin önüne getireceğimiz her aşama, beraberinde kaçınılmaz olarak "bir öncesiyle" ilgili soruları ortaya çıkaracağı için de, uzayıp giden tekdüze sorular silsilesi belli bir yere geldiğinde tıkanır: "Peki *ondan da önce* ne vardı?"

Kastedilen, daha doğrusu zihinlerde canlandırılmaya çalışılan şey, varsayımsal bir "sıfır noktası"ndan başka bir şey değildir aslında. Bizi kuşatan o büyüleyici ve belki biraz da ürkütücü sistemin, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını anlamaya, bilgimiz ve aklımız yettiğince de üzerinde fikir yürütmeye çalışırız. Algılayabildiğimiz, izleyebildiğimiz ve kısmen de olsa kavrayabildiğimiz bir düzlemde, her şeyin bir başlangıcı ve sonu olduğunu deneyimlemek, algı ve kavrayışımızı –halihazırda– fazlasıyla aşan, bilinmezliklerle dolu bir sistem için de böyle bir başlangıç noktası olması gerektiğini düşündürür bize. Bunun ardından da yine günlük hayatın dayattığı pratikten yola çıkarak, her başlayan sürecin bir bitişi olması gerektiği varsayımıyla, başlangıcını tam

olarak kavrayamadığımız evrenin bir de "sonu" olmasının kaçınılmazlığı üzerinde düşünmeye başlarız. Her şeyin "sıfır noktası" ile ilgili sorular *kozmogoni* yani "evrendoğum" dediğimiz varsayım ve tümevarımlar bütününü beslerken, "bitiş" ile ilgili düşünce ve öngörülerimiz de, *eskatoloji* olarak adlandırılan "dramatik final" için tahminler ve fikir yürütmeler üzerinde yükselir.

Hangi çağda doğmuş olursanız olun, durum pek değişmiyor: Gözlerinizi size yabancı bir dünyaya açıyor; onun yapısını, işleyişini ve kendine özgü kurallarını birer birer öğrenmeye başlıyorsunuz. Büyük bölümü hayatın kendi pratiği içinde, hemen her şeyi bire bir deneyimleyerek gerçekleşen bu öğrenim sürecinin oldukça erken aşamalarından itibaren "dış destekli yönlendirme", yani ebeveyn ve aile büyüklerinden küçük dozlar halinde aktarılan bilgiler de giriyor devreye. Yapılması ve yapılmaması gerekenleri, istek ve ihtiyaçlarınızı duyurmanın yöntemlerini ve giderek genişleyen bir çember içinde, yakınınızdaki diğer bireylerle iletişim kurmayı belli bir düzende öğrenmeye başlıyorsunuz.

Yaşamın ilk adımlarındaki bu "acemi eğitimi" sona erdiğinde, yani konuşmayı, dinlemeyi ve diğer insanlarla iletişim kurmayı öğrendikten sonra, çevrenizde olup bitenlere olan merak ve ilginiz de biraz daha derinleşmeye başlıyor. Artık yalnızca günlük yaşamın sürdürülmesiyle ilgili basit ve sıradan ayrıntıları, evinizde yaşamanın kurallarını, temel ihtiyaçlarınızı karşılamayı bilmek yetmiyor size; giderek daha çok soru sormaya başlıyorsunuz. Sizi kuşatan, içine doğduğunuz bu dünyayla ilgili bıkıp usanmadan birbiri ardına yinelediğiniz sorulara aldığınız her yanıt da, giderek çeşitlenip sayıları artan yeni soruları birlikte getiriyor. Soruyor, öğreniyor, size verilen bilgileri kabullenerek belleğinizde depolamaya başlıyorsunuz ki, zihninizin tıpkı bir bilgisayarın sabit diski gibi "formatlanma" işlemi de bu süreç içinde yavaş yavaş gerçekleşiyor.

Zaman ya da mekân hiç önemli değil. Hangi çağda, dünya-

nın hangi köşesinde doğmuş olursanız olun, değişmeyen gerçeklik, bu "formatlama" işlemiyle mutlaka karşılaşılması. Çağa ya da kültüre göre ortaya çıkan farklılıklar, yalnızca formatlamayı gerçekleştiren egemen yapının kullandığı "işletim sistemiyle" ilgili; formatlama işleminin kendisiyle değil.

Dış dünyayı daha yakından tanımaya başladıkça, algılarınız yoluyla elde ettiğiniz verileri toplayıp zihninizde depoluyor ve onlar üzerinden düşünmeye, sonuçlar çıkarmaya başlıyorsunuz. Soracağınız her yeni soru, aldığınız bir önceki yanıt üzerine kurulu olduğu için, aslında ister istemez sizi bilgilendiren kaynakların yönlendiriciliğinde düşünmeye ve değerlendirmeye çalışıyorsunuz her şeyi. Bir başka deyişle, size yalnızca ham bilgiler ya da yalın yanıtlar değil, bir "düşünce biçimi" de küçük dozlar halinde sunulmaya başlıyor. Temel kavramlarınız, sorgulama biçimleriniz ve düşünme yöntemleriniz de, elbette yine o karmaşık format işlemi tarafından belirlenen kurallarla yönlendiriliyor.

Zihninizin serbest ve koşullamaların dışında çalışabilme ve algıları değerlendirebilme yeteneği, ilk günlerden başlayarak maruz kaldığınız "temel eğitimin" ilerlemesiyle birlikte giderek esnekliğini ve açıklığını yitiriyor böylece. Başka şansınız olmadığı için büyük kısmını sorgusuz kabullenmek durumunda kaldığınız temel yargı, değer ve kavramlar; bebeklikten çocukluğa, ergenlikten yetişkinliğe uzanan süreç içinde giderek kemikleşiyor ve gerçekliğin sınanmasında başlıca aracınız haline geliyor.

Temel ve değişmez ilkelerden biri olarak, her şeyin bir başlangıcı ve sonu olması gerektiği varsayımını kabullenip içselleştiriyorsunuz sözgelimi. Çünkü içinde yaşadığınız dünyada işler buna göre yürüyor. Uzaklıkları, mesafeleri ve yolları bu temel düşüncenin gerektirdiği biçimde algılıyor ve değerlendiriyorsunuz: Evinizin bulunduğu sokak, belli bir noktada bitip ana caddeye bağlanıyor; o cadde daha sonra belki bir otoyola, otoyol da

başka kentlere. İçinde oynadığınız bahçenin belli sınırları var; mahallenizin başlangıç ve bitişini işaretleyen sokak ya da caddeler olduğunu biliyorsunuz.

Kavramsal sınırlamalar yalnızca mesafe ya da alanlardan ibaret değil. Yaşam deneyiminiz içinde, zamanla bağlantılı olguların da bir başlangıç ve bitişe sahip olduğunu öğreniyorsunuz. Güneş battığında gün bitiyor, gece başlıyor. Mevsimlerin, yılların, okulun, tatilin, eğlencenin, uyumanın, kısacası her şeyin bir başlangıcı ve sonu var. Fakat diğer yandan, parçalara bölünmüş süreçlerin sınırlılığına karşın, "zamanın kendisi" belli bir kesintisizliğe sahip. Süreçler başlıyor ve bitiyor ama bütün bunlardan bağımsız olarak zaman, durmaksızın akmayı sürdürüyor. Bizim "formatlı" düşünce biçimimizse bu süreğenliği bütün çıplaklığıyla algılarken, sınırlandırılmış süreçleri içinde eriten zamanı belli bir "çizgisellik" içinde görmeye eğilimli.

Akıp giden kesintisiz zaman da imge olarak düz bir çizgiye benzer çağrışımlar yaratıyor zihnimizde. Aradaki tek fark, başlangıç ve bitişleri belirleyen sınırların olmaması. Bir başka deyişle, günlük yaşam pratiği içinde anlamlı ve işlevsel görünebilen zaman kesitleri ya da dilimlerinde olduğu gibi, uzayıp giden uçsuz bucaksız bir çizgi olarak düşünüyoruz zamanın kendisini de. Bu durumda formatlı düşünce sistemimiz, ister istemez bir başlangıç ve bitiş noktası arama eğilimine giriyor.

Küçük zaman aralıkları içinde bildik ölçüm birimlerini kullanarak her anın öncesini ve sonrasını düşünebildiğimiz için, ileriye ya da geriye doğru giderek, alıştığımız kavram ve düşünce sistemiyle uyumlu bir başlangıç ve bitiş noktasına ulaşma isteği, zihnimize atılan formatın doğasında var: Eğer bugün perşembeyse, bir önceki günün çarşamba olduğunu biliyoruz. Peki ondan önceki gün? Salı. Ya ondan öncesi? Elbette pazartesi. Aylardan haziransa, bir öncesinde mayıs gelip geçmiş demektir. Eğer 2009

yılındaysak, bir önceki yıl 2008'dir, ondan öncesi 2007, daha da öncesi 2006. Peki ya daha uzak geçmiş? Yüz yıl öncesi, bin yıl öncesi, beş bin yıl öncesi?

Onlar için de kendi çizgisel zaman ölçüm sistemimiz içinde tanımlanmış değerler vardır elbette. Geriye doğru giderken belli bir "kerteriz" noktasını başlangıç kabul eder ve ondan öncesini eksi değerler vererek artırırız. Tabii "-1700 yılı" demeyiz de, sözgelimi "İsa'dan Önce 1700" deriz. Zaman, bu çizgisel yöntem ve anlayış içinde her iki yönde de "sonsuz" olarak tanımladığımız bir belirsizliğe doğru uzanır gider.

Eğer sorular silsilesi basit bir matematik işleminden ibaret olsaydı, sorun yoktu belki de ama kaçınılmaz bir merak bizi zaman içinde olabilecek en uzak noktaları düşlemeye doğru sürüklerken, içinde yaşadığımız evrenin geçirdiği değişimleri tüm aşamalarıyla birlikte anlama isteğini de körükler. İlkin insanın tarihini, hangi aşamalardan geçtiğini merak ederiz; ardından da üzerinde yaşadığımız gezegen ve onu kuşatan sistemin değişim ve dönüşümlerini. Belli bir noktaya geldiğimizde de, o kaçınılmaz ve ürpertici soru dikilir karşımıza:

"Peki hepsinden önce, en önce ne vardı? Her şey nasıl başladı? *Başlangıçta* ne vardı?"

Her şeyin bir başlangıcı ve sonu olması gerektiği düşüncesini çizgisel zaman anlayışımız içinde evrenin tamamına uyguladığımızda, birçok yönüyle paradoksal görünen bu soru artık alıştığımız, yatkın olduğumuz, *formatlandığımız* düşünce biçimini zorlamaya başlar. Belirleyebileceğimiz her "başlangıç noktası"nın bir an, bir adım öncesi de olabilecektir elbette kurgusal olarak. Bu durumda ya zamana ve evrene bakışımızı hiç değilse *büyük ölçekli* sorularda köklü biçimde değiştirmemiz gerekecektir ya da salt "başlangıç anı"na özgü *kuraldışı* ve kestirme bir yanıt bulup, ne kadar anlaşılmaz gözükürse gözüksün, onu kabullenmemiz.

Birinci seçenek (olanaksız değilse bile) oldukça zor ve çetrefil gelecektir. İkinci seçenekse, bilinen bütün kurallar için bir istisna, bir özel durum belirlenerek, varsayımsal da olsa daha kolay bir çözüm seçeneği sunar: Bir *Yaratıcı* vardır, evreni henüz daha "zaman yokken" kendi iradesiyle var etmiştir; dolayısıyla başlangıç da, bitiş de onun istek ve kararına bağlıdır.

Böylece başlangıcı olmayan, dolayısıyla "çizgisellik içinde algılanamayan" bir zaman kavramı üzerinde düşünmenin getireceği zorluklardan ve sorunlardan kurtulmak için, onun yerine *başlangıcı olmayan ve çizgisellik içinde algılanamayan bir Yaratıcı* düşüncesi ikame edilir; rahat bir nefes alınır.

Yer, gök ve ışık

Uygarlık tarihinin son bin beş yüz yıllık diliminde insan düşünce yapısının biçimlenmesini büyük oranda etkileyen tektanrılı dinler, yani Judaizm, Hıristiyanlık ve İslam, bu perspektiften bakarak açıklıyor evrenin varoluşunu. *Başlangıçtan* itibaren hangi gelişmelerin yaşandığı, Yaratıcı'nın esiniyle yazıya geçirildiğine inanılan kutsal kitaplarda kayıtlı. Dünyada bugüne dek en çok okunan ve en yaygın biçimde kabul gören kutsal kitap da, üzerinde dönüp durduğumuz temel soruna, bu bakış açısından hareketle şu yanıtı getiriyor:

"Başlangıçta Tanrı yeri ve göğü yarattı. Ve yer biçimsiz ve boştu. Engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın ruhu suların üzerinde geziniyordu. Tanrı 'Işık Olsun' dedi ve ışık oldu."[1]

Eski Ahit'in ilk kitabı olan Tekvin (*Genesis*), evrenin "başlangıç anı" ile ilgili olarak bu yalın açıklamayı getiren ayetle açı-

1 Tekvin 1:1-3

lır. Henüz *hiçbir şeyin olmadığı* o kritik aşama, yani ezelden beri süren o *mutlak hiçlik* konumu, her şeyin başlangıcını belirleyecek üstün bir iradenin eylemiyle noktalanmış ve insan zihninin kavrayışı içinde *başlangıç* denecek ilahi an ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle evrenin tarihi, Tanrı'nın isteği ve edimiyle o "bilinmeyen an" sonrasında başlamakta; varoluşu ilgilendiren en büyüğünden en küçüğüne dek bütün ayrıntılar, *yaratım* adı verilen ilahi edim ile birlikte ortaya çıkmaktadır Tekvin'e göre.

Bu anın öncesine ilişkin hiçbir ifadenin yer almaması, yaratım eyleminden önceki mutlak hiçlik aşamasının *maddesel evren* için geçerli olduğunu, bu ezeli aşama boyunca zamandan bağımsız olarak var olan öncesiz ve sonrasız varlığın yalnızca Tanrı kavramıyla açıklanabileceğini hissettirir. Yani Tekvin'in evren anlayışına göre "başlangıç", yalnızca bizim içinde yaşadığımız ve algılayabildiğimiz maddi evren içindir; onun öncesindeki mutlak hiçlik aşaması zaman ve mekânın tümüyle dışında düşünülmeli, bu nedenle de zihnimizdeki o çizgisel zaman ve tarih anlayışının ötesinde olduğu varsayılarak "başlangıçsız" kabul edilmelidir.

Tekvin'in yaklaşımı, çizgisel zaman anlayışı içindeki "bilinmezlik anı"nı açıklayabilmek için kullandığımız "sonsuzluk" kavramını da doğrudan doğruya Tanrı'ya eşitler. Yani öncesiz ve sonrasız olan yalnızca Tanrı'dır; bütün maddi evrenden bağımsız, onun üzerinde ve ötesinde olan, aşkın (*transcendental*) ve üstün irade. İnsanın da bir tür "tanık" konumuyla belli bir aşamadan itibaren içinde yer aldığı evreninse, hem başlangıcı hem de sonu vardır. Bir başka deyişle, çizgisel zaman anlayışımızdaki sınırlanmış süreç kavramı, evrenin kendisi için geçerli ama onu var eden üstün güç için geçersizdir.

Başlangıç anının belirleyici eylemi, Tanrı'nın "göğü ve yeri" yaratması olarak tanımlanır Tekvin'de. Evren, iki ana bileşene ayrılmış gibidir: "Aşağısı", yani yüzeyinde durduğumuz "yer" ve bunun üzerini kaplayan "yukarısı", yani "gök". Peki *yer* ile

kastedilen dünya mıdır, yoksa bütün gökcisimlerini de içerecek biçimde "katı madde"nin tamamı mı?

Çevirilerin çoğu kez, ana metnin ilk yazıldığı anda düşünülen ve vurgulanan anlamları belli oranda deforme ettiği ve bazen de büyük sapmalara yol açabileceği düşünülerek, Tekvin'in ilk ayetini bir kez de özgün metinden okumak gerektiği geliyor akla ister istemez. İbranice orijinaldeki cümle, şu:

"*Bereşit bara Elohim et ha şamayim v'et ha-aretz.*"

Ayetin içindeki orijinal sözcük olan "*ha-aretz*", tıpkı çoğu dilde de benzeri biçimde kullanıldığı gibi, iki farklı anlamı aynı anda içeriyor. Birincisi, üzerinde yaşadığımız gezegen, yani *Dünya* (Arapça *Arz* sözcüğünde olduğu gibi.) İkincisiyse, yerkürenin yüzeyini oluşturan *kuru toprak*. Sözcük, fonetik olarak aşağı yukarı tüm Batı dillerine, benzeri yapıda ve aynı çift anlamlılığı içerecek biçimde girmiş. Proto Hint-Avrupa dillerindeki "er-" kökü üzerinden Eski İngilizce'de *eorde* (sonrasında *earth*), Proto Germen dilinde *ertho* (sonrasında Almanca'da *erde*, Flamanca'da *eerde*) ve Latin dillerinde *terra* (Fransızca'da *terre*, İtalyanca'da *terra*, İspanyolca'da *tierre*) olarak yaşayan "ha-aretz", birincil olarak "ayağımızı bastığımız toprak" anlamını veriyor. Sonrasında da, daha genel bir anlam olarak, yaşamımızın tamamını sürdürdüğümüz gezegen, yani *dünya*.

Benzeri biçimde yaratım eyleminin diğer parçası olan "gök" de, aslında bizi kuşatan evrenin tamamından çok, dünyadan gözlendiği ve kavrandığı biçimiyle *gökyüzünü* anlatıyor. Böyle bakıldığında orijinal metnin aslında "insanın üzerinde yaşadığı ve var olduğu tek mekân" olarak görülen "yer" ile, buradan gözlenebildiği biçimiyle "gök" kavramlarını kastettiği; yani aslında bütün karmaşıklığı ve "çok parçalılığı" içinde evrenin değil, "dünyanın yaratılışı"nı anlattığı düşünülebilir.

Bu ifade biçiminin ardındaki bakış açısı, Tekvin'de *yalnızca* insanın gördüğü ve kavrayabildiği maddesel alanın "evren" olarak algılandığını akla getiriyor. Var olan tek ve geçerli mekân, ayağımızı bastığımız yeryüzüdür; bunun ötesindeki her şey de yaratımın diğer büyük parçasını oluşturan gökyüzünün içinde bizler tarafından *kısmen* gözlenebilir olandır. Tekvin'in birinci bölümünün devamındaki ayetler, metne egemen olan evren kavrayışının tam da böyle olduğu görüşünü güçlendirir nitelikte:

"Ve Tanrı dedi ki: Gündüzü geceden ayırmak için, işaretler için, zaman için, günler ve yıllar için gökyüzünde ışıklar olsun; yeryüzüne ışık vermek için gökte bulunsunlar. Ve Tanrı, daha büyüğü gündüze, daha küçüğü de geceye hükmetmek üzere iki büyük ışık ve yıldızları yaptı."[2]

Tekvin bize, üzerinde yaşadığımız dünya ve onu kuşatan gökyüzünden ibaret olan, hayli dar sınırlar içinde düşünülmüş bir evrenin başlangıcını anlatmaktadır aslında. Güneş ve Ay, yeryüzüne uzaklıkları ve büyüklükleri gözetilmeksizin, yalnızca gündüze ve geceye hükmeden iki farklı ışık olarak görülmekte; karanlık gökyüzünde ışıldayan yıldızlar da, işlevi geceye ışık vermekle sınırlı "göksel dekor" biçiminde değerlendirilmektedir. Metindeki evren anlayışında Ay'ın dünyanın uydusu olma gibi bir niteliği yoktur; geceye ışık veren, gözlenebilir büyüklüğü açısından da Güneş'le eşdeğer görülen parlak bir gökcismidir, o kadar. Diğer yandan Güneş de diğer yıldızlardan tümüyle ayrı tutulmuş, geceleri yerini Ay'a bırakan, güçlü bir göksel ışık kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Bu biçimiyle, bütün İbrahimî dinlerin ilk kaynağı olma durumundaki Eski Ahit'in, yaratılış sürecinin başlangıcını anlatan Tekvin'in ilk bölümlerinde bütünüyle "dünya merkezli" (*geocentric*) bir yaklaşıma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Evren kavrayı-

2 Tekvin 1:14-16

şı, üzerinde yaşadığımız yeryüzüyle sınırlıdır ve zaten o evrenin merkezi de yeryüzüdür. Gökyüzünde izlenebilen diğer cisimler, büyüklükleri ve işlevsellikleri gözetilerek kategorize edilmiş; yeryüzündeki gözlemci açısından en büyük iki gökcismi olan Güneş ve Ay aynı "sınıf" içinde değerlendirilerek yalnızca "ışık verme" ve "zamanı ölçme" işlevleriyle dikkate alınmış; evrenin geri kalan tüm diğer maddi unsurları, yani "gece izlenebilen yıldızlar" da ışıklı gökyüzünün diğer elemanları olarak sunulmuştur.

Yazıldığı dönemde, ait olduğu coğrafyanın büyük bir bölümüne egemen olan bu evren anlayışında gezegenler, yörüngeler, uydular, yıldız sistemleri ve galaksiler yoktur. Kısacası, bugün dünyanın önemli bir bölümünde genel kabul gören inanç sisteminin ilk kutsal kitabı olan Eski Ahit, evrenin başlangıcını anlatan Tekvin'de bize "dünyanın yaratılışından" söz eder aslında, evrenin değil.

İbrani kültürünün kutsal kitabı olan Torah (Tevrat – Eski Ahit) içinde yazıya geçirilen ilk bölümün "Mısır'dan Çıkış" (Exodus) anlatısı olduğu düşünülüyor. Büyük oranda belirsizlikleri içermekle birlikte en erken İÖ sekizinci yüzyılda kaleme alınmaya başlandığı sanılan bu metin, İbrani halkının uzun bir süre bir tür "göçebe misafir" olarak Mısır'da yaşadıktan sonra ülkeyi terk ederek, kırk yılı aşkın bir gezginliğin ardından Kenan topraklarına yerleşmesinin hikâyesi. Yukarıda incelemeye çalıştığımız, evrenin yaratılışını konu alan ve Torah derlemesinde "Musa'nın Birinci Kitabı" olarak anılan Tekvin ise, Babil Sürgünü adıyla anılan olayın sonrasında, yani en erken İÖ beşinci yüzyıl başlarında yazılmış.[3]

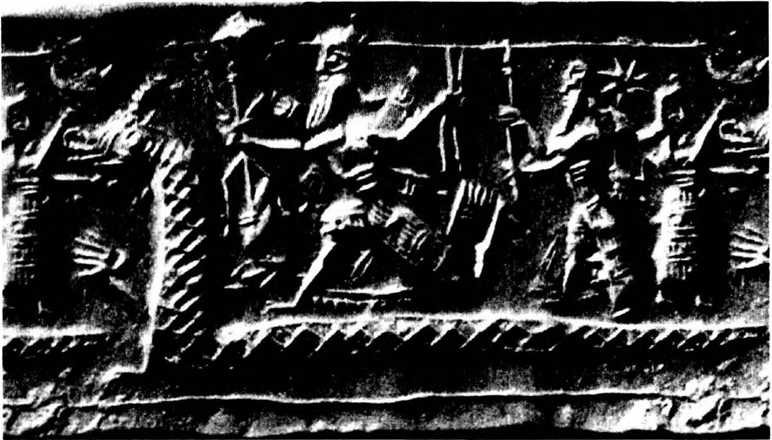
Enuma Eliş: Babil gözüyle yaratılış

Kimi uzman ve araştırmacılar, Tekvin ile Mezopotamya'nın

3 Bu konuda bkz. "2012: Marduk'la Randevu", s: 83-86

"Yaratılış Miti" olarak bilinen ünlü Akad (Babil) destanı *Enuma Eliş* arasındaki benzerliklere dikkat çekiyorlar. Bu yöndeki bağlantıları kuracak yazılı kaynaklara da, geç dönem Babil metinleri arasında rastlanabiliyor. Sözgelimi, İÖ üçüncü yüzyılda Helen kontrolü altına giren Babil'in en ünlü tarihçilerinden Berossus'un yaratılış ve Enuma Eliş'e ilişkin kaleme aldığı yazılarda, kimi zaman Tekvin'deki anlatıyla bire bir benzerlik gösteren kavram ve üslup ayrıntıları söz konusu. Bundan yola çıkan bazı tarihçi ve kutsal kitap uzmanları, Tekvin'in İÖ üçüncü yüzyılda *Berossus'un aktardığı biçimiyle* Enuma Eliş'ten geniş ölçüde esinlenerek İskenderiye'de yazıya geçirildiği görüşünde.[4] Bir diğer yaklaşıma göre Tekvin yazarları, söz konusu metinlerle Berossus'tan üç yüzyıl önce, Babil Sürgünü'ndeyken karşılaşmıştı zaten.

Kaleme alınış tarihiyle ilgili farklı görüşler bir yana, acaba evrenin başlangıcını konu alan ve Tevrat'ın ilk kitabını oluşturan anlatı, Akad Uygarlığı'nın bu çok iyi bilinen kozmogonik mitinden mi esinlendi?

Akad silindir mühründe Enuma Eliş'ten bir sahne: Marduk'la Tiamat'ın göksel savaşı

4 Ayrıntılı bir inceleme için bkz. **Russell E. Gmirkin**, "Berossus and Genesis, Manetho and Exodus"

Orijinalinin Sümer kökenli olduğunu düşünmemize neden olacak birtakım iz ve ipuçları içermekle birlikte, Sümer dönemine ait bir kopyası bugüne dek bulunamamış olan Enuma Eliş'in eldeki en eksiksiz versiyonu, Austin Henry Layard'ın Nineve'deki kazılar sırasında Asur Kralı Asurbanipal'in görkemli kütüphanesinde bulduğu ve İÖ sekizinci yüzyıla ait olduğu düşünülen Akadça metindir. Yedi kil tablet üzerine kaydedilen ve bu nedenle "Yaratılışın Yedi Tableti" olarak da bilinen destan, genel hatlarıyla Tekvin'e oranla daha ayrıntılı ve karmaşık bir yaratılış süreci öngörür evren için. Bu anlatıda, yaratılışın hemen öncesinde var olan bir tür "kararsızlık" ya da "kaos" durumundan; farklı gökcisimleri ve bunların hareketlerinden; düzenin sağlanması yolunda ilahi güçler aracılığıyla uygulanan "göksel şiddet"ten ve sonuçta kesinleşen yörüngelerden söz edildiğine tanık oluruz. Yaratılış öncesi durum, Enuma Eliş'in dizelerinde Tekvin'deki anlatıya oranla daha net ifadelerle dile getirilir:

> "Yükseklerdeyken ne cennetin (Göklerin) adı konmuştu henüz
> Ne de aşağıdaki dünyaya (Yer'e) bir ad verilmişti
> Onları içinde taşıyan ilk varlık Apsu
> Ve hepsini doğuran Tiamat
> Sularını birleştirdiler"[5]

Enuma Eliş, başlangıç noktasındaki kararsızlık ve karmaşa aşamasında henüz var olmayan göksel tanrıların (*Anunna* tanrılar) ilahi düzenleme sırasında yaratılmalarını ve kendi "yazgı tabletlerine", yani göksel yörüngelerine kavuşmalarını epik bir dille anlatır. Sümer ve Akad uygarlıklarına ait kozmolojik metinler ve gökyüzü kayıtlarıyla karşılaştırıldığında, her biri birer "gök tanrısı" olarak değerlendirilen ilahi varlıkların aslında Güneş sistemimizdeki bilinen gezegenlere karşılık geldiği ve belirsizlik

5 Leonard W. King, "Seven Tablets of Creation Vol. I", s. 2-3

ortamının "göksel çarpışmalar" sonrasında ortadan kaldırılmasıyla bunların kendi yörüngelerine kavuştuklarından söz edildiği anlaşılır. Metinde özellikle çıplak gözle yeryüzünden izlenebilen beş gezegen (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn), Güneş, Ay ve Dünya'nın yanı sıra, bütün bu göksel karmaşaya "uzaklardan gelerek" son veren ve kaosun temsilcisi *Tiamat*'ı parçalayarak düzeni oluşturan bir başka gökcisminden daha söz edilir ki, bu da Akad/Babil panteonunun en yüce tanrısı *Marduk*'tur.

Ancak bütün bu ayrıntılarla birlikte ele alındığında bile, günümüzden yaklaşık dört bin yıl kadar önce yazıldığı düşünülen Enuma Eliş, evrenin değil, *bizim güneş sistemimizin* oluşumunu anlattığı izlenimini verir. Bir başka deyişle, sözünü ettiğimiz "sıfır noktası"ndan çok daha sonraki bir aşamadır *Yaratılışın Yedi Tableti*'nde sözü edilen.

Akad Uygarlığı, Mezopotamya'nın güneyine İÖ ikinci bin yılın ortalarında egemen olan Sami kökenli bir halk tarafından kurulmuş ve İ.Ö 2300-1650 arasında bu coğrafyanın en etkin güçlerinden biri haline gelmişti. Farklı bir dil konuşmalarına ve kendilerine ait bir kültürü yüzyıllar içinde biçimlendirmelerine karşın, gerek resmi gerek teolojik metinlerinde "Sümer Ülkesi"nin yeni sahipleri olduklarını vurgulayıp, Sümer kültürüne de büyük oranda sahip çıktıklarını biliyoruz. Yalnızca kullandıkları yazıyı Sümer'den ödünç almakla kalmamışlar, resmi kayıtlarında ve arşivlerinde Sümerceyi doğrudan doğruya kullanacak oranda, kendilerinin öncülü kabul ettikleri bu kültüre bağlı kalmışlardı. O halde, kimi tanrı adlarından göksel ve kozmolojik kavramlara dek Sümer düşüncesinden derin izler taşıdığı izlenimi veren Enuma Eliş'in, aslında benzer bir Sümer ürününün geç dönem kopyası olduğu söylenebilir mi?

Bunu net ve kesin olarak bilemiyoruz; çünkü Enuma Eliş'teki anlatıyla paralellik sergileyecek bir Sümer metni bugüne dek bulunamadı. Buna karşılık, aşağı yukarı İÖ üçüncü binyılın baş-

larında bölgede bilinen ilk yazılı kültürü oluşturan Sümerlerin, genel hatlarıyla "evrenin yaratılışı" başlığı altında değerlendirilebilecek farklı metinleri ele geçti. Bunların büyük bölümü de, "Gılgamış Destanı" adıyla bildiğimiz epik metnin giriş bölümündeki birkaç paragrafa sığacak kadar sınırlı.

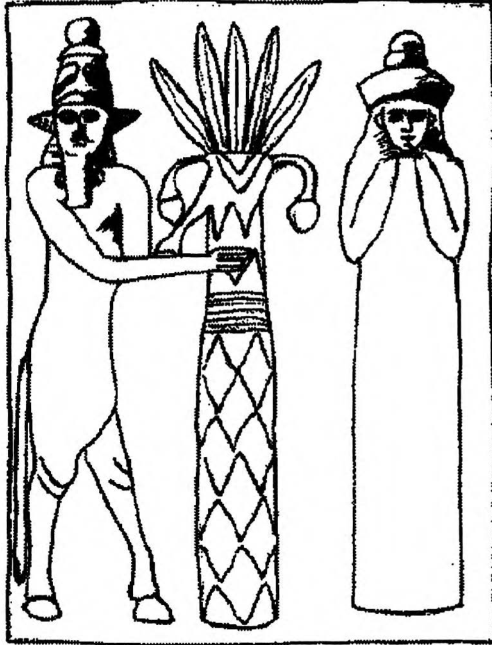
Yaratılışın ilksel denizi

Çoğu uzman tarafından Helen kültüründeki *Heracles*'in öncülü olarak kabul edilen Gılgamış adlı kahramanın hikâyesinin anlatıldığı bu metnin başlangıcında, Sümer düşüncesindeki "yaratılış" kavramı üzerine fikir verebilecek birtakım temel unsurlara rastlıyoruz. Bu kısa ama özlü anlatı, belli başlı yalın kozmik kavram ve prensipler üzerinden giderek, içinde yaşadığımız evrenin nasıl var olduğuna ilişkin, bazı yönleriyle Tekvin'i çağrıştıran birtakım notlar iletiyor bize.

Sümerce'de evren, yer ve gök sözcüklerinin bileşiminden oluşan AN.Kİ adıyla anılıyor. "An", hem uçsuz bucaksız gökyüzünü, hem de yeryüzünün üzerinde yer alan bu büyük alanın sahibi olarak gördükleri tanrıyı anlatan bir sözcük. "Ki" ise, tıpkı İbrani metninde olduğu gibi hem ayağımızı bastığımız toprak, hem yeryüzü hem de ülke anlamına geliyor. Dolayısıyla, sözcüğün etimolojisi üzerinden giderek bile Sümer'in kadim kozmoloji anlayışı içinde evrenin, yeryüzü ve onu çevreleyen "gök kubbeden" oluştuğunu görmek mümkün.

Gılgamış metninin başlangıcında sunulan anlatıdan, Anki yaratılmadan önce "dişil" nitelik taşıyan bir tür "kozmik okyanus" ya da "ilksel deniz"in var olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Evrenin oluşumu için gereken bütün maddesel yapının ve yaşam potansiyelinin içinde bulunduğu bu ilksel deniz için Sümerler herhangi bir "başlangıç" aşaması öngörmemişlerdi ve büyük

olasılıkla onun her zaman var olduğunu, zamandan bağımsız bir nitelik taşıdığını düşünüyorlardı. Samuel Kramer, kategorize edilip derlenmiş Sümer metinlerindeki bilgilerden hareketle söz konusu ilksel denizi, Sümerlerin "gök ile yere yaşam veren ana" adıyla andıkları tanrıça *Nammu*'yla özdeşleştiriyor.[6]

Sümer hava tanrısı Enlil ve Karısı Ninlil

Sümer mitolojisindeki yaratılışa ilişkin anlatı ve göndermelerde Nammu, bilinen en eski ilahi güç ve unsur görünümünde. Mezopotamya inanç sistemlerinde uzun süre panteonun en tepesinde yer alan gök tanrısı *An*, yeryüzünün mutlak yöneticisi olarak Sümer kültüründe ağırlığını hissettiren hava (atmosfer) tanrısı *Enlil* ve kültürel süreçlerin tek egemen gücü durumundaki derin bilgelik tanrısı *Enki* dahil tüm ilahi figürler için Nammu, "yaratıcı anne" olarak tanımlanıyor.[7]

6 **Samuel Noah Kramer**, "Sümer Mitolojisi", s: 82

7 **Samuel Noah Kramer**, "Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri", s: 198

Bu düşünce uzantısında ilksel denizin, evrenin biçimlendirilmesi aşamasında kendi içinden iki temel unsur gibi görülen gök ve yeri oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bir sonraki aşamada Sümer mitleri, gök ve yerin birlikteliğinden "kozmik dağ"ın oluştuğunu anlatıyorlar. Doruğu göğün yükseklerinde, etekleri de yerin altında bulunan bu sembolik dağın içinde, gök ve yer arasındaki "yaratılış buluşması" gerçekleşiyor ve bu kutsal birleşmenin ardından üçüncü unsur, yani "hava" doğuyor. Sümer mitlerindeki anlatımda gök, tanrı An ile, yer de tanrıça Ki ile ilahi kimliğe kavuşuyorlar. Birleşmelerinden doğan oğulları "hava" ise, panteonun en güçlü tanrısı Enlil, yani sözcüğü sözcüğüne "Havanın Efendisi".

Enlil, doğumunun hemen ardından yer ile göğü birbirinden ayırıyor ve babası An'ı göklerde yalnız bırakırken, kendisi de annesini, yani Ki'yi ele geçiriyor. Hava tanrısıyla annesi arasında gerçekleşen bu ikinci kutsal birleşme, Sümer metinlerine göre evrenin düzenlenmesinin ilk adımı. Farklı anlatılardaki sürekliliği ya da bağlantıyı yakalayan uzmanlar, Enlil ile Ki'nin birleşmesinden büyük olasılıkla "Kozmik Dağın Hanımı" ve "Yaşamın Annesi" gibi unvanlarla anılan tanrıça *Ninhursag*'ın doğduğu sonucunu çıkarıyorlar.

Sümer düşüncesinde evrenin yaratılışı kimi yönleriyle Tekvin'e benzer görünse de (gök ile yerin yaratılıp birbirinden ayrılmasına önem atfedilmesi gibi) arada oldukça temel bir fark olduğunun altını çizmek gerek: Tekvin, başlangıçsız ve sonsuz bir Tanrı'nın evreni hiçlikten, yoktan yarattığını anlatır. Sümer düşüncesine göreyse, zamandan bağımsız olarak öncesiz ve sonrasız var olan tek unsur, yaratılışın tüm çekirdeğini kendi içinde barındıran dişil "kozmik okyanus"tur. Bir başka deyişle Sümer düşüncesinde evreni oluşturan güç potansiyeli, doğurgan bir anne niteliğiyle "ezeli ve ebedi" olarak betimlenir. "Kozmik Dağ"ın oluşumu, karanlık ana rahminden evrenin tüm maddi varlığının doğmasından başka bir şey değildir aslında.

Bu yönüyle elbette Sümer kozmogonisinin, ardılı olan Akad kültürünün ürünü Enuma Eliş'e çok daha yakın bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. Sümer'deki ilksel deniz, Akad destanında tatlı yeraltı suları (*Abzu*) ve tuzlu yerüstü okyanusu (*Tiamat*) adlarıyla, ama ortak bir dişil kimlikle karşımıza çıkarlar. (Her ne kadar "Abzu" tek başına Akad dilinde "eril" nitelik taşısa da, onu simgelemekte kullanılan glif, Sümer kültüründe Nammu'yu simgeleyen glifle aynıdır.[8]) Evrensel oluşumun erken aşaması da, Enuma Eliş'e göre Abzu ve Tiamat'ın, *sularını birleştirmesiyle* başlamıştır. Bu paralellikleri de içeren bir dizi teknik ve felsefi ipucundan yola çıkılarak Akad yaratılış destanının, çok daha eski bir Sümer orijinal metninden şu ya da bu oranda esinlenmiş olduğu düşünülmektedir.

Tekvin'deyse, ilk ayetlerde bu kozmik okyanus ya da ilksel denizin varlığına belli belirsiz (hatta bir hayli üstü kapalı ya da muğlak biçimde) değinildiğine tanık oluruz. "Tanrı'nın ruhu suların üzerinde geziniyordu" ifadesi, doğal olarak yaratılış öncesindeki kozmik denizi çağrıştırır ki,[9] İbranice metinde "sular" anlamında kullanılan orijinal sözcük "*Tehom*" da, etimolojik anlamda *Tiamat* ile doğrudan doğruya bağlantılıdır zaten. Ancak ilksel deniz Sümer kozmogonisinde ezelden beri var olup, yaratılışı kendi içinden oluşturan tek unsurken, Tekvin'de bu suların üzerinde gezinen *ruh*, yani Tanrı, yaratılış sürecinin mutlak hâkimi ve sahibidir. Daha da önemlisi, o ilksel deniz ya da kozmik sular bile hiçliğin bir adım sonrasında, Tanrı "yeri ve göğü yarattıktan" sonra ortaya çıkmıştır.

Diğer bir deyişle, hem Tekvin'de hem de Enuma Eliş'te, dişil (anne) niteliği taşıyan karanlık içsel deniz üzerinde, eril kimlikle beliren bir ilahi unsurun iradesiyle gerçekleştiği söylenen bir yaratılış hikâyesi buluruz. Yerin ve göğün düzenini oluşturan yaratıcı unsur Tekvin'de Tanrı (sonraları alacağı isimle YHVH – *Yahve*), Enuma Eliş'teyse *Marduk*'tur.

8 **Dick Teresi**, "Lost Discoveries: The Ancient Roots of Modern Science", s: 173
9 **David Adams Leeming**, "Creation Myths of the World", s: 127

Değerlendirmeyi yaparken, Tekvin'in "Babil Sürgünü" dönemindeki zorunlu kültürel karşılaşma sonucu Akad destanından etkilendiğini ve her iki metnin de ataerkil sosyal yapının kemikleşmesinden sonraki döneme ait olduklarını gözden uzak tutmamak gerekir.[10] Sümer kültürü de ataerkil dönemin ürünüdür ama henüz "Anne Kültü"nün tam olarak çözülmediği ve yer yer etkisini koruduğu, bir tür "geçiş dönemi"ne ait olması nedeniyle biraz daha karmaşık bir görüntü çizer. Yaratılışın başlatıcısı hâlâ kozmik okyanusun sahibi olan *Anne*'dir; eril ilahi müdahaleyse ancak sonraki aşamada, Enlil'in Ki'yi ele geçirmesiyle ortaya çıkar.

Evren ve zaman

Dikkate değer bir diğer nokta, andığımız kozmogonilerde ilahi düzenin oluşmasıyla ilgili herhangi bir zamanlamaya yer verilmemesidir. Yani yaratılışı konu alan bir metinde, açıklık getirilmesini bekleyeceğimiz "sıfır noktası"nın, metnin kaleme alınmasından ne kadar zaman önceye rastladığına ilişkin bilgi, bir biçimde muğlak bırakılmıştır. Tekvin, tüm yaratılış işlemine sembolik bir süre biçer ve evrenin oluşmasından insanın yaratılışına dek geçen zamanı "altı gün" olarak bildirir. Elbette buradaki gün kavramının yeryüzündeki gün ile aynı olmadığını ve Tekvin'in "ilahi ölçekte" bir gün uzunluğundan söz ettiğini gözden uzak tutmamamız gerekiyor. Ancak ne bu ölçeğe ilişkin fikir verecek en küçük bir ayrıntı bulmak mümkündür Tekvin'de, ne de yaratılışın ilk anından Kenan'daki ilk İbrani devletinin kuruluşuna dek ne kadar zaman geçtiğine ilişkin net bir bilgi.

Buna karşın, çeşitli ilahiyatçı ve din adamlarının yüzyıllar boyunca yaratılış anı ile ilgili varsayım ve iddialar geliştirdiklerini biliyoruz ki bunların en popüleri, İrlandalı Piskopos James

10 Bkz. "2012: Marduk'la Randevu", s: 85-86 ve 501-509

Ussher'in 1650 yılında yaptığı hesaplama. Eski Ahit üzerinde uzun uzadıya çalışan ve metinde anlatılan olayların yanı sıra, Adem'den itibaren belirtilen soyağaçlarını da izleyerek "başlangıç anını" bulmaya çalışan Ussher, bu araştırmalarının sonunda yaratılışın İÖ 4004 yılında gerçekleştiği sonucuna varmıştı. İlginç bir biçimde, oldukça uzun süre Ussher'ın kronolojisi ve hesaplamaları, üzerinde fazla tartışılmaya bile gerek görülmeden, dini otorite tarafından doğru kabul edildi. On sekizinci yüzyılda bile evrenin altı bin yıldan az bir zaman önce yaratıldığı düşüncesine inanan ve bunu makul bulan ciddi bir çoğunluk vardı Batı dünyasında.

Bununla birlikte, Ussher'a dudak büküp geçmek çok da kolay değil. Tekvin'den başlayarak Eski Ahit'te anlatılan olayları ve sözü edilen soyağaçlarını izleyerek yapılacak kaba bir hesaplama, gerçekten de en fazla İÖ 5000 tarihine kadar geri götürebiliyor yaratılış anını. Bu durumda, Tekvin'in yazıya geçirildiği düşünülen İÖ beşinci yüzyılda Yahuda'daki din adamlarının, evrenin geçmişini çok da uzaklarda görmediği sonucunu çıkarıyoruz.

Oysa Tekvin'den en az bin yıl önce kaleme alındığı düşünülen klasik Hindu metinlerinde, evrenin yaşıyla ilgili bambaşka bir ölçek çıkıyor karşımıza. Üstelik orijinal esin kaynakları belki de kadim *Harappa* Uygarlığı'nın kozmolojisine dek dayanan *Veda*'larda zaman ve yaratılış kavramlarına bakış da, İbrani kültüründen oldukça farklı. Her şeyden önce evrenin yaratılışı, bir kez gerçekleşmiş *eşsiz ve tek* bir ilahi edim olarak değil, zamanın sonsuzluğu içinde belli aralıklarla defalarca yinelenen *döngüsel* bir süreç olarak görülüyor. Daha da önemlisi, Hindu kaynakları yaratılış ile "yıkım" arasındaki sürenin uzunluğuyla ilgili de oldukça net değerler sunuyor bize.

Veda'lar dendiğinde, Hindu inanç sisteminin en büyük yazılı külliyatını anlamamız gerek. Genel hatlarıyla dört büyük edebi ve felsefi anlatılar dizisini içeren ve modern bilim tarafından kadim Hint mitolojisinden günümüze ulaşmış mistik metinler olarak değerlendirilen Veda'lar, bugünkü Pakistan'ın doğusundan, Hint anakarasını tümüyle içerecek biçimde Ganj kıyılarına dek uzanan bir coğrafyada, aşağı yukarı İÖ 1500'lerden itibaren egemenliğini hissettirmiş bir kültürün ürünleri olarak görülüyor. Eldeki en eski yazılı kaynaklar ve derlemeler çok daha yakın tarihlere ait olsa da, Veda'ların içerdiği düşünce sistemi ve orijinal anlatıların, günümüzden en az üç bin beş yüz yıl önceye dayandığını söylemek mümkün. Hatta son çeyrek yüzyıl içinde Hinduizm ve Hint kültür tarihi üzerinde çalışan kimi araştırmacılar, bu metinlerin içeriğinin, başlangıcı İÖ dördüncü bin yılın sonlarına dayanan kadim Harappa Uygarlığı'na ait inanç sisteminden bazı kalıntıları barındırdığını düşünüyorlar.

Sanskritçede *veda* sözcüğü, *bilgi* ve *bilgelik* anlamına geliyor. Hindu inancına göre "insan elinden çıkma" olmayıp, ilahi bilgeliğin taşıyıcısı niteliği taşıyan bu külliyat, *Rigveda*, *Yajurveda*, *Sâmaveda* ve *Atharvaveda* adlı dört farklı derlemenin toplamı. İçeriği genel olarak dua, ilahi ve edebi anlatılardan oluşmakla birlikte, Hindu düşüncesinin kozmoloji ve kozmogoni anlayışını ortaya koyan metinleri de Veda'larda bulmak mümkün.

Geleneksel Hindu kozmolojisinde, zaman için bir başlangıç ve son öngörülmüyor. Zamanı çizgisel değil, "döngüsel" ele alan bu anlayış, aynı uzunlukta kozmik süreçlerin art arda ve sonsuz sayıda yinelenmesi üzerine kurulu. Ancak bunun yalnızca *döngünün yinelenmesi* anlamına geldiğini; bu zaman dilimi içindeki olayların aynı sıra ve düzen içinde gerçekleşmesinden söz edilmediğini belirtmekte yarar var. Bir başka deyişle Hindu kozmik zaman anlayışının "Tarih tekerrürden ibarettir" benzeri, basit

bir önermeye yaslandığını düşünmemek gerekiyor. Yinelenen, yalnızca bir "zaman aralığı"; o zaman aralığı içinde gerçekleşen olaylar değil.

Bu anlayış uzantısında, kozmik varoluşun da belirli, eşsiz, biricik bir başlangıcı ve sonu yok Hindu düşüncesinde. Evrenin, dünyanın ve insanın tarihi, sürekli yinelenen yaratım ve yıkım işlemleri arasındaki oldukça uzun ve çalkantılarla dolu gelişmelerden oluşuyor. Her yaratım, zamanı geldiğinde yıkımla sonlanmak ve böylelikle yeni bir yaratıma zemin hazırlamak durumunda.

Yaratımdan yıkıma dek uzanan süre, Hindu düşüncesinde en büyük yaratıcı güç olarak beliren *Brahma*'nın bir gününe eşit ki bu kozmik sürece *Kalpa* adı veriliyor. Brahma, bu bir hayli uzun güne yaratımla, yani evreni "kozmik okyanusun" içinde var ederek başlıyor ve günün sonunda tüm evren *Pralaya* adı verilen, kaçınılmaz çözülme ve yıkım sürecine giriyor. Yıkım aynı zamanda Brahma'nın "gecesinin" başlangıcı. Yeni bir yaratılışa ve varoluşa zemin hazırlamak üzere bu yıkım ve yok etme işlemini bir görev olarak üstlenen güç, Brahma'nın iradesini gerçekleştiren tanrı *Şiva*. Her *kalpa*'nın, yani Brahma gününün sonunda Şiva, var olan evrenin yıkımını gerçekleştirip yenisi için gerekli hazırlığı tamamlıyor.

Geceyle birlikte yok olan evren, Şiva işini bitirdikten sonra bir başka ilahi unsurun, *Vişnu*'nun bedeninde çözülüyor Hindu düşüncesine göre. Günle eşit uzunlukta olan bu kozmik gecede yaşayan tek varlık, yıkılıp dağılmış olan evreni bedeninde özümleyip yeni yaratımın tohumunu hazırlayan Vişnu. Gecenin sonunda Vişnu'nun bedeninden filiz veren lotus çiçeği, bir başka başlangıcın, yani Brahma'nın bir sonraki gününün habercisi. Sonsuz sayıdaki *kalpalar*dan bir yenisi alıyor sırayı böylece.

Hindu kozmolojisinin "yıkım tanrısı" Şiva

Burada, İbrahimî dinlerdeki ilahi yaratılış anlayışından farklı olarak, Brahma'nın evreni "yoktan" yaratmadığının; yalnızca var olan element ve unsurları yeniden düzenlediğinin altını çizmekte yarar var. Hindu düşüncesinde evrenin hammaddesi olan kozmik okyanus, bütün maddi unsurları ve parçacıklarıyla, varoluş potansiyelini içinde bulunduran bir "kapalı sistem"[11]. Hemen fark edileceği gibi bu yaklaşım, yukarıda değindiğimiz Sümer evren anlayışındaki "ilksel deniz" ile de büyük oranda paralellik sergilemekte. Üstelik bu paralellik yalnızca temel ilke ve sembolizmle de sınırlı değil. Dil ve sözcük yapısı açısından da Sümer'in ve Hint kültürünün "ilksel deniz" kavramları yakın akraba denebilir.

11 Wendy Doniger O'Flaherty, "Hindu Mitolojisi", s: 12

Kozmik okyanus içinde bir lotus çiçeğinden doğan, evrenin yaratıcısı Brahma

Mezopotamya kozmolojisinde, varoluş potansiyelini içinde taşıyan kozmik denizin en büyük bileşeni olan Abzu, yani evrenin bölümünü kaplayan (ve "uzayı" da oluşturan) *yeraltı* suları, Hindu düşüncesinde de çok benzer bir adla, *Âpas* olarak anılıyor. Suların buradaki sembolik anlamı, evrenin tüm maddi ve tinsel yapısını oluşturacak, sonsuz çeşitlilikte unsur ve elementi içermesinin ötesinde, bir tür *kozmik zihin* ya da kolektif bilinç kavramını da vurgulamasında ortaya çıkıyor.[12] Hindu evren anlayışının Âpas'ı, potansiyel bilgeliğin ve yetilerin tüm tohumlarını saf haliyle içinde barındırıyor; tıpkı Mezopotamya'da Abzu'nun sembolik olarak *derin bilgelik* anlamına gelmesi gibi.

12 **Karel Werner**, "A Popular Dictionary of Hinduism", s: 23

Brahma, bu sistemin dışında ve ötesinde yer alan ezeli ve ebedi bir yaratıcıdan çok, evrendeki "töz" olarak kabul edilebilecek temel unsurun içinde potansiyel halde var olan *tek ve nihai düzenleyici* kimliğiyle çıkıyor karşımıza. Bir başka deyişle, evrenin "temel hammaddesi" ile bütünleşmiş, onun içinde varlığını sürdüren bir kozmik tanrı Brahma.

Geleneksel Hindu inanç sistemi, evrenin tamamının tek bir *ana kaynak* tarafından sağlanan elementlerden oluştuğu düşüncesi üzerine kurulu. Dolayısıyla kozmik yapı içinde var olan canlı ya da cansız her varlık ya da nesne, birbirlerinden ne kadar ayrı ve farklı görünürse görünsün, aslında sıkı organik bağlarla birbirine bağlanmış, tek bir bütüne ait parçacıklar. Varoluşun temel ilkesi olarak Hindu kozmogonisinde kendini çok güçlü biçimde hissettiren bu evren kavrayışı, mitolojik kaynaklarda da çoğunlukla yalın bir sembolizm uzantısında karşılık buluyor.

Bu sembolizmin en tipik örneği, Hindu kültüründe ilk kez *Markandeya Purana* adlı geleneksel metinde değinilen "kozmik yumurta" kavramı. *Pralaya Denizi,* yani evrenin çözülme ve dağılış aşamasında ortaya çıktığı varsayılan büyük kozmik deniz üzerinde yüzen tek bir yumurta, evrenin tamamını oluşturan tüm maddi unsurları içinde barındırıyor. Çözülme ve yıkım süreci noktalanıp yeni yaratılış aşamasına gelindiğinde, bu yumurtanın Brahma tarafından kırılıp açıldığı; sarısı, akı, kabuğu ve içindeki diğer muhtelif elementlerle birlikte, hem maddi evreni hem de içinde yaşayan tüm canlıları oluşturduğu anlatılıyor söz konusu metinlerde.[13]

Başta da değindiğimiz gibi, *Brahma'nın Günü* olarak bilinen zaman diliminin uzunluğu, Hindu kaynaklarında gayet net ve kesin olarak belirtilmiş: Tam 4 milyar 320 milyon yıl. Hemen ardından, yine aynı uzunluktaki *Brahma'nın Gecesi* alıyor sırayı.

13 **James G. Lochtefeld**, "The Illustrated Encyclopedia of Hinduism", s: 155

Böylece iki yaratılış arasında geçen zaman, yani döngünün tamamı, sekiz buçuk milyar yılı aşıyor. Bu kesintisiz, sonsuz sayıda yinelenen döngüsel zaman sistemi, Hindu kültüründe *Kala Chakra* adıyla anılıyor; yani "Zamanın Çarkı".

Brahma'nın günü, yani evrenin biçimlenmesinden evrilip yok oluşuna dek geçen süre, kendi içinde farklı bir döngüsel yapıyı daha barındırıyor ki bunlar da *Yuga* adı verilen uzun çağlar. Tıpkı yeryüzünün herhangi bir noktasındaki gözlemci için geçerli olan dört farklı mevsim gibi, Kalpa adı verilen süreç içinde de birbirini izleyen dört farklı evrensel çağ, yani *yuga* yer almakta:

Krita Yuga	1,728,000 yıl
Treta Yuga	1,296,000 yıl
Dvapara Yuga	864,000 yıl
Kali Yuga	432,000 yıl

Bu dört çağın toplamı, *Catur Yuga* adıyla anılan, 4.32 milyon yıllık bir süreye eşit. Hindu düşüncesine göre Brahma'nın bir günü (yani evrenin doğum-evrim-yıkılış aşamalarını içeren büyük döngü) içinde Catur Yuga tam bin kez yineleniyor.

Budizm ve Jainizm'de evren

Aşağı yukarı aynı coğrafyada doğup yaygınlaşan diğer iki önemli inanç sistemi olan Jainizm ve Budizm, bir bölümü Hindu kültüründen alınıp asimile edildikten sonra kısmen farklılaşmış kavram ve ilkeler üzerinden giderek, evrenin varoluşu üzerine birbirine benzer düşünce sistemleriyle çıkıyor karşımıza. Hindu kültürünün egemen olduğu topraklarda İÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren farklılaşıp, asetik (çileci) bir inanç ve ibadet sistemine yönelerek ayrışan Jainizm, evrenin hiçbir zaman yaratılmadığı, başlangıçsız ve sonsuz olduğu düşüncesi üzerine kuruludur.

Zamanın, tıpkı Hindu düşüncesinde olduğu gibi Jainizm'de de sınırsız sayıda yinelenen *Kala Chakra*, yani "sonsuz zaman çarkı" temel fikriyle algılandığını söyleyebiliriz. Ancak bu yinelenen döngüler, birbirini izleyen ilerleme (*Utsarpini*) ve gerileme (*Avsarpini*) evrelerinden oluşuyor. Bu evrelerin her biri de, yine kendi içlerinde, uzunluk olarak birbirine eşit olmayan *Ara* adlı altışar "çağ" ya da döneme ayrılıyor.

Utsarpini, yani ilerleme evresi boyunca, evren ve yaşam, en düşük düzeyden en ileri noktaya doğru düzenli bir evrilme içindeyken, Avsarpini, yani gerileme evresinde bu dinamiğin yönü değişip, değerlerin ve olumlu niteliklerin yitirildiği bir "bozulma" sürecine giriliyor Jainizm evren anlayışında. Varılabilecek en geri noktaya ulaşılmasının ardından da, yine döngüsel bir süreç içinde bir diğer Utsarpini başlıyor. Bu yapı içinde, evren için bir *yaratıcı* söz konusu olmadığı gibi bir yok oluş ya da yıkıma da yer yok. Bir başka deyişle Jainizm, "Başlangıçta ne vardı?" gibi bir sorunun çok uzağından bakıyor evrene ve kozmik varoluşa.

Jainizmin evrenin varlığını düzenleyen bir kozmik yaratıcıya itirazını en tipik görünümüyle sergileyen satırlar, dokuzuncu yüzyıl Jain öğretmenlerinden Jinasena'ya ait:

"Bazı budalalar, dünyayı Yaratıcı'nın var ettiğini söylüyorlar
Eğer dünyayı Tanrı yarattıysa, bu yaratılıştan önce kendisi neredeydi?
Eğer onun aşkın (*transcendent*) olduğunu ve desteğe ihtiyaç duymadığını söylüyorsan, şimdi nerede peki?
Hiçbir *tek başına varlık* bu dünyayı var edecek kapasiteye sahip değildir –
Kendisi maddi varlığa sahip olmayan bir Tanrı, maddi dünyayı nasıl yaratabilir ki?"[14]

14 Aktaran: Dick Teresi, age., s: 177-178

Benzeri biçimde, İÖ beşinci yüzyıldan itibaren Hindistan'ın kuzeyinden başlayarak yaygınlaşan Budizm de, evren için bir yaratılış ya da başlangıç öngörmeyen bir kozmoloji yaklaşımına sahip. Daha doğru bir deyişle Budist düşünce, "Evren ne zaman ve nasıl var oldu?" sorusuyla neredeyse hiç ilgilenmez görünürken, aslında tıpkı Jainizm'de olduğu gibi her zaman var olan, yaratılmamış ve yok edilemeyecek bir kozmik sonsuzluk anlayışını benimsiyor.

Elbette, şu noktayı gözden kaçırmamakta yarar var: Yayıldığı coğrafyanın bütününde, etkisini hissettirdiği yerel kültürlerin tümüne birden aynı biçimde damgasını vuran, standart ve homojen bir Budizm'den söz etmek, apaçık yanlış olmasa da en azından "yanıltıcı" bir sınıflama olur. Aslına bakılacak olursa, on dokuzuncu yüzyıla gelene dek Budizm diye bir terim Asya'nın hiçbir yerinde bilinmiyordu. Benzer ya da çok yakın inanç, felsefe ve ritüel pratiklerini belirtmek üzere, esin kaynağı olan tarihsel bir kişilikten yola çıkarak ilk kez bu terimi kullananlarsa, Batılı düşünürler. İlk doğduğu günlerde bu düşünce biçimini benimseyip bağlananlar, kendi inanç sistemlerini *Dharma* ya da *Dharma Vinaya* (kural ve yasalar bütünü) olarak adlandırmışlardı.[15] Söz konusu "kural ve yasalar" insan topluluklarının sosyal düzenini oluşturması düşünülen ilkeleri değil, evrenin gerçek yapısıyla ilgili temel bilgi ve öğretiyi içeriyordu. Dharma, tıpkı Sümer kültüründeki *Me*, Mısır'daki *Maat* ve Hindu düşüncesindeki *Rta* gibi dilbilimsel olarak "dişil" bir sözcüktü ve evrenle ilgili temel, yalın ve kritik öneme sahip kural ve ilkeler bütünü olarak anlaşılıyordu.

Dikkat edileceği üzere, bu tanımın kendisi bile evreni "başlangıç ve son" sınırlamalarından kurtardığı gibi "yoktan var edilme" varsayımını daha baştan dışlayan bir düşünce sistemini ortaya koyuyor. Evrenin yasaları ve temel gerçeklik, Judaizm

15 Edward A. Irons, "Encyclopedia Of Buddhism", s: 16

ve onu izleyen Hıristiyanlık ile İslam'da olduğu gibi yaratıcı Tanrı'nın irade ve isteğine bağlı değildir Doğu düşüncesinde. Sözü edilen irade ve istek ya da onun uzantısında egemen kılınan kural ve ilkeler, bütün varoluş potansiyelini içinde bulunduran *evrenin kendisine* aittir. Bu düşünce yapısına, zamanın çizgisel değil döngüsel kavranışını ve birbirini izleyen sonsuz sayıdaki büyük varoluş çevrimleri temel ilkesini eklediğinizde, yaratma eylemiyle birlikte "yaratıcı" da geçerliliğini yitirir.

Sümer yaratılış mitlerini ele alırken gördüğümüz, ilksel denizin içinden doğan ve evrenin merkezini oluşturan "kozmik dağ" kavramı, oldukça benzer tanımlamalarla hem Budizm'de hem de Hindu düşüncesinde yeniden çıkar karşımıza. Aynı coğrafyada doğan bu iki büyük düşünce sisteminde de, evrenin ana ekseni üzerinde yükselen *Meru Dağı*, kozmik güçlerin yerleşim merkezi ya da daha mistik bir ifadeyle "tanrıların evi"nin bulunduğu ilahi mekândır. Doruğunun gökyüzünün derinliklerinde binlerce mil yükseğe ulaştığına inanılan, etekleriyse yeraltına dek inen bu sembolik dağın Hindu ve Budist kültürlerindeki tam adı, belki kavramın kendisinden daha ilgi çekicidir: *Sumeru* Dağı.

Sözlük anlamı "İyi Meru" ya da "Büyük, Yüce Dağ" olan bu sözcüğün, Yakındoğu tarihine ilgi duyan okurun merakını tetiklememesi mümkün değil. Yalnızca dilleri ve etnik kökenleri değil, kendilerine diğer Yakındoğu toplumlarınca verilen ad dahil haklarındaki hemen her şey birçok soru işaretiyle dolu olan Sümerler, bir biçimde Asya'nın bu köklü inanç ve düşünce sistemlerini benimsemiş, en azından esinlenmiş olabilir mi? Ya da ters yönde ve daha merak tetikleyici bir soru: Sümerler adıyla bildiğimiz küçük ve sınırlı toplumsal grup, Yakındoğu ve Anadolu'nun kadim kozmoloji ve kozmogonisinin Asya'ya taşınması sürecinde bir tür ara bağlantı işlevi görmüş olabilir mi?

Hindu ve Budist düşüncelerinde, evrenin merkezi kabul edilen "kozmik dağ" Meru

Bu ve buna bağlı sorulara daha sonra yeniden değinmek üzere, şimdilik yalnızca birkaç kritik noktanın üzerinden geçmekle yetinelim: Sümer adını, daha sonra aynı coğrafyaya egemen olan Sami kökenli Akadlar'dan duyuyoruz ilk kez. Doğru söylenişiyle "Su-mer" ya da "Şu-mer" olan bu sözcük, Akadların kendilerinden önce Mezopotamya'nın güneyine egemen olan bu kadim topluma (daha doğrusu onların yönetici hanedanlarına) verdikleri ad. Sümer metinlerinde bu sözcüğe hiç rastlamıyoruz; onların kendilerine verdikleri ad, "Kara Kafalı Halk". Ülkelerindense, kendi dillerinde KUR.GAL olarak söz ediyorlar. Yani "Yüce Ülke". Ancak KUR sözcüğünün hem ülke hem de dağ anlamına geldiği göz önüne alınırsa, sözcüğün çıkış noktası ya da olası orijini "Yüce Dağ" olarak da ifade edilebilir. KUR'u, evrenin kozmik yapısı içinde gücü göklerden yeraltına dek uzanan ve "sulara hükmeden" bir tür "dağ hükümdarı" ya da kozmik

canavar olarak gösteren Sümer mitleri,[16] "Yüce Dağ" anlamının günlük kullanımda olmasa bile kozmolojik açıdan daha anlamlı olduğu görüşünü destekliyor. Tıpkı, Hindu ve Budist düşüncelerinde Sumeru'nun "Yüce Dağ" anlamına gelmesi gibi.

Çok kısaca gözden geçirdiğimiz Sümer, Hindu ve Budist kozmoloji anlayışlarında, evrenin varoluşuyla ilgili oldukça temel bir ortak nokta var: Her üçü de, evrenin oluşumunda belirleyici role sahip, öncesiz ve sonrasız, yaratılmamış ve yok edilemeyen bir temel unsurdan, yani evrenin tüm potansiyelini içinde barındıran dişil karakterde bir "ilksel deniz"den söz ediyorlar. Yine her üçünde, bu kozmik okyanusun birtakım ilahi müdahalelerle kaos aşamasından çıkıp, ilkin "evrenin merkezi" konumunda bir kozmik dağ oluşturduğu, ardından da evrensel düzenin bu merkezden yönetilerek gerçekleştirildiği fikrine rastlıyoruz.

Akad destanı *Enuma Eliş*'te bu kozmolojinin biraz aşınmış ya da "eksiltilmiş" versiyonu çıkıyor karşımıza ve bir bütün olarak evrenin varoluşu değil, kaotik bir yapıdaki Güneş sistemimizin göksel müdahalelerle düzene kavuşturulması, gökcisimlerinin yörüngelerinin belirlenmesi anlatılıyor. Büyük oranda Enuma Eliş'ten esinlenen Tekvin'de bu aşınmanın daha da arttığına ve aslında evrenin yaratılışının değil, dünya merkezli basit bir evren modelinin sunulduğuna tanık oluyoruz. Diğer yandan Tekvin, çok temel bir noktada da diğerlerinden kesin olarak ayrılıyor ve "yoktan var edilmiş" bir evren anlayışının merkezine, bu varoluşun mimarı olarak Yaratıcı'yı koyuyor.

Nun: Mısır'ın kozmik okyanusu

Peki Tekvin'i ortaya çıkaran İbrani kültürünün belli dönemlerde oldukça yakın ilişkide bulunduğu, İlkçağ'ın bir başka

16 Bkz: **Samuel Noah Kramer**, "Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri", s: 200-201

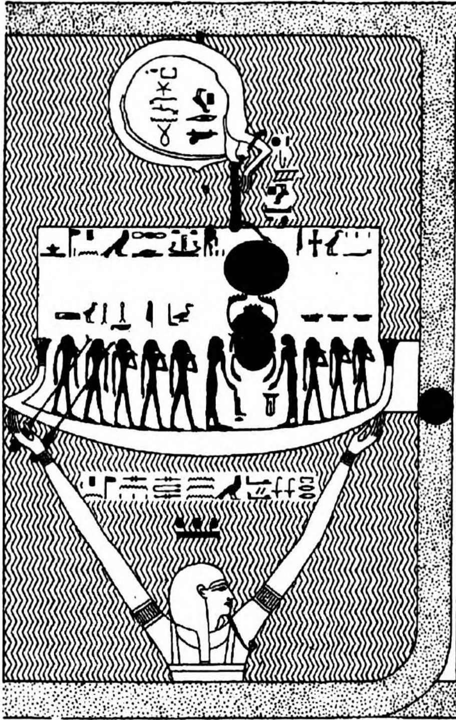
köklü uygarlığı olan Eski Mısır'ın inanç ve düşünce sisteminde, evrenin yaratılışı ya da kozmogoniyle ilgili nasıl verilere ulaşıyoruz? "Her şeyin başlangıcı" aşaması için kadim Mısırlılar nasıl bir senaryo öngörüyor?

Bu soruya tek ve standart, genelgeçer bir yanıt vermek mümkün değil. Tıpkı Mezopotamya ve Hindistan'daki kültürel süreçlerde olduğu gibi Mısır'da da uzun bir zaman dönemine yayılan ideolojik gelişim içinde, inanç sistemiyle ilgili yatay ve dikey farklılıklara ya da değişimlere rastladığımızı söylemek mümkün. Dikey farklılıkla, ayrı ya da birbirini izleyen dönemlerin düşünce ve inançları arasındaki değişimi; yatay farklılıkla da, eş zamanlı olmakla birlikte farklı temel ilkeleri ya da evren anlayışlarını gözeten tapınak kültleri arasındaki ayrılıkları kastediyorum. Bir başka anlatımla, Hanedanlar Öncesi (*Predynastic*) dönemdeki inanç ve düşüncelerle Yeni Krallık dönemindeki inançlar arasında farklılıklar olduğu gibi, sözgelimi Eski Krallık döneminde Memphis ve Thebes yerleşimlerindeki kültlerin teolojileri arasında da belli ölçülerde farklılıklara rastlamak mümkün. Bu nedenle "Eski Mısır'da kozmogoni" gibi tek parçalı bir açıklamayı, üç bin yılı aşkın bir süre boyunca geniş bir coğrafyaya egemen olmuş bir uygarlığın standart evren anlayışı gibi görüp sunmamız mümkün değil.

Buna rağmen, yerel kültürlere ya da zamana dayalı farklılıkların ötesinde, birtakım temel ilke ve düşünce biçimlerinde ciddi ve tutarlı ortak noktalardan söz edebiliriz ki aslında bütün o uzun süre boyunca Mısır toplumunun evrene ve varoluşa bakışının ana hatlarını da bu noktalar oluşturuyor. Memphis, Heliopolis, Thebes, Hermopolis ya da Abidos'ta gelişen inanç kültleri birbirinden ayrıntılarda ve adlarda nasıl farklılıklar gösterirse göstersin, senaryonun iskeleti hep benzer parçalardan oluşuyor.

Eski Mısır'ın bilinen en eski kozmogonik miti, karanlığın ve

kaotik yapının içinden evrenin düzene kavuşmasını anlatan yaratılış serüveni. Ülkenin büyük bölümüne ilk dönemlerden itibaren damgasını vuran *İunu* (Heliopolis) Teolojisi'nde anlatıldığı biçimiyle evrenin doğumu ya da daha doğru bir deyişle kaostan düzenliliğe geçiş, *Nun* adlı ilksel kozmik okyanusun içinde başlıyor. Birçok farklı metinde Nun, evrenin kendini var etmesi için gerekli olan tüm potansiyeli içinde barındırmakla birlikte, düzensizlik ve karmaşayı simgeleyen, ilahi bir karanlıkla özdeşleştirilmiş olarak çıkıyor karşımıza.

Nun, kozmik okyanusun içinde diğer tanrıları yaratıyor

Geç dönem anlatılarına ait çizimlerde Nun, sakallı bir eril tanrı görünümünde betimlenmekle birlikte, evrenin kökeniyle ilgili mit ve inanışların en eski örneklerinde, belli belirsiz dişil

nitelikler taşıyan kaotik bir kozmik deniz olarak görüldüğünü biliyoruz. Bu yönüyle, daha önce gözden geçirdiğimiz Hint ve Mezopotamya kozmogonilerindeki ilksel deniz kavramına çok benziyor. (Eğer isimden yola çıkarak bir karşılaştırma yoluna gidersek, Sümer kozmogonisinde "yere ve göğe yaşam veren anne" unvanıyla anılan tanrıça *Nammu* -yani ilksel deniz- için zaman zaman kullanılan "Hanım" anlamındaki *Nin* ile Mısır'ın Nun'u arasındaki ses benzerliği yeterince dikkat çekici zaten. Buna, Sümer ve Akad kültürlerinin saygın tanrıçası İnanna'nın, kendi kült merkezi olan Uruk kentinde *Nun* adıyla anıldığı bilgisini ekleyebiliriz.[17]) Sahip olduğu karanlık, ışığın henüz "yaratılmamış" olmasından kaynaklanmakla birlikte, burada insanın doğumuna gönderme yapan bir simgeselliğin etkin olarak kullanıldığını ve yaratılış öncesi ilksel denizdeki karanlığın, doğumdan önce içinde belli bir gelişim süreci geçirilen ana rahminin karanlığıyla eşdeğer düşünüldüğünü gözden uzak tutmamamız gerek.

Ataerkil baskın kültürün Eski Yakındoğu'daki bütün toplumlara egemen olduğu bir evrede inanç sisteminin içinde yeniden tanımlanan Nun, bu dönemdeki çoğu ilahi güce uygulandığı gibi "eril" bir revizyondan geçiyor ve "Anne" niteliği yerine, "Baba" kimliğiyle anılmaya başlıyor. Kimi zaman "Bütün tanrıların babası", kimi zaman da daha kısa ve özlü bir ifadeyle "Başlangıcın Babası" nitelemeleri, adının önüne ekleniyor.

Mezopotamya'da evrensel varlığın öncesiz ve sonrasız temsilcisi olarak beliren Tanrıça Nammu, bu tür bir dönüşümden geçmese bile eril yaratıcı tanrılar karşısında geri plana doğru itiliyor zaman içinde. Sümer'in en eski kült merkezi Eridu'da, eril tanrı Enki'den önce Nammu'nun "Bütün tanrılara doğum veren anne" unvanıyla anıldığını ve evrensel oluşumun birincil

17 **Joan Goodnick Westenholz**, "Inanna and Ishtar in the Babylonian World", (**Gwendolin Leick** editörlüğündeki "The Babylonian World" adlı derleme, s: 333-334)

kahramanı olarak görüldüğünü biliyoruz.[18] Ancak ataerkil dönüşümün sonucunda "Başlangıcın Anası", Sümer'in yükseliş dönemiyle birlikte arka plana itilip, "Başlangıcın Babası" olarak anılan eril tanrı An'ın gölgesinde kalıyor.

Bu noktada, belki de Tekvin'in ilk ayetinin teknik yapısıyla ilgili bir itiraz ve farklı bir görüşü yeniden anımsamakta yarar olabilir. "Başlangıçta Tanrı (Elohim) yeri ve göğü yarattı" ifadesini içeren ilk ayetin İbranice orijinalinin "*Bereşit bara Elohim et ha şamayim v'et ha-aretz*" olduğuna değinmiştik az önce. İlk sözcük olan *Bereşit*, "Başlangıçta," anlamına geliyor. Eski Yakındoğu tarihi üzerine son derece radikal ve farklı tezler ileri süren kitaplarıyla dikkatleri çeken Rus asıllı Amerikalı yazar Zecharia Sitchin, bu ayetin sözcük ve ses yapısıyla ilgili itirazlarını, doksanlı yılların ortalarındaki bir çalışmasında dile getirmişti.[19]

İbrani kültürünün yarattığı kutsal kitabın ilk ayetinin ilk sözcüğü, alfabenin ikinci harfi olan B (*Beyt*) ile başlayamazdı Sitchin'e göre. Harflere atanan kutsal anlamlar ve alfabetik sıralamanın kendi içindeki mistik anlamları uyarınca A (*Alef*) her yönüyle "başlangıcı" simgelemekteydi ve bu da dahil birçok nedenle ayetin ilk harfi mutlaka Alef olmalıydı. Bu düşünceden yola çıkarak Tekvin'in ilk ayetini yeniden yapılandırdığında, ortaya bambaşka bir anlamın çıktığına dikkat çekiyordu Sitchin. Yapılan Alef eklemesiyle başlangıç cümlesi, "*Ab-reşit bara Elohim et ha şamayim v'et ha-aretz*" haline gelmekteydi; yani, "Başlangıcın Babası Elohim'i yarattı, ve göğü ve yeri."

Eğer ayetteki Elohim sözcüğünün çoğul nitelik taşıdığını ve aslında "tanrılar" anlamına geldiğini düşünürsek, Alef'le ilgili bu revizyondan sonra Tekvin'in ilk ayeti, "Başlangıcın Babası'nın tanrıları yarattığı" anlamını vermeye başlıyor. Sitchin'in iddiası

18 **Gwendolin Leick**, "A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology", s: 124

19 **Zecharia Sitchin**, "Divine Encounters", s: 376

yalnızca bir varsayım ve teknik bir müdahaleden ibaret; doğrulayacak ya da yanlışlığını kanıtlayacak herhangi bir referans yok. Ancak, Mısır kozmogonisindeki temel kavramlardan biri olan Nun'un Heliopolis rahiplerince "Başlangıcın Babası" olarak adlandırılıp, evrendeki diğer bütün kozmik güçleri (yani "tanrıları") onun yarattığı düşüncesinin vurgulanması anımsandığında, Sitchin'in bile dikkat etmediği ilginç bir benzerlik ortaya çıkıyor ister istemez. Belki de Babil sürgünü sırasında Mezopotamya'dan esinlenilen kavram ve mitlerden yola çıkılarak oluşturulan Tekvin'in harcına, bir başka köklü geleneğe sahip bir "komşu"nun, Mısır'ın kozmogonisinden de güçlü unsurlar eklenmişti.

Zep Tepi ve Atum

Bu ayrıntıya kısaca değindikten sonra, ilksel denizin Heliopolis kaynaklı Mısır yaratılış düşüncesindeki işlevini gözden geçirerek devam edelim:

Nun, yine Sümer ve Hint düşüncelerinde olduğu gibi, *yaratılmamış*, yani ezeli ve ebedi niteliğe sahip, her türlü zaman kavramının ötesinde bir varlık potansiyeli olarak görülüyor Eski Mısır'da. Bu karanlık ve kaotik yapının içinde, onun potansiyelini kullanıp etkinleştirerek evreni biçimlendirip düzenleyen ilk büyük ilahi güç, yani *Atum* ortaya çıkıyor. Sözcük anlamı ve içerdiği çağrışımlarla Atum, "bütünlük", "eksiksizlik" ya da "tüm varlık" anlamına geliyor Mısır dilinde. Aynı zamanda, değiştirilemeyecek, parçalanamayacak bir kusursuzluk ve yetkinlik kavramını da içeriyor. Eski Yunan diline "bölünemez, parçalanamaz"[20] anlamında giren ve daha sonra Grek-Roma felsefelerinde, özellikle de Lucretius'tan sonra "evrendeki tüm

20 Atom'un Yunan dilindeki sözcük yapısı: *A* (olumsuzluk eki) + *Tomos* (bölmek, kesmek, parçalamak)

maddi varlıkların temel yapıtaşı" anlamında kullanılan "atom" sözcüğünün çıkış noktası da, Eski Mısır kozmogonisindeki Atum'dan başkası değil.

Bu kritik aşama, Mısır kozmogonisinde belirleyici öneme sahip olan "İlk Zaman" ya da orijinal adıyla *Zep Tepi*'nin de işaretçisi. Evrensel düzenin tüm ilke ve unsurlarıyla birlikte oluşması "zamanın başlangıcı" olarak değerlendirildiğinden, Nun içinde Atum'un kendini var etmesini izleyen süreç de Eski Mısır'daki hemen tüm tapınak ve kült rahiplerinin üzerinde birleştiği spesifik terimle "İlk Zaman" olarak adlandırılıyor. Atum'un kendi iradesi ve düşüncesiyle Nun içinde kendini oluşturmasının ardından, hem maddesel hem de tinsel evrenin tüm varlık, ilke ve kurallarıyla biçimlendirilip düzene kavuşturulması aşamaları alıyor sırayı. Bu süreç içinde ilk adımsa, evrendeki potansiyel güç ve dinamiklerin, yani eski kültürleri anarken sıkça kullandığımız adla "tanrıların" birer birer yaratılması.

Atum her ne kadar tapınaklardaki çoğu betimlemede eril bir tanrı gibi resmedilmiş olsa da, kozmogoniyle ilgili Mısır metinlerinde androjen, yani "çift cinsiyetli" kimliğinin altı çizilerek sunuluyor. Yaratılışı gerektiren dişil ve eril potansiyelleri içinde barındıran bu kozmik gücün, ilkin kendi yalnızlığını sonlandırmak ve yaratılışı tamamlayacak *yardımcılarını* oluşturmak üzere, bu androjen kimliğinden yararlandığı anlatılıyor bize. Heliopolis teolojisini biçimlendiren kült rahipleri bu aşamayı dile getirmek için oldukça yalın ve somut benzetmelere yer vererek, insansı edimlerin kavranabilirliğinin avantajlarını kullanmışlar. Buna göre Atum, dişil nitelik taşıyan (ve sonraki teolojik metinlerde bir "tanrıça" olarak görülen) eliyle, eril niteliğe sahip penisine dokunarak ilkin ereksiyonu sağlıyor, ardından da mastürbasyon aracılığıyla spermlerini saçarak ilk ilahi çifti, *Şu* ve *Tefnut*'u yaratıyor.

Heliopolis teolojisinde yaratılış: Hava tanrısı Şu, yer tanrısı Geb ile gök tanrıçası Nut'u birbirinden ayırıyor

Mısır mitolojisinde[21] Şu, "hava tanrısı" kimliğinde çıkıyor karşımıza. Onunla birlikte yaratılan kız kardeşi ve eşi Tefnut da, havadaki su buharının ve nemin temsilcisi. Atum'un iradesiyle var olan bu çiftin birleşmesinden, evrenin ve dünyanın yapısını biçimsel olarak belirleyen ikinci ilahi çift, *Geb* ve *Nut* (ya da *Nuit*) doğuyor. Tıpkı Tekvin'deki "*ha'aretz*" kavramında olduğu gibi Geb de kuru toprağın ve evrendeki katı maddenin, dolayısıyla da yeryüzünün temsilcisi rolünü üstlenirken, kız kardeşi Nut da, dünyayı (ve evreni) çevreleyen gökyüzünü oluşturuyor. Betimlemelerde Nut'u, öne doğru eğilip elleriyle yere dokunmuş ve bu duruşuyla bir yay çizen bedeni, yeryüzünün üzerini bütünüyle kaplamış olarak görüyoruz. Çoğu resimde, bedeninin üzerinde yıldızlar ve gökcisimlerinin simgeleriyle

21 Çağrışım ve kolay anlaşılırlık için "Mısır Mitolojisi" ifadesini kullanıyorum ama okurun, Mısır'da homojen ve sürekliliğe sahip tek ve tutarlı bir mitolojinin söz konusu olmadığını göz önünde tutmasında yarar var. Tıpkı Hindu mitolojisinde olduğu gibi zamana, bölgeye ve siyasal değişimlere göre, binlerce yıl içinde sürekli revize edilen, dağınık anlatı ve mitler bütününden söz ettiğimiz unutulmamalı.

bir tür kozmik tablo görünümünde çıkıyor karşımıza Nut. Elleriyle yere doğru eğilmesi, evrenin diğer bölümünü içinde barındıran gökyüzünü sırtı ve omuzları üzerinde taşıdığı izlenimini verme amacı taşıyor.

"Dört ayak üzerinde duran" bu görüntüsü aynı zamanda onun "Göksel İnek" olarak anılmasıyla da yakından bağlantılı ki çoğu uzman Nut'un yine aynı unvanı taşıyan oldukça eski bir Mısır Ana Tanrıça figürü olan *Bat* ve kısa bir süre sonra onun yerini alan *Hathor* (*Het-Heru*) ile doğrudan ilişkili olduğunu düşünüyor. Tanımaya çalıştığımız Heliopolis Teolojisi'nden oldukça eskilere, Mısır'ın hanedanlar öncesi dönemine (yaklaşık İÖ dördüncü binyılın sonları) ait bir dişil ilahi figür olarak bilinen Hathor da (tıpkı öncülü olan Bat gibi) bir inek ile simgelenir; anneliği, koruyuculuğu, şefkati ve besleyiciliği vurgulanırdı. Tıpkı, aşağı yukarı aynı tarihlerde Sina yarımadasından Mezopotamya'nın güneyine dek uzanan genişçe bir bölgede "Büyük Anne", "Tanrıların Anası" ya da "Kozmik Dağın Hanımı" unvanlarıyla anılan Sümer tanrıçası *Ninhursag* gibi.

Nut'un bir yay gibi kıvrılıp yeryüzünün (Geb) üzerini kaplayan bedeni genel olarak gökleri simgeliyor ve yere dokunan el ve ayaklarının dört ana yönü işaret ettiğine inanılıyordu. Bacakları ve kolları, gökyüzünü taşıyan bedeninin destekçileriydi ve evrenin dayanağı olan "dört kutsal sütun" olarak adlandırılıyordu Mısır kozmolojisinde. Ejiptolog Barbara Lesko, Eski Mısır'ın belli başlı kült merkezlerinde yaratıcı tanrı figürü farklı ad ve karakterlerle belirebilirken, Nut'un neredeyse tüm Mısır'da evrensel olarak aynı ad ve niteliklerle tanınıp kabul edilen büyük gök tanrıçası ve diğer tüm tanrıların da annesi olarak görüldüğüne dikkat çekiyor.[22] Bu durum, Mısır'da onun Bat ve Hathor kadar eski ve yaygın kabul gören bir ana tanrıça modeli olduğunun da göstergelerinden biri.

---

22 **Barbara S. Lesko**, "The Great Goddesses of Egypt", s: 22

Diğer yandan, yakın dönemde Mısır kozmolojisi ve inanç sistemleri üzerinde çalışan uzmanlar, Nut'un gökyüzü gibi genel bir kavramın yanı sıra, oldukça spesifik bir başka göksel unsura da karşılık geldiğine dikkat çekiyorlar: Gece göklerinde güneydoğudan kuzeybatı yönüne doğru bir yay gibi kıvrılıp, yeryüzünün üzerinden solgun ışıklardan oluşmuş bir şerit gibi geçen *Samanyolu*.

Eski Mısır kozmolojisinde Samanyolu'nun belirgin biçimde önemsendiği, hatta kimi metinlerde Nil Nehri'nin de onun yeryüzündeki yansıması olarak kabul edildiği, bir sır değil. Samanyolu çoğunlukla evrensel su unsuruyla ve onun dünyevi bir uzantısı olarak Nil'in taşkınlarıyla bağlantılı görülüyor, diğer yandan da küçük, solgun ve sık ışıklardan oluşan yapısından ötürü çoğu kez kozmolojinin temel unsuru olan "ilksel deniz" ile de ilişkilendiriliyordu. (Benzeri biçimde Hindu düşüncesinde de Samanyolu, kaynağı gökyüzünün ötelerinde olan görkemli bir göksel nehirdi ve yeryüzündeki uzantısı ya da yansımasının Ganj nehri olduğu düşünülüyordu – temalar birbirine çok benziyor.[23]) Ancak "tanrıların anası" adıyla bilinen ve "Göksel İnek" unvanıyla anılan büyük gök tanrıçasının doğrudan Samanyolu'nu simgelediği fikri, görece oldukça yeni sayılabilir. Ağırlıklı olarak Yeni Krallık'taki cenaze geleneklerini ve ritüel metinlerini inceleyen Mısır tarihi uzmanlarından Amanda-Alice Maravelia, 2003 yılında yayımlanan ve oldukça ses getiren çalışmasında, Nut'u betimleyen resimlerde tanrıçanın doğrudan doğruya Samanyolu'yla özdeşleştirildiğine ilişkin oldukça ikna edici veriler sundu.[24]

Elbette bu vurgulamayı yaparken, günümüzden beş bin yıl öncesinin Mısır'ında "galaksi" kavramının bugün bildiğimiz ve kullandığımız anlamda fark edilmiş ve anlaşılmış olmasının pek

23 **Edwin C. Krupp**, "Skywatchers, Shamans, Kings", s: 94-95
24 **Amanda-Alice Maravelia**, "Cosmic Space and Archetypal Time: Depictions of the Sky Goddess Nut"

mümkün görünmediğini unutmamak gerekiyor. Astronomi gelenekleri ne denli köklü olursa olsun, bu bölümde sözünü ettiğimiz kadim toplumlar, sonuçta "yeryüzünden yapılan gözlem" ile sınırlı kalmak durumundaydılar ve üstelik bu gözlemler optik araçlardan yoksun koşullarda, çıplak gözle gerçekleştirilmekteydi. Buna karşın, gerek Mısır ve Mezopotamya, gerek Hint astronomlarının Samanyolu'nun yapısı ya da niteliklerine ilişkin salt sezgisel yaklaşımlarında bile, gökyüzündeki bu şeridi herhangi bir "yıldız yolu" olarak görmenin fazlasıyla ötesine geçtiklerinin işaretleri var. En azından şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki gökyüzündeki o parlak ışıklı şeridin, evrenin doğumu ve yapısıyla doğrudan ilişkili olduğunu düşünüyor ve bu nedenle de kozmogonilerinde onu ilksel deniz ya da Nut örneğinde olduğu gibi, evrensel güçlerin anası olan gök tanrıçasıyla bağdaştırıyorlardı.

Maravelia, özellikle I. Seti ve oğlu II. Ramses dönemlerindeki resimler ve cenazelerde kral tabutlarına bir kopyası konan "Göksel İneğin Kitabı", "Nut'un Kitabı" ve "Gecenin Kitabı" gibi ritüel metinlerini incelemiş; gök tanrıçasının yeryüzü üzerinde yay çizen bedeninin Samanyolu bire bir örnek alınarak çizimlere yansıdığını vurgulamıştı. Daha önce de farklı uzmanlar tarafından savunulan bu görüş, Barbara Lesko'nun yukarıda andığımız, Maravelia'nın tezinden dört yıl önce yayımlanan kitabında da dile getiriliyordu aslında. Üstelik onun yorumları, bundan fazlasını da içeriyordu:

"Profesyonel bir astronom yakın zamanlarda, şafak saatlerindeki Mısır göklerinin Hanedanlar Öncesi dönemde Kış Gündönümü sırasında görünümünü sergileyen gök haritalarını yayımladı. Burada tanrıça Nut'un, ayakları ufkun bir ucuna, elleriyse diğerine değecek biçimde uzanmış hali, Samanyolu'yla şaşırtıcı bir benzerlik sergiliyor. Güneş, Kış Gündönümü sırasında figürün anatomisine göre doğru konumda belirerek, kendisini doğuranın Nut olduğunu ima etmekte."[25]

25 Barbara S. Lesko, age., s: 25-26

Lesko'nun, Kış Gündönümü'ndeki Güneş'le ilgili olarak sözünü ettiği "doğru konum", resimlerde Nut'un cinsel organıyla karnı arasına denk gelen nokta. Dokuz ay önceye rastlayan İlkbahar Ekinoksu sırasında da Güneş'in bu kez tanrıçanın ağzı hizasına rastlamasını, yaygın ve eski bir Mısır mitiyle bağdaştırıyor Lesko: Nut'un, kendi çocuğunu, sonradan yeniden doğurmak üzere yemesini anlatan ve evrensel "doğum-ölüm-yeniden doğum" döngüsünü vurgulayan mit bu.

Buradan iki önemli sonuç çıkarabiliriz: Birincisi, "Göksel İnek" unvanını, yani gökyüzünün yaratıcı ilahi gücü olma payesini taşıyan Nut, bu yönüyle Bat ve Hathor gibi aynı unvana sahip kadim tanrıçaların bir uzantısı olarak beliriyor. Daha da önemlisi, evrensel ışığın (*Ra*) ve onun gündüz göklerindeki temsilcisi Güneş'in de annesi rolünü üstleniyor. İkincisi, evrensel sular ve ilksel denizle özdeşleştirilen Samanyolu kuşağı da onun bedenini oluşturuyor ki bu durumda Bat ve Hathor ile birlikte Nun'un özelliklerini de bünyesinde taşıdığını görüyoruz. (Birden fazla tanrıçanın aynı kimlikte buluşması, iç içe geçmesi ya da birbirlerinin yerini almaları biraz kafa karıştırıcı gibi görünse de, aslında durumun pek de böyle olmadığına; kadim düşüncede sık rastlanan bu yöntemle "çoğul tanrıçalara" değil, aynı kozmik gücün farklı görünüm ya da niteliklerine gönderme yapıldığına bu kitap boyunca sık sık değineceğim.)

"Heliopolis Dokuzlusu" olarak bilinen ana panteonun tamamlayıcıları, Geb ve Nut'un birleşmesinden doğan son iki ilahi çift: *Osiris* ile *İsis* ve *Seth* ile *Neftis*. Bu son dört tanrısal figür, yaratılış ve evrensel yapı oluştuktan sonra, yeryüzündeki düzen ve işleyişin oluşturulmasında belirleyici görevler üstlenen ve büyük oranda Mısır'daki krallık kurumuyla bağdaştırılan simgesel unsurlar. Eski Mısır'ın en popüler, en iyi bilinen mitinde, yeryüzünün yönetimi için aralarında çekişen iki kardeşten Seth'in, bir hileyle Osiris'i uyutup bedenini parçalara böldüğünü; İsis'in bu parçaları tek tek bulup bir araya getirerek, bir dönem için hayata

döndürdüğü Osiris'ten hamile kalıp oğlu Horus'u doğurduğunu; Seth ile Horus arasında yaşanan göksel mücadelenin sonunda bir galip ortaya çıkmadığı için de, tanrıların ortak kararıyla yönetimin bu iki tanrı arasında eşit olarak paylaştırıldığını okuyoruz. Hikâyenin zamana ve bölgeye göre değişen çok sayıda farklı versiyonu bulunmakla birlikte ana hatlar genel olarak aynı.

Iunu Ennead ya da Heliopolis Dokuzlusu, Eski Mısır'ın yaygın ve en iyi tanınan panteonlarından biri. Ancak Mısır'ın üç bin yılı aşan tarihi içindeki tek ve değişmez ilahi çözüm modeli değil bu. Eski Krallık döneminde ülkenin görece daha gelişmiş ve büyük kentleri içinde biçimlenen teolojik sistemler arasında en popüleri olmakla birlikte, ona oldukça yakın dönemlerde Memphis'te doğan teoloji ve panteondan daha baskın ya da daha etkili olduğunu söyleyemeyiz.

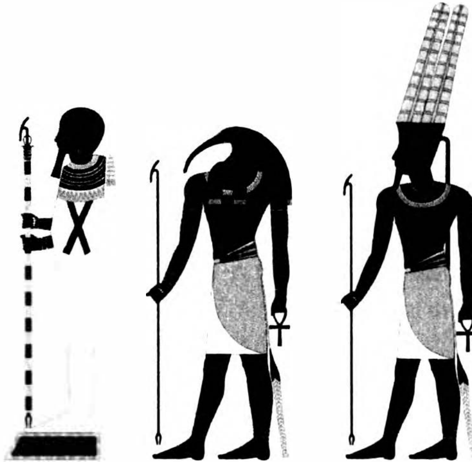
Memphis'ten Thebes'e Mısır kozmogonileri

Memphis Teolojisi'nde de oldukça benzer bir yaratılış hikâyesi içinde, kozmik denizin potansiyelinde kendini var edip, evrensel düzeni oluşturan bir büyük yaratıcı figür var. Heliopolis teolojisindeki Atum'un karşılığı olan bu tanrı, maddesel varlığa biçim veren bir "zanaatkâr" kimliğiyle sunulan *Ptah*. Memphis'teki inanç sisteminin temsilcisi olan rahip kültleri, Ptah'ın bilinen en eski kozmik düzenleyici olduğunu ve diğer kentlerdeki tapınak sistemlerinde merkeze yerleşen büyük tanrıların tümünün aslında ondan esinlendiklerini düşünüyorlardı. Bir başka deyişle Heliopolis'in Atum'u, Memphis'teki teologlara göre, aslında adı değiştirilmiş Ptah'tan başkası değildi.

Memphis'in güneyindeki bir başka önemli kent olan Hermopolis'teki rahip kültleriyse, büyük yaratıcı olarak "bilgelik tanrısı" unvanıyla andıkları *Thoth*'u (*Tehuti*) öne çıkarıyorlardı. Evrenin düzenlenmesi ve kozmik güçlerin harekete geçirilmesin-

den olduğu kadar, "kozmik bilgeliğin" korunmasından da Thoth sorumluydu. Mısır'ın bir Roma eyaletine dönüşmeden önceki son üç yüz yılına damgasını vuran Hellenistik dönemde Thoth, Akdeniz'in karşı yakasındaki inanç sisteminin "haberci tanrısı" *Hermes* ile de özdeşleşmişti bir dönem. *Kutsal Dil*'in, sözcüklerin ve bu sözcükleri simgeleyen hiyerogliflerin yaratıcısı olarak anılıyor; Mısır'a yazıyı onun armağan ettiğine inanılıyordu.

Daha geç tarihlerde Yeni Krallık döneminin resmi ideolojisine merkez olan Thebes kentinin teolojisindeyse, adı "gizli ve görünmez" anlamına gelen *Amen*[26], evrenin varoluş sürecinin birincil kahramanı kimliğindeydi. Hermopolis teolojisinde Thoth'un altında yer alan ilahi sekizliden (*Ogdoad*) ve dolayısıyla evrensel kozmik güçlerden yalnızca biriyken, Orta Krallık döneminden itibaren güneydeki Thebes'in birincil tanrısal figürü haline gelen Amen, giderek Yukarı Mısır'ın üstün yaratıcı gücü rolünü üstlendi.

Ptah, Thoth ve Amen: Sırasıyla Memphis, Hermopolis ve Thebes'in yaratıcı tanrıları

26 Adının okunuş ve söylenişi döneme ve bölgeye bağlı olarak farklılık gösteren Amen, Mısır kaynaklarında ve metinlerde çoğunlukla *Amun*, bazen *Amon* ve nadiren de *İmen* olarak belirebiliyor. Bu kitapta, en yaygın söylenişe yaslanan Amen'i yeğledim. Muhtemel özgün söylenişse, *İmen*.

Kült rahiplerinin yeniden formüle ettiği kozmogonide Amen, tıpkı Hindu inanç sisteminde gördüğümüz gibi kendi varlığını ilksel deniz bünyesindeki bir "kozmik yumurta" içinde oluşturmuş ve tüm maddesel evrenle birlikte diğer tanrıları da bu yumurta aracılığıyla var etmişti. Bu nedenle hem "Kendini Yaratan" unvanına sahipti, hem de İlahi Sekizli'yi, yani evrenin ilk kozmik güçlerini oluşturan yönüyle "İlkleri Doğuran İlk" nitelemesine.[27]

Amen'in yükselişini, Mısır'ın geçirdiği siyasi ve sosyal çalkantılardan ayrı düşünmemek gerek. Ülkede büyük bir kargaşa ve iç istikrarsızlığın yaşandığı İÖ 1650 sonrasındaki kaosu izleyen yıllarda başkent Memphis'teki hanedan çöküp, yönetici soylulardan bir kısmı güneydeki Thebes'e sığınmış; yaklaşık yüz yıl boyunca Nil Deltası başta olmak üzere bütün Aşağı Mısır, "yabancı kökenli" olduğu ileri sürülen farklı ve bağımsız bir hanedan tarafından yönetilmişti. "Hiksoslar Dönemi" olarak bilinen bu evrenin sonunda, güneydeki Thebes'in prensleri yeniden ülkenin tamamına egemen olup Mısır'ın bütünlüğünü sağladıklarında[28], yüz yıllık kargaşa dönemi boyunca kendilerini koruduğuna inandıkları Yukarı Mısır'ın bölgesel tanrısı Amen'i de yücelterek, panteonun başına yerleştirdiler.

Böylece, V. Hanedan dönemindeki Piramit Metinleri'nde adına seyrek rastlanan bu ilahi figür, Mısır'ın yeniden büyük bir güç haline geldiği Yeni Krallık'ta, "imparatorluk dininin" (*imperial cult*) baştanrısı konumuna yükseldi. Bu dönüşüm sırasında da Mısır tarihi uzmanı David Silverman'ın yorumuyla Thebes teolojisi, "tanrılarını Amen'in farklı tezahürleri olarak gördüğü diğer dinsel merkezlerdeki teolojileri hızla asimile etti." [29]

Kült rahiplerinin gözünde hem kendi hem de adı "gizli" olan, açıklanmayan, telaffuz edilmeyen ve hiyerogliflerle yazılmayıp yalnızca bir *logogram* (özel simge) ile belirtilen gizemli ilahi fi-

27 George Hart, "Egyptian Myths", s: 24
28 Bkz. "2012: Marduk'la Randevu", s: 63-68
29 David P. Silverman, "Ancient Egypt", s: 126

gür Amen, bu yönleriyle kimi uzmanlar tarafından İbrani tanrısı Yahve'nin prototipi olarak da değerlendiriliyor.[30] Akademik dünya tarafından henüz "tartışmalı" olarak görülse de, Amen adının İbrani dilindeki en eski dinsel sözcüklerden biri olduğunu ve Yahudi teolojisinin devamı niteliği taşıyan Hıristiyanlık ve İslam'da duaların bu sözcükle bitirildiğini dikkate alırsak, Yahve ile Amen arasındaki paralellik çok da uzak bir olasılık gibi görünmüyor. (Ancak Mısır'ın yerel kültlerinde Yahve ile kavramsal ve etimolojik yakınlık taşıyan bir başka ilahi figürün varlığını da anımsamamızda yarar var: *Yah*, Mısır dilinde ay için kullanılan adlardan biriydi; Yeni Krallık'tan itibarense tıpkı Thoth gibi bir ay tanrısına dönüştü. Hatta kraliyet ailesinde Yah ile bağlantılı isimler alan hükümdar ve prenseslere de rastlandı: XVII. Hanedan krallarından Seqenenra Tao'nun kızı "Yah-Hotep" (*Yah Hoşnuttur*), XVIII. Hanedanın kurucusu da "Yah-Mose" (*Yah Doğdu*) adını almıştı.[31])

Eski Mısır'daki hemen bütün önemli teolojilerde, özellikle de Eski Krallık'tan (kabaca İÖ 2700 – 2250) itibaren, panteon yapısının değişmez bir şablona sahip olduğunu görüyoruz: Hepsinin üzerinde tutulan bir büyük yaratıcı tanrı ve onun "yardımcıları" niteliğine sahip dört eril, dört de dişil ilahi figür. Yirminci yüzyıl başlarında Eski Mısır inanç ve düşünce sistemi üzerine yoğun araştırmalar yapan Sir E. A. Wallis Budge, *Paut* adı verilen bu tanrılar grubunun, tapınak literatüründe hemen her zaman "dokuzlu" olarak anıldığını ve bir yaratıcıyla birlikte dört çift tanrı ve tanrıçadan oluştuğunu söylüyor.[32] Zaman içinde Eski Yunan düşüncesinde evrensel bilginin alanlarını simgeleyen dişil varlıklar olarak tanımlanan "Dokuz *Muse*" ve Pythagoras'ın "Dokuz Temel Bilim ve Sanat" yaklaşımına dek uzanacak olan, "dokuzun evrensel önemi"ne gönderme yapan gelenek, Eski Mısır'dan kaynaklanıyordu belki de.

30 **Karl W. Luckert**, "Egyptian Light and Hebrew Fire", s: 112

31 **George Hart**, "The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses", s: 77

32 **E. A. Wallis Budge**, "The Gods of the Egyptians Vol. I", s: 282

Mısır'ın Paut'u, evrenin varoluşuyla ilgili kozmik bir açıklama sunma niteliğinin yanı sıra, merkezi krallığın oluşmasından sonra *Firavun* için bir soyağacı oluşturma işlevini de görüyordu. Batılı tarihçilerin çoğunlukla "kral" karşılığı olarak gördükleri "firavun" sözcüğü, aslında kralın kendisinden çok daha fazlasını içeren, daha kapsayıcı bir "kutsal soyu" tanımlamakta kullanılıyordu Mısır'da. Orijinal haliyle *Per-u* ya da *Par-u*, Eski Mısır dilinde "Büyük Ev" anlamına geliyordu. Bu sözcüğü birkaç farklı biçimde anlayıp değerlendirmek mümkün:

Birinci anlamında, günlük dilde kullanıldığı gibi doğrudan doğruya fiziksel bir bina olarak ele alınıp, içinde yönetici hanedanı barındıran "görkemli yapı" olarak düşünülebilir. Bu kullanım, günümüzde ABD Başkanı'nı kastederken "Beyaz Saray" dememizle neredeyse bire bir aynı: Kral, yönetimle ilgili kararların alındığı "Büyük Ev"in temsilcisi olarak onunla özdeşleşiyor. İkinci kullanımdaysa, ağırlıklı olarak sembolizm geçerli. "Ev" ile burada vurgulanmak istenen şey bir bina değil, ülkeye hükmeden hanedan. Tıpkı on yedinci yüzyıl İngiltere'sinde "Tudor Hanedanı" yerine "*House of Tudor*" (Tudor Evi) denmesi gibi.

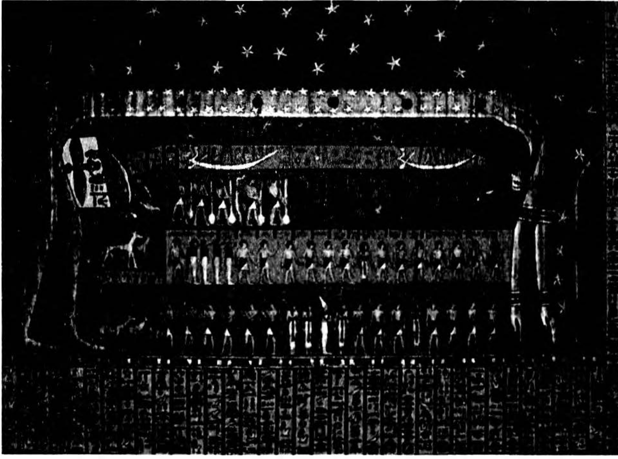
Üçüncü ve Eski Mısır açısından daha geçerli olan anlamsa, "ev" sözcüğünün doğrudan doğruya sembolik bir kavram olarak "rahim" ile bir tutulması; bir başka deyişle "Büyük Ev"in, o an ülkeye hükmeden hanedan için bir tür "ilahi soy" ve o soyu yaratan "kozmik rahim" olarak düşünülmesi. İşte tanrısal nitelik taşıyan Paut, kralın bir biçimde temsilciliğini ve sahipliğini üstlendiği o büyük rahim içindeki "ilahi soyağacı" işlevini görüyordu Eski Mısır'da ve bu nedenle fazlasıyla önemseniyordu. Bir biçimde mutlaka "tanrısal" olması beklenen kral, Paut aracılığıyla "Büyük Ev"e bağlanıyor ve bu nedenle de *Firavun* unvanını hak ediyordu.

Ra: Evrensel ışık

Çoğu kez oldukça karışık ve döneme göre değişen farklı manipulasyonlara uğramış teolojik ekollere gömülerek konuyu dağıtmadan, Eski Mısır'ın evren anlayışındaki temel unsurlardan bazılarının zaman içinde ideolojik müdahalelerle nasıl anlam ve içeriğinden uzaklaştığına kısaca değinmekle yetinelim. Deforme edilmiş kavramlar arasında en tipik ve çarpıcı olanı, neredeyse klişeleşmiş bir biçimde "Güneş Tanrısı" kimliğinde sunulan *Ra.*

Her zaman var olan, ezeli ve ebedi kozmik deniz Nun (ya da Nu) içinde, yer-gök bileşimini simgeleyen kozmik dağ kimliğiyle ortaya çıkan androjen ilahi figür Atum, evrensel düzenlemeyi gerçekleştirirken havayı ve içindeki nemi kendi tohumlarından yaratmış; bu iki unsurdan da yer ve gök doğmuştu. Gökyüzü, yani Nut, ilk yaratıldığı biçimiyle yalnızca "gece" niteliğine sahipti, çünkü gündüz kavramının oluşması için "ışığın yaratılması" gerekecekti. İlk orijinal varlığıyla "gece göklerini" vurgulayan Nut'un kimi zaman "Nuit" halini de alan adı, büyük olasılıkla bugün Batı dillerinin çoğunda "gece" sözcüğünün de kökenini oluşturuyor: Fransızca *nuit*, İngilizce *night*, Almanca *nacht*, İtalyanca *notte* ve İspanyolca *noche.*

Mısır kozmolojisinde göklerin temsilcisi ve sahibi olarak beliren tanrıçanın geceyle birlikte gündüze de egemen olabilmesi için, ilkin aydınlık kavramını oluşturacak unsura, yani ışığa ihtiyacı vardı. Yaratılışın belirleyici unsurlarından biri olarak değerlendirilen ışık, az önce de değindiğimiz gibi, göklerin sahibi Nut'tan ayrı düşünülmedi ve onun kendi bünyesi içinde var ettiği bir kozmik güç olarak görüldü. Işığın doğumu evreni mutlak karanlıktan kurtarıyor ve yeryüzüne de "gündüz" kavramını armağan ediyordu. Bu nedenle de ışık, *Ra* adıyla ve Nut'a ait, onun tarafından yönetilen bir evrensel prensip olarak, Memphis ya da Heliopolis teolojilerinden çok daha önce var oldu diyebiliriz.

Göksel tanrıça Nut, yıldızlı geceyi simgeleyen bedeniyle yeryüzünü kucaklıyor. Kasıklarından başına dek belli aralıklarla sıralanan yuvarlak noktalar, güneşin gökyüzünde yaptığı yolculuğu göstermekte.

Sümer'de *Utu*, Akad'ta da *Şamaş*'ın aslında aydınlık gündüz göklerini ve aynı zamanda da evrensel ışığı simgelemesi gibi Ra da Eski Mısır'da yalnızca bir tek gökcismine, yani güneşe ait bir özel isim değil, ışığın ve aydınlığın ta kendisiydi. Akad'ta *Şamu* olarak adlandırılan aydınlık gökyüzü (Farsçasıyla *Sema*), gündüz kavramını oluşturan Şamaş'ın (Farsçada *Şems*) bir armağanıydı ve o nedenle göklerde gündüz ışığını sağlayan güneş de, evrensel ışığın adıyla anıldı; tıpkı Sümer'deki Utu gibi. Eski Mısır kozmolojisinde de Ra, bütünüyle aynı düşünüş biçiminin ürünü olarak, hem evrensel bir ilke ve unsur olarak ışığa, hem de onun dünyaya gündüzü armağan eden parçası olarak güneşe ad oldu.

Büyük oranda günlük pratik gözlemler (Güneş'e bağlı astronomik ölçüm ve hesaplar) ve günışığının yaşamı destekleyici niteliklerine gösterilen ilginin doğal sonucu olarak, güneşin zaman içinde bir simge ya da "temsilci" olmaktan çıkıp, başlı başına üst düzey bir ilahi figür haline geldiğini görüyoruz. Klasik Antropo-

loji ve İlkçağ Tarihi uzmanlarının neredeyse değişmez bir klişe haline getirdiği "güneş tapınımı" ve "Güneş Tanrısı" kavramları, ilk hanedanlarla birlikte Mısır'da giderek daha fazla önemsenmeye başlayan Ra'nın bu kritik dönüşümüne yaslanıyor.

Tapınak kültleri içinde belirleyici bir rol üstlenmeye başlayan güneşin, Ra ile birlikte Mısır kozmogonisinde bir süre sonra merkeze yerleşmesini de yadırgamamak gerek. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta şu: Gök tanrıçasının doğurduğu, yani onun tarafından "yaratılan" bir unsurken, Ra'nın zaman içinde tüm ilahi güçlerin üzerine çıkan eril kimlikte bir tanrı olarak belirmesinin ardında, Mısır'ın merkezi bir devlet olarak ortaya çıktığı sıralarda yaşadığı ataerkil dönüşüm yatıyor. Tıpkı Bronz Çağı başlangıcında ortaya çıkan diğer büyük uygarlıklarda olduğu gibi, eril tanrının ilahi hiyerarşinin tepesine yerleştirilmesi, erkek-egemen değerlerin sosyal ve siyasi yapıdan teolojiye dek her alanda baskın hale gelmesinin doğal bir sonucu.

Ra'nın, gökyüzünde güneşle anlatım bulan ışık ve aydınlık getirici niteliği, Eski Krallık döneminin hemen başlarında onu bir tür "güneş tanrısı" gibi algılanan yeni bir tanımla buluşturunca, yaratıcı güç Atum'la da birleşmesini sağlamış bir biçimde. Bu nedenle, özellikle "Piramitler Çağı" olarak adlandırılan IV. Hanedan sonrasında (İÖ yaklaşık 2600) Heliopolis teolojisindeki yaratıcı tanrısal gücün artık *Ra-Atum* bileşik adıyla anılmaya başladığını görüyoruz.

Benzeri dönüşüm, aşağı yukarı aynı dönemlerde, güneydeki Thebes kentinin teolojisinde de yaşanıyor. Burada, kozmik okyanustan çıkıp evrensel düzeni gerçekleştiren temel ilahi unsur, "görünmeyen, gizli" anlamlarındaki *Amen* iken, Aşağı Mısır'da tapınımı giderek yaygınlaşan, güneş simgeselliğine sahip Ra ile birleştirilip, *Amen-Ra* adını alıyor bir süre sonra. Bir başka anlatımla, yaratıcı sürecin birincil unsurlarından "evrensel ışık",

gökyüzündeki en güçlü "manifestosu" kabul edilen güneş ile o denli yakınlaşıp iç içe geçiyor ki, Mısır'ın inanç sistemi içinde başlı başına bir "güneş tapınımı"nın öznesi haline geliyor.

Yıkım ve döngüsel zaman

Mısır teolojisinin uzun zaman dilimleri içinde yaşadığı karmaşık değişimleri (şu an için) bir yana bırakıp, kozmogoniyle ilgili gezintimize devam edelim. Ana hatlarıyla izlemeye çalıştığımız Mısır evren anlayışında zaman, hem çizgisel hem de döngüsel nitelikleri birlikte içerecek biçimde algılanıyor. Çizgisellik, başlangıcı ve sonu belirli, tanımlanmış süreler için geçerli olurken, evrenin kendisi tüm öncesizlik-sonrasızlık nitelikleriyle, döngüsel ya da daha doğru bir deyişle "spiral" bir zamana göre sürdürüyor işleyişini. Daha açık bir örnek vermek gerekirse, kaostan yaratılışa ve evrenin gelişimine, sonuçta da çözülüp dağılmasına giden süreç kendi içinde çizgisel bir zamana sahipken, bu sürecin sonsuz sayıda yinelenmesi de mutlak döngüselliği vurguluyor. Bu yönleriyle, Hindu düşüncesiyle büyük oranda paralelliğin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz.

Mısır kozmolojisinde, zamanın ve yaratılışın yinelenen niteliğini, yani döngüselliği doğrudan dile getiren yazılı kaynak çok az. Yinelenme, ancak evrenin de belli bir *ömrü* olması ve yaratılışın üzerinden belli bir zaman geçtikten sonra kozmik bir yıkımla sona ermesi durumunda geçerli olacağından, ilkin bu tür bir "bitiş" beklentisinin izlerini bulmak gerekiyor. En az Orta Krallık'tan (İÖ üçüncü binyıl sonu) itibaren de, Mısır düşüncesinde böyle bir kavramın olduğuna ilişkin kanıtları bulabiliyoruz.

Ünlü *Ölüler Kitabı*'nda, tıpkı insanlar gibi *Neter*'lerin,

yani tanrıların da nihai aşamada ölümle buluşacaklarından söz ediliyor. Yine aynı kaynakta, Atum'la Osiris arasında geçen bir diyalog da fazlasıyla fikir verici. Sonunda kendisinin de "nihai karanlık" içinde yok olacağından yakınan Osiris'i teselli etmek için Atum şunları söylüyor: "Evren yeniden her şeyin kaynağı olan ilksel okyanusa dönüştüğünde, bir tek sen ve ben kalacak ve varlığımızı sürdüreceğiz."[33] Bir başka deyişle, evren için düşünülen "bitiş noktası" aslında "başlangıca dönüş" niteliği taşıyor.

Yeni Krallık döneminin başlarına tarihlenen, Ölüler Kitabı'na ait 175 numaralı büyü metninde Atum, "milyonlarca yıl geçtikten sonra yarattığı her şeyi yok edeceğini" ve bütün evrenin "başlangıçtaki Derin Deniz'e dönüşeceğini" anlatıyor. Daha geç döneme ait Hermetik Mısır metinlerinde, ender rastlanan bu eskatolojik anlatımların bir diğer örneğine rastlamak mümkün. *Asclepius* adıyla bilinen, diyalog formundaki anlatıda *Hermes Trimegistus* (Üç Kez Kutsal Hermes), zamanı geldiğinde evrenin başlangıçtaki tekilliğe döneceğinden ve böylece yeni yaratım için gerekli koşulların oluşacağından söz ediyor.[34]

Kısacası Mısır'da da, çok sık vurgulanmasa bile, tıpkı Hint düşüncesinde olduğu gibi yaratım-yıkım-yeniden yaratım biçiminde sürüp giden sonsuz bir döngüsellik anlayışı egemen. Bunun güçlü simgesel örneklerinin başında, "kendi kuyruğunu yutan yılan" *Ouroboros* geliyor. Sonraları birçok kültür tarafından benimsenip kullanılan bu figür, evrenin sürekli yaratım ve yıkımlar döngüsü içinde kendini yenileme potansiyelinin Mısır'daki güçlü ifadelerinden biri.[35]

---

33 **Richard H. Wilkinson**, "The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt", s: 21-22

34 **Geraldine Pinch**, "Handbook of Egyptian Mythology", s: 89

35 **Geraldine Pinch**, a.g.e., s: 90

Kendi kuyruğunu yutan evrensel yılan, Ouroboros

Çin'de Evren: Pangu ve Nü Gua

Doğu Asya'nın bilinen en eski uygarlığı, başlangıcı İÖ üçüncü binyıla dek uzanan kadim Çin krallığı. Eldeki yazılı kayıtların azlığı nedeniyle imparatorluğun ilk dönemlerine ilişkin bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte, oldukça güçlü bir sözlü gelenek sayesinde kuşaklar boyunca taşınan Çin mitolojisi, günümüzden beş bin yıl önceki evren anlayışı ve kozmogoniye ilişkin değerli ipuçları sunuyor bize. Aynı zamanda hemen tüm Bronz Çağı uygarlıklarında olduğu gibi, sosyal düzenin "anne-merkezli" (*matrifocal*) yapısından erkek-egemen (*ataerkil*) sisteme doğru dönüşümü sırasında, yaratılışla ilgili mitlerin nasıl eril motiflerle yüklendiği konusunda da güzel örnekler sunuyor.

Çin'de sosyal düzenin oldukça uzun bir süre boyunca kadın önderler ve yöneticiler üzerinden gittiği ve soyağaçlarının

anne-yanlı (*matrilineal*) ilkelere göre belirlendiği biliniyor. Tıpkı Batı Anadolu'da, Mezopotamya'da, Mısır'da, Harappa'da ve prehistorik Doğu Avrupa'da olduğu gibi bu sosyal örgütlenme cinsiyetler arasında ayrımcılığı değil, eşitliği ve tam paylaşımı gözetiyor. Soyun anne tarafından yürümesi de herhangi bir "kadın-egemen" yapının değil, toplumun inanç ve düşünce sistemine uygun bir sosyal örgütlenmenin göstergesi. Yeryüzü ve onu kuşatan göklerle birlikte evren, geç neolitik dönemdeki çoğu toplumda olduğu gibi Çin'de de dişil karaktere sahip ve bu nedenle yaratılışın başrolünde de yine oldukça tanıdık bir figür olan Ana Tanrıça var.

Tarih öncesi dönemlerin Çin mitolojisinde, anne-merkezli kültürün etkisiyle dişil figürler ve tanrıçalar belirgin biçimde öne çıkıyor; "Doğu'nun Annesi", "Batı'nın Annesi", "Dünya Kraliçe" ve çok sonraları Budist düşünceye dek uzanacak olan "Merhamet Tanrıçası" gibi.[36] Bununla birlikte Çin düşüncesinde cinsiyetlerden herhangi birinin diğerine üstünlüğü değil, dişil ve eril unsurlar arasındaki tamamlayıcılık ve denge söz konusu. Yirminci yüzyıldan bu yana Batı toplumlarında da son derece popüler olan *Yin ve Yang* kavramlarıysa, düalist bir evren anlayışının içindeki kozmik bütünlüğün altını çizmekle birlikte, temel olarak ataerkil dönemin bir ürünü.

Evrenin varoluşundan önceki aşama, en eski Çin inanışlarında kaotik bir karanlığı ve belki de "hazırlık evresini" içeriyor ki bu da anne rahmindeki karanlığın kozmik yapıya uyarlanışından başka bir şey değil. "Doğum" ile gerçekleşen evrensel oluşum hikâyesinde ışıkla birlikte kaostan düzene geçiş serüveni var., diğer çoğu kadim kozmogoni mitinde gördüğümüz gibi. Ataerkil dönüşümle birlikte, aşağı yukarı İÖ üçüncü binyıl ortalarından itibaren yaratılış mitlerinin de sosyal yapıdaki değişime paralel bir "revizyondan" geçtiği düşünülüyor. Bu nedenle, söz konusu tarihlerden

36 Qingyun Wu, "Female Rule in Chinese and English Literary Utopias", s: 6

itibaren Çin'de de eril unsurların giderek daha etkin bir rol oynamaya başladığı yaratılış mitlerinin öne çıktığını söyleyebiliriz.

Bu geç dönem mitleri içinde en yaygını, evrensel düzenin oluşumunu eril tanrı *Pangu*'ya bağlayan klasik kozmogoni hikâyesi. Yazılı versiyonuna üçüncü yüzyıla ait "Gökyüzü Soruları" adlı metin içinde rastlanan bu yaratılış miti, düzensiz ve edilgin yapıdaki bir "buhar bulutu" içinde başlıyor:

氏 古 盤

Pangu: Çin mitolojisinde yaratılışın kahramanı

"Zamanın başlangıcında evren, karanlık bir kaostan, hiçlikten oluşma bir kara kütleden ibaretti. Yer ve gök henüz birbirinden ayrılmamıştı. Güneş, ay ve yıldızlar yoktu. Derken bu karanlığın ortasında bir yumurta oluştu. Yumurtanın içindeyse Pangu adlı dev bulunuyordu. Pangu bu yumurtada güvenle uyudu ve büyüyüp gelişti. Uzun zaman sonra, artık bu kabuktan çıkması gerekti. Devasa büyüklüğe ulaşmıştı ve bacaklarını açıp gerdiğinde, kendisini çevreleyen yumurta kabuğu kırıldı. Yumurtanın

hafif kısımları yükselip göğü biçimlendirirken, ağır kısımları da yeryüzünü oluşturdu."[37]

Bu basit ve masalsı anlatımda hemen görüleceği üzere, yine aşina olduğumuz bir kavramlar dizisiyle karşı karşıyayız: Kadim Çin mitolojisinde de evrenin başlangıcı, karanlık ve kaotik bir yapının içinde oluşan "kozmik yumurta" ile anlatım buluyor. Henüz hiçbir maddi varlığın biçimlenmediği bu karanlık buhar bulutunda ortaya çıkan kozmik yumurta, belli bir gelişim sürecinin ardından, yaratılışın birincil kahramanı Pangu'ya yaşam veriyor.

Kabuk kırılıp Pangu serbest kaldıktan sonra yumurtadaki "ağır" ve "hafif" unsurların ayrışması süreci devreye giriyor ki, bu noktada evrenin eril ve dişil güçleri arasındaki dengeye gönderme yapıldığını söyleyebiliriz. Geleneksel Çin düşüncesindeki Yin ve Yang kavramları, evrenin oluşumunun bu ilk adımlarını anlatan yaratılış mitinde ilk kez sistematik olarak sunuluyor böylece. Dişil güç olan Yin, karanlık ve soğukla özdeşleşirken, eril güç Yang da ışık, parlaklık ve sıcaklıkla anlatım buluyor. Bu "güçler ayrımı" ilkesi her ne kadar kadim zamanlardan kalma belli bir denge ve eşitliği gözetir izlenimi verse de, Yin'de "teslimiyet", Yang'daysa "egemenlik" kavramlarının öne çıkarılıp vurgulandığını söyleyebiliriz.[38] Bir başka deyişle, binlerce yıl geriye dek giden ve "anne merkezli" evren anlayışının çekirdeğini oluşturan temel görüş ve ilkeler, ataerkil dönüşüm sonrasında tipik bir farklılaşmaya uğrayarak eril gücü evrenin etkin ve baskın unsuru olarak kabul etmeye başlıyor. Bu, hemen tüm kadim uygarlıklarda rastladığımız bir ideolojik değişim süreci.

Pangu kabuğun koruyuculuğunda gelişip artık yumurtanın içine sığamaz hale geldiğinde, uzun süren "uyku hali" sona eriyor zorunlu olarak. Böylece, "kaosun içinde düzeni oluşturma" görevini üstlenmek durumunda kalıyor. Kabuk kırıldıktan sonra

37 **Sandra – Owen Giddens**, "Chinese Mythology", s: 33
38 **Virgina Schomp**, "The Ancient Chinese", s: 36

yumurtanın daha ağır parçası (Yin - dişil) olan sarısı, yeryüzü ve diğer gökcisimlerini oluştururken, hafif olduğu için yükselen yumurta akı da (Yang – eril) gökyüzünü, bir başka anlatımla "uzayı" biçimlendiriyor. Ancak, bütün tanrısallığına rağmen, evrensel düzeni gerçekleştirdikten sonra Pangu'nun belirleyici rolünün sona erdiğini ve kendi ölümüyle yüzleştiğini görüyoruz mitin farklı versiyonlarında. Hemen ardından, son nefesi rüzgârı ve bulutları, sesi gökgürültüsünü, sol gözü Güneş'i, sağ gözü ayı, kanı da yeryüzündeki nehirleri oluşturuyor.[39] Kısacası aslında baş kahraman rolünü üstlendiği evrensel düzenin oluşturulmasında Pangu, kendi varlığını bir anlamda feda ediyor.

Bu temanın benzerlerine farklı kültürlerin mitlerinde de sıkça rastlıyoruz. Sözgelimi Pers kültüründen Roma'ya ithal edilip dönüşüme uğrayan Mithraizm ezoterisinde bunun tipik örneklerinden biri var. Kültün *Mithraeum* adı verilen tapınaklarında yer alan ünlü *Tauroktoni* sahnesinde Mithra, boğayı öldürürken aslında kendi varlığının önemli bir parçasını "kozmik görev" uğruna feda ediyor ve bedeni toprağı, akan kanı da nehirleri oluşturuyor. İzleyen bölümde yeniden değineceğimiz bu tema, Mithra düşüncesine göre yeryüzünde yaşamın da başlangıcı.

Benzeri biçimde Enuma Eliş'in kimi versiyonları, evrensel düzeni sağladıktan sonra Marduk'un kendi başını kestiğinden ve akan kanıyla toprağı sulayıp yeryüzüne yaşam verdiğinden söz ediyor. Mısır'ın hanedanlar öncesi dönemindeki yerel kültlerde bir tarım ve bereket tanrısı olarak ortaya çıkan Osiris (*Uusir*), kendi ölümüyle aslında yeni doğum ve başlangıçlara kapı açıyor ve varlığının "fani" unsurundan özveride bulunuyor. Batı Anadolu'da en eski ilahi güçlerden biri olarak karşımıza çıkan Kybele'nin de, kendi eril parçasını koparıp toprağa atarak bitki örtüsüne yaşam verdiğini görüyoruz bazı mitlerde.

---

39 Lihui Yang – Deming An, "Handbook of Chinese Mythology", s: 66

Çin kozmogoni mitinin yazılı versiyonuna üçüncü yüzyıla dek rastlanmamış olmasından yola çıkan kimi uzmanlar, Pangu mitinin bütünüyle özgün olmayıp, yakın toplumların kültürlerinden ithal edildiğini düşünüyorlar. Kimi görüşlere göre Pangu mitinin orijinal kaynağı, "kozmik yumurta" kavramını Brahma'yla bağdaştıran Hindu mitolojisi. Bazı araştırmacılar da bu motif ve temaların Tayland'daki yerel kültürlerden ödünç alındığı görüşünde. Bununla birlikte, Çin kozmogoni mitinin Pangu hikâyesinden çok daha eski versiyonlarında evrensel düzenin sağlayıcısı olarak Ana Tanrıça *Nü Gua*'nın başrolü üstlendiğini; dolayısıyla ana kaynak Çin olmakla birlikte, erilleştirilen Pangu versiyonunun yakın kültürlerden ithal edilmiş olabileceğini düşünen uzmanlar da var. Sözgelimi Çin kültürü araştırmacılarından Zhang Zengli'ye göre Nü Gua (ya da *Nüwa*) bilinen en eski mitlerde gökyüzünün taşıyıcısı ve düzenleyicisi olarak beliriyor ki, bunlar Pangu'yu merkeze yerleştiren hikâyelerden çok daha eski.[40]

Kaostan düzene

Hepsi yaklaşık olarak İÖ dördüncü binyılın sonlarında tarih sahnesine çıkan Asya, Ortadoğu ve Afrika'nın bu köklü uygarlıklarında evrenin yaratılışı ve "zamanın başlangıcı" kavramlarına nasıl bakıldığını kabaca gözden geçirdikten sonra, bu kozmogonilerin ana iskeletini ortak noktalarıyla birlikte bir kez daha toplu olarak sıralamakta yarar var. Başta sorduğumuz, hemen her insanın zihnini yaşamı boyunca defalarca kurcalayan o temel soruya Hindistan, Çin, Mezopotamya ve Mısır'dan gelen kadim yanıtlar, evrensel varoluşu şu ana aşamalar üzerinden tanımlıyor:

1. *Başlangıç ve kaos*: Bu dört büyük ve köklü gelenekte de,

40 **Qingyun Wu**, a.g.e., s: 173

evrenin oluşmasının öncesinde, güçlü potansiyeli içinde taşıyan durağan bir "yoğunluk" var. Benzer çağrışımlarla "ilksel deniz" ya da "kozmik okyanus" olarak adlandırılan bu engin yapı, bütün tekilliğine karşın içinde evrenin maddi ve tinsel oluşumu için gerekli tüm elementleri hazır bulunduruyor. Mezopotamya'da Abzu ve Tiamat'ın birliği, Hindistan'da Âpas, Mısır'da da Nun adlarıyla anılan bu kozmik okyanus, her üç kültürde de öncesiz ve sonrasız, mutlak kabul ediliyor ve yine her üç kültürde de dişil kimliğe sahip. Çin kozmogonisinde evrenin yaratılışından önceki karanlık buhar bulutu *Hundun* da benzeri biçimde yaratılışın bütün potansiyelini içinde barındıran bir tür mutlak tekillik.

2. *Yaratım aşaması*: Bu engin potansiyel içinde evrene biçim verecek yaratıcı güç Hindu kültüründe Brahma, Mısır'da da Atum adıyla ve androjen kimlikte, her iki cinsiyete ait unsurları içinde barındırarak, kendi kendini var ediyor. Mezopotamya'daysa kimi zaman An ve Enlil (Sümer) kimi zaman da Marduk (Akad) evrensel düzeni gerçekleştirme rolünü üstleniyor. Çin'de geç dönemde eril tanrı Pangu varoluşun kahramanı olarak sunulmakla birlikte, daha eski versiyonlarda bu rolü tanrıça Nü Gua'nın üstlendiğini görüyoruz. Yine bu dört kültürde ortak olan özellik, yaratım işleminin "yoktan var etme" değil, kozmik okyanus içindeki elementler kullanılarak, bir başka deyişle o potansiyel harekete geçirilerek gerçekleştirilmiş bir *dönüştürme* olması.

3. *Kozmik Dağ ve Yer-Gök birliği*: İlk aşamada, harekete geçirilen kaosun ortasında yer ve gök birliğinden oluşan "yüce dağ" ortaya çıkıyor ki bu, evrenin biçimlendirilmesindeki ilk önemli adım. Ardından bu yapının içinde evrenin temel güçleri (tanrılar) oluşup, yer ile göğü birbirinden ayırıyorlar. Sümer'de An ile Ki'nin arasına hava tanrısı Enlil giriyor; Mısır'daysa bu rolü Geb ve Nut'un arasına giren Şu üstleniyor. Çin'de gökyüzünü yükseltip yerden ayıran ilahi figür olarak Pangu'yu görüyoruz (daha eski versiyonlarda Nü Gua'nın bu görevi üstlendiğini unutmamakta yarar var).

4. *Evrensel ilke ve yasalar*: Bütün bu yaratılış süreci gerçekleşirken, tıpkı kozmik okyanus gibi öncesiz ve sonrasız niteliğe sahip olduğu vurgulanan evrensel gerçek, kural ve ilkeler bütünü, yaratımın her adımında büyük ilahi gücün "rehberi" oluyor. Mısır'da bu evrensel düzen rehberine *Maat*, Mezopotamya'da *Me*, Hindu kozmolojisinde *Rta*, Budizm'deyse *Dharma* adı veriliyor ve kavram, söz konusu kültürlere ait dillerin tümünde dişil kimliğe sahip.

Diğer yandan, bu dört köklü kültürün evrene ve yaratılış kavramına bakışlarındaki ortak çerçeve, görece hepsinden "yeni" olan İbrani kozmogonisinden, yani Tekvin'den oldukça farklı. İbrahimî dinlerin öncüsü olan Judaizm (ve onu izleyen Hıristiyanlık ile İslam) başlangıç aşamasında mutlak hiçlikten yaratılmış ve ilahi iradenin kararıyla var olmuş bir evren modeline yaslanıyor.

Her ne kadar Tekvin'in anlatısında, kendinden önceki düşünce ve inanç sistemlerine ait kozmogonilerden kavram ve parçalar yer alsa da, evreni "yoktan var edilmiş" kabul etmesinden ötürü metnin bütününe farklı bir uzay ve zaman anlayışı egemen. Burada sonsuzluk ve öncesizlik, yalnızca ve bütünüyle yaratıcı Tanrı'ya ait. Evrenin maddi ve tinsel yapısının ötesinde, aşkın bir güç olan Yahve, İbrani teolojisinde "Başlangıçta ne vardı?" sorusunun da varabileceği son noktayı oluşturuyor. Tekvin'e göre, başlangıç yalnızca Yahve'nin yeri ve göğü yarattığı andır; ondan öncesiyse yalnızca tanrısal varlık.

Sözcüklerin gücü ve yaratılış

Tekvin'de evrenin oluşumuna ilişkin anlatı, genel hatlarıyla ve olabildiğince yalın biçimde ilk on ayete sığdırılmış: Yerin ve göğün yaratılışı; ışığın yaratılıp karanlıktan ayrılması ve geceyle gündüzün tanımlanması; yıldızların "geceye aydınlık vermek"

üzere gök kubbeye yerleştirilmesi; suların yaratılıp yer ve göğün birbirinden ayrılması; nihayet kara ve denizlerin adlandırılması. On ayetten ibaret bu özetin dışında, evrenin yapısı ve düzenleniş sürecine ilişkin başka bir ayrıntıya yer verilmiyor. Hindu, Çin, Mezopotamya ve Mısır kozmogonilerinde rastladığımız kozmik güç tanımlamaları ve süreçler ya da Enuma Eliş'te rastladığımız türde "göksel sistem düzenlemesi"ne ilişkin sistematik ve ayrıntılı anlatımlara Tekvin'de rastlamıyoruz.

Sonradan Hıristiyanlık ve İslam düşüncelerine de taşınacak bu yaratılış anlayışı, öncesiz ve sonrasız, uzay ve zamanın dışındaki mutlak ve aşkın varlığın, yani Büyük Yaratıcı'nın düşünce ve iradesiyle *yalnızca bir kez* gerçekleşen eşsiz bir varoluş anını temel alıyor, demiştik. O ilahi irade ve yaratılış fikrinin ortaya çıkması da, genellikle birçok mistik ve kutsal unsuru içinde barındıran "Söz" (*Kelam*) unsuruyla açıklanıyor. Yeni Ahit'in (İncil) ilk dört kanonik metni (*gospel*) arasında içerik olarak en farklısı olan Yuhanna'nın hikâyesi, Söz'ün ilahi anlamını ve gücünü vurgulayan şu ayetlerle başlamakta:

"Başlangıçta söz vardı ve söz Tanrı'yla birlikteydi ve söz Tanrı'ydı. Tanrı her şeyi O'nun aracılığıyla oluşturdu ve varlıklardan hiçbiri O'nsuz olmadı."[41]

Yeni Ahit'in ilk üç *gospel*'i olan Matta, Markos ve Luka'nın anlatıları, *sinoptik* (konuyu aynı yönden ele alan) metinler olarak değerlendirilirken, Yuhanna'nın anlatısı hem içerik hem de üslup olarak diğerlerinden belirgin biçimde ayrılıyor ki yukarıdaki üç giriş ayetinde de bunu görmek mümkün. Kimi yorumculara göre Gnostik metinlerle paralellikler içeren Yuhanna'nın *gospel*'inde vurgulandığı biçimiyle Tanrısal Söz, yaratılış öncesinden başlayarak bütün sürecin belirleyicisi olan ilahi eylemin ta kendisi olarak çıkıyor karşımıza: Söz Tanrı'ydı, çünkü yara-

41 Yuhanna 1:1-3

tılıştan önce de Söz vardı; çünkü Söz, ilahi iradeydi.

Oldukça benzeri bir yaklaşımı İslam düşüncesinde de görüyoruz. Yaratılışın gerçekleşmesi, ilahi düşünce ve isteğin somutlaştığı Kelam aracılığıyla oluyor:

"Göklerin ve Yer'in yaratıcısı O'dur. O, herhangi bir şeyin olmasını takdir edince ona 'Ol' der ve o da oluverir."[42]

Tanrısal Söz'ün yaratılıştan ve Tanrı'dan ayrı düşünülmemesi, aslında kozmogoni anlayışındaki temel farklara karşın, İbrahimî dinlerle Hinduizm ve Mısır teolojileri arasında ilginç paralellikler olduğunu da düşündürüyor ister istemez. Söz, farklı bir bağlamda Mısır'da da kutsaldı ve ilahi güçlerle ilişkilendirilirdi. Memphis Teolojisi'nden söz ederken değindiğimiz yaratıcı tanrı Ptah, yeri ve göğü var ederken ilkin maddi varlıkları zihninde düşünerek canlandırmış ve o varlıklara verdiği adları "söz" aracılığıyla telaffuz ettiği anda yaratılışı gerçekleştirmişti.[43] Yunanlıların "kutsal işaretler" anlamına gelmek üzere *hiyeroglif* adını verdikleri yazı, Mısır dilinde "Tanrı Sözü" anlamına gelmek üzere *Medu-Neter* adıyla anılıyordu ki, bu yazıyı öğrenmek ve kullanmak, anıtlara kabartma yazıları işlemek ancak yetkin, eğitimli ve seçilmiş yazmanlara özgü, kutsal bir işti.

Benzeri biçimde Asya inanç sistemleri de söz ve ses unsurlarına ilahi anlam yükleyen ve Tanrı Sözü'nü evrensel varoluşla ilişkilendiren bir anlayışa sahip. Yaratılış öncesindeki kozmik okyanusun durağan potansiyeli, her şeyi başlattığına inanılan "ilahi hece" ve ilahi ses aracılığıyla evreni biçimlendirmişti Hindu düşüncesine göre. Bu nedenle, *Tantra* adı verilen ezoterik ritüeller, son derece özel bir anlama sahip bu kutsal heceyle, yani *Aum* (ya da Om) ile başlatılırdı. Evren, ancak Aum sesinin güçlü titreşimleri başladıktan sonra Brahma aracılığıyla düzenlenebilmişti.

42 Bakara Suresi 117
43 **Penelope Wilson**, "Hieroglyphes: A Very Short Introduction", s: 17-18

Vedik dönemde Aum, Hindu inancının en önemli yakarı ve dua sesi (*mantra*) olarak kabul edildi ve tüm ayinlere eklendi. Heceyi oluşturan sesler de belli bir düzen içinde kozmik birliği ve yaratılışın doğasını içermekteydi Hinduizm'e göre. Sanskrit alfabesinin ilk sesli harfi (A) ile başlayıp son sesli harfi (U) ile devam ediyor ve nihayet son sessiz harf (M) ile noktalanıyordu. Hindu inanç sisteminin kutsal metinlerinden *Puranalar*'da bu üç ses, ilahi üçlemeyi (teslis) oluşturan yaratılış hecesi olarak kabul edildi: Yaratıcı Brahma, Koruyucu Vişnu ve Yıkıcı Şiva.[44] Aum sesi bu yüce ilahi grubun denetiminde olan "yaratıcı enerji"nin (*Shakti*) tezahürüydü.

Om Mani Padme Hum

Bir başka önemli Hindu kutsal metin derlemesi olan *Upanişadlar*'da Aum (Om) hecesinin niteliği, daha başlangıçta tanımlanıyor ve *Udgitha* adı verilen kutsal Vedik ilahilerinin bu sesle başlamasının ardındaki kozmik anlam açıklanıyor:

"Bütün varlıkların özü topraktır, toprağın özü sudur, suyun özü bitkidir, bitkinin özü insandır, insanın özü kelamdır, kelamın özü Rig-Veda'dır, Rig-Veda'nın özü Sâma-Veda'dır, Sâma-Veda'nın özü de Udgitha'dır ki bu da Om'dur. Udgitha (Om) bütün özlerin en iyisi ve en yücesi olduğundan, en yüce düzey olan sekizinciyi hak eder."[45]

Tanrısal hece Aum, yalnızca Hinduizme özgü değil. Aynı coğrafya üzerinde doğmuş hemen tüm kültürler, bu "söz" ya da "sesi" benzer değerlendirmelerle evrenin varoluşuyla ilişkilendirmiş ve hem teolojilerinde hem de ritüellerinde ayrıcalıklı bir yere yerleştirmişler. Jainizm'de Aum, dinsel hiyerarşinin beş düzeyini

44 George M. Williams, age., s: 225-226

45 Max Mueller, "The Upanishads", s: 2 (Kandogya Upanishad; First Kanda, 2-3)

birden simgeleyen kutsal bir sözcük; bu nedenle Hindu kültüründen farklı olarak beş harfle (A + A + A + U + M) yazılıyor.

Budizmde Aum ya da Om, en kutsal *mantra*'lardan, yani "dönüştürücü ve değiştirici güce sahip hece grubu"ndan birinin başına eklenmiş: *Om Mani Padme Hum*. Anlamına ilişkin farklı yorumlar olmakla birlikte en yaygın kabul gören açıklama, Om ile başlayan bu altı hecelik mantra'nın *Boddhisatva*'nın (Buda) aydınlığa erişmiş ve arınmışlığına övgü niteliği taşıdığı. Yine aynı bölgedeki Sih inancında Aum hecesi, Tanrı'yı simgeleyen ve onun yaratıcı gücüne gönderme yapan kutsal bir ses anlamına geliyor.

Kültürel Antropoloji alanında çalışan kimi Hintli uzmanlar Aum ile ilgili yorumlarında daha da ileri giderek, oldukça eski bir dönemde bu heceyle ilgili bilgi ve deneyimlerin Mısır'a da aktarıldığını; Amen adının kökeninde yine bu kutsal sesin bulunduğunu; dolayısıyla Hıristiyan ve Müslüman dualarının son sözcüğü olan Amen/Amin'in Hindistan orijinli olduğunu ileri sürüyorlar.[46] Bu iddialar bilim dünyasında fazla rağbet görmediği ve somut kanıtlarla desteklenmediği için fazlasıyla tartışmalı ve spekülatif nitelik taşıyor elbette. Ancak henüz kanıtlara yaslanmayan olası bağlantıları bir yana bıraksak bile, "Tanrı Sözü" ve bunun telaffuz edilmesiyle açığa çıkan yaratıcı güçle ilgili inanca, Mısır'da da, Hindistan'da da, Tibet'te de rastlandığını söyleyebiliriz.

Söz ve sesle ilgili bu oldukça ilgi çekici paralelliklere karşın, Tekvin'in evrensel süreçlerle ilgili yaklaşım farklılığı, yalnızca evrenin başlangıcıyla sınırlı değil. Yaratılış gibi, yıkım ve yok oluş da (kıyamet) "eşsiz" ve yalnızca bir kez gerçekleşecek olan kozmik bir an olarak belirleniyor Judaizm'de. Daniel'in kitabında, dünyada kötülük, zulüm ve kargaşanın doruğa çıktığı anda yaşanacak olan sıkıntılı ve zor günlerden ve ürkütücü bitişten, fazla ayrıntı verilmeden söz edildiğini görüyoruz. Ne var ki bu

46 Bkz. **Sudheer Birokar** "Hindu History" ve **Sri H. W. L. Poonja**, "The Truth Is"

bitiş, aynı zamanda Tanrı'nın mucizelerinden sonra gelecek yeni ve ebedi bir aydınlık dönemin habercisi olarak sunuluyor. Büyük ve ağır sıkıntılarla geçecek bin üç yüz otuz beş günün sonu, Judaizm'e göre "Tanrı'nın Kavmi", yani İsrailoğulları için ebedi parlak günlerin de başlangıcı.[47]

Hıristiyan düşüncesinde eskatoloji, evrenin yok edilişinin ardından "Tanrı'nın Planı" uyarınca yeni bir evreye ulaşılacağından ve "Göksel Kudüs"ün bütün göz kamaştırıcılığıyla ortaya çıkacağı nihai aşamadan söz ediyor ama bu, Hindu inancındaki sürekli yinelenen yaratım-yıkım-yeniden yaratım döngüselliğinden oldukça farklı. "Günlerin sonu", Hıristiyan düşüncesine göre "yeni bir yer ve yeni bir gökyüzü"nün yaratılacağı[48], bütünüyle farklı bir varoluşun habercisi. İncil, "inananlar için" artık ceza ve acının söz konusu olmayacağı; gecenin bitip sürekli gündüzün başlayacağı,[49] mutlu ve huzurlu bir "Altın Çağ" müjdesiyle, yani Mesih'le birlikte Tanrı'nın Krallığı'nın geri döneceğine ilişkin haber ve kehanetle noktalanıyor.

Benzeri biçimde, İslam'da da "kıyamet" ya da evrenin sonuna ilişkin tanım ve anlatılar, döngüselliği ya da sürekliliği değil, Tanrı'nın iradesi ve kararıyla, yalnızca onun bildiği bir anda gerçekleşecek yok oluş ya da bitiş anını vurgular. Bu, Nahl Suresi'ne göre "göz açıp kapama süresinden daha kısa sürecek bir an"dır.[50] Buna karşın, büyük korku ve dehşeti, acıları beraberinde getirecek bir bitişten söz edilmektedir, kıyamet ile: Benzeri görülmemiş bir deprem insanların korkudan donakalmalarına neden olacak; gökyüzü yarılacak, denizler birbirine karışacak ve ölmüş olanlar dirilecektir.[51] Hiçbir kaçışın ve sığınağın söz konusu olmadığı bu bitiş,[52] aynı zamanda büyük "yargı günü"dür.

47 Daniel 12: 11-12
48 Vahiy, 21:1-2
49 Vahiy, 21:25 ve 22: 5
50 Nahl Suresi 77
51 İnfitar Suresi 1-5
52 Kıyamet Suresi 10-12

Kısacası, gözlerimizi açtığımız dünya ve onu kuşatan ürkütücü büyüklükteki evrenle ilgili temel insani sorulara getirilen *spiritüel* kaynaklı yanıtlar ve bu yanıtların oluşturduğu düşünce sistemleri açısından baktığımızda, birbirinden farklı iki temel yaklaşım görüyoruz. Yerleşik kadim kültürlerin geliştirdiği en eski kozmogoni anlayışı, birbirini izleyen yaratım ve yıkım süreçlerinin oluşturduğu döngüsel bir tarih ve zaman üzerine kuruluyken, bugün yaygın bir nitelemeyle "tektanrılı dinler" adını verdiğimiz Judaizm, Hıristiyanlık ve İslam, bütün bu sürece çizgisel bakan bir düşünce geleneğine sahip. Yine bilinen en eski teolojilerde evrenin biçimlenişi öncesindeki ezeli bir ilksel deniz ya da kozmik okyanusun bütün yaratılışın potansiyelini içinde barındırdığı teması egemenken, Tekvin ve onu izleyen geleneklerde net bir biçimde evrenin Tanrı tarafından "yoktan var edildiği" düşüncesi belirleyici öneme sahip.

2. Modern kozmoloji ve "başlangıç anı"

Kozmoloji, kimi tanımlara göre "bilimler bilimi" ya da daha farklı bir ifadeyle tüm bilimleri bir biçimde bünyesinde buluşturan ana nehir yatağı. Gerçekten de temel sorun evrenin yapısı ve işleyişini kavramak, bu yolda çalışırken de "her şeyin başlangıç noktasını" sorgulamak olunca, ister istemez böyle bir yolculuk fizik, astronomi, kimya, jeoloji ve matematik başta olmak üzere hemen tüm bilimsel disiplinlere ait alanlarda dolaşmayı gerektiriyor. Günümüzde kozmolojinin tüm yükünü sırtlayan ve misyonunu üstlenen grupsa, ağırlıklı olarak teorik fizikçiler. Yirminci yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru, özellikle de Albert Einstein'ın *Görecelilik Kuramı*'nın fizikçilere yepyeni ufuklar açmasından sonra, kozmoloji dev adımlarla ilerleyen büyük (ve hayli karmaşık) bir ana disiplin halini aldı. Bugün vardığımız noktada, neredeyse her ay, dünyanın farklı bir yerinde gerçekleştirilen araştırma ve deneyler sonucu yeni bir bulgu elde ediliyor

ve evrenin yapısına ilişkin bilgilerimiz, göz kamaştırıcı bir hızla büyüyen dev bir kartopunu andırmaya başlıyor.

Bütün bu büyüleyici hızdaki bilgi birikimine ve birbiri ardına gelen buluşlara karşın, kozmolojinin büyük ve kapsayıcı bir ana bilim dalı olarak kabul edilmesinin henüz oldukça yeni bir gelişme olduğunun altını çizmemiz gerekiyor. Daha on dokuzuncu yüzyılda Fransız düşünür Auguste Comte, uzak yıldızlara ve gökcisimlerine asla gidemeyeceğimiz için onların yapısını ve maddi bileşimini hiçbir zaman öğrenemeyeceğimizi dile getiriyordu.[53] Eğer evrendeki diğer gökcisimlerinin yapısına ilişkin bilgi ve gözlem olanağınız yoksa, bilimsel bir kozmolojiden söz etmeniz de olanaklı değildir elbette. Fakat Comte'un bu yargısından oldukça kısa bir süre sonra "tayf analizi" adı verilen yöntem bulundu ve uzak gökcisimlerinin ışımaları çözümlenerek, oralara dek gitmeye gerek kalmadan maddesel yapılarını anlamak mümkün oldu.

Kozmolog Edward Harrison, çok daha yakın tarihlere dek bilimsel çevrelerin kozmoloji hakkında ne denli olumsuz önyargılara sahip olduğunu, kendi yaşadığı bir deneyimi naklederek dile getiriyor: Harrison, 1966 yılında Massachusettes Üniversitesi'nde göreve başlarken eline tutuşturulan, üniversite yönetimince fakülte üyelerine bilgi vermek üzere kaleme alınmış bir "genel ilkeler" kitapçığından söz ediyor anılarında. Bir üniversitenin ne olup ne olmadığına ilişkin temel yaklaşımın vurgulandığı bölümde, bir yüksek öğrenim kurumunda asla yeri olmayacak iki ders olarak, "cadılık ve kozmolojinin" belirtildiğine değiniyor.[54]

Üniversitenin bu tavrını yargılamadan önce, kozmolojinin yüzyıllar boyunca üniversite çevrelerinde nasıl algılandığı-

53 **Roland Omnes**, "Evren ve Dönüşümleri", (Sacit Tameroğlu ve Vehbi Eralp'in sunuş yazısı) s: 8-9
54 **Dick Teresi**, a.g.e, s: 158-159

nı ve kozmolojiyle ilgilenenlerin evrenin yapısına ilişkin görüş ve yorumlarının hangi kaynaklardan beslendiğini gözden uzak tutmamamız gerek. Deney, gözlem ve bunların sonucunda elde edilecek somut verilerin yokluğunda evrenin ilkeleri ve başlangıcına ilişkin bütün fikir yürütme ve yorumlar, genelde felsefenin, ağırlıklı olarak da teolojinin alanında değerlendirildi yüzyıllar boyunca. İşin içine belirsizlik ve inanç sorunu girdiği sürece de kozmoloji ve kozmogoni doğal olarak bilimsel alanın sınırlarının dışında algılandı.

Eğer evrenin başlangıcını "yaratılış" ile açıklayan ve bütün varoluşu ilahi iradeye dayandıran teologların yirminci yüzyıl başlarında bile ne denli etkin oldukları göz önüne alınırsa, akademik çevrelerin bu konudaki çekincelerine de anlayışla bakmak mümkün. Sonuçta bir fizikçi ya da astronomun, "Tanrı ışığı yarattı ve onu karanlıktan ayırdı" gibi bir argüman üzerine düşünmesi ya da böyle bir varsayımdan yola çıkarak "bilimsel" kabul edilecek bir kuram geliştirmesi mümkün olamayacağına göre, kozmolojinin oldukça yakın zamanlara dek büyük oranda teolojinin tekeline bırakılmış olmasını yadırgamamak gerek.

Yirminci yüzyıl, evrenin yapısı ve tarihi üzerine somut yaklaşımların üretilmeye başlandığı ve baş döndürücü hızdaki bilimsel gelişme ve bulgular yardımıyla kozmolojinin statüsünün hızla değiştiği, oldukça etkili bir devrime sahne oldu. Bu olağanüstü verimli değişimi sağlayan etkenlerin bir tanesi yüksek ivmeli bir tırmanışı yaşayan teknolojiyse, diğeri de hiç kuşkusuz evrenle ilgili bütün o karmaşık problemleri olanca soyut görünümleri içinde birer birer çözüm önerileriyle buluşturan teorik fizikçilerdi. Deneyle doğrulanması neredeyse olanaksız görülen; alışılmış gözlem yöntemleri ve bulgularla sınanması çok uzun süre mümkün olmayan son derece karmaşık ve açıkçası, insan zihnini ve kavrayış yetisini fazlasıyla zorlayan sorulara yalnızca mantık ve birtakım karmaşık denklemler aracılığıyla yaklaşarak yüzyılların, hatta binyılların egemen düşünce biçimini ve para-

digmasını sarsan bu insanlara hayranlık duymamak elde değil. Çok büyük uzaklıklar, düşünceyi zorlayacak yükseklikteki hızlar ve insan kavrayışının sınırlarında gezinen milyarlarca yıllık zaman dilimleriyle çalışmanın zorluğu yetmiyormuş gibi teorik fizikçiler bir de "mikro evreni", yani akıl almaz küçüklükteki parçacıkların hareket ilkelerini incelemek gibi oldukça çetrefil sorunlarla baş etmeye çalışarak, evrenin yapısı ve başlangıcını ilkin zihinlerinde yeniden yaratma uğraşısına giriştiler. Son elli yıl içinde baş döndürücü bir hızla gelişen kozmolojinin bugün sahip olduğu yüksek ivmeyi, onların çabalarına ve özgür düşüncelerine borçluyuz bir anlamda.

İlkçağ toplumlarının Dünya merkezli evren modellerinden *heliosentrik*, yani Güneş merkezli bir anlayışa geçmek oldukça uzun ve sancılı bir süreci gerektirmişti. Bunun temel nedenlerinden biri, kadim uygarlıkların astronomi ve kozmoloji alanındaki bulgu, kuram ve düşüncelerini geliştirmek bir yana, bu alandaki birikimin oldukça ciddi bir erozyona uğramasına neden olan yaklaşık bin yıllık bir "karanlık çağ"ın, Eski Dünya'nın neredeyse tamamına egemen olmasıydı. Merkezi tektanrılı dinler, güçlü ve etkili birer hegemonya enstrümanı olarak kurumsallaşmaya başladıktan sonra adım adım hızlanarak yaşanan bu erozyon, yalnızca ilerlemenin neredeyse durma noktasına gelmesine neden olmakla kalmadı, binlerce yıllık bilgi birikiminin önemli bir bölümünün de yitirilmesine yol açtı.

Sınırları belirlenmiş tek bir inanç modeline aykırı görünecek her tür bilgi ve düşüncenin "sakıncalı" bulunarak sistematik biçimde baskı altına alındığı bu uzun ve sancılı dönemin yarattığı kayıplara *Saklı Tarih* üçlemesinin daha önceki kitaplarında ayrıntılarıyla değinmiştim. O denli etkili ve ağır bir düşünsel aşınma oluşmuştu ki toplumsal bellek üzerinde, Aydınlanma ile birlikte hemen tüm Batı dünyasında yaşanmaya başlayan o hızlı açılım bile, tektanrılı inanç sistemlerinin yüzlerce yıl süren güçlü hegemonyasının kemikleştirdiği önyargıla-

rı bütünüyle kırmaya yetmedi. Çoğu kez, modern bilim ve felsefenin önünü açmaya çalışan öncü düşünür ve bilim adamları dahil, yeniden oluşmakta olan dünyanın entelektüel dinamosu görevini üstlenen ilerici kesimler, bilinçaltlarına yerleşmiş belli koşullanmaların dışına çıkmakta güçlük çektiler. Bu nedenle, tektanrılı kurumsal-merkezi dinler öncesinde binyıllar boyunca Eski Dünya'ya egemen olmuş kadim düşünce ve inanç sistemlerini doğrudan doğruya "ilkel ve batıl inançlı" olarak kategorize ederken, bunlara ait bilgi, gözlem ve deney birikiminin önemli bir bölümüne de kuşkuyla yaklaştılar.

Kaçınılmaz bir mantık yürütmeydi bu aslında: Eğer "inancın merkezi" durumundaki tapınaklarda somutlaşan felsefi düşünce ve ritüel pratiğini "geri" olarak niteleyip aşağılarda bir yerde konumlandırıyorsanız, aynı tapınaklarda buna paralel olarak yürütülmekte olan astronomi ve kozmoloji etkinliğini de benzeri biçimde ele almak ve doğrudan "mistisizm" şemsiyesi altında görmek durumunda kalırsınız. Çünkü dinsel metinleri kaleme alanlarla, astronomik bilgileri semboller dizgesi içinde kayda geçirip o dönemin kuramlarını oluşturanlar aynı rahiplerdir. Tapınakla gözlemevi, ritüel alanıyla eğitim merkezi, kutsal yazılar külliyesiyle kütüphane, bütünüyle iç içe geçmiştir. O yapılanmanın bir boyutunu "boş inanç ve mistisizm" olarak kategorize edip, diğer boyutunu farklı bir gözle değerlendirmenin rahatsız ediciliğinden kaçınmak için, kadim dünyanın *bilimine* de temkinle yaklaşır, belli bir önyargı filtresini ister istemez devreye sokarsınız.

Doğrusunu söylemek gerekirse, bu yaklaşımı haklı kılabilecek çok da fazla gösterge söz konusudur tapınaklarda: Her şeyden önce, "bilimsellik" adına kaydedilmiş hemen her doküman, bir biçimde üzeri yoğun sembollerle örtülü ezoterik metinleri içermektedir ve çoktan yok olup gitmiş bir ezoteri geleneğinin temel anahtarları elinizde olmadıkça, o metinlerde anlatılanlar mit, büyü ve fal kategorisinde değerlendirilmeye çok da elverişli

bir görüntü sunarlar. Gökcisimleri ve yıldızlar, "tanrılar" olarak çıkmaktadır karşınıza; üstelik, antropomorfik nitelikleriyle betimlenip, karakter özellikleriyle de insanlaştırılmış tanrılar. Onca gözlem kaydının ve yörünge hesabının arasında öyle garip *dinsel* motifler boy göstermeye başlar ki, bunları herhangi bir bilimsel disiplinin ürünleri olarak değerlendirmekten uzak durma ihtiyacı duyar ve içlerindeki çoğu argümana daha baştan çekince şerhinizi koyarsınız.

Böyle bir yaklaşımın kadim bilgi ve düşünceyi doğru anlamaya ket vurabilecek olumsuz sonuçlarını, aşağı yukarı Aydınlanma döneminden bu yana izliyoruz. Her şeyden önce, temel bir yöntemsel yanlışlık nedeniyle geçmişi inceleyen bilim adamının zihninde oluşan yapay filtreler, ele alınan kadim uygarlığın eriştiği bilgi ve kavrayış düzeyini sağlıklı biçimde analiz etmemizi engelliyor. Bu yanlışlık, herhangi bir dönemde toplumun düşünce ve inanç anlayışını biçimlendirip yönlendiren tapınak kültü rahiplerinin ve gözlemci ya da düşünürlerin ulaştığı felsefi noktayla, onlar tarafından geri kalan tüm kitleye sunulan *resmi ideolojinin* içeriği arasındaki keskin farkı göz ardı etmekten kaynaklanıyor.

İster Mezopotamya olsun örnek alanımız, ister Mısır, Minos, Harappa, Anadolu ya da Çin; karşımıza çıkan manzara hep aynı: Erişebildiğimiz arkeolojik bulgular, tapınak mimarileri ve inanç sisteminin merkezine yerleşen mitler, egemen sınıfın geniş kitlelerin düşüncelerini denetim altında tutmak amacıyla toplumun bütününe dayattıkları resmi ideolojinin parçacıklarını içeriyor. Bu, her ne kadar söz konusu dönem ve coğrafya için yaygın ve genel kabul gören düşünce biçiminin ipuçlarını bize sunuyorsa da, onu üreten kült öncülerinin (yani bir başka deyişle dönemin düşünür ve bilimsel araştırmacılarının) neyi nereye kadar ve nasıl algıladıklarıyla ilgili sağlam ve doyurucu bilgileri sağlamakta oldukça yetersiz.

Eğer Mısır'da Eski Krallık dönemini inceliyor ve o zaman dilimine ilişkin bulgulardan yola çıkarak bir tümevarım yapmaya çalışıyorsak, edindiğimiz bilgi parçacıklarının yalnızca Eski Krallık döneminde Mısır'da yaşayan *sıradan bir insanın* bilgi ve düşüncesini yansıttığını gözden uzak tutmamamız gerekiyor. Peki ya o düşünce ve inanç biçimini toplumun bütününe, bir "düşünce denetim enstrümanı" olarak sunan tapınak erbabının, yani bir bakıma toplumun felsefi ve bilimsel anlamda "öncü kesimi" diyebileceğimiz kült rahibi ve düşünürlerinin evren kavrayışı nedir? Bunu anlayabilmek için, resmi ideoloji paketi içinde dışa sunulanı, yani "egzoter" olanı değil, o kültün kendi içinde kapalı olarak yaşayan düşünce modelini, "ezoter" olanı inceleyip sorgulamak durumundayız. Bunun tek yöntemi de, söz konusu kültün kendi *ezoterik* yapısı içinde yaygın olarak kullandığı simge ve çağrışımların anahtarlarını bulmak ki bu hiç de göründüğü kadar kolay bir iş değil. Çünkü her şey bir yana, binyılların gerisinde kalmış, bugün artık varlığını sürdürmeyen, ölü kültlerden söz ediyoruz burada.

Kozmolojinin tarihini farklı dönem ve coğrafyalardaki gelişimiyle birlikte incelemeye çalıştığımızda, bu olumsuz durumun yarattığı önyargı dizileri de somut ve net görünümleriyle karşımıza dikiliyorlar. Sözgelimi, doğru okunamayan kadim astronomi ve kozmoloji metin parçacıklarından yola çıkılarak, Hellenistik döneme dek insanlığın "dünyanın yuvarlak olduğu" bilgisine ulaşamadığını ve kadim uygarlıklarda yeryüzünün bir tepsi gibi düz algılandığını varsayıyoruz. Güneşin batı ufkunda alçaldıktan sonra yeraltına, yani "ölüler dünyasına" gittiğine inandıklarını düşünüyoruz Eski Mısırlıların. Neden? Çünkü bütün dinsel metinler ve ritüel ilahilerinde ya da ünlü Ölüler Kitabı'ndaki anlatılarda bu *yeraltı* motifinden söz ediliyor. Bu durumda, Eski Mısır'da varılabilen en yüksek düşünce ve kavrayış düzeyinin, düz bir platform biçiminde algılanan yeryüzünün altında "karanlık ve soğuk ölüler ülkesi"nin yer aldığı bir evren modeline eşdeğer olduğunu mu düşünmek durumundayız? Ritüel metinleri

ve dinsel ifadelerde ya da mitlerde "simgesel" vurgular yapılmış olabileceğini hesaba katmadan, düz yorumlar mı getirmeliyiz kadim düşünce biçimine?

Elbette varsayımların ardındaki temel dayanak, kutsal metinler ve mitlerdeki simgesellikle sınırlı değil. Basit bir "teknolojik kıyaslama" da, kadim toplumların inanç sistemlerinde dışa vurulan evren ve dünya anlayışının, aynı zamanda onların bire bir kozmolojilerine de denk düştüğü yargısını haklı çıkarmakta kullanılıyor. "Bu insanların teleskopları yoktu, gelişmiş ölçüm araçlarından yoksundular, uzaya uydu yerleştirip evreni gözleyebilme gibi bir şansa da sahip değildiler. Eh, o zaman bu kısıtlı koşullar altında dünyanın yuvarlak olduğunu da, güneş çevresinde döndüğünü de anlayamamış olmaları doğaldır," deyip geçebiliyoruz. Tüm bunlara, oluşturulacak bilgi birikimi için geçen sürenin görece "kısalığını" da eklediğimizde, güneşin göklerdeki yolculuğunu bir "göksel tekne" içinde gerçekleştirdiğini anlatan resimlere bakıp, tepsi gibi düz bir bir dünyada yaşadığını varsayan insanlara ilişkin ikna edici senaryolar yazabiliyoruz.

Oysa en azından yirminci yüzyılın başlarından bu yana, söz konusu toplumlarda düşünsel liderliği üstlenen belli bir grup insanın hiç de hafife alınamayacak bir astronomi bilgisine sahip olduklarını biliyoruz artık. Her ne kadar klasik akademisyenlerin klişeleri, astronominin bilimsel bir disiplin olarak biçimlenişinin miladını Ortaçağ'daki Arap düşünür ve gözlemcilere endeksleme konusunda ısrarlı bir tutuculuğu sürdürse de, Mısır ve Mezopotamya'da yüz yılı aşkın bir süredir gerçekleştirilen dikkatli inceleme ve ölçümler, bize başka türlü bir gerçekliğin ipuçlarını sunuyor. Belirleyici öneme sahip tüm yapılarını belli astronomik verileri gözeterek inşa eden ve özellikle de tapınak ve gözlemevlerinin yapımında farklı gökcisimlerinin konum ve hareketini referans alan bu insanların, evren hakkında bizim sandığımızdan (ya da "sanmak istediğimizden") daha çok şey bildiklerini kabullenmek durumunda kalıyoruz.

Arkeoastronomi, kadim toplumların gökyüzü gözlem geleneklerini ve bilgi birikimlerini araştıran, görece oldukça genç bir bilimsel disiplin. İlgi alanı da yalnızca İlkçağ uygarlıklarıyla sınırlı değil. Günümüzden en az yirmi bin yıl önce, sözgelimi Lascaux ve Altamira gibi mağaraların duvarlarına çizilmiş yıldız betimlemelerinden, neolitik dönemdeki erken yerleşimlerin kutsal mekânlarındaki göksel simge ve işaretlere dek, "insan ve gökyüzü" şemsiyesi altına girebilecek her türlü buluntu ve kaydı dikkatle inceleyen arkeoastronomlar, atalarımızın kendilerini çevreleyen evrene ilişkin bilgi ve düşüncelerini anlamaya çalışıyorlar. Ele alınıp incelenen malzeme, kimi zaman yazılı metinler, sözgelimi bir papirüs parçası ya da kil tablet olabiliyor, kimi zaman taş anıtların üzerine kazınmış birkaç çizim ya da yazı, kimi zaman da bizzat o anıt ya da tapınakların konumu ya da inşa planındaki ayrıntılar. Mısır ve Mezopotamya, bu anlamda arkeoastronomlar için birer açıkhava laboratuvarı işlevi görüyor diyebiliriz.

Bugün arkeoastronomi oldukça büyük bir yol kat etmiş ve kadim toplumların gökyüzü gözlemciliği gelenek ve birikimlerine ilişkin paha biçilmez değer taşıyan çok fazla ayrıntıyı gün ışığına çıkarmış durumda ama bir bilimsel disiplin olarak gelişmesini büyük oranda İngiliz bilim adamı Sir Norman Lockyer'a borçlu, diyebiliriz. 1894 yılında yayımlanan "Astronominin Şafağı" (*The Dawn of Astronomy*) adlı yapıtında Lockyer, yüzyıllar boyu oluşmuş güçlü önyargıları yerle bir ederek, "boş inançlı putperestlerin dinsel mekânları" olarak görülen Mısır tapınaklarının şaşırtıcı hassasiyet ve derinlikte bir astronomi bilgisine yaslanarak inşa edildiklerini ortaya koymuş ve bir anlamda arkeoastronominin de temellerini atmıştı.

İzleyen yıllarda onun açtığı kapıyı genişleterek yola devam eden bilim adamları, yalnızca Mısır ve Mezopotamya ya da Hindistan'da değil, tarih öncesi dönemin Avrupa'sında ve Britanya'da, hatta okyanusun karşı kıyısında yer alan Orta ve Güney Amerika'nın kadim uygarlıklarında da hiç hafife alınma-

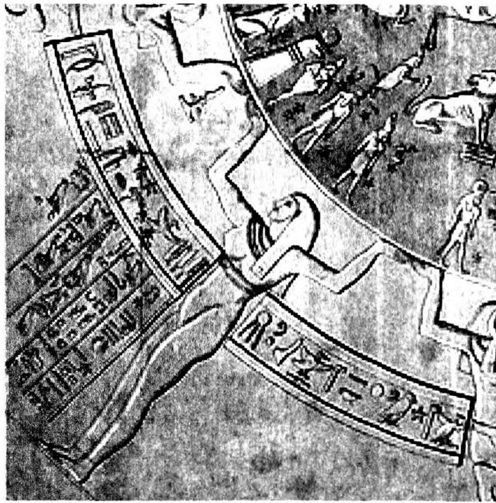
ması gereken ciddi bir astronomi bilgisini gün ışığına çıkardılar. Takvimleriyle, gökyüzü haritalarıyla, yörünge hesaplarıyla ve tapınak mimarilerine temel oluşturan astronomi ilkeleriyle öne çıkan bu kadim uygarlıkların tümü, artık önyargılarımızı bir kez daha gözden geçirmemiz gerektiğini vurgulayan bir mesaj yolluyorlardı bize binyıllar ötesinden.

Arkeoastronominin sağladığı veri yığını, kadim toplumların kozmolojilerine de farklı bir gözle yeniden bakmamız gerektiğinin ısrarla altını çiziyor. Acaba gökyüzünü bir kubbe gibi kıvrılıp yeryüzünün üzerini kaplamış tanrıça Nut'un gövdesi gibi resmeden kadim Mısırlılar, gerçekten dünyanın düz bir tepsi olduğunu mu düşünüyorlardı? Nut'un her akşam güneşi yutup, sonra şafak vakti yeniden doğurduğunu betimleyen tapınak resimleri, bu doğa olaylarını anlayamadığı için mitsel hikâyeler uyduran cahil putperestler tarafından mı yapılmıştı, yoksa o çizimlerdeki ayrıntıların ardında farklı bir simgesellik aramak daha mı makuldü?

Bir zamanlar gökyüzü

Kadim uygarlıklarda tapınakların, birer sunu ve ritüel mekânı olmanın ötesinde işlevler taşıdığını akıldan hiç çıkarmamak gerek. Toplumun küçük bir "elit" kesimi için o yapılar, bilginin kaydedilip arşivlendiği ve sınırlı bir kesimle paylaşıldığı eğitim merkezleri anlamına geliyordu aynı zamanda. Bronz Çağı'na ait tapınakların önemli bir bölümünün doğrudan doğruya "gözlemevi" olarak kullanıldığını; gezegen ve yıldızların yükseliş ve batışlarının günler, aylar, yıllar, hatta yüzyıllar boyu dikkatle izlenip kaydedildiğini; bu verilerden yola çıkarak gökyüzünün eksiksiz haritalarının ve yıldız listelerinin çıkarıldığını bugün artık gayet iyi biliyoruz. Mezopotamya'da, Akad uygarlığı döneminde hazırlanan ve gökleri üç ana bölgeye ayırarak her birindeki önemli takımyıldız ve gökcisimlerini listeleyen MUL.APİN tabletleri, gözlemci rahiplerden günümüze ulaşan en

önemli astronomi kaynaklarından biri. Yukarı Mısır'da, Dendera kentindeki Hathor tapınağının terasına çizilmiş ünlü "Dendera Zodyağı", bir başka önemli örnek.

Dendera'daki Hathor tapınağının teras katında yer alan ünlü "Zodyak Haritası"

Bu kadar net ve spesifik astronomi belgelerine gerek kalmadan bile, kadim uygarlıklarda gökyüzü gözlemciliğinin ne denli belirleyici öneme sahip olduğunu anlamak mümkün. Bunun için, her biri belli göksel olgular ya da yıldızlar dikkate alınarak yönlendirilmiş tapınak ve anıtlara bakmamız yeter: Karnak'taki Amen-Ra tapınağının girişi, Kış Gündönümü'nde, güneşin doğuşuna hizalanmıştır; Medinet-Habu'da yer alan iki önemli tapınağın ekseni, Columba takımyıldızındaki *Phact* yıldızının şafak yükselişine göre ayarlanmıştır;[55] Büyük Köpek takımyıldızının en parlak üyesi olan Sirius ve Orion'un ortasındaki "kuşak yıldızları", Giza Piramitleri dahil birçok önemli yapı için referans noktası oluşturmuştur; Hindistan'ın batısındaki Harappa Uygarlığı'nın en önemli kenti olan Mohenjo-

55 **Edwin C. Krupp**, "In Search of Ancient Astronomies", s: 204

Daro'nun tüm kent yerleşim planı astronomik hizalanmalar dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.[56]

Tapınak mimarisi ve gözlem kayıtları bir yana, söz konusu toplumların günlük yaşam planlamalarını belirleyen zaman ölçüm sistemleri, yani şu gayet sıradan gözüken takvimler bile, doğrudan doğruya astronomi bilgisinin ürünüdür. Bir Güneş yılının tam süresini doğru olarak hesaplayabilmek için, oldukça uzun süreli bir gözlem birikimine gereksinim vardır; çünkü yılın dört "tropik konumu" dediğimiz ekinoks ve gündönümlerini olabildiğince hassas biçimde hesaplayabilmeyi ve bunların tekrarlanma periyodunu, bir başka deyişle "Güneş döngüsünü" doğru kavrayabilmeyi gerektirir. Ekinoks ve gündönümü noktalarının farkında olmaksa, gündüz-gece eşitliğini, en uzun gün ve en uzun gecenin gerçekleştiği zamanı tam olarak hesaplayabilmek; yani gündoğumu ve günbatımı noktalarının ufukta en kuzeyden en güneye doğru izlediği seyrin süresini bilmek anlamına gelir.

Aslında hiç de göründüğü kadar basit bir gözlem ve hesaplama değildir bu. Bir an için, elinizde hiçbir araç (pusula, saat ve optik gözlem aygıtları) olmadan, yılın hangi gününde olduğunuzu da bilmeden, ıssız bir kara parçası üzerine bırakıldığınızı düşünün. Zamanı ölçmek ve planlama yapabilmek için nasıl dikkatli ve hassas bir gözlem disiplini geliştirmeniz gerektiğini hemen fark edeceksiniz.

Hemen tüm kadim toplumlar, başlangıcını net olarak bilemediğimiz bir zamandan beri bu gökyüzü gözlemciliği ve zaman ölçüm tekniklerini sistemli birer geleneğe dönüştürdüler. Daha ilk neolitik tarım yerleşimlerinden itibaren ekinoks ve gündönümlerinin farkına varıldığını, bunların dünyanın farklı coğrafyalarındaki toplumlarda kutsal günler ve bayramlar olarak kutlandığını biliyoruz. Sözgelimi Mezopotamya'da ve Doğu

56 Bkz. **M. N. Vahia – Nisha Yadav**, "Origin and Growth of Astronomy in Indian Context"

Avrupa'da yeni yılın başlangıcı, İlkbahar Ekinoksu ile işaretlenir ve gündüzle gecenin eşitlendiği, Güneş'in de tam doğu noktasından yükselişe geçtiği bu özel günde, festivaller düzenlenirdi. Bu geleneğin uzantılarına, günümüzde de Nevruz benzeri şenliklerde ya da Hıristiyan yortusu Paskalya'da rastlamak mümkün.

Eski Mısır'da da yeni yıl, Nil'in taşkınları ve Sirius'un şafak yükselişiyle hemen hemen çakışan Yaz Gündönümü'nde kutlanıyordu. Bir başka deyişle en uzun gün ve en kısa gecenin gerçekleştiği bu özel gün, aynı zamanda Mısır'da tarımın doğal düzenleyicisi durumundaki Nil taşkınlarıyla neredeyse eşzamanlı olduğu için, yeni yıl kutlamaları aynı zamanda bir "tarım bayramı" niteliği de taşımaktaydı. Elimizdeki bulgular, Mısır'da ekinoks ve gündönümlerine ilişkin sistematik bilginin en az günümüzden altı bin yıl geriye dek gittiğini gösteriyor. Dolayısıyla, Erken Hanedanlar Dönemi'nde (yaklaşık İÖ 3150) gerek Aşağı gerek Yukarı Mısır'daki tüm tapınak kültlerinin ekinoks ve gündönümüyle ilgili bilgilere sahip olduklarını biliyoruz. Benzeri biçimde Mezopotamya ve Harappa'da da bu bilginin izleri, neredeyse erken neolitik döneme dek sürülebiliyor.

Dünya'nın Güneş çevresindeki hareketi sırasında geçtiği bu dört tropik noktanın farklılığı ve özelliğinin bilinmesi, ilk başta göründüğünden çok daha büyük ve kapsamlı bir farkındalığa işaret ediyor. Eğer belirli bir kentteki astronomlar, yıllar boyu yapılan gözlemler sonucu tutulan kayıtlardaki bilgilere sahipse, güneşin doğudan batıya yolculuğu sırasında yıl boyuca oluşan değişimin, yani kuzeye ve güneye doğru gerçekleştirdiği kaymanın genişliğinin (*amplitude*) farkındadırlar demektir.

Yaz gündönümü sırasında güneşin ulaştığı ("mutlak doğu"ya göre) en kuzey nokta ile kış gündönümünde indiği en güney nokta arasındaki değişim, bu dikkatli ve hassas gözlemciler tarafından mümkün olduğunca net değerlerle kaydediliyor ve

biliniyordu. Farklı enlemlerdeki kentlerde söz konusu verilerin belirgin değişimler göstereceğini dikkate aldığımızda, bu bilginin değeri ciddi biçimde artıyor. Sözgelimi Yukarı Mısır'daki Hermopolis ya da Thebes'de gözlem yapan bir rahip, Aşağı Mısır'ı ziyaret edip aynı gözlemleri yapan Heliopolis'teki meslektaşlarıyla bilgi paylaşımında bulunduğunda, iki kentte güneşin izlediği yolun sergilediği genişlik farkına bakarak birtakım sonuçlar çıkarması kaçınılmazdır. Bu sonuçlar arasında en önemlisi, söz konusu iki kent arasındaki mesafenin düz bir çizgi değil, bir yay biçiminde olduğudur ki yeryüzünün genel formunun "küre" olduğuna ilişkin ilk ipuçlarını sunacaktır gözlemciye. Mısırlı rahiplerin bu tür gözlemleri nasıl gerçekleştirmiş olabileceği ve kayıtlardan hangi temel sonuçlara ulaşabileceğine ilişkin ilk doyurucu araştırma, "arkeoastronominin babası" olarak adlandırabileceğimiz Sir Norman Lockyer'ın, yukarıda andığım *Astronominin Şafağı* adlı kitabı.[57]

Dikkatli ve hassas yıldız gözlemciliği ve kayıt tutma geleneğinin sağladığı tümevarım olanakları, elbette Güneş'in hareketi ve genişlik (*amplitude*) farkıyla sınırlı değil. Mezopotamya, Mısır, İndüs Vadisi (Harappa) ve Çin gibi kadim ve köklü uygarlıklara ev sahipliği yapmış bölgelerin hepsinde, takımyıldızlar ve bunların en parlak üyelerinin de düzenli olarak gözlendiklerini biliyoruz. Genel bir kural olarak takımyıldızlar, dönemin astronom rahipleri tarafından gökyüzünü nispeten eşit aralıklardan oluşan parçalara, yani "göksel bölge"lere ayırma amacıyla tanımlanmışlardı. Böylelikle, kaba hatlarıyla da olsa düzenli bir gök haritası çıkarmak ve bu harita üzerinde gezegenlerin konumlarını saptamak mümkün olabiliyordu. Gökyüzünde yıldızların oluşturduğu gruplar, çoğunlukla, gözlemi yapan rahibin ait olduğu kültür uzantısında belirlenen kimi figürlere benzetilerek adlandırılıyor ve o figürün gökyüzünde kapladığı alan, büyük bir haritanın parçasını oluşturuyordu.

---

57 **Joseph Norman Lockyer**, "The Dawn of Astronomy", s: 63-66

Mezopotamya'da, İÖ dördüncü binyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başladığı düşünülen altmış tabanlı sayı sistemi, doğrudan doğruya gök haritalarının oluşturulmasında da temel alındı ve gökyüzü 360 (6 x 60) küçük parçadan (derece) oluşan bir çember olarak düşünüldü. Bu çember, yine altmışın beşte biri olan on iki eşit parçaya bölünerek, her bir parça için "kerteriz" olarak kullanılacak, otuz derecelik bir yay parçasına yerleşen birer takımyıldız tasarlandı. Belirli bir anda, söz konusu takımyıldızların altı tanesi gökyüzünde izlenebilirken, diğer altısı da doğu ve batı ufuklarının altında, yani Mezopotamyalı rahiplerin deyişiyle "yeraltında" kalıyordu. Günün saatleri içinde, takımyıldızlardan oluşan bu geniş göksel çember de belli bir hareket halinde olduğu için, gök haritası düzenli bir seyirle doğudan batıya doğru kesintisiz bir dönüş hareketini gerçekleştirmekteydi, gözlemci rahiplere göre. Dolayısıyla herhangi bir anda doğu ufkunda belirip yükselmeye başlayan bir takımyıldız, gece boyunca batıya doğru uzanan bir yay çizdikten sonra, yeniden "yeraltına" gidip gözden kayboluyordu.

Zaman ölçmek için son derece elverişli olanaklar sunan bu göksel haritalar sayesinde kadim uygarlıkların astronomları hem günün "saati" konusunda sistematik bir ölçüm yapabilme olanağı buldular, hem de takımyıldızların mevsime göre değişen konumlarının farkına varıp, yapılan gözlem ve ölçümlerle aylık ve yıllık takvimlerine "ince ayar" uygulayabildiler. Bu amaçla, hemen her kültürde astronom rahiplerin düzenli olarak belli parlak yıldızların şafak yükselişlerini (*heliacal rising*) ve meridyen geçişlerini gözlemleyerek günlüklerine kaydettiklerini biliyoruz. Bu gözlem için genellikle takımyıldızların en parlak ve en dikkat çekici olanları seçildi. Sözgelimi Boğa takımyıldızındaki *Aldebaran*, Başak'taki *Spica*, Akrep'in ışıltılı yıldızı *Antares*, Büyük Köpek takımyıldızının gösterişli üyesi *Sirius* ya da Auriga'nın parlak yıldızı *Capella* gibi.

Eski Mısır'da yeni yıl başlangıcını işaretleyen önemli olaylardan birinin, Sirius'un şafak yükselişi olduğuna değinmiştim. Güneşin doğmasından hemen önce doğu ufkunda Sirius'un yükseldiği günler, hem Nil'in taşkınlarının habercisiydi, hem de günümüzden dört bin yıl önce aşağı yukarı Yaz Gündönümü ile çakışıyordu. Dolayısıyla Mısır rahipleri için Sirius'un hareketlerini izlemenin son derece önemli bir görev olduğunu fark etmek zor değil, ama Nil Vadisi'ndeki gökyüzü gözlemciliği, Sirius'la sınırlı değildi elbette. Astronom rahipler, yılı her biri onar gün süren toplam otuz altı "haftaya" bölmüşler ve her bir dilim için belirli bir yıldızı işaretçi olarak seçmişlerdi. Bu yıldızın söz konusu kentteki "meridyen geçişi"ni doğru olarak saptayıp kaydetmek için, bir tür gözlem yöntemi de belirlemişlerdi. Buna göre, her akşam güneşin batışıyla birlikte iki görevli rahip kuzey-güney doğrultusunda, aralarında belli bir mesafe bırakarak karşı karşıya oturuyorlardı. Başlarındaki özel şapkanın üzerinde, birer çubuk bulunmaktaydı. Kuzeyde oturan rahip, gözleyeceği spesifik yıldız güneyde oturan meslektaşının şapkasındaki çubukla aynı hizaya geldiğinde, ölçümünü yapıp gerekli kaydı düşüyordu.[58] Bu kayıtta yer alan en önemli veri, meridyen geçişi sırasında yıldızın yüksekliği oluyordu elbette; başka bir deyişle, rahibin gözlem açısına göre, kuzey-güney doğrultusuyla yaptığı açı. Benzeri biçimde, söz konusu yıldızın hareketi gözlenirken, güney göklerinde ufuk çizgisine yakın konumdaki diğer yıldızlara ilişkin de notlar düşülüyordu.

Şimdi tıpkı Güneş'in hareketindeki genişlik farkı gibi, iki değişik kentte gözlem yapacak ya da daha önce yapılmış gözlemlerin kayıtlarını inceleyecek bir rahip, ister istemez belli yıldızların meridyen geçişleri sırasındaki yüksekliklerinin de güney-kuzey doğrultusunda yer alan kentler arasında çarpıcı bir farklılık sergilediğini görecekti. Yüzyıllar ve binyıllar boyunca gökyüzündeki tüm hareketlilikleri dikkatle izleyip kayıtlar düşen bir geleneğin

58 Edwin C. Krupp, age, s: 196

üyelerinin, ortada apaçık duran bu ilginç farklılık üzerine fikir yürütmemeleri düşünülemez. Aswan'da, Thebes'de, Memphis'te ve Heliopolis'te, sözgelimi Sirius'un meridyen geçişleri sırasında, güney-kuzey konumuna göre belirgin biçimde değişen yükseklik farkı sergilemesi, işini doğru yapan usta bir astronom rahip için bir tek anlama gelebilirdi: Söz konusu kentler arasında yeryüzünün düz bir çizgi izlemeyip, bir yay çizmesi; daha net bir deyişle, yeryüzünün küresel bir yapıya sahip olması.

Diğer yandan, sözgelimi Aswan'da gözlem yapan bir rahibin, güney ufuk çizgisinin hemen üzerinde gördüğü ve kayıtlarına aldığı bir yıldızı, sözgelimi Heliopolis'e gittiğinde görememesi de kaçınılmaz olarak benzeri soru işaretlerini getirecekti. Eğer ufuk çizgisine yakın seyreden bazı güney yıldızları, kuzeye gidildikçe görülmez oluyorsa, bunun tek anlamı yeryüzünde bu gözlemi etkileyecek oranda bir eğim olmasaydı ki bu da küresel yapı fikrini kendiliğinden gündeme getiriyordu.

Güneş'in tropik konumlar arasındaki hareketinin genişliği, ufuk çizgisi yakınında görülen gökcisimlerinin izlenebilme durumu ve yıldızların meridyen geçişleri sırasında ölçülen yükseklik farklarına, bir başka "aşikâr" veriyi de eklemek mümkün elbette: Ay tutulması sırasında, Dünya'nın Ay üzerine düşen gölgesinin biçimi. Bütün kadim toplumlar, oldukça erken bir tarihten itibaren, tutulmanın nedeninin dünyanın Güneş'le Ay arasına girmesi olduğunun farkındaydılar. Bunu, gelecekte gerçekleşmesi beklenen tutulmalara ilişkin yaptıkları isabetli tahminlerden anlamak mümkün. Dolayısıyla, Ay üzerindeki o karanlık ve yuvarlak gölgenin Dünya'ya ait olduğunu da biliyorlardı. Bütün bu bilgileri bir araya getirdiğimizde, eğer hâlâ Eski Mısır ya da Mezopotamya'daki tapınak gözlemcilerinin dünyayı düz bir tepsi gibi algılayıp düşündüklerini ileri sürüyorsak, o görkemli uygarlıkların sahip olduğu bilgi ve deneyimi fazla hafife alıyoruz demektir.

Görünürde sahip olunan evren modelinin Dünya merkezli ya da Güneş merkezli olması, bütünüyle ayrı bir konu, Ama yine de İlkçağ uygarlıklarında "elit entelektüeller" konumunda olan ve tapınaklarda egemen sınıfın ideolojisini üretip yaymakla yükümlü olan gözlemci rahiplerin, gökyüzü ve evren üzerine *gerçekte* nasıl bir model öngördükleriyle ilgili de kışkırtıcı sorular sormak mümkün:

Astronom rahipler yalnızca Güneş ve Ay'ın hareketlerini değil, çıplak gözle izlenebilen beş gezegenin, yani Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn'ün gökyüzünde izlediği seyri de, ayrıntılı yörünge hesaplarına varana dek kaydetmişlerdi. Gökyüzü haritası çıkarmakta onlara yardımcı olan arka plandaki "sabit görünümlü" yıldızlarla, onlara oranla daha hızlı ve daha farklı bir hareket biçimine sahip olan gezegenler arasındaki nitel ayrımın da farkındaydılar elbette. Bu durumda, sözgelimi Merkür'ün yalnızca günbatımı ve şafakta izlenebilmesinin, bu gezegenin Güneş'le olan yakınlığından kaynaklandığı da açıktı. Benzeri durum, yılın belli dönemlerinde akşam günbatımının ardından, belli dönemlerinde de sabah gün doğmadan hemen önce tüm parlaklığıyla beliren Venüs için de geçerliydi. Nitekim, kadim uygarlıkların rahipleri tarafından Venüs'ün sabah ve akşam yıldızı fazlarının aynı gökcisminin yörünge üzerindeki farklı konumlarıyla bağlantılı olduğunun anlaşılması uzun sürmemişti.

Diğer yandan, sözgelimi Mars, Jüpiter ve Satürn'ün çoğu kez gece boyunca göklerde izlenebilmesi ve görece daha "yavaş" hareket ediyor görünmesi, bu önemli gezegenlerin Güneş'le olan uzaklıkları üzerine fikir verebilir miydi acaba, zamanlarının önemli bir bölümünü gökyüzü gözlemine adayan rahiplere? Daha kışkırtıcı bir soru: Yine bu "yavaş" gökcisimlerinin yılın belli dönemlerinde, tıpkı Merkür ve Venüs gibi günbatımı ve şafakta belirmeleri, kimi zaman da Güneş'le aynı hizada olmalarından dolayı gözden kaybolmaları, bu titiz ve dikkatli gözlemcileri bütün bu göksel hareket dinamiğinin merkezinde Güneş'in olduğu gibi bir tümevarıma yöneltebilir miydi?

Bütün bunlar, spekülasyondan ibaret elbette. Hele elimizde kadim uygarlıklara ait, Güneş'i merkez alan bir göksel düzeni gösterir hiçbir çizim ya da betimleme olmayınca, oldukça geç bir döneme dek evren anlayışlarının dünya merkezli olduğunu varsaymak durumunda kalıyoruz. Gökcisimlerinin yeryüzü üzerinde bir yay çizen hareketinin farkında olmaları; göksel hareketin (ve dolayısıyla zamanın) daireselliği fikrini çok erken dönemlerde geliştirmeleri; özellikle Mısır, Pers, Maya ve İnka gibi kadim uygarlıkların inanç sistemlerinin merkezinde Güneş'in yer alması; eğitiminin önemli bir bölümünü Mısır'da alan Pythagoras'ın İÖ altıncı yüzyıl gibi erken sayılabilecek bir tarihte göksel düzenin yapısını "iç içe geçmiş küreler" olarak tasarlaması gibi verilerse, sistemin merkezi ister Dünya ister Güneş olarak ele alınmış olsun, kadim kozmolojilerin evrenin işleyiş yapısı içindeki küreselliği net biçimde fark etmiş olduklarını koyuyor ortaya. Bu tabloyu, "Dünya'yı düz bir tepsi gibi düşünüp, Güneş'e, aya ve yıldızlara tapan putperestler" şablonuyla karşılaştırdığımızda ortaya çıkan fark da son derece çarpıcı.

Kayan ekinoksun peşinde

Kimi arkeoastronomi araştırmacılarına göre, kadim uygarlıkların sahip olduğu bilgi birikimi ve evren anlayışında, bundan fazlası da var. Dünyanın yuvarlaklığını, göksel hareketin daireselliğini ya da Güneş'in izlediği yoldaki dört tropik konumu fark edip kavramanın çok daha ötesine geçen; uzun dönemlere yayılmış, disiplinli bir gökyüzü gözlemciliği ve kayıt tutma geleneğinin şaşırtıcı derecede sofistike sonuçları diye adlandırabileceğimiz, oldukça çarpıcı bir bilgi bu. İlk ipuçları daha Norman Lockyer'ın araştırmaları sırasında açığa çıkan, ayrıntılı analiziyse Giorgio de Santillana ve Hertha von Dechend'in ünlü "Hamlet'in Değirmeni" adlı yapıtında dünyaya sunulan, oldukça kritik bir "farkındalık"; yani astronomide "Ekinoksların Gerilemesi" ya da kısaca *Presesyon* adıyla bilinen olguya ilişkin bilgi.

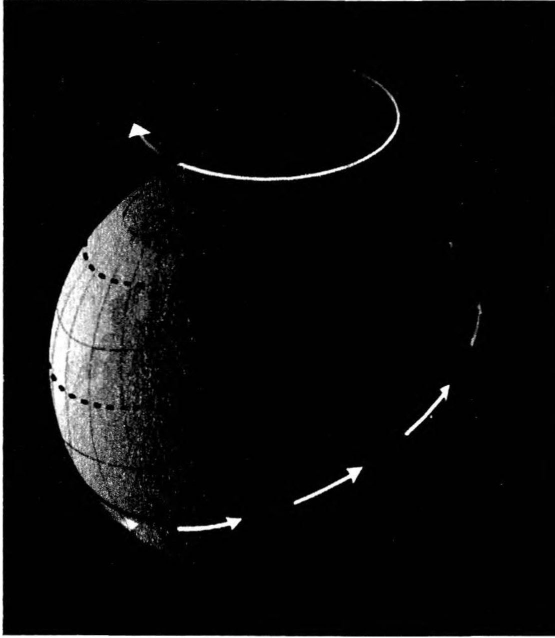
Dünya Güneş çevresindeki yörüngesini izlerken, bir yandan da kendi ekseni üzerinde dönüşünü sürdürür. Ancak bu dönüş sırasında kuzey-güney ekseninin doğrultusu, Güneş ve Ay (kısmen de diğer gökcisimleri) tarafından ekvatora uygulanan çekim gücünün etkisiyle bir tür "yalpalama" hareketi sergiler. Bunu, oyuncak topaçların dönme hareketi sırasında gerçekleştirdiği salınıma benzetebiliriz. Yerkürenin ekseni bu hareket sırasında, kuzey ve güney kutuplarında oldukça uzun sürede tamamlanan küçük bir çember çizer.

Astronomi açısından bu yalpalama hareketinin sonucu, yerküre üzerindeki herhangi bir noktada bulunan gözlemci için, arka plandaki "göksel dekoru" oluşturan sabit yıldızların konumlarının, belli bir düzen içinde değişmesi ve bu nedenle bir "kayma" oluşmasıdır. Sözgelimi, eksenin kuzeyi uzun zaman aralıkları içinde gökte küçük bir daire çizeceğinden, kuzey kutbunu işaret eden yıldız da aynı düzen içinde değişecek; farklı dönemlerde farklı gökcisimleri "kutup yıldızı" olarak adlandırılacaktır. Benzeri biçimde, Güneş, Ay ve gezegenlerin üzerinde hareket ettiği, "Tutulum Çemberi" (*Ekliptik*) olarak adlandırdığımız sanal yolun arka planındaki takımyıldızlar da, yine uzun zaman aralıklarına yayılan bir kayma hareketi sergileyeceklerdir. Dolayısıyla, gökyüzü gözlemlerinde belirleyici nitelik taşıyan ekinoks ve gündönümleri sırasında, Güneş'le aynı hizada olan takımyıldız da belli bir düzene bağlı olarak değişecektir.

Ekinoksların Gerilemesi ya da Presesyon adıyla andığımız bu astronomik hareket, düzenli ve ölçülebilir bir çevrim oluşturur. Modern çağda yapılan hesaplamalara göre, Dünya'nın ekseni presesyon döngüsünü yaklaşık olarak 25,776 yılda tamamlar ki bu, her 71.6 yılda 1 derecelik bir kayına gerçekleştiği anlamına gelir.[59]

---

59 Kimi kaynaklarda 1 derecelik değişim için gereken süre 72 yıla yuvarlanarak, presesyon döngüsünün toplam süresi 72 x 360 = 25,920 yıl olarak belir-

Yeryüzü ekseninde gerçekleşen yalpalama hareketi: Presesyon

Tutulum Çemberi'nin, gökyüzü ölçümlerinde hesaplamaları kolaylaştırmak üzere otuzar derecelik on iki "istasyon" olarak düşünüldüğünden ve bu dilimlerin her biri için sabit gökcisimlerinden oluşan bir takımyıldız tanımlandığından söz etmiştik. Buna göre, herhangi bir dönemde gökyüzü kayıtlarını tutan astronom rahipler, ekinoks ve gündönümleri sırasında Güneş ile aynı hizaya gelen takımyıldızları da, hazırladıkları cetvellerde işaretlemekteydiler. Presesyon döngüsünün oldukça uzun olması nedeniyle, on yıllar, hatta belki yüzyıllar boyu bu hesap ve ölçümlerde herhangi bir sorun çıkmayacaktı. Ancak birkaç yüzyıl sonra, titiz ve dikkatli astronom rahipler için işler karışmaya başlayacaktı ister istemez: Kuşaktan kuşağa aktarılan o hassas gözlemlerin kayıtlarıyla *var olan durum* arasındaki ciddi bir farklılık dikkatlerini çekecekti, çünkü ekinoks ve gündönümleri

tiliyor.

sırasında Güneş'in arkasında yer alan takımyıldızlar, batı yönünde hafifçe kaymaya başlamışlardı!

Yaklaşık altı bin beş yüz yıl önce İlkbahar Ekinoksu sırasında Güneş, Boğa takımyıldızının hizasında bulunuyordu. Dört bin iki yüz yıl kadar önce, yani aşağı yukarı İ.Ö 2200'lerdeyse, bu kez ekinoksu işaretleyen takımyıldız Koç olmuştu. Son iki bin yüz yıldır da bu önemli tropik konumda Güneş'e, Balık takımyıldızı eşlik ediyor (yakında yerini Kova'ya bırakacak). Presesyon hareketi nedeniyle ekinoksların göklerdeki on iki "istasyonu" izleyerek tamamladığı bu uzun döngüyü, "Büyük Zodyak" olarak adlandırıyoruz.

Gökyüzünde bir takımyıldıza ayrılan dilimin ya da istasyonun otuz derecelik bir yay içerdiğini düşünürsek, ekinoks ya da gündönümleri sırasında "bir tam istasyon" büyüklüğünde bir kayma oluşması için, 71.6 x 30 = 2,148 yıl geçmesi gerekiyor. Bu gerçekten de yalnızca insan ömrü ve kuşaklar için değil, toplumlar ve uygarlıklar için de hayli uzun sayılabilecek bir süre. Peki bu kadar "yavaş" gerçekleşen bir değişimi, kadim toplumların astronom rahipleri bir biçimde fark etmiş ve hesaplamalarında dikkate almış olabilir mi?

Günümüzün ortodoks akademisyenleri bu konuya oldukça kuşkucu bir tavırla yaklaşıyor ve presesyonun fark edilebilmesi için gökyüzü gözlem geleneğinde oldukça uzun bir zamanın yaşanmış olması gerektiğini varsayıyorlar. Eldeki somut bulgulara bakılırsa da Dünya eksenindeki bu yalpalama hareketi, ilk kez İÖ ikinci yüzyılda yaşayan Yunan matematikçi ve astronom Hipparchus tarafından saptanmış. Peki ya Bronz Çağı'nın göz kamaştırıcı uygarlıkları Sümer, Babil, Mısır, Minos, İndüs ve Çin'in astronom rahipleri? Ortodoksi her ne kadar bu olasılığı reddetme eğiliminde olsa da, en azından yetmişli yıllardan bu yana, Santillana ve Dechend'in yukarıda andığım çarpıcı çalışmasının da etkisiyle, presesyonun keşfinin sanıldığından çok ön-

celere dayandığına ilişkin görüş ve bulgular, giderek daha çok kabul görmeye başlıyor.

"Hamlet'in Değirmeni" adlı kitaplarında Santillana ve Dechend, presesyon olgusunun son derece eski dönemlerden bu yana bilindiğine ilişkin görüşlerini, kadim toplumların mitolojileri içinde yer alan anlatıları analiz ederek sunuyorlar günümüz okuruna. İzledikleri temel yaklaşım, mitlerin oldukça önemli bir bölümünün göksel olguları semboller aracılığıyla kodlayarak sakladığı ve bu nedenle "fantastik" ögeler sunan mitlerin çoğunun aslında "astronomik bilgileri" içerdiği.

"Yunan astronomları, bu çok yavaş hareketi saptayacak yeterli aygıtlara sahiptiler ve tüm gökyüzüne uygulanabilirliğini fark ettiler. Hipparchus, İÖ 127'de buna Ekinoksların Gerilemesi adını verdi. Onun bu olguyu aslında yeniden keşfettiğini, kendisinden önceki binlerce yıldan beri [presesyonun] bilindiğini ve kadim çağlarda uzun dönemli zaman hesaplarının bu olgu üzerine kurulduğunu düşünmek için iyi nedenlerimiz var."[60]

Buna karşın, Santillana ve Dechend, presesyona ilişkin farkındalığın eskiliğini kabul etmekte modern arkeologların hiç istekli görünmemelerinin ardında, somut bilimsel analizler yerine subjektif görüşlerin ve önyargıların yattığını vurguluyor. Bir başka deyişle, kadim Yakındoğu, Mısır ve diğer uygarlık merkezlerinde astronom rahiplerin neyi bilip neyi bilemeyeceklerine ilişkin yargı, somut verilerin analizine değil, bu konuda "uzman" kimliğine sahip akademisyenlerin bireysel değerlendirmelerine endekslenmiş. Çarpıcı birer örnek olarak, "İÖ 2000 dolaylarındaki Mezopotamya'dan fazla ciddi bir astronomik bilgi beklenemeyeceğini" ve "olsa olsa Güneş ile ayın hareketlerinin basit geometrisine ilişkin bir fikirleri olabileceğini" belirten Ernst Dittrich'ten; hemen ardından da, dünyanın İÖ 4000'de yaratıldı-

60 Giorgio de Santillana – Hertha von Dechend, "Hamlet's Mill", s: 66

ğından hiçbir kuşku duymayan ve Mısır Uygarlığı'nın iddia edildiği kadar eski olamayacağını alaycı bir dille anlatan Domenica Testa'dan birer alıntı yapıp devam ediyor iki yazar:

"Yukarıda alıntılanan iki görüşün günümüz bilim adamlarının düşünceleriyle kıyaslanması, neyin kolay neyin zor olduğuna ilişkin kişisel subjektif yargıların, bilim tarihi için güvenli bir temel olamayacağını gösteriyor. Hans Ludendorff'un zamanında belirttiği gibi, Maya astronomisine, Mayaların neyi bilip neyi bilemeyeceklerine ilişkin önceden hazırlanmış yargılarla yaklaşmak, sağlıksız olur: Yapılması gereken, yalnızca yazıtlar ve belgelerden [*codex*] sonuç çıkarmaktır."[61]

Buna karşın, modern çağda bile kadim toplumların hiç değilse bazılarının sahip olduğu uzun soluklu ve kesintisiz astronomi bilgisine ilişkin verilerin her geçen gün yadsınamayacak boyutlarda artmasına rağmen, esneklikten uzak ve katı önyargılar bilim dünyasında egemenliğini koruyabiliyor. Presesyon olgusunun Hipparchus'tan önce fark edilmesinin mümkün olmadığını düşünen günümüz "bilim bürokratları", gerekli avadanlığa sahip olan bir astronom grubunun bu araçlar bütününü, düzenli ve kesintisiz olarak en az yüz yıl süreyle kullandıktan sonra söz konusu göksel hareketin *ancak* farkına varabileceği klişesine yaslanıyorlar ısrarla. Bazılarıysa, tutuculuğu daha da ileri götürerek, bağlı bulundukları çizgisel tarih anlayışının dayattığı "ilerleme" modeli uyarınca, bilgi birikimi belli bir düzeye varmadıkça bu tür kritik keşiflerin ortaya çıkamayacağı varsayımından bir milimetre bile sapmama inadını koruyor. Belki de insanlık tarihini doğru kavrama konusunda yolumuzu kesen en büyük engellerden biri de bu tutuculuk.

Hipparchus'un günümüzden 2100 yıl önce fark ettiği düşünülen presesyon, o çok önemsenen avadanlığın da getirdiği

61 **Giorgio de Santillana – Hertha von Dechend, age., s: 67**

olası kısıtlamalar nedeniyle, gerçek değerden kabul edilemeyecek denli uzaktı aslında: Yunan matematikçi, kaymanın her yüz yılda bir derece olduğu sonucuna varmıştı. Gerçek değer olan 72 yıl ile kıyaslandığında, aradaki fark büyük yanılgılar yaratacak bir sapmayı içeriyor. Salt bundan yola çıkarak bile, "Hipparchus'un dahi büyük hata payları içinde saptayabildiği bir olguyu, kendisinden binlerce yıl önce yaşamış astronom rahiplerin fark etmesinin fanteziden ibaret olduğu" görüşünü savunanlara rastlayabiliyoruz.

"Bu hareketin saptanabilmesi için, neredeyse modern araç gereçlerle yüz yılı aşkın bir gözlem süresi gerektiği söyleniyor ki, bu elbette doğru," diyor Santillana ve Dechend. "Fakat kimse bu keşfin yüz yıl içindeki gözlemlerden sonuç çıkarılarak gerçekleştiğini ileri sürmüyor ki. Eğer gözlemci yeterince istekliyse ve nasıl kayıt tutulacağını biliyorsa, 72 yılda 1 derece olarak gerçekleşen kayma yüzyıllar boyunca birikecek ve belli kritik noktalarda fark edilebilir değişimler sergileyecekti. Gözlem tekniği nispeten basitti; Babil astronomisinde belirleyici rol oynayan, belli yıldızların şafak yükselişine yaslanıyordu. Sir Norman Lockyer'ın da belirttiği gibi eski zamanların teleskobu, ufuk çizgisiydi. Eğer ekinoks güneşi öncesinde göklerde yükselmesine alıştığınız belli bir yıldız o gün görünürde yoksa, bu durum, göklerdeki sistemin bir kayma yaşadığını gösterirdi. Eğer bu yıldız bir zodyak figürünün [takımyıldızın] son üyesiyse, ekinoksun başka bir takımyıldıza doğru kaydığı son derece açıktı."[62]

İki yazar, "Hamlet'in Değirmeni"nde, hem kuzey kutup yıldızının değişimi hem de ekinoksların kayması sonucunu yaratan bu eksen hareketinin, modern bilimin kabul etmeye yanaştığından çok daha eski tarihlerden itibaren bilindiği olgusunu, kadim mitolojilerden seçilmiş örneklerin yanı sıra, ikonografi ve çizimlerdeki ipuçlarından da yola çıkarak, göz kamaştırı-

62 Giorgio de Santillana – Hertha von Dechend, age., s: 142

cı bir yöntem eşliğinde sergiliyorlar. 1969 yılında yayımlanan bu kitabın ortodoks bilim bürokrasisini ciddi biçimde rahatsız ettiğini belirtmeye gerek yok. Ancak başlangıçtaki tüm itiraz eğilimleri ve tepkilere karşın, Hamlet'in Değirmeni aracılığıyla gündeme gelen presesyon bilgisinin eskiliği tezleri, esnek ve açık fikirli bilim adamlarını ciddi biçimde etkilemeyi başardı. Sözgelimi Griffith Gözlemevi'nin yöneticisi ünlü astronom Edwin Krupp, kitaptaki temel teze değindikten sonra şu yorumda bulunuyordu 1980 tarihli bir çalışmasında:

"Dolaylı kanıtlar, ekinokslardaki kaymaya ilişkin bilginin hatırı sayılır derecede eski olabileceğini gösteriyor, çünkü en azından Mısır'da, ilgi ve ikonografisi, ekinoks kayması döngüsü içinde İkizler, Boğa ve Koç'un periyotlarına uygun bir düaliteye dayanan çok sayıda külte rastlıyoruz."[63]

Aslına bakılacak olursa, presesyonla ilgili farkındalığa Norman Lockyer daha on dokuzuncu yüzyıl sonlarında, yani Hamlet'in Değirmeni yayımlanmadan en az seksen yıl önce değinmişti ama onun sunduğu veriler akademik ortodoksi tarafından görmezden gelinmişti:

"Dünyanın eksen hareketi ve presesyon etkisinin neden olduğu, gökcisimlerinin çeşitli belirgin hareketlerine Mısırlılar aşinaydılar; bunu yaratan koşullar konusunda ne denli bilgisiz olurlarsa olsunlar, gördükleri durumu dikkatle incelemişler ve bilgilerini en uygun biçimde bir araya getirerek, bunu o garip düş güçleri ve inanç sistemleriyle birleştirmişlerdi."[64]

Başlangıcını net olarak kestiremediğimiz ama dünya üzerindeki hemen her coğrafyada çarpıcı örneklerine rastladığımız, uzun soluklu ve kesintisiz bir gökyüzü gözlemciliği ve kayıt tutma

63 Edwin C. Krupp, age., s: 201
64 Joseph Norman Lockyer, age., s: 24

geleneğinin, yeterince ilgi ve istekle birleştiğinde bugünün insanlarına nasıl şaşırtıcı gelebilecek sonuçlar yarattığı ortada. Bunu kavrayabilmek için her şeyden önce Santillana ve Dechend'in de belirttiği gibi, kadim dönem insanlarının bizden daha aptal, daha yeteneksiz ve daha dar görüşlü olmadıkları gerçeğini kabul ederek çıkmak gerekiyor yola. Hemen ardından da büyük bir emek, enerji ve zaman harcayarak kendilerince kusursuz hale getirmeye çalıştıkları gözlem ve yorum kültürüne birazcık olsun saygı duymayı başarmak.

Dünyanın düz bir tepsi olduğuna ve Güneş ile ayın "göksel kayıklara binerek" bu tepsinin üzerinde yolculuk ettiğine inanan; yerde, gökte, çevresinde gördüğü her doğa olgusuna "tapan" ve bu pratiğin içinden bir "çok tanrılı" inanç sistemi yaratan; bilgisiz, boş inançlı, düşünmesini bilmeyen, önyargılı barbarlardan mı söz ediyoruz kadim kültürlerin tapınak kültlerini incelediğimizde, yoksa bütün bunlar bizim "modern" önyargılarımızdan mı ibaret? Elimizdeki verileri dikkatle değerlendirdiğimizde ve açık fikirle yorumlamaya çalıştığımızda karşımıza çıkan resim, çok farklı şeyler anlatıyor bize.

Stonehenge: Bir astronomi laboratuvarı

Bronz Çağı'nın gökyüzü gözlemcilerinin ulaştığı bilgi ve deneyim birikimini tüm çarpıcılığıyla fark edebilmek için, Mısır ve Babil gibi Yakındoğu'nun uzun soluklu büyük uygarlıklarını mercek altına almamız da gerekmiyor. Bazen en umulmadık yerde ve en umulmadık zamanda inşa edilmiş bir anıt, tapınak ya da "kutsal alan", eğer dikkatle incelemeyi başarırsak bize binlerce yıl öncesindeki titiz ve dikkatli astronomların sahip oldukları bilgiye ilişkin ders niteliğinde ipuçları sunabiliyor. Britanya'nın en ünlü megalitik alanı *Stonehenge*, böylesi sıradışı örneklerden biri.

Arkeolojik bulgular, İngiltere'nin güneyindeki Salisbury düzlüğünde yer alan bu dev taş bloklardan oluşma kompleksin yapımına aşağı yukarı İÖ 3000'lerde başlandığını gösteriyor. Kimilerinin ağırlığı otuz tonu bulan düzinelerce büyük taş parçasının 200 kilometreyi aşkın bir uzaklıktan büyük zahmetlerle ovaya taşınarak dikkatle yerleştirildiğini; bu işlem öncesinde zeminin düzleştirilmesi ve tümsek yaratan kayalardan arındırılması için titiz bir hazırlık çalışması yapıldığını; her bir taş bloğun kabaca dikdörtgen biçimi vermek üzere dikkatle yontulduğunu ve iki paralel dikey bloğun üzerine bir yatay taşın konmasıyla oluşan üçlü grupların dairesel bir düzen içinde, belirli aralıklarla dizildiğini biliyoruz. Bu alanın içine, at nalı biçiminde konumlanan bir dizi taş blok daha yerleştiriliyor; sonra belli işaret noktalarını belirlemek üzere, her birinin derinliği bir metreyi bulan 56 delik açılıyor. Nihayet çemberin dışında, önceden belirlenmiş bir noktaya, bütün sistemin "ana kerteriz noktası" olan ve *Topuk Taşı* olarak adlandırılan blok yerleştiriliyor.

Uzaktan bakıldığında bile insanı etkileyen, büyük ve karmaşık bir megalitik kompleksten söz ediyoruz burada. Bunu inşa eden kültürse, henüz yazıyı geliştirememiş, basit çiftçi ve domuz çobanlarından oluşan kadim Britanyalılara ait. Elbette akla gelen ilk soru, "Bu nedir böyle, ne işe yarar, ne amaçla yapılmış?" oluyor.

Bugün bile bu sorunun tam ve eksiksiz bir yanıtı bulunabilmiş değil ama altmışlı yılların ortalarından bu yana gerçekleştirilen araştırmalar ve titiz ölçümler, Stonehenge'in inşa edilme nedenlerinden en az birinin, astronomik gözlem yapmak olduğunu, reddedilmesi mümkün olmayan kanıtlarla ortaya koyuyor. Bu megalitik merkezdeki olası astronomik bağlantıları ilk kez sorgulayan bilim adamı da, yine Norman Lockyer. 1906 yılındaki "Stonehenge ve Diğer İngiliz Taş Anıtları" adlı çalışmasında

Salisbury düzlüğünde yer alan ünlü megalitik anıt Stonehenge, astronomik bağlantılarıyla bir gözlemevini çağrıştırıyor

Lockyer, bütün sistemin bir tür "güneş tapınımı" merkezi olduğu sonucuna varmış ve blokların yerleşiminin ekinoks ve gündönümlerindeki günbatımı ve gündoğumu noktalarına göre ayarlandığını söylemişti. Ne var ki Lockyer'ın ölçümlerinin yetersiz ve eksik olması bir yana, dairesel dizilimdeki birçok konum ve işaret için de tatmin edici bir açıklama getiremiyordu. Kitabın tek önemli yanı, ilk kez bir bilim adamının Stonehenge'e "eski putperestlerin ayin merkezi" gözüyle bakmak yerine, astronomik açıdan yaklaşmasıydı.

Uzun yıllar boyunca Stonehenge'le ilgili varsayım ve teoriler, kapsamlı ve tutarlı bir açıklama içeremeden birbirini izledi. Bu teorilerin sahipleri arasında, nadiren Lockyer'ın açtığı yoldan yürümeye çalışan ve astronomik bağlantıları sorgulayanlar da vardı; bir astronomi meraklısı olan Charles Newham gibi. Newham'ın çalışmaları elle tutulur bir açıklama ve somut sonuçlara ulaşamadı belki ama oldukça genç bir astronomun düşgücünü tetikleyerek, İngiltere'nin bu en ünlü megalitik merkeziyle

ilgili ilk kapsamlı ve aynı oranda sansasyonel çalışmanın gerçekleştirilmesine dolaylı olarak katkıda bulundu. Bu astronom, 1964 tarihli "Stonehenge'in Şifresi Çözüldü" (*Stonehenge Decoded*) adlı kitabıyla uzun süren tartışmalar yaratan ve meslektaşlarının keskin eleştirilerine hedef olan, arkeoastronominin en önemli isimlerinden Gerald Hawkins idi.

Lockyer ve Newham'ın varsayımlarını yeniden masaya yatıran Hawkins, Stonehenge'de Güneş'le ve tropik noktalarla olan bağlantıların dışında, farklı astronomik dizilimler de olabileceği düşüncesiyle çıktı yola. Alanda uzun süren ölçümler yaptıktan sonra da, gerçekten çok sayıda astronomik işaret ve hizalanma buldu: Dairesel dizilimdeki taş bloklardan bazıları, belli bir konumdan gözlem yapıldığında, Ay ile ilgili de ölçümleri içermekteydi. Hawkins, Stonehenge'in daha ilk inşa döneminden itibaren Güneş ve ayın yıllık hareketleri sırasında uğradıkları belirli istasyonları işaretlemek için tasarlanmış büyük bir gözlemevi olduğu tezini savunuyordu. Hatta kullandığı benzetmelerde daha da ileri giderek bütün kompleksin "büyük bir makine" olduğunu söylüyordu ki kitabının bir bölümünün başlığını da *The Machine* olarak belirlemişti.[65]

Hawkins'in çalışmasına ve vardığı sonuçlara ilişkin keskin tepkiler, bilim ortodoksisinin farklı düşüncelere karşı nasıl önyargılı olabileceğini gösteren çarpıcı örnekleri oluşturuyor. Bunların içinde en sert olanı, Stonehenge üzerinde yıllarca çalışma yapmış Richard Atkinson'a ait: "Bu anıtı inşa edenlerin 'uluyan barbarlar' olduğunu unutmayalım," diyordu Atkinson, "Nasıl böyle bir astronomi bilgisine sahip olabilirler ki!"[66]

Altmışlardan bu yana Stonehenge'de farklı uzmanlarca yapılan çok sayıda araştırma, kimi noktalarda Hawkins'in vardığı sonuçlarla birtakım farklılıklar içerse de, beş bin yıl önce Britanya'da yaşayan o "uluyan barbarlar"ın gerçekten de çok

65 **Anthony Aveni**, "Stairways to the Stars", s: 65
66 **Giulio Magli**, "Mysteries and Discoveries of Archaeoastronomy", s: 34

dikkatli gökyüzü gözlemcileri olduğunu ve ciddi bir gözlemevi oluşturduklarını ortaya koydu. Sanıldığı ve basite indirgenmeye çalışıldığı gibi, "büyük oranda 'rasgele' dizilmiş taşlar" çevresinde ayin yapan "ilkel" bir ay ya da güneş kültü mensupları değil, yoğun bir ilgiyle evrenin yapısını, döngülerini ve göksel hareketlerin yeryüzü üzerindeki etkilerini anlamaya çalışan "yıldız gözlemcileri" inşa etmişti Stonehenge'i. Üstelik Britanya'dan Fransa'nın güneyine ve İspanya'ya dek uzanan bir coğrafyada başka örneklerine de rastlanan bir megalitik alan geleneği söz konusuydu.

Astronomi bilgisinin hatırı sayılır oranda birikip, ciddi farkındalıklara ve ölçümlere kapı açtığı dönemler, uygarlık tarihinin şaşırtıcı derecede eski evrelerine dek geri gidiyor. Geç Neolitik'ten itibaren (aşağı yukarı İÖ dördüncü binyıl) artık "ne yaptığını bilerek" anıtlar ve gözlem alanları inşa eden insanlardan söz ediyoruz. Hele yazının yaygın biçimde kullanılmaya başlamasından sonra gözlem kayıtları daha sistematik ve düzenli hale geliyor. Bu durumda hem yüzyıllardan beri düşünce dünyamıza yerleşip "bilimsel" alanda da etkisini göstermiş önyargı ve şablonlarımızı ciddi biçimde sorgulamamız, hem de o kaçınılmaz soruyu bir kez daha yinelememiz gerekiyor:

Peki ne oldu da binlerce yıl boyunca biriken o deneyim ve gözlem kayıtları sayesinde oluşmuş evren kavrayışı, ancak Aydınlanma sonrasında yavaş yavaş kırılabilen bir Karanlık Çağ'ın kör inançlarına tutsak hale gelebildi? Hangi geniş çaplı etkenler devreye girdi de, bütün gökcisimlerinin hareketlerini ayrıntılarına dek kaydederek basit ama tutarlı tümevarımlar yaratmaya başlayan kadim uygarlıkların birikimi, Galileo'yu "Güneş merkezli" düşünceleri nedeniyle Engizisyon'da yargılayabilecek bir bağnazlığa teslim oldu? Nasıl bir "global değişim", insan düşüncesinin önüne set çekerek bin yıldan fazla süren bir zihinsel karanlığı dünya üzerinde egemen kılabildi?

Bu sorulara ileride yeniden döneceğiz ama şimdilik yalnızca,

İndüs Vadisi'nden Mezopotamya'ya, Mısır'dan Ege Adaları'na, Yunan anakarasından Batı Avrupa ve Britanya'ya dek uzanan bir coğrafya üzerinde Bronz Çağı'nın şafağından itibaren yükselen uygarlıkların, dünya ve evrenle ilgili hangi olası bilgilere sahip olduklarını kısa başlıklar halinde toparlamaya çalışalım:

- En azından Geç Neolitik'ten itibaren güneş yılı hesaplamalarına başlanmış; ekinoks ve gündönümlerini içeren dört tropik konum fark edilmişti.

- Gezegenler ile yıldızların hareketleri arasındaki fark ayırt edilmiş ve çıplak gözle izlenebilen beş gezegenin *sinodik* (Dünya'dan gözlemlenebildiği biçimiyle) yörünge süreleri hesaplanmaya başlamıştı.

- Gözlemlerin sağlıklı yapılabilmesi ve konumların olabildiğince hassas saptanabilmesi için, gökyüzünde Dünya'yı çember biçiminde sardığı varsayılan bir "sanal" kuşak tanımlanmış ve on iki eşit parçaya bölünerek, her bir dilim için işaretçi kabul edilen bir takımyıldız belirlenmişti.

- Gökcisimlerinin doğu ufkundaki "şafak yükselişleri" ve güney ufkundaki "meridyen geçişleri" düzenli olarak izlenip kaydedilmiş; bu kayıtlardan yola çıkarak, gelecekteki konumları tahmin edilmeye çalışılmıştı.

- Farklı enlemlerdeki kentlerde gözlem yapan rahiplerin, gerek Güneş'in hareket alanındaki "genişlik", gerek yıldızların meridyen geçişleri sırasındaki yükseklik (açı) farkı göz önüne alındığında, yeryüzünün biçiminin küresel olduğunu fark etmeleri hiç de uzak bir olasılık değildi.

- Samanyolu'nun evrenin yapısında farklı ve özel bir niteliğe sahip olduğu sezgisel olarak hissedilmiş; gökyüzü sembolizminde ona özel bir anlam yüklenmişti.

- Bunlardan çok daha çarpıcısı, Dünya eksen doğrultusundaki uzun süreli bir yalpalama döngüsü olan presesyon, Bronz Çağı uygarlıklarının astronom rahiplerince fark edilmiş ve bu olgu, üzeri simgelerle örtülü mitlerde anlatım bulmaya başlamıştı.

Bütün bunlar, düzenli gökyüzü gözlemleri ve kayıtların yardımıyla oldukça erken dönemlerden itibaren sistematik bir kozmoloji oluşturmaya başlayan Mezopotamya, Mısır, İndüs, Anadolu ve Ege uygarlıklarının, hiç de sanıldığı ya da sunulmaya çalışıldığı gibi "boş inanç" merkezli bir evren anlayışına sahip olmadıklarını görmemiz için yeterli. O kozmolojilerin "kitlelere sunulan" ve inanç/tapınım ile birleştirilen "egzoter" biçimini, egemen sınıfın hegemonya enstrümanlarından biri olarak görmeyi başardığımız ve çekirdek bilginin "ezoter" yapısını ayırt edebilerek sorguladığımız sürece, kadim kozmolojilerin ışıltısı da daha belirgin hale geliyor.

Ptolemeus'tan Galileo'ya

Belki şimdi sıra, daha tutarlı bir karşılaştırma yapabilmek için modern kozmolojinin vardığı noktaları gözden geçirip, evrenin başlangıcına yönelik olarak günümüzde kabul gören kuram ve tezleri değerlendirmekte. Böylelikle, bugünün bilim dünyasında egemen olan kozmogoni anlayışıyla kadim düşünce biçimleri arasındaki uzak ya da yakın noktaları daha net olarak görmek mümkün olabilecek.

İkinci yüzyılda Ptolemeus Claudius tarafından geliştirilen, merkezinde Dünya'nın bulunduğu evren modeli, neredeyse bin dört yüz yıl boyunca fazla sorgulanmaksızın geçerliliğini korudu. O kadar ki, Ptolemeus'un gökcisimlerinin hareket biçimleri ve evrenin yapısına ilişkin görüşlerini içeren kapsamlı çalışması *Almagest*, on yedinci yüzyıla dek astronomiyle ilgilenen tüm düşünür ve bilim adamları için neredeyse bir "kutsal kitap" gibi al-

gılandı demek, abartı sayılmaz. Dünyayı evrenin merkezi olarak gören kozmoloji, insanı da "yaratılış"ın merkezine yerleştiren dini yaklaşımla bire bir örtüşebildiği için, Hıristiyanlaşma sonrasında da Kilise tarafından Almagest'in içeriği yüzyıllar boyunca hoşnutlukla kabul gördü ve değil aykırı tezlerin geliştirilmesine, sorgulanmasına bile hoşgörü gösterilmedi.

On altıncı yüzyılda Copernicus'un gözlem ve hesapları ilk kez merkeze Güneş'i yerleştiren bir modeli öngördüğünde, bu nedenle dönemin "ilerici" kabul edilen reformisti Luther bile duyduğu rahatsızlığı "Bu deli, bütün astronomi bilimini tersine çevirecek!" diyerek dile getirmişti.[67] Aslına bakılacak olursa, yaşamını Kilise çevresinde ve himayesinde geçiren inançlı biri olarak, ilk zamanlarda Copernicus'un kendisi bile geliştirmekte olduğu tezler ve düşünce biçiminden tedirgin olmuştu.

Dünyayı evrenin merkezi olmaktan çıkarıp, Güneş çevresinde hareket eden bir gezegene indirgeyen görüşleri ve bunları dile getirdiği *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (Gökcisimlerinin Dönüş Hareketleri Üzerine) adlı kitabı nedeniyle Copernicus din çevrelerinden sert tepkiler aldı ama çok az sayıda da olsa açık fikirli düşünür ve bilim adamının dikkatini çekti. Bunların içinde en önemlilerinden biri, Hermetik öğretiyi[68] ve Eski Mısır düşüncesini benimseyen Giordano Bruno'ydu ki "radikal" bulunan görüşleri nedeniyle Kilise'nin gazabına uğramaktan kurtulamayacak ve Engizisyon'da yıllarca yargılandıktan sonra, on yedinci yüzyılın hemen başında kazığa bağlanarak yakılacaktı.

Güneş merkezli evren modeline olan ilgi, on yedinci yüzyılda dönemin önemli astronomu Tycho Brahe'nin yardımcısı Johannes Kepler'in, gezegenlerin Güneş çevresindeki dolanımlarıyla ilgili matematik bağlantıları ortaya koyan çarpıcı çalış-

67 **Colin A. Ronan**, "Bilim Tarihi", s: 367
68 Hermetik düşünce ve "Hermes Kitapları" için bkz. "Fraternis: Kayıp Kitaplar, Gizli Kardeşlik", s: 113-122

masıyla yeniden ivme kazandı. Hemen ardından çağdaşı Galileo Galilei, dönemin flaş icadı teleskobu kullanarak yaptığı gözlem ve hesaplamalar sonucunda, Copernicus'un tezlerini doğrulayan bir çalışma yayımladı. Her ne kadar Avrupa'da heyecan yarattıysa da, bu tezleri onu ülkesi İtalya'da 1633 yılında Engizisyon karşısına çıkaracak ve görüşlerinden vazgeçmeye zorlanarak ev hapsiyle cezalandırılacaktı.

Merkezinde Güneş'in yer aldığı göksel düzen fikri, Kepler ve Galileo'nun çalışmalarının ardından, "Güneş sistemi ve onu çevreleyen uzak yıldızlar"dan oluşmuş bir evren modeline doğru yönleniyordu yavaş yavaş. Samanyolu kendine özgü bir "parlak yol" olmaktan çıkıyor ve içerdiği sayısız yıldızla birlikte, ait olduğumuz evrenin uzak parçası haline geliyordu. Her ne kadar Kilise ve dini çevrelerin baskısı sürse de, hızlı adımlarla ilerlemeye başlayan astronomide Dünya merkezli model, artık terk edilmek üzereydi. Güneş sistemini de barındıran, içinde irili ufaklı sayısız yıldızın ışıldadığı "sınırsız" bir evren tanımı, astronomları giderek daha fazla heyecanlandırmaya başlıyordu.

Böylesi bir evrende gökcisimleri arasındaki etkileşimleri ve bunların yörünge hareketleri üzerindeki sonuçlarını matematiksel olarak formüle etmek, on yedinci yüzyılın sonlarında bir İngiliz matematikçisi olan Isaac Newton'un çalışmaları sonucunda mümkün olabildi. Newton'un ortaya koyduğu "kütle çekim yasası", bir anlamda Kepler ve Galileo'nun yarım kalmış girişimlerini de tamamlıyor ve gökcisimlerinin bağlı olduğu kuralları matematik diliyle ortaya koyuyordu. Teleskop aracılığıyla gözlenebilen tüm göksel hareketlerin analizi aracılığıyla doğrulanabilen tezler sunuyordu Newton ve bu nedenle artık Dünya merkezli evren modellerinin savunulurluğu da kalmıyordu. Bir başka deyişle Ptolemeus'un *Almagest*'i, yazılışının üzerinden bin beş yüz yılı aşkın bir süre geçtikten sonra artık yalnızca "eski klasikler" raflarına yerleştirilecek bir kitap haline gelmişti Newton tarafından konan son noktayla birlikte.

Bununla birlikte, Newton'un kütle çekimine (*gravitasyon*) dayanan evren modelinin inanç ve mistik düşünceden sıyrılmış, bütünüyle bilimsel bir anlayışa sahip olmadığının altını çizmek gerekiyor. Sonsuz, uçsuz bucaksız bir boşluk içine serpiştirilmiş irili ufaklı yıldızlar ve gökcisimlerinden oluşan bir evren kurgulamıştı Newton; merkezinde de bizim Güneş sistemimiz yer alıyordu. Yıldızların, gezegenlerin, onların uydularının ve diğer tüm gökcisimlerinin hareketlerini, evrenin her yerinde geçerli olduğunu düşündüğü kütle çekimi yasası belirliyor ve düzenliyordu. Sonsuz büyüklüğü içinde göz kamaştırıcı bir düzen ve armoniye sahip, her yönüyle "kusursuz" bir evren söz konusuydu Newton'un modelinde ki bu varsayım da büyük oranda İngiliz bilim adamının güçlü inançlarına yaslanmaktaydı. Her ne kadar Newton'a göre kozmos çekim yasası tarafından yönetiliyor gibi görünse de, onun düşüncesinde gerçek yönetici, bütün bu düzeni tasarlayıp yaratan Tanrı'ydı.[69]

Aydınlanma Çağı'nın coşkusuyla bilim dünyasında yaşanan büyük hareketlilik, teleskopların giderek daha gelişmesi sayesinde astronomiye de ivme kazandırdı ve on sekizinci yüzyıl sonlarında William Herschel'in Uranüs'ü keşfetmesiyle tarihsel bir dönüm noktası yaşandı: Demek binlerce yıl boyunca çıplak gözle izlenebildiği için kayıtları tutulan gezegenlerin dışında, Güneş sisteminin başka üyeleri de vardı! Bu önemli keşfi, 1846'da Neptün'ün, 1930'larda da Pluton'un fark edilmesi izledi. Yirminci yüzyılın ilk yarısı sona ererken, artık Dünya'nın dokuz gezegeni içeren bir yıldız sisteminin "mütevazı" bir üyesi olduğu biliniyordu. Üzerinde yaşadığımız yerküre, "her şeyin merkezi" olma payesini dramatik bir biçimde yitirmişti.

Bu gerçekliğin getirdiği felsefi sonuçların, binlerce yıllık yaygın kanı ve inançlar üzerinde nasıl sarsıcı etki yarattığını görmek zor değil. Aslına bakılacak olursa, dogmatik dinsel kurumlar

69 Helge S. Kragh, "Conceptions of Cosmos", s: 67

böylesi bir sarsılmayı sezdikleri ve öngördükleri için yüzyıllar boyu kırılmayan bir inatla Dünya merkezli evren modellerine sarılmış ve aykırı görüşlere şiddetle tepki göstermişti. Tektanrılı dinlerin kutsal kitapları ve bunlar çevresinde gelişen düşünce sistemi, Dünya'yı evrenin biricik merkezi, onun üzerinde yaşayan insanı da yaratılışın en yüksek ürünü olarak ele alıyordu. Bütün evren bu temel üzerinde kurulmamış mıydı zaten? "Yaratılış"ın başlıca sahnesi Dünya değil miydi?

Oysa yeni bulgular, Dünya'yı Güneş'in çevresinde dönen, içten dışa doğru üçüncü gezegen olarak konumlandırmaktaydı; içteki ve dıştaki "komşuları" arasında Merkür'den büyük, Venüs ile Mars'a yakın büyüklükte, daha uzaktaki Jüpiter, Satürn, Uranüs ve Neptün gibi devlere oranla da oldukça ufak tefek bir gezegen. Sistemin ortasında ve en önemli konumundaysa, Güneş yer alıyordu; yani Dünya'nın çevresinde dönüp durduğu parlak yıldız. "Başlangıçta Tanrı yeri ve göğü yarattı," ifadesiyle kutsal yazmalarda yaratılışın temel sahnesi olarak görülen dünyamızı bir anda görece daha önemsiz ve sıradan hale getirmiyor muydu bu? Üzerinde yaşadığımız yeryüzü, böylelikle üzerine yüklenen o mistik şiirsellikten uzaklaşmış olmuyor muydu?

Evrenin uzak adaları

Yirminci yüzyılın ilk yarısında astronomi alanında yaşanan gelişme ve artan bilgi birikimi, bu kontrastı daha da artıran bir görünüm çizmeye başladı zaman içinde. Gezegenlerin, kuyrukluyıldızların, asteroidlerin, büyük gezegenlere ait çok sayıda uydunun yakından tanındığı dönemde bile, sonuçta merkezde Dünya olmasa da, onun çevresinde dönüp durduğu görkemli Güneş'in bulunduğu düşünülüyor; yıldızların ve bazı "yıldız kümelerinin" niteliği henüz çok da yakından bilinmiyordu. "Güneş Sistemi" dediğimiz oluşum yer alıyordu evrenin merkezinde; onun oldukça uzaklarındaysa, kimileri parlak kimileri soluk, çok sayıda yıldız.

Bu sade yapıyı, arada bir beliren kuyrukluyıldızlar ve gökyüzünün karanlık noktalarında teleskop yardımıyla saptanan "nebula" adlı dev gaz kütleleri renklendiriyordu. İçinde sanıldığından çok daha fazla "yıldız barındırdığı" yine teleskoplar sayesinde fark edilen Samanyolu'ysa, evrenin sınırlarını oluşturmaktaydı.

Çekirdeğini Güneş Sistemi'nin, dış sınırlarınıysa Samanyolu'nun oluşturduğu bu evren modeli, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde sarsılmaya başladı. Aslına bakılacak olursa, Samanyolu'nun tüm evren içinde yıldız kümelerinden oluşma çok sayıda "ada"dan biri olduğu fikri daha on sekizinci yüzyılda Alman düşünür Immanuel Kant tarafından dile getirilip savunulmuş ama bu görüş, dönemin astronomi çevrelerinde fazla rağbet görmemişti. Kant, hem Güneş Sistemi'nin, hem de onu çevrelediği düşünülen Samanyolu'nun, büyük gaz kütlelerinin soğuyup katılaşması sonucu oluşmuş olabileceği düşüncesini gündeme getirirken, evrenin farklı bölgelerindeki başka gaz kütlelerinin de benzeri "yıldız adaları" yaratabileceği olasılığına dikkat çekmişti. Ancak *galaksi* kavramının modern kozmolojiye yadsınamaz biçimde yerleşip kabul görmesi için iki yüz yıldan fazla zaman geçmesi gerekiyordu.

1923 yılında, evren anlayışımızda çığır açacak iki büyük buluştan ilki, teleskopla "Andromeda Nebulası" olarak bilinen puslu ışık kaynağı üzerinde çalışan Edwin Hubble'dan geldi. Andromeda'nın sarmal kollarından biri üzerine yoğunlaşan ünlü astronom, bu bölgede *Cepheid* adı verilen parlak yıldızlar bulunduğunu saptadı. Cepheid, düzenli aralarla nabız atışı gibi parlaklıkları değişen büyük kütleli yıldızlara verilen addı. Eğer bir Cepheid'in ışık değişim periyodunu ölçebilirseniz, onun parlaklığını da belirleyebilirdiniz ki bu da size söz konusu yıldızın uzaklığını verirdi. Hubble bir süre çalıştıktan sonra Andromeda içinde saptadığı Cepheid'lerin periyotları aracılığıyla ölçümlerini tamamladı ve bunların bir milyon ışık yılı uzaklıkta bulunduk-

larını saptadı. Bu heyecan verici buluş, Andromeda'nın bir "nebula" falan değil, içinde milyonlarca yıldız barındıran "başka bir galaksi" olduğunu göstermekteydi. Bilinen evrenin sınırları bir anda yüz kat genişlemekle kalmamış, Kant'ın iki yüz yıl önce gündeme getirdiği farklı "ada-evrenler" tezi de doğrulanmıştı!

Bu sansasyonel buluş insanoğlunun evren kavrayışında yeni bir çığır açarken, inanç endeksli geleneksel düşünce yapısına, en az "Güneş-merkezli sistem" kadar büyük bir darbe daha indiriyordu. Hubble'ın keşfini izleyen yıllarda gökyüzüne çevrilen ve güçleri giderek artan teleskoplar, birbiri ardına yeni galaksiler keşfetmeye başlamıştı. Üzerinde yaşadığımız dünya, yalnızca büyük bir yıldız kümesinin içindeki Güneş'in çevresinde dönen gezegenlerden biri durumuna indirgenmekle kalmıyordu artık. Güneş sistemimiz de, içinde bulunduğu Samanyolu galaksisinin merkezinde falan değil, kıyılarında yer alıyordu ve büyük olasılıkla galaksi içindeki milyonlarca sistemden yalnızca biriydi. Daha da kötüsü, yakın zamana dek "tek galaksili evren modeli" olarak düşünülen ve Samanyolu'nu merkez alan düşünce de bir anda dağılıp tarihe karışıyordu, çünkü bizimki gibi milyonlarca galaksi daha yer alıyordu evrende.

Çığır açan ikinci büyük buluş 1929'da yine Edwin Hubble'dan geldi: Uzunca bir süre "nebula" olarak düşünülen ve aslında her birinin büyük birer galaksi olduğu ortaya çıkan yıldız adalarının, düzenli olarak birbirlerinden uzaklaşmakta olduğunu fark etmişti Hubble. Gözlenebilen ışığın tayf analizlerindeki "kırmızıya kayma" olgusu, evrendeki tüm galaksilerin birbirinden uzaklaşmakta olduğunu, bir başka deyişle "evrenin belirli bir hızla büyüdüğünü" ortaya koyuyordu!

Bu ikinci buluş, modern kozmolojinin gelişiminde dönüm noktalarından birini oluşturdu. 1930'larda biçimlenmeye başlayan "evrenin genişlemesi" üzerine kurulu teoriler, bu alandaki ölçüm ve hesaplamalar derinleştikçe kozmogoniyi, yani "evrenin

başlangıç noktasını" kavramamıza yardımcı olacak veriler de hızla birikmeye başlayacaktı. Copernicus, Kepler ve Galileo'nun katkılarıyla biçimlenip, Newton'un çekim yasalarıyla büyük ölçüde tamamlanan modern teori, evreni durağan kabul eden bir düşünce üzerine kuruluydu. Ancak Hubble'ın çığır açan keşfiyle birlikte bu varsayım da çözülüyor, "istikrarlı ve uyumlu, durağan evren" modelinin yerini sürekli olarak genişleyen ve gelişen yeni bir evren düşüncesi alıyordu. Newton mekâniğinin yetersiz kaldığı noktalarda Görecelilik Kuramı aracılığıyla uzay, zaman ve harekete ilişkin çözümsüz görünen problemlere yepyeni ve devrimci açıklamalar getiren Albert Einstein'ın bile evren anlayışı bu buluşla birlikte ciddi biçimde değişmek durumunda kalıyordu, çünkü o da evreni başlangıçtan beri tıpkı Newton gibi durağan olarak kabul etmişti.

Başlangıçta, "patlama" vardı

Hubble'ın bulguları, 1920'lerin başlarında "genişleyen evren" teorisini ilk kez gündeme getiren ama yeterli ilgiyi görmeyen Rus matematikçi Alexander Friedmann ve Belçikalı fizikçi Georges Lamaitre'in anımsanmasını sağlamış ve onları doğrulamıştı. 1930'lar sonrasında genişleme teorisi evrenin başlangıcı sorusuna kendi içinde tutarlı yanıtlar getirilmesine olanak verecek yeni bir düzleme doğru taşıyordu modern kozmolojiyi.

Peki bu olgudan yola çıkarak, evrenin başlangıcıyla ilgili bir tümevarım nasıl geliştirilebilirdi? Dick Teresi, güzel bir "sinema örneği" ile yanıtlıyor bu soruyu. Sinema salonuna film başladıktan belli bir süre sonra girdiğinizi varsayın. Perdede, birbirinden uzaklaşmakta olan galaksileri, yani genişleyen evreni izliyorsunuz. Filmin çok merak ettiğiniz başlangıç kısmını görebilmek için yapmanız gereken, makarayı geri sarıp en başa kadar gitmekten ibaret.[70] İşte Rus asıllı Amerikalı fizikçi George Gamow

70 Dick Teresi, age., s: 177

ve onu izleyen yüzlerce meslektaşının da yirminci yüzyılın kalan kısmında yapmaya çalıştıkları bu oldu ve sonuçta ortaya, "ilk varoluş anı" sırasında gerçekleştiği düşünülen muazzam büyüklükteki fiziksel olayı "Büyük Patlama" (*Big Bang*) olarak adlandıran çeşitli teoriler çıktı.

Büyük Patlama yaklaşımının teknik ayrıntılarına girmek ya da zaman içinde teorinin getirdiği kimi sorunların hangi yeni tezler ve bakış açılarıyla giderilerek pürüzlerin azaltıldığının tarihçesini sunmak, bu kitabın amacını da, haddini de fazlasıyla aşıyor. Yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca evrenin oluşumuyla ilgili teoriler sürekli olarak sert kayalara çarptı ve her seferinde "ince ayar" yapma olanağı veren yeni bulgu ya da tezler aracılığıyla, bu engeller birer birer aşıldı. Bugün her ne kadar çevresinde dönen soru işaretlerinin bir kısmı varlığını koruyor ve ayrıntılar üzerinde yoğunlaşan hararetli tartışmalar birbirini izliyor olsa da, Büyük Patlama kuramı kozmologlar tarafından "standart model" adıyla anılacak kadar yaygın kabul görüyor ve neredeyse her ay, yeni bulgularla gelişiyor. Bizim buradaki amacımızsa astrofiziğin alanına girmek değil, modern kozmolojinin son çeyrek yüzyılda evrenin varoluşuyla ilgili o ezeli sorulara getirmekte olduğu yanıtların genel bir çerçevesini çizip, günümüz bilimindeki evren kavrayışına ilişkin fikir vermekten ibaret.

Perdede oynamakta olan filmi geri sarmaya ilişkin örneği aktarırken, sinema salonuna herhangi bir anda girdiğimizden ve başlangıcın epey sonrasındaki bir sahneyi izlemekte olduğumuzdan söz ettik. Dolayısıyla filmin başında neler olduğunu merak edebilmemiz için, ilkin, salona girdiğimiz anda karşılaştığımız sahneyi doğru kavrayıp, neler olduğuna ilişkin bir düşünce geliştirebilmiş olduğumuzu varsaymak durumundayız. Ancak bunu belli oranda anladıktan sonra, izlemekte olduğumuz görüntünün öncesinde neler olduğuna ilişkin soru işaretleri doğabilir zihnimizde. Böyle bakıldığında, sinemadan içeri adım attığımızdan beri binlerce yıl geçtiği ve aslında insanlık tarihinin büyük bölümünün, "girdikten sonra perdede gördüğümüz sahnenin ne ol-

duğunu" anlamaya çalışmanın hikâyesi haline geldiği söylenebilir. Bir başka deyişle filmin başlangıcıyla ilgili merak yalnızca yirminci yüzyıl ortalarının değil, bütün insanlık tarihinin sorunudur.

Ancak şu ya da bu biçimde, belli bir andan itibaren perdedeki görüntüler ve bunlar üzerine fikir yürütmelerimizden yola çıkarak, neyi izlemekte olduğumuzu *anladığımızı* varsayalım. Karşımızdaki görüntü birbirinden sürekli uzaklaşmakta olan galaksiler ve gökcisimleridir. Bu durumda filmi geriye sarmaktan söz ettiğimizde, aradaki uzaklığın giderek azaldığı ve nihayet bütün evren kütlesinin tek bir noktada toplanıp birleştiği anı bulmaya çalışıyoruz demektir. Bütünüyle "varsayımsal" bir durum üzerine fikir yürütüyoruz yani. İyi ama filmi geriye nasıl saracağız? Bunun bir makarayı çevirmek kadar basit bir iş olmadığını biliyoruz.

Hubble'ın gözlem ve ölçüm yoluyla kanıtladığı optik "kırmızıya kayma", yani "uzaklaşma" olgusu kesinleştikten sonra, bir yandan bu alandaki çalışma ve araştırmalar hızlanırken, bir yandan da genişleyen evren teorisinin hemen her ayrıntısı üzerinde yoğun tartışmalar başladı. Her şeyden önce, bir şeyin çok net bilinmesi gerekiyordu: Galaksilerin birbirinden uzaklaşması, düzenli ve değişmeyen bir hızla mı gerçekleşiyordu, yoksa ivme zaman içinde değişim gösteriyor muydu? Eğer bunun yanıtı bulunabilirse, evrenin bugünkü sınırlarından yola çıkılarak yaşının hesaplanması yolunda güvenilir bir adım atılabilirdi. Ardından "her şeyin başladığı andaki" durumun niteliğine ilişkin soru işaretlerini azaltacak kuramsal destek alacaktı sırayı. Yani evrendeki tüm maddenin "sonsuz" denecek bir yoğunlukta bir arada olduğu o mutlak tekillik anının koşulları sorgulanarak "başlangıç" ile ilgili sorulara sağlam yanıtlar getirilmeye çalışılacaktı.

Gelişmiş, büyük radyoteleskoplardan, uzaya yerleştirilmiş gözlem amaçlı uydulara dek, yirminci yüzyıl boyunca hızla gelişen teknolojinin sağladığı çok çeşitli analiz ve testlerden oluşan veri yığını, Hubble'ın sansasyonel keşfini izleyen yetmiş yıl içinde

kozmoloji alanında çalışan bilim adamlarına paha biçilmez olanaklar sundu. Buna özellikle son elli yıl içinde "parçacık fiziği" (*quantum*) üzerine çalışan uzmanların mikro düzeyde getirdikleri göz kamaştırıcı katkılar eklendi. Yirminci yüzyıl başlarının salt soyutlama ve matematik analizler üzerine kurulu teorik fiziği, giderek daha büyük oranda laboratuvar ortamlarına taşınmaya başladı ve gelişen olanaklar, nihayet 2009 yılında yerin altında "evrenin başlangıç koşullarını" test edecek derecede fantastik deneylerin yapılabilmesini sağladı.

Alternatif teoriler

Bugün kozmolojide varılan noktada soru işaretlerinin bütünüyle giderildiği ve evrenin başlangıcına ilişkin kusursuz bir açıklamanın oluşturulduğu elbette söylenemez. Ancak "standart model"in, yani sonsuz yoğunluktaki bir mutlak tekillik noktasını temel alan ve bu konumdan hızlı bir genişleme evresine geçildiğini varsayan Büyük Patlama kuramının, giderek en yaygın kabul gören açıklama biçimi haline geldiğini belirtmekte bir sakınca yok. Bugün artık bütün ilgiler, "patlama"nın gerçekleştiği ilk ana, yani fizikçilerin sürekli yineleyip durdukları o son derece kritik ilk 10^{-33} saniyede oluşan koşullara yoğunlaşmış durumda. Çünkü artık aşağı yukarı biliniyor ki, evrenimizin yapısını belirleyen hemen her şey, o akıllara durgunluk verecek kadar kısa süre içinde oldu ve bitti.

Bütün popülerliğine ve yaygınlığına karşın, standart modelin evrenin başlangıcına ilişkin tek açıklama ya da tek teori olmadığının altını çizmemiz gerekiyor. Ana hatlarıyla, yirminci yüzyıl içinde ortaya atılıp belli oranlarda taraftar bulan iki farklı yaklaşım ve senaryodan daha söz edebiliriz:

1. *Sabit Durum Teorisi*: Geçen yüzyılın ortalarında kozmolog Fred Hoyle, Thomas Gold ve Hermann Bondi tarafından

savunulan bu yaklaşım genişleme olgusuna karşı çıkmamakla birlikte, her şeyin belirli bir anda mutlak tekillikten başladığı görüşüne rağbet etmiyor. Hoyle'a göre, galaksiler birbirlerinden uzaklaşmayı ve ayrılmayı sürdürdükçe, aralardaki boşlukları doldurmak üzere yeni galaksiler doğuyor ve bu nedenle herhangi bir durumda gözlem yapıldığında evrenin genel yapısı ve madde dağılımı değişmemiş izlenimi veriyor. Büyük Patlama yaklaşımına alternatif olarak oluşturulan bu kuramın en zayıf noktası, "evrendeki toplam madde miktarının değişmeyeceğini" öngören temel termodinamik yasasıyla çelişmesi.

2. *Plazma Kozmolojisi*: 1960'larda Nobel ödüllü fizikçi Hannes Alfven tarafından geliştirilen bu kuram, bütün evreni elektron ve pozitif iyonlardan oluşan bir iyonize gaz (plazma) ve bu iyonların sağladığı elektromanyetik çekim gücünden yararlanarak açıklamaya çalışıyor. Kütle çekimi (gravitasyon) yerine, ondan defalarca daha güçlü olan elektromanyetik çekimin evrenin yapısı ve işleyişinde belirleyici olduğunu savunan bu kuram, evren için herhangi bir "başlangıç" noktasına gerek duymuyor.

Her ne kadar söz konusu bu iki modelin de izleyicileri arasında önemli astrofizikçiler bulunuyorsa da, gerek sabit durum teorisi, gerek plazma kozmolojisi yaklaşımlarının standart modele oranla bilim dünyasında çok daha küçük bir azınlık tarafından benimsendiğini belirtmek gerek. Evrenin başlangıcını mutlak tekillik konumunda aniden ortaya çıkan benzersiz büyüklükteki bir patlamayla açıklayan standart model, yirmibirinci yüzyıl başı itibarıyla modern kozmolojinin üzerinde *consensus* sağlanmış en popüler kuramına yaslanıyor denebilir. Bununla birlikte bu durum, söz konusu açıklamayı benimseyen bilimsel çevrelerin bütünüyle homojen ve her yönüyle üzerinde anlaşılmış bir kuramı benimsedikleri anlamına gelmiyor. Standart model üzerinde birtakım temel ayrıntılarda ortaya çıkan farklı yaklaşımlardan da söz etmek mümkün. Hatta bunlar kimi zaman uzun ve hararetli tartışmalara ya da ciddi anlaşmazlıklara bile neden olabiliyor.

Her şeyden önce, modern kozmolojinin belkemiği durumuna gelen bu kuramın henüz tamamlanmamış, gelişmekte ve karmaşıklaşmakta olan bir evren anlayışına yaslandığını gözden uzak tutmamamız gerekiyor.

Büyük Patlama'nın "küçük" sorunları

Derli toplu ve mümkün olduğunca yalın gitmek adına, biz şu an için yeniden sinema perdesindeki filmi geri sarma örneğimize dönelim. Eğer mevcut durumda yapılan gözlemler bize evrendeki galaksilerin düzenli olarak birbirlerinden uzaklaştıklarını gösteriyorsa, acaba bu genişlemenin hızını saptadıktan sonra, "uzaklığın sıfır olduğu" anı, şu başlangıç noktasını hesaplayabilir miyiz? Yani aşağı yukarı çizgisel bir düzen içinde yol alarak, her şeyin bir bütün olduğu o ilksel ana, sonsuz yoğunluktaki mutlak tekilliğe dönmek ve evrenin gelişim seyrini açıklayabilmek mümkün müdür?

Galaksilerin uzaklaşma hızı ve bu hızdaki değişim gözlenerek ivme saptandığında bile, kozmolojinin karşısına temel bir zorluk dikiliyordu; ünlü matematikçi ve teorik fizikçi Henri Poincare'in daha yirminci yüzyılın başında değindiği, oldukça ciddi bir sorundu bu:

"Eğer doğa yasalarını ve evrenin başlangıç anındaki koşulları kesinlikle biliyor olsaydık, aynı evrende bir sonraki anı da kesin biçimde tahmin edebilirdik," diyordu Poincare. "Fakat doğa yasalarının bizim için hiçbir sır içermediği durumda bile o ilk anı ancak yaklaşık olarak tahmin edebilirdik. Eğer bu bizim bir sonraki anı aynı yaklaşıklık içinde tahmin etmemize olanak sağlıyorsa -ki bize tüm gereken de budur- doğa yasaları tarafından yönetilen bir olgunun öngörüldüğünü söyleyebiliriz. Ancak işler her zaman böyle yürümez; başlangıç anındaki küçük değişimler, finaldeki olgu üzerinde büyük farklara neden olabilir.

Birincisinde yapılacak küçük bir hata, diğerinde çok büyük bir hataya neden olacaktır. Öngörü olanaksız hale gelir ve elimizde arızi bir olgu kalır."[71]

Standart modelin oluşması sırasında bilim adamları, Poincare'in değindiği belirsizlik sorunundan kaynaklanan nedenlerden ötürü birkaç kez ciddi tıkanıklıklarla karşılaştılar. Bunların ilki "izotropi sorunu" olarak bilinen bilmeceydi:

Uzaydaki kozmik radyasyonun dalga boyu üzerinden yapılan hesaplarla, astrofizikçiler evrenin değişik bölgelerindeki ısıyı ölçebiliyorlar. COBE uydusu aracılığıyla toplanan veriler, hangi yöne ve hangi "uzay parçasına" bakılırsa bakılsın, evrenin hemen her yerinde ısının aynı olduğunu ortaya koydu. Bilim adamları için bunda şaşılacak bir şey yoktu, çünkü bugün birbirinden ne denli uzaklaşmış olurlarsa olsunlar, uzayın bütün bölgeleri, standart kurama göre başlangıç anında birbiriyle temas halindeydi ve ısının eşit dağılımını sağlayan da buydu. Ancak evrenin genişleme hızı ve ivmesi temel alınarak yapılan hesaplamalar, ciddi bir sorun yaratmaktaydı, çünkü kimi bölgelerin geçmişte birbiriyle hiçbir zaman temas etmediği gibi bir görüntü çıkıyordu ortaya.

Evrenin genişlemesiyle ilgili sıkça kullanılan bir örneğe başvurarak durumu daha anlaşılır kılabiliriz: Bir parça hamuru yoğurduktan sonra fırına atıp bir kek yapmakta olduğumuzu düşünelim. Belli bir süre piştikten sonra bu hamur kabarıp genişleyecek ve daha büyük bir hacme ulaşacaktır. Fırındaki genişleme sonucu bazı bölümleri birbirinden ne kadar uzaklaşmış olursa olsun, başlangıçta tüm hamurun tek bir topak halinde olduğunu ve dolayısıyla bütün parçaların birbiriyle temas ettiğini biliriz.

Şimdi, senaryoyu ters çevirelim: Diyelim ki, fırının kapağını açıp, pişen keki dışarı çıkarıyor ve genişlemiş hacmine bakıyo-

71 Alwyn C. Scott, "The Nonlinear Universe", s: 19

ruz. Daha önceden de, hamurun bir saatte beş santim kabardığına ilişkin bir ölçüm bilgisine sahip olduğumuzu ve fırında da bu kadar süreyle bıraktığımızı varsayalım. Pişen keki fırından çıkardıktan sonra, bir saat içinde en az on santim kabarmış olduğunu görüyoruz. Hemen bir hesap yaptığımızda, bu hesabı geriye doğru işleterek başlangıçta fırına koyduğumuz çiğ hamurun hacmine asla ulaşamadığımızı görüyoruz şaşkınlıkla. Yani elimizdeki kabarma hızı verileriyle keke bakıyor ve bir saat önce olması gerektiği boyuta uymayan bir hesap hatasıyla karşılaşıyoruz. Bu da, kek hamurunun başlangıçta öngördüğümüz hacimde olamayacağını, dolayısıyla kimi parçalarının birbiriyle hiç temas etmemiş olduğunu gösteriyor.

Evrenin genişleme hızı ve ivmesini geri çevirerek başlangıç anındaki konumu saptamaya çalışan bilim adamlarının karşılaştığı sorun da tam olarak böyle bir şeydi. Bugünün verileri evrenin her köşesindeki ısının aynı olduğunu ortaya koyuyor, dolayısıyla buna neden olan temas ve ısı alışverişi göz önüne alınarak, başlangıçta evrenin tümünün çok küçük bir hacim içinde bir arada bulunduğu varsayımı doğrulanıyordu. Ne var ki yine bugün yapılan hesaplarla belirlenen genişleme hızı temel alınarak zaman içinde geriye gidildiğinde, tüm uzay parçalarının birbiriyle temas halinde olduğu o ilk an çıkmıyordu ortaya; evrenin ilk patlama sırasında "ışık hızıyla" genişlediği bile varsayılsa, parçalar birbirine oturmuyor, uzayın bazı bölümleri hâlâ birbirinden uzak kalıyordu.

Standart kuramın ikinci açmazı evrende galaksilerin dağılımı ve madde yoğunluğu konusunda ortaya çıktı. Yine fırında pişen kek örneğine dönersek, tek bir küçük kütle halinde sıkışmış halde bulunan hamurun, pişme sonrasında her yönde aynı oranda büyümesi ve hamurun aşağı yukarı eşit biçimde kabarması beklenirdi. Oysa evrendeki görünüme bakıldığında bu varsayıma uymayan bir tablo çıkıyordu karşımıza. Her ne kadar, çok büyük alanları birim alarak yapılacak bir değerlendirmede galaksi ve gökcisimlerinin oransal olarak eşit miktarda dağılmış

olduğu sonucu çıksa da, biçimsel olarak birbirinden uzak galaksilerin varlığı ve ve bunların heterojen dağılımı düşünüldüğünde, pişen kekin içinde hamur topakları oluşmasına benzer bir durum söz konusuydu: Kimi bölgelerde büyük boşluklar, bazen de birbirine nispeten yakın galaksiler.

Eğer Büyük Patlama öncesindeki mutlak tekillik ortamında "evreni oluşturabilecek her şey" yan yana ve iç içe duruyor olsaydı, patlamadan sonraki büyüme sırasında ortaya çıkan dağılımın da düzenli olması gerekirdi. Yani bugün baktığımızda uzak köşelerde yoğunlaşmış yıldız grupçukları ve galaksiler değil, birbirinden eşit uzaklıkta bulunan yıldızlar ve gökcisimleri görüyor olmamız gerekirdi.

Bu iki rahatsız edici sorun, MIT'de parçacık fiziği uzmanı olan Alan Guth'un 1980 yılında getirdiği yeni yaklaşım sayesinde çözüme kavuştu. Guth'un "şişen evren teorisi" (*inflation theory*) adıyla bilinen alternatif açıklaması, patlamanın gerçekleştiği o ilk minicik zaman parçası içinde, çok büyük ve çok hızlı bir "şişme"nin gerçekleştiğini anlatıyor ve "izotropi sorunu"nu ortadan kaldırabiliyordu. Aslında Guth, Einstein'ın görecelilik kuramındaki bir boşluğu yakalamıştı: Einstein, hiçbir şeyin ışıktan daha hızlı hareket edemeyeceği varsayımına göre oluşturmuştu tüm kuramını. Guth ise, bir "nesne" olmayıp yine de genişlemeyi yaşayan *uzayın* bu sınırlamadan bağımsız olabileceğini ve dolayısıyla patlamanın ilk 10^{-33} saniyesi içinde benzersiz hızda bir genişlemeyi yaşadığını standart modele ekleyerek, baş ağrıtan sorunlardan birini tarihe karıştıracaktı.

Büyük Patlama kuramı böylece, sürekli genişleyen evrenin ilk minicik zaman dilimi içinde baş döndürücü bir hızda "şiştiğini", sonrasındaysa bu hız azalmakla birlikte düzenli olarak genişlemeye devam ettiğini varsaydı ve birbiriyle örtüşmeyen evren parçaları sorununu ortadan kaldırdı. Bütün evren, o ilk anın öncesinde tek bir protona sığacak büyüklükte, ama çok büyük

bir patlayıcı potansiyeli içinde barındıran minicik bir noktadan ibaretti. İlk 10^{-33} saniyede patlamanın etkisiyle, daha önce sanıldığından çok daha büyük bir hızla şişti ve aşağı yukarı bir golf topu büyüklüğüne ulaştı.

Bir evren için çok da büyük bir hacimden söz etmediğimiz kesin. Fakat bir proton büyüklüğünden, saniyenin minicik bir bölümü içinde küçük bir top boyutlarına ulaşmak, genişleme olgusuna dayalı standart kuramın önünü açmaya yetti. Golf topu büyüklüğündeki kozmik oluşum, ilerleyen birkaç saniye içinde başdöndürücü hacimlere ulaşmıştı bile.

Dağılımdaki "topaklanma" sorunu da, şişme teorisi sayesinde büyük oranda çözülmüştü. Başlangıcın hemen öncesindeki kuantum (atom-altı parçacıklar) dalgalanmaları dağılımda düzensizliğe yol açmış, patlamayla birlikte oluşan şişme de bu yapıyı bir anda genişleterek, daha sonra farklı galaksiler haline dönüşecek "kuantum topaklarını" tüm evrene yaymıştı. Durmaksızın süren genişleme, galaksi ve gökcisimlerini giderek birbirinden uzaklaştırmaya devam ediyordu. Bir başka ifadeyle, şişme tek merkezli büyük bir "küresel uzay" oluştururken, onu izleyen genişleme ve büyüme iki boyutlu, "düz" bir uzayda gerçekleşmekteydi. Bu nedenle, evrenin farklı köşelerindeki galaksilerden gözlem yapan herkes, aşağı yukarı benzer bir manzarayla karşılaşacaktı: Gözlenen evren bölümünde galaksi yoğunluğu aşağı yukarı aynı görünecek ve gözlemi yapan kişi, diğer tüm galaksilerin, kendi bulunduğu galaksiden hızla uzaklaşmakta olduğuna tanıklık edecekti.

Kozmoloji söz konusu olduğunda akıllara durgunluk verecek derecede büyük uzaklıklardan, devasa kütlelerden, çok uzun zaman dilimlerinden ya da tam tersine çok kısa "an"lar ve düşgücünü zorlayacak küçüklükteki parçalardan dem vuran bir düşünce silsilesi çıkabiliyor ortaya. İnsan algı ve çözümle-

me yetilerini ciddi biçimde zorlayan, kavranması ve zihinlerde oluşturulması son derece güç süreçlerden söz ediliyor. Eğer uzun yıllarımızı fiziğe, matematiğe ve astronomiye verip akademik düzeyde yoğun bir eğitim almadıysak, başa çıkamayacağımız kadar ağır bir yükle karşı karşıya kalıyoruz. İster standart model olsun, ister diğer evren teorileri, hepsinde yaşayacağımız "algı ve idrak" sorunu, bu.

Diğer yandan, evrenin başlangıcını, her şeyin nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini, bugün bulunduğumuz evreye gelene dek bizi kuşatan bu korkunç büyüklükteki sistemin hangi aşamalardan geçtiğini *merak etmek* için astrofizikçi, matematikçi ya da parçacık fiziği uzmanı olmaya gerek yok. Son derece doğal, sıradan ve anlaşılır bir insani duygu giriyor devreye burada. İçinde bu merakı hisseden herkes yaşamını kozmolojiye adayamayacağına göre, zihinde kıpırdanıp duran rahatsızlık verici soruların yanıtlarına bir biçimde "kestirme yoldan" ve olabildiğince tatmin edici biçimde ulaşma kaygısı, farklı yöntemlerle giderilmeye çalışılıyor. Eğer akademik kariyerine yoğunlaşan bir astrofizikçi değilseniz karşınızdaki seçenekler de oldukça sınırlı:

Birincisi, dünya üzerindeki günlük yaşamınızı sürdürmenize olumlu ya da olumsuz anlamda hiçbir etkide bulunmayan bu ağır ve zihin zorlayıcı konulardan uzak durmak ve hiç düşünmemeye çalışmak. İkincisi, tümüyle sıyrılamadığınız merakınızı, bilim adamlarının popüler medya aracılığıyla basitleştirip kitlelere aktardığı haber ve makaleleri izleyerek kısmen gidermek, belki arada yine popüler dille yazılmış kitapları okuyarak düşgücünüzü geliştirmeye çalışmak. Üçüncüsü de, evrenle ilgili zihninizde oluşabilecek tüm o karmaşık soruların ağırlığından, en az iki bin yıl önce ortaya konmuş teolojik açıklamalara sığınarak kurtulmayı seçmek; yani bütün varoluşu ve süregiden gelişimi, bilinmeyen bir zamanda Yaratıcı'nın verdiği kararla açıklayıp, inanca dayalı bir paradigmaya sarılmak.

Bu kitabı ilk sayfasından bu yana aynı ilgiyle okumayı sürdürenler için, birinci ve üçüncü seçenekleri devre dışı bırakıyorum. "Bunlar beni hiç ilgilendirmiyor," ya da "Tanrı'nın işine insanların aklı ermez" diyenlerin, varoluşun temel soru ve sorunları arasında binlerce yıllık bir gezintiye çıkma gibi bir merakları da olmaz. O halde ikinci seçeneğin ufuklarını hep birlikte zorlamakta olduğumuzu düşünerek yola devam edebiliriz. İçinden çıkmakta güçlük çekeceğimiz ağır kuramsal ayrıntılar içinde yolumuzu kaybedip boğulmadan, olabildiğince yalınlaştırılmış bir biçimde "Neredeyiz, burası neresi, her şey ne zaman ve nasıl başladı?" soruları üzerinden giderek, insan düşüncesinin bilinen tarih içindeki değişim ve dalgalanmalarını gözden geçiriyoruz; bunun ötesinde bir iddia ve amacımız da olamaz zaten.

Buna karşın, şu ana kadar olabildiğince yalın ve basit hale getirerek değindiğimiz standart modelin bile, insan düşgücünü fazlasıyla zorladığını kabul etmek durumundayız. Yeryüzündeki günlük yaşantımızı sürdürürken hiç başvurmadığımız, çünkü asla gerek duymadığımız ölçüde makro ve mikro düzeydeki uç değerler ve bu değerleri kullanarak geliştirilen kavram ve teorilerden söz ediyoruz. Mesafeler, hacimler, sayısal büyüklükler ve zaman ölçüleri, düşünme alışkanlıklarımızı ve aşina olduğumuz birim değerlerini kat kat aşıyor. Yine de biraz daha sabredip düşgücümüzü zorlamaya devam ederek, yirmi birinci yüzyılda evrenin varoluşuyla ilgili gelinen noktayı net bir resim halinde gözümüzde canlandırmak, yolumuzun bundan sonrasını epey kolaylaştıracak.

İncir çekirdeğinden küçük bir evren

Büyük Patlama adı verilen kritik anın öncesinde oluşan koşulları, olabildiğince açık ve anlaşılır biçimde ele almaya çalışarak devam edelim. Bugünkü evrende yer alan tüm maddenin, o büyük şişme öncesinde bir arada bulunduğu sonsuz yoğunluk-

taki mutlak tekillik evresinin niteliklerini, modern bilimin bize sunduğu biçimiyle gözümüzde canlandırmayı deneyelim yani. Fizikçiler, "sonsuz" sözcüğünden pek hoşlanmazlar, çünkü bu sıfat hiçbir şeyi açıklamadığı gibi, yanına eklendiği kavramı garip bir mistiklik ile sarmalar. O halde, "sonsuz yoğunluk" ifadesinden nasıl bir şeyi anlamamız gerekiyor?

Evrenin ilk aşamalarındaki yoğunluktan söz ederken, iki temel koşulun belirleyiciliğini gözden uzak tutmamak durumundayız. Bunlardan birincisi, o ilk anlarda evrenin büyüklüğü, ikincisiyse sahip olduğu ortalama sıcaklık. Herhangi bir andaki sıcaklık değeri, evrenin hem o andaki büyüklüğünü hesaplamaya olanak veriyor, hem de yaşını. Genel eğilim ısının zaman içinde sürekli olarak azalması, yani "soğuma" yönünde olduğu için, kozmologlar bu değerdeki değişim hızından yola çıkarak evrenin yaşını ve başlangıçtaki sıcaklığını hesaplayabiliyorlar. Yirmi birinci yüzyıl başında giderek artan sayıdaki gözlem uydusu raporları ve araştırmalardan gelen olabildiğince hassas sonuçlar, evrenin yaklaşık 13.7 milyar yaşında olduğunu ortaya koydu. Varoluşun temel sorusuysa, bu uzun sürecin ilk anı içinde ortaya çıkan koşulları saptamak.

Geriye doğru yapılan bu sorgulamada, araştırmaların ilk 10^{-33} saniyede yoğunlaştığından söz etmiştik. Gidilebilecek son sınırsa, ilk 10^{-43} saniye; bundan önce ne olup bittiğiyle ilgili çok fazla fikir yürütemiyoruz. Kuantum fiziğinin öncülerinden Max Planck'ın adı verilerek *Planck Zamanı* olarak anılan bu dönem, şu anki koşullarda kozmolojinin önündeki sınırı belirliyor.

Uzmanlara göre, Planck Zamanı'nda ışığın gidebildiği en büyük uzaklık, 10^{-35} metre. Yine aynı bilim adamına ithaf edilerek *Planck Uzunluğu* olarak bilinen bu değer, evrenin ilk andaki büyüklüğünü de ortaya koyuyor.[72] Gerçekten de, akıllara dur-

72 James A. Linden, "The Bigger Bang", s: 57

gunluk verecek kadar mikroskobik boyutlardaki bir evrenden söz ediyoruz burada. Bugün teleskoplarımızı gökyüzünün değişik yönlerine çevirerek görebildiğimiz her şey, tüm o galaksiler, yıldızlar, gökcisimleri ve bulutsular, başlangıç anında minicik bir noktanın içine sığabiliyordu! Her ne kadar insan zihninin sınırlarını zorlayan bir durumdan söz ediyorsak da, bu büyüklük, o ilk andaki muazzam yoğunluğu düşleyebilmemize yardımcı oluyor.

Böylesi bir tekillik durumunda evrenin ısısının 10^{32} derece gibi fantastik bir değerde olduğu sanılıyor. Bu, doğada var olan dört büyük gücün, yani kütle çekimi (gravitasyon), elektromanyetik çekim ile zayıf ve güçlü çekirdek (nükleer) kuvvetlerinin, tek bir "süper güç" olarak birleştikleri kritik bir sıcaklık eşiğini oluşturmakta. Saniyenin minicik parçaları kadar zaman aralıkları aşıldıkça, ısı da yine çok küçük düzeylerde azalmaya başlıyor ve sözünü ettiğimiz temel güçler de yavaş yavaş ayrışıyor birbirinden.

Evrenin başlangıç aşamasındaki muazzam sıcaklık, içerdiği kütlenin niteliği hakkında da fazlasıyla fikir verici. Burada o denli yüksek bir ısıdan söz ediyoruz ki, maddenin bildiğimiz yapıtaşları hiçbir biçimde var olamıyor; değil atomlar, çekirdekleri bile bir arada tutabilecek koşulların oluşamadığı bir ortamdan söz ediyoruz. O yüksek yoğunluklu ilksel evren, tümüyle serbest halde dolaşan parçacıklardan ibaret, *kaotik bir deniz* halinde. Negatif elektrik yüküne sahip elektronlar, onunla aynı kütleye sahip olup pozitif yük taşıyan pozitronlar, hiçbir elektrik yükü içermeyen nötrinolar ve hepsini kuşatan bol miktarda ışıktan ibaret bir deniz bu. Yani kararsız durumdaki parçacıklar, "sıfır kütle" ve "sıfır elektrik yüküne" sahip fotonların oluşturduğu bir yumak tarafından kuşatılmış durumdalar. Bir başka deyişle, varoluşu belirleyen o ilk andan, yani *başlangıçtan* beri ışık var evrende.[73] Bugün standart modelin elindeki en değerli veriler-

73 Steven Weinberg, "The First Three Minutes: A Modern View of the Origin of the Universe", s: 15-17

den biri de, "Kozmik Mikrodalga Arkaplan Işınımı" (*Cosmic Microwave Bacground Radiation* - CMBR) adlı, Büyük Patlama evresinden kalan ve hâlâ gözlenebilen güçlü radyasyon.

Evrenin "karanlık" bileşenleri

İlk üç dakika geride kaldıktan sonra artık bir milyar dereceye dek inen sıcaklık, proton ve nötronların çekirdeği oluşturmalarına olanak sağlayacak koşulları yaratıyor ve maddenin yapıtaşları yavaş yavaş biçimlenme yoluna giriyor. Bu süreç içinde ilkin hafif elementler olan hidrojen ve helyum oluşmaya başlıyor ki, bugün evrende en bol bulunan iki element de, varoluşun en yaşlı üyeleri diyebileceğimiz bu iki gaz. Zaman ilerleyip evrendeki genişleme ve sıcaklığın düşüşü sürdükçe de, toplam kütle içinde oldukça küçük bir bölümü oluşturan diğer elementler biçimleniyor. Elbette, burada artık çok daha uzun zaman dilimlerinden söz ediyoruz.

Bununla birlikte, evren yalnızca sıcak gazlar, katı elementler ve baryonlardan ibaret değil. Görülen ve analiz edilebilen "bildik" maddenin dışında, henüz hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz, gizemli bir bileşen daha var işin içinde. İlk kez 1933'de Fritz Zwicky tarafından fark edilen bu son derece önemli unsura "Karanlık Madde" deniyor. Bazı galaksiler üzerinde araştırma yapan Zwicky, bunlar içindeki yıldızların kütlesinin galaksiyi bir arada tutmaya yeterli bir çekim gücüne sahip olmadığını görmüş ve ortada bir "eksik madde" sorunu olduğuna dikkat çekmişti. İzleyen yıllarda aynı konuya yoğunlaşan astrofizikçiler, hem küme galaksilerde hem de bilinen galaksilerin dış sınırlarında aynı işlevi görerek, söz konusu "eksik çekim gücü" sorununu ortadan kaldıran bu gizemli unsura, "Karanlık Madde" adını verdiler. Nitelikleri üzerine henüz pek az şey bilinmekle birlikte, "baryonik olmayan parçacıkların serbestçe dolaşımından oluşan bir tür gaz" olarak nitelenen Karanlık Madde, ilginç biçimde evrendeki

toplam kütlenin çok büyük bir bölümünü oluşturuyor.[74]

Bir diğer çarpıcı bulgu, yine henüz niteliği hakkında pek az şey bilinen, ancak evrenin genişleme hareketinde büyük pay sahibi olduğunu bildiğimiz, sıradışı bir enerji biçiminin varlığı. Genişlemeyle ilgili gözlem ve ölçümlerin, kozmogoni dışında "eskatoloji", yani evrenin sonuyla ilgili teori ve varsayımlar için de değerli veriler sunacağından söz etmiştik. Eğer bütün her şey şiddetli bir "patlama" ile başladıysa ve ortaya çıkan büyük enerji evrenin hızla genişlemesi sonucunu doğurduysa, belli bir noktadan itibaren genişlemeye neden olan gücün azalması ve zaman içinde bu hareketin yavaşlaması beklenirdi. Dolayısıyla, evrenin sonuyla ilgili senaryolar da, giderek yavaşlayan genişlemenin son evrede nihayet durması ve çekim gücünün etkisiyle sürecin terse dönmesi üzerinde yoğunlaşmıştı. Yani genişlemeyi frenleyip durduran etken durumundaki kütle çekimi tam ters yönde bir eğilimi egemen kılacak ve galaksiler bu kez birbirine yaklaşmaya, evren de "küçülmeye" başlayacaktı. Bu durumda, söz konusu varsayımsal senaryonun finali, tüm kütlenin yeniden bir araya gelip kendi üzerine çökmesi ve başlangıçtaki tekillik içinde evrenin sona ermesi biçiminde kurgulanabilirdi.

Ne var ki, bulgu ve ölçümler bunun tam tersinin geçerli olduğunu ortaya koydu: Evrenin genişlemesi yavaşlamak bir yana, giderek hızlanıyordu. Elbette bu durumda, söz konusu hızlanmaya yol açan enerji kaynağının ne olabileceği gibi oldukça temel bir soru çıktı ortaya. İlkin ölçümlerin yeni gözlem ve analizlerle sağlaması yapıldı ve Büyük Patlama'dan sonra yavaş yavaş hızı azalmakta olan genişlemenin, yaklaşık olarak ilk beş milyar yıldan sonra yeniden ivme kazanmakta olduğu kesinleşti. Ardından evrenin bugünkü formuna ulaşması için gereken madde/enerji yoğunluğunda ciddi bir eksiklik olduğu hesaplandı: Baryonlar ve

---

74 James E. Peebles – Lyman A. Paige – L. Bruce Partridge, "Finding The Big Bang", s: 19-20

Karanlık Madde'nin toplamı, olması beklenen kritik yoğunluk miktarının ancak yüzde otuzunu oluşturuyordu. Bu durumda, eksik kalan ciddi miktardaki enerjiye, 1998'de bu konuda ayrıntılı araştırmalar yapan kozmolog Michael Turner'ın bulduğu terimle, Karanlık Enerji (*Dark Energy*) adı verildi.

Evrenin yüzde yetmişinden fazlasını Karanlık Enerji'nin oluşturduğu düşüncesi genişleme hızının artmasını açıklanabilir kılıyordu ama bu enerji biçiminin niteliği üzerine hemen hiçbir bilginin olmaması, doğal olarak aynı soruyu getiriyordu gündeme: Evrende "sonsuz enerji" gibi bir kavram olamayacağına göre, Karanlık Enerji'nin de er ya da geç etkisini yitirmesi ve hızlanmanın azalıp, nihayet durma noktasına gelmesi beklenebilir miydi? Yirmi birinci yüzyılda belki de en çok tartışılacak kozmoloji sorunlarının başında bu geliyor.

"Bitiş"in nasıl olacağına ilişkin sorunun yanıtı, büyük oranda evrenin yapısı ve formuyla bağlantılı. Bilim adamları, biri "ateş" ikincisi de "buz" kod adlarıyla anılan iki farklı olasılık üzerinde duruyorlar ve tartışmalar da bunların çevresinde dönüyor. Yalnızca madde ve ışınımın yer aldığı bir kozmolojide, eğer evren pozitif bir eğriliğe sahipse, kaçınılmaz son "ateşli" olacak; yani Büyük Patlama sonrasında genişleyerek birbirinden uzaklaşan kütle, ters yönde bir hareketin başlamasıyla yeniden tek bir noktada toplanıp sıkışacak. Diğer yandan, evren düz ya da negatif bir eğrilikteyse, genişleme ve uzaklaşma durmaksızın sürecek ki bu da soğumanın doruk noktaya ulaştığı "buzlu final" senaryosunu gündeme getirecek. Her iki olasılıkta da, beklenen sonun gerçekleşmesine en az 40 milyar yıl olduğu düşünülüyor.[75]

Evrenin gelişmesinin izleyeceği seyir ve ulaşacağı nihai nokta üzerinde farklı model ve teoriler söz konusu olsa da, şimdiden birçok bilim adamı, genişleme hızının giderek azalıp belli bir

---

75 **Arthur Kosowsky**, "Cosmic Microwave Background", Silvio Bonometto editörlüğündeki "Modern Cosmology" adlı derleme, s: 252

noktada duracağı görüşünde. Karanlık Enerji'nin etkisi zayıfladığı anda kütle çekiminin yeniden ağır basacağı ve sürecin terse dönerek, evrenin yeni bir mutlak tekillikte sonlanacağı düşünülüyor ki buna da Büyük Patlama'ya gönderme yaparak "Büyük Sıkışma" (*Big Crunch*) adı veriliyor.[76] Bir başka deyişle, "filmi tümüyle en başa sarma" benzeri bir görüntü eşliğinde, genişleyen evrenle birlikte birbirinden uzaklaşan tüm kütlenin yeniden bir noktada toplanmasından söz ediyoruz.

Her ne kadar şu anda fazlasıyla varsayımsal olsa da, evrenin tarihinin bu sürecin sonsuz sayıda yinelendiği bir döngüsel yapı içinde gerçekleştiği düşüncesini benimseyen kozmologların sayısı hiç az değil. Bunlar arasında en önemlileri, Princeton Üniversitesi'nden Paul Steinhardt ile Cambridge Üniversitesi'nden Neil Turok. Çalışmalarının sonucunu 2001 yılında Science dergisinde "Evrenin Döngüsel Bir Modeli" başlığıyla yayımlayan iki bilim adamı, *Büyük Patlama* ile başlayıp *Büyük Sıkışma* ile biten sonsuz döngüsellik üzerine kurulu bir teori sundular. Bugün bu teori, *Steinhardt – Turok Modeli* adıyla biliniyor.

İki bilim adamının 2007 yılında yayımlanan "Sonsuz Evren: Büyük Patlama'nın Ötesi" (*Endless Universe: Beyond The Big Bang*) adlı yapıtları, Büyük Patlama'nın evrenin başlangıcı değil, sonsuz sayıdaki döngüsellik içinde ortaya çıkan bir "köprü" olduğu savını getiriyor. Steinhardt ve Turok'a göre sürekli yinelenen evrimlerden oluşan "döngüsel evren" modeli içinde her seferinde farklı maddi koşullar, farklı galaksiler, yıldızlar ve gezegenler biçimlenmekte.[77] Henüz üzerinde yoğun tartışmaların sürdüğü bu tez, zamanın ve evrenin başlangıcı ve sonu olmadığı düşüncesi üzerine kurulu. Hemen tahmin edilebileceği gibi, iki bilim adamının ileri sürdüğü model, başta Katolik Kilisesi olmak üzere dini çevrelerden de yoğun tepki alıyor.

---

76 Stephen Eales, "Origins: How the Planets, Stars, Galaxies and Universe Began", s:221

77 Steinhardt ve Turok'un tezleriyle ilgili olarak bkz. http://endlessuniverse.net

Standart modelin savunucuları arasında herkes bu "döngüsel zaman" anlayışını benimsemiyor elbette. En az on boyutlu bir evren modeli gerektiren "sicim teorisi" (string theory) üzerinde çalışan Steinhardt ve Turok gibi bilim adamlarının dışında, Büyük Patlama'yı zamanın ve evrenin başlangıç noktası olarak görenler de var. Astrofizikçi Stephen Eales, "Büyük Patlama'nın belgeselini yapmak isteyen her televizyoncu, büyük bir sorunla karşılaşacaktır," diye giriyor söze, "Televizyonda Büyük Patlama'yı nasıl gösterebilirsiniz ki?" Ardından, olası yöntemi ve izleyicilerin önünde belirecek resmi betimlemeye çalışıyor: İlkin kapkara bir ekran görüntüsü, ardından bunun tam ortasında minicik bir nokta gibi beliren parlak bir ışık. Bu nokta büyüdükçe, içinde hareket halinde olan gaz kütlesini görüyoruz ve nihayet o karmaşa bulutu içinde galaksiler ve yıldızlar biçimlenmeye başlıyor.

Eales'a göre bu görsel anlatımın yaratacağı en ciddi sorun, evrenin başlangıcıyla ilişkili olarak yanıltıcı bir düşünce biçimine kapı açması. Temel yanlışlığın, evrenin oluşumunu, *öncesinde* hiçbir şeyin var olmadığı kapkara bir hiçliğin içinde belli bir anda gerçekleşmiş bir patlama gibi sunmak olduğunu vurguluyor ünlü bilim adamı: "Öncesinde" sözcüğünün, ancak zamanın var olduğu bir sıralı olaylar zincirinden söz ederken anlamlı olduğunu belirttikten sonra da, zamanın kendisinin de Büyük Patlama ile birlikte ile başladığını belirtiyor. "Zaman Büyük Patlama anıyla birlikte başladığı için onun öncesinde hiçbir şey yoktu; ne boşluk, ne uzay ne de bir düşünce ya da fikir – zaman olmadığında bu deyiş bütünüyle anlamsızdır."[78]

Evrenin başlangıcıyla ilgili teoriler söz konusu olduğunda, karşımıza çıkan en zorlayıcı kavramlar da burada yatıyor belki. Günlük pratiğin içindeki algı ve kavrayışı "bir an öncesi, bir an sonrası" akışına bağlı bir çizgisellik içinde biçimlenen

78 Stephen Eales, age., s: 213

günümüz insanı, *zaman* diye bir şeyin ortaya çıkmadığı bir durumu düşlemekte güçlük çektiği için, bir "refleks" gibi "Peki daha öncesi?" sorusunu atıyor ortaya. Oysa bu nokta söz konusu olduğunda, artık "önce" diye bir şey yok, hiçbir şey yok; çünkü, zaman yok!

Elbette akıp giden çizgisel zamana koşullanmış insan için "zamanın olmaması" gibi bir kavram da kolay yenilir yutulur bir şey değil. Düşünce sınırlarının zorlandığı bu noktalarda, evrenle ve varoluşla ilgili olarak içine düşülen sıkıntıyı bir Yaratıcı ile aşma sığınağının konforu ortaya çıkıyor ister istemez. Hiçliğin ortasında bütün evreni bir "ide" olarak tasarlayıp onu kendi kararı ve iradesiyle yaratan ezeli ve ebedi Tanrı, soruların ve sorgulamanın bitişinin de ilanı haline geliyor. Bu nedenle her ne kadar günümüzün yaygın tektanrılı dinlerinin yaratılış anlatılarına hiç benzemese de, evrenin başlangıcını açıklamaya çalışan standart modele ilgi gösterir gibi görünen günümüz insanı, kuramın çekirdeğindeki Büyük Patlama noktasında Tanrı'yı görme ya da arama eğiliminde oluyor çoğu kez. Aksi takdirde, o kaçınılmaz sorunun rahatsız ediciliğiyle baş başa kalıyor: "Peki ya ondan önce?"

Modern kozmogoni: Teori ve mit

İçerdiği belirsizlikler ve spekülatif yönleri varlığını korusa bile, yirmi birinci yüzyılda artık giderek büyük bir yığın oluşturmaya başlayan veri ve rapor birikimi sayesinde kozmoloji çevrelerinde büyük çoğunlukla kabul gören standart modeli, genel hatlarıyla kısaca gözden geçirmeye çalıştık. Kaotik bir noktadan, şişme ve genişleme sonrasında ısının da düşmeye başlamasıyla yavaş yavaş "düzenin" ortaya çıkmasına ve bugün gözlemlediğimiz milyonlarca galaksiden oluşan evrenin biçimlenişine değindik. Şimdi belki de bu modern kozmogoni hikâyesini kadim varoluş düşünceleriyle karşılaştırmayı deneyebiliriz.

Araştırma, gözlem ve deney birikimi sayesinde çığ gibi büyümekte olan veri yığını her geçen yıl evrenin başlangıcı, yapısı ve nitelikleriyle ilgili bilgimizin artmasına neden olacak; bu konuda hiçbir kuşku yok ama işin bu kısmı kozmologların, teorik fizikçilerin ve astronomların işi. Gittikçe daralan uzmanlık alanları ve bunlar üzerine inşa edilen yeni alt disiplinler nedeniyle o denli karmaşık ve yoğun bilgi gerektiren bir noktaya doğru ilerliyor ki işler, sözünü ettiğimiz konulara ilişkin somut yorumlar yapabilen insan sayısı giderek azalıyor.

Bundan yüz yıl önce orta eğitim kurumlarında öğrencilere en fazla Galileo ve Kepler'in evren kuramlarıyla Newton'un kütle çekimi prensipleri öğretilebiliyordu. Bugünse, eğer gerçekten "temel bilimler" üzerinden giderek evrene ilişkin somut bilgileri sonraki kuşaklara aktarmak istiyorsak, bunun üzerine eklenen onlarca yeni disiplin ve yüzlerce kuramı da içerecek yoğun bir program hazırlamak durumundayız. Zaman içinde eğitim kurumları bu anlamda ciddi revizyonlar gerçekleştiriyorlar zaten. Ne var ki bilgi onlarca kat artmasına karşın, elimizdeki süre aynı: Ne insan ömrünün uzunluğu fazla değişti ne de temel eğitimin süresi. Yine on bir yıl içinde tamamlanması gereken bir süreçten söz ediyoruz. O halde bundan elli yıl sonraki, yüz yıl sonraki lise eğitim programlarına ilişkin bugünden tahmin yürütmemiz mümkün mü? Söyleyebileceğimiz tek şey, bilginin hem nitel hem nicel anlamda ciddi biçimde artacağı ve geleceğin öğrencilerine çok daha "sıkıştırılmış" ve belki çok daha yoğun bir temel eğitim paketi sunmak durumunda kalacağımızdan ibaret. Peki bu paket, liseyi bitiren öğrencilerin evren hakkında bugünkünden ya da elli yıl öncesinden çok daha fazla şey bileceği ve kavrayacağı garantisini veriyor mu bize? Muhtemelen hayır.

Demek ki bilginin artışıyla birlikte eğitimin yaygın ve sistematik biçimde yürütülmesi, belli bir noktadan sonra sanıldığı gibi yoğun ve eşit bir paylaşımı beraberinde getirmiyor. O halde, onca büyük birikime karşın ortada temel olarak değişen pek bir

şey yok: Beş bin yıl önce de evrenle ilgili dönemin çağdaş bilgisine küçük bir "profesyonel azınlık" sahipti, bugün de durum böyle. Mısır'da, Mezopotamya'da, Harappa'da ya da Çin'de, zamanın koşulları altındaki en yüksek bilgi, rahip kültlerinin elindeydi; yüzyılımızın koşulları altında en yoğun ve üst düzey bilgiye de, kozmologlar, astrofizikçiler, teorik fizikçiler sahip. Beş bin yıl önce Stonehenge'i planlayıp inşa edilmesini sağlayanların kendi aralarındaki konuşma ve bilgi paylaşımları, muhtemelen o taş blokları taşıyarak Salisbury düzlüğüne yerleştiren sıradan insanlara bilmece gibi geliyordu. Şimdi de Hubble'ı tasarlayıp kullananların jargon ve terminolojileri, o uzay teleskobunun parçalarının üretildiği merkezdeki işçi ve teknisyenlere aynı derecede uzak geliyor.

O halde herhangi bir dönemde, herhangi bir toplumun sahip olduğu bilgi birikiminden söz ederken, o birikimin yalnızca bunu kullanma yetenek ve ayrıcalığına sahip bir azınlığı temsil ettiğini de aklımızdan çıkarmamamız gerek. Mısır'da Eski Krallık döneminde üretilen kozmogoni senaryoları ya da dönemin astronomi bilgisi, dört bin yıl önce bu ülkede yaşayan yüz binlerce Mısırlının aynı bilgi ve kavrayışa sahip olduğunu göstermiyor. Benzeri biçimde, o dönemde halk kitlelerinin sahip olduğu inanç ve düşünceler de Eski Mısır'da bilim ve felsefenin ulaşmış olduğu noktayı temsil etmekten oldukça uzak.

Burada üzerinde durmamız gereken nokta, insan topluluklarının sosyal örgütlenme ve yerleşik yaşama geçmesinden bu yana düşünsel gelişme ve evren kavrayışının izlediği seyir. Yani aşağı yukarı on bin yıllık bir süreç içinde, yaşanan sosyal değişimler ve artan (ya da nitelik değiştiren) bilgi birikimine bağlı olarak, o temel ve ezeli sorulara bulunan yanıtların nereden nereye geldiğine göz atmak, oldukça ilginç bir resim çıkaracak ortaya. Bunu yaparken, belli dönemlerde çoğunluğun sahip olduğu düşünce ve inançlara değil, bilgi ve gözlemlere ulaşan "elit" grupların vardığı noktaya bakacağız.

İlkin, yirmi birinci yüzyıl kozmologlarının büyük çoğunluğunca benimsenen standart modeli farklı bir ifade biçimi ve terminolojiyle yeniden anlatmayı deneyerek çıkalım yola. Modern fizik literatüründeki kavram ve terimlerin önemli bir bölümünden vazgeçmeniz ve evrenin var oluşunu fizik ve astronomi bilgisi çok sınırlı olan birilerine anlatmak isteseniz, nasıl bir üslup seçerdiniz?

"Bir zamanlar bütün evren, bir kum taneciğinden bile defalarca küçük bir kabuğun içine sıkışmış durumdaydı. Henüz hiçbir madde oluşamamıştı daha; ne metaller, ne kayalar, ne sıvı ne de gaz. O minicik kabuğun içinde, bugün bildiğimiz evreni oluşturan her şey potansiyel halde beklemedeydi. Her şey aynı bütünün parçasıydı ama ortada 'bütün' denecek bir şey de yoktu aslında; kararsız bir kaos hali egemendi. Varoluşun tüm unsur ve parçalarını içinde barındıran, minicik ölçülerde bir *kozmik deniz* gibi. Derken bu kaotik ortam o kadar sıkıştı ve yoğunlaştı ki, belli bir noktadan sonra artık kabına sığamaz hale geldi. Düşünü bile kuramayacağımız güçteki büyük bir patlamayla sarsıldı önce, ardından her yanı ışık kapladı. Bu patlama o kadar şiddetliydi ki, kabuk büyük bir hızla büyümeye başladı. Göz açıp kapama süresinden binlerce kez daha kısa bir zaman içinde, ilkin bir yumurta boyuna ulaştı; ardından da başdöndürücü bir hızda genişleyerek, uçsuz bucaksız bir büyüklüğe kavuşmaya başladı. Bu arada, patlamayla ortaya çıkan cehennem sıcağı zaman içinde azaldı ve soğuma devam ettikçe önce gazlar, ardından da katı ve sıvı maddeler oluştu. Soğuyup katılaşan maddeyle gökyüzünün karanlığı birbirinden ayrıldıkça çeşitli gökcisimleri biçimlendi. Bunlardan biri de üzerinde yaşadığımız kendi gezegenimize, Dünya'ya dönüştü."

Bu son derece düz ve basit hale getirdiğimiz kendi modern senaryomuzu, birkaç unsur daha ekleyerek biraz daha renklendirebilir ve bütünlüklü bir evren anlayışı da oluşturabiliriz el-

bette. Sözgelimi, Steinhardt-Turok modeline yaslanarak bu genişlemenin belli bir noktadan sonra duracağını ve hareketin ters yönde devam ederek evrene dağılmış tüm maddenin yavaş yavaş yeniden birbirine yaklaşmaya başlayacağını söyleyebiliriz. Bütün evren giderek küçülen bir biçimde kendi içine çökmeye ve sıkışmaya başladıkça, yeniden o başlangıçtaki kaos noktasına dönüleceğinden; belli bir aşamada da, bir kez daha o büyük patlamanın oluşarak yeni bir genişleme ve oluşuma neden olacağından; bütün bu süreçlerin döngüsellik halinde, başlangıçsız ve sonsuz olarak yineleneceğinden söz edebiliriz.

Senaryo size tanıdık gelmeye başladı mı? Eğer zaman içinde bir yolculuk yapmak ve kadim uygarlıkların tapınak merkezlerini ziyaret ederek kült rahipleriyle konuşmak mümkün olsaydı, anlatacağımız bu hikâyeyi nasıl karşılarlardı dersiniz? Büyük olasılıkla hemen hepsi gülümseyerek başlarını sallayacaklar ve kendi kültürlerinin de evrenin başlangıcı ve işleyişini buna çok benzer biçimde düşündüklerini söyleyeceklerdi. Mezopotamya, Mısır, Ege, Anadolu ve özellikle de Hint topraklarında karşılaşıp sohbet edeceğimiz tapınak rahipleri, anlattıklarımızın hemen hiçbir bölümünü yadırgamayacaklardı.

Astronomi ve teorik fizikte son yüz yıl içinde gerçekleşen baş döndürücü ilerleme ve bilgi birikimi üzerine kurulu günümüzün modern kozmogoni anlayışı, en az beş bin yıl öncesine ait kadim düşünce ve varsayımlarla şaşırtıcı paralelliklere sahip. Eğer mitoloji başlığı altında sınıflama eğiliminde olduğumuz anlatıların üzerindeki "fantastik" görünen unsurları kazıyıp ardındaki öze, yani çekirdeğe yoğunlaşırsak, bu paralellikler oldukça net biçimde kendini hissettiriyor.

Bronz Çağı'nın şafağında, yani İÖ dördüncü bin yılın sonlarında ortaya çıkan merkezi büyük uygarlıkların düşünürleri, evren ve zamana ilişkin olarak çizgisel değil, döngüsel bir anlayı-

şa sahiptiler. Bugün yerleşik toplumların en eski ve en önemlileri olarak kronoloji çizelgelerimize oturttuğumuz Mezopotamya, Mısır, Hint, Minos ve Çin düşünce geleneklerinde, belli bir düzen içinde birbirini izleyen sayısız varoluş ve yıkılışa dayalı bir evren modeliyle karşılaşıyoruz.

	Başlangıç Koşulları	**Oluşum**	**Zaman**	**Evrensel İlkeler**
Sümer	*Nammu* – İlksel Deniz	Yer-Gök Birliği (AN. Kİ)	Döngüsel	*Me* – Kozmik Yasalar
Mısır	*Nun* – İlksel Deniz	*Atum* - Kozmik Dağ	Döngüsel	*Maat* – Kozmik Yasalar
Hint	*Âpas* – Kozmik Okyanus	*Brahma* - Kozmik Dağ	Döngüsel	*Rta* – Kozmik Yasalar
Çin	*Hundun* - Kaos	*Nü Gua* ya da *Pangu* – Kozmik Yumurta	Döngüsel	*Fa* – Evrensel İlkeler/ Gerçek
İbrahimî Dinler	Hiçlik	İlahi Yaratım	Çizgisel	İlahi İrade
Standart Model	Mutlak Tekillik	Büyük Patlama	Döngüsel ve Çizgisel	Doğa Yasaları

Yine bu düşüncelerin hemen hepsinde, "evrenin sıfır noktası" olarak adlandırabileceğimiz kararsızlık anı için, birbirine oldukça benzer terimler kullanılarak, büyük oranda kaotik bir yapıyı tanımlayan bir "ilksel deniz" ya da "kozmik okyanus"a gönderme yapılıyor. Evrenin bütün potansiyelini içinde barındıran, henüz tam anlamıyla "oluşum" sürecini başlatamamış ve ancak büyük bir "kozmik enerji" tarafından manipule edilerek varoluşa yönelebilecek bir tür tekillik bu.

Yukarıdaki tabloda, evrenin başlangıcı ve işleyiş biçimine

ilişkin olarak kadim kültürlerin, tektanrılı dinlerin ve modern bilimin yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak görmek mümkün. Sütunlar tek tek gözden geçirildiğinde, temel kavramlar üzerindeki farklılık ve paralellikler hemen dikkat çekiyor. Ele aldığımız dört kadim kültürün kozmoloji yaklaşımında, tabloya yansıyan tüm değerler büyük oranda aynı: Hepsinin başlangıcında "yaratılmamış" bir ilksel deniz ya da "kozmik okyanus" var; hepsinde varoluş, bu ilksel denizin ortasında evrensel bir enerjinin açığa çıkması sonucu "yer-gök birliği" ya da "kozmik dağ" olarak anılan biçimlenmeyle gerçekleşiyor; hepsinde zaman kavramı döngüsel ve yaratım-yıkım süreçleri birbirini izliyor; hepsinde evrenin işleyiş kurallarını, dişil prensibe sahip bir tür "kozmik anayasa" belirliyor.

Diğer yandan, modern kozmolojinin günümüzde ulaştığı noktayla bu kadim kültürlerin evrene bakışları arasında da, ilkesel anlamda oldukça net benzerlikler var. Standart modelin "başlangıç koşulları" olarak tanımladığı mutlak tekillik durumu, evrende var olan tüm maddelerin temel bileşenlerini içeriyor. Yalnızca kararsız atom-altı parçacıkların oluşturduğu bu kaotik "deniz", varoluşu güçlü bir potansiyel olarak içinde barındırıyor kuramlara göre. Tıpkı Mısır'daki Nun, Sümer'deki Nammu ya da Hint'teki Âpas gibi. Bu potansiyeli harekete geçiren kozmik güçse, artık yoğunluk sınırları aşıldığında ortaya çıkan devasa boyutlarda bir enerji; yani Büyük Patlama.

Eski Mısır rahipleri bu oluşum anını, Atum'un Nun içinde kendini ortaya çıkarması olarak niteliyordu; Hint düşüncesindeyse kozmik okyanusun içinde bir yumurta ya da lotus çiçeği içinde beliren Brahma, kendisini çevreleyen kabuk ya da kozayı kırarak evreni yaratıyordu. Benzeri işlevi Sümer'de An ve Enlil, Babil'de Marduk, Çin'deyse Pangu ve Nü Gua'nın üstlendiğini gördük. Ancak bütün bu kadim kültürlerin hepsinde, zamandan bağımsız olarak yaratılışın öncesinde var olan güçlü bir potansiyel var; yani evren "yoktan" var edilmiyor.

Diğer yandan Tekvin'de anlatım bulan evrenin yaratılışıyla ilgili yaklaşım, çok daha farklı bir resim çıkarıyor karşımıza. Burada ilahi irade ve kararla gerçekleşen yaratım ediminin öncesinde mutlak bir hiçlik tanımlanıyor. Sürecin başladığı anın öncesinde geçerli olan ilksel koşullar ya da yaratılışın potansiyelini içinde barındıran kaotik bir yapı söz konusu değil. Evren, *hiçbir şeyin olmadığı* belli bir kritik anda, yalnızca Tanrı'nın isteği ve kararıyla (ve "kelam" aracılığıyla) gerçekleşen bir dizi ilahi edim sonrasında biçimleniyor. Tekvin'in ilk bölümünde bu aşamalar kısa ve net ifadelerle sıralanmakta:

- Başlangıçta Tanrı gökleri ve yeri yarattı (1:1)
- Tanrı "ışık olsun" dedi ve ışık oldu (1:3)
- Ve Tanrı suların ortasında kubbe olsun ve suları sulardan ayırsın dedi (1:6)
- Tanrı, gök altındaki sular bir yerde biriksin ve kuru toprak görünsün dedi (1:9)

Daha önce de değindiğimiz gibi, Tekvin'de anlatılan süreç evrenden çok, dünyanın yaratılışını anlatıyor izlenimi verir. İlkin hiçlik ortasında gökler ve yer yaratılır; ardından ışık ortaya çıkar; "göksel sular" ile yeryüzündeki sular, "gök kubbe" aracılığıyla birbirinden ayrılır; bunu yeryüzündeki suların çekilip, karaların ortaya çıkması izler. On birinci ayetle birlikte, sırayı toprak üzerinde yetişen bitkilerin yaratılışı alacaktır. Yer, gök, denizler, karalar ve bitki örtüsü. Evrenin diğer parçaları, yani yıldızlar ve gökcisimleri, ancak yeryüzünün düzenlemesi bittikten sonra yaratılış içinde yer bulacaktır:

- Tanrı, gündüzü geceden ayırmak için gök kubbesinde ışıklar olsun, dedi (1:14)
- Ve Tanrı, büyüğü gündüze, küçüğü de geceye hükmetmek üzere iki büyük ışık yaptı (1:16)

Bu anlatım Dünya merkezli bir evren anlayışına sahip kimi

Ortadoğu toplumlarının günümüzden iki bin yıl önceki düşünce yapısına uygun bir yaratılış senaryosu sunar bize: Güneş ve ay, görev ve işlevleri gündüzle geceyi aydınlatmak olan büyük ve küçük ışıklar olarak tanımlanır. Yıldızlar, karanlık gecelere "fon" oluşturmak ve zamanı ölçmek için yerleştirilmiş çok sayıda küçük ışıktır.

Tekvin'deki yaratılış hikâyesini günümüz kozmolojisinin anlayışı ve eriştiği noktalarla kıyaslayarak herhangi bir yargıda bulunmak elbette adaletli olmaz. Evren ve yaşamı Dünya'dan ibaret sayan; çıplak gözle izlediğinde birbirine yakın büyüklüklerde olduğu sanısına kapıldığı güneş ve ayı aynı kategoride değerlendiren; çok daha küçük ve cılız ışıklar veren yıldızların her birinin aslında birer güneş olduğundan haberi olmayan kapalı ve tutucu bir toplumun düşünürleri için normal sayılması gereken bir üslup, söylem ve terminolojiyle karşılaşırız Tekvin'de. Aslına bakılacak olursa baştan beri incelediğimiz çok daha eski kültürlerin yaratılış mitlerinde de, zaman zaman aynı dünya-merkezli yaklaşımın izlerine rastlayabiliyoruz. Üzerinde durulması gereken temel farklılık, gökcisimleri ya da güneş sistemine ilişkin bilgilerin ayrıntılarında değil, *felsefe ve bakış açısında* aranmalı. Bir başka deyişle, Tekvin'den çok daha eski kozmogonilerin evrene bakışlarıyla, tektanrılı dinlerin yaklaşımları arasında yapılacak ilkesel bir kıyaslama, çok daha anlamlı.

Kökeni günümüzden beş bin yıl öncesine, hatta daha da eskilere uzanan kadim geleneklerin tümünde, evrenin biçimlenmesi öncesinde var olan, deyiş yerindeyse bir "temel havuz" söz konusu. Yaratılmamış, başlangıcı ve sonu olmayan, karanlık, kaotik ve kararsız bir ilksel deniz ya da kozmik okyanus. İncelerken gördüğümüz gibi, çoğunlukla dişil nitelik taşıyan bu düzensiz varoluş potansiyeli, evrenin yaratılışı için bir "hazırlık platformu" gibi düşünülüyor. Döngüsel yaklaşım uyarınca bu, her yeni evrensel düzenleme öncesinin çekirdeği ya da ana kay-

nağı gibi. İlksel denize ilahi nitelik atfedilse bile bu kavramı yaratan kadim kültürlerin hiçbirinde, onu merkez alan ayrı ve özel bir külte rastlamıyoruz.

Mısır'da Nun, tapınak betimlemelerinde çok ender resmediliyor; Sümer'de Nammu'dan yalnızca yaratılış mitlerindeki birkaç dizede söz ediliyor; Hindu kültüründe kozmik okyanus başlı başına bir ilahi figüre dönüşmüyor. Kısacası, belli oranda önemsenmek ve kozmogoninin en kritik noktasına yerleşmekle birlikte, yaratılışın ilksel denizi herhangi bir biçimde tanrılaşarak panteonlarda yer bulamıyor kendine. Temel bir gereklilik, ezeli ve ebedi bir potansiyel, varoluşun kaynağı olarak anılıyor, o kadar.

Tekvin'deyse böyle bir potansiyelin ya da varoluşsal kaynağın yeri yok. Yaratılış, hiçbir şeyin olmadığı, zamanın ve mekânın öncesindeki bir boşlukta, Tanrı'nın iradesi ve bu iradeyi ortaya koyan ilahi söz (kelam) ile gerçekleşiyor. Buna karşın, İbrani toplumunun yaşadığı coğrafyadaki komşu kültürlerin kozmoloji anlayışlarından parçacıkların, bir biçimde yaratılışla ilgili metinlere sızdığını görebiliyoruz. "Tanrı'nın ruhunun suların yüzeyinde gezindiğini" dile getiren ayetteki Tehom sözcüğünün, bire bir Babil yaratılış destanındaki Tiamat'a karşılık gelmesi ya da "yer ve gök sularının kubbe aracılığıyla birbirinden ayrılması" kavramının Sümer'deki "yeraltı ve yerüstü sularının ayrılması" kavramını çağrıştırması gibi. Ancak bu paralellikler metnin bütünündeki anafikir içinde eklektik parçalar oluşturmaktan ileri gitmiyorlar. Tekvin'deki yaklaşım, yaratılışın öncesinde Tanrı dışında hiçbir varlığın olmadığı ve zamanın başlamadığı mutlak bir hiçlik üzerine kurulu.

Büyük Patlama'yı evrenin oluşumunun merkezine yerleştiren standart model, bu anlamda Tekvin'den ve tektanrılı dinlerin yaratılış anlayışından ne kadar uzaksa, kadim kültürlerin kozmogoni modeliyle de o derece paralelliklere sahip. Evrensel dü-

zenlenme sürecini başlatan büyük patlamanın öncesinde varolduğu düşünülen tekillik durumu, mitlerin üzerindeki yaldız kazınıp ifadeler yalınlaştırıldığı zaman, Mısır'daki Nun, Sümer'deki Nammu, Hint'teki Âpas (ya da "kozmik okyanus") ve Çin'deki Hundun kavramlarından çok da farklı değil. Yalnızca atom-altı parçalardan oluşan, kararsız ve karanlık, mikro boyuttaki bir "ilksel deniz"den söz ediliyor standart modelde. Çekirdeğin ve baryonik parçacıkların ortaya çıkamadığı, fazlasıyla kaotik bir "kuantum denizi" bu.

Günümüzün bilgi birikimi ve hatırı sayılır biçimde artan laboratuar deney olanaklarının sağladığı zemin üzerinde yürürken, binyıllar öncesinin salt varsayım kaynaklı tümevarımlara yaslanmak durumunda kalan tapınak erbabına oranla, önümüzü çok daha iyi görüyoruz hiç kuşkusuz. Doğanın ve evrenin yasalarını kavradıkça, olan, gerçekleşen ve olacak olayların tümünün bu yasaların belirlediği koşullara bağlı kalmak durumunda olduğunu biliyoruz. Eğer belli bir an gelir ve bir noktada söz konusu yasaların geçerliliği tartışmalı bir görünüm alırsa, deney ve gözlemler elverdiği ölçüde bilinmeyene doğru uzanıp, istisnalardan yola çıkarak bu yasaları sorgulayabiliyor, çok özel koşul ya da çok farklı ölçeklerde ortaya çıkan yeni fiziksel veriler üzerinden yola devam edebiliyoruz. Kesinlikler azalıp soru işaretleri artsa ve üzerinde yoğun tartışmalar dönse de, yeni alanlarda sorular, deneyler ve araştırmalar devam edebiliyor.

Oysa, bırakalım prehistorik dönemleri ya da yerleşik toplumların ortaya çıktığı geç neolitik çağı, yazının kullanıldığı ve bilgilerin kayda geçirilip saklanmaya başladığı erken bronz çağında bile tapınak rahiplerinin olanakları son derece kısıtlıydı. Maddenin temel yapıtaşları üzerine belki bir miktar fikir yürütebilmişler ama atomun yapısı ve niteliklerini çok uzun süre düşleyememişlerdi bile. Buna karşın, Nun, Nammu, Âpas, Hundun gibi kavramlar aracılığıyla düşleyip tanımlamaya çalıştıkları va-

roluş öncesi kaotik "ilksel deniz" ile bugün standart modelin öngördüğü "kararsız kuantum denizi" düşüncesine çok yaklaşmışlardı.

Enerjinin sakınımı yasasını, deneyler ve matematik formüllerle ifade edip sınayabilecek durumda değildiler; ama "kozmik okyanus" ile ilgili kurguları, bugün bu yasanın öngörüleriyle son derece uyumlu. Yaratılmamış, öncesiz ve sonrasız, varoluşun "hammaddelerini" barındıran bir kaos içinde ilahi müdahaleyle evrenin düzenlendiği hükmüne varmışlardı her şeyden önce. Eksikleri ve yanlışları bir yana, "enerjinin yaratılamayacağı, var olan enerjinin de yok edilemeyeceği, yalnızca dönüşüp biçim değiştirebileceği" ilkesini sezgisel olarak kavramışlardı. Bu nedenle kozmogoni mitlerinde hiçbir zaman evreni "yoktan var eden" bir ilahi figür tasarlamamışlar; daha da önemlisi, kendi terminolojilerinde "tanrılar" olarak adlandırdıkları kozmik güçleri, evrenin dışında değil, onun önemli bileşenleri ve düzenleyicileri olarak düşünmüşlerdi.

Entropi kavramından haberleri yoktu; termodinamik henüz ufuklarında bile belirmemişti ama yoğun enerjilerin açığa çıkmasıyla işleyen bir sistemin, zaman içinde bu enerjilerin niteliğinde oluşacak değişim ve dönüşümler sonucu işleyiş gücünü yitireceğini düşünmüşler ve kendi döngüsel zaman anlayışları içinde evren için de sürekli yinelenen "bitiş" ve "yeni başlangıçlar" öngörmüşlerdi. Enerjinin bir formdan başka bir forma geçişi sürecinde evrende yaşanması varsayılan "Big Crunch" gibi. Bugün Hindu kozmolojisindeki Şiva'ya "Entropi Tanrısı" yakıştırmasını yapmak çok mu fantastik olur? Steinhardt – Turok modelinin evren için öngördüğü sürekli yinelenen dönüşüm, prensip olarak Şiva ve Brahma'nın görev paylaşımına dayalı Hindu döngüsel evreninden pek de farklı değil.

Mutlak tekillik noktasındaki "kuantum denizi", sahip olduğu potansiyeli harekete geçirecek bir dönüştürücüye gerek duyar ki Büyük Patlama da bu rolü üstlenmektedir standart modelde.

Mısır kozmogonisinde Nun'un bünyesinde kendini oluşturan ya da harekete geçiren Atum; Nammu'nun ana rahmini çağrıştırır karanlığından doğan An; Âpas içinde bazen bir lotus çiçeği, bazen de kozmik yumurtadan çıkan Brahma da benzeri bir işlev görür. Tekillik aşamasında sonsuza yaklaşan yoğunluk artık o müthiş potansiyelin kabına sığamaması sonucunu yarattığında, Büyük Patlama ile şişme ve genişleme başlar. Çin mitlerinde Hundun içindeki kozmik yumurtada gelişen Pangu da artık kabuğun içine sığamayacak noktaya geldiğinde bedenini serbest bırakarak kol ve bacaklarını açar ve yumurtayı kırıp dışarı çıkar. Kullanılan üslup ve terminoloji ne kadar "farklı" ve hatta kimi zaman "uzak" görünürse görünsün, benzetmeler aracılığıyla zihinlerde canlandırılmaya çalışılan olgular arasındaki paralellik, yadsınamayacak kadar güçlüdür.

Kökenleri günümüzden en az beş bin yıl önceye uzanan kadim kozmoloji geleneklerinin evrenin yapısı ve süreçlerine ilişkin oldukça net ve yalın temel ilkelerde buluşmaları, kültürel süreçlerin giriftliği ve karmaşıklığıyla belli bir noktaya kadar açıklanabilir. Arada kimi durumlarda ciddi coğrafi ve fiziksel engeller olmasına karşın, farklı geleneklere sahip olduklarını düşündüğümüz toplumların evrenin işleyişi konusunda bu derece birbirine yakın kavramsal sistemlere sahip olmasının ardında, bugün izleri çok silikleşmiş eski bir ortak kültürün bulunduğunu söyleyebiliriz sözgelimi.

İlerleyen bölümlerde bu görüşü destekleyen oldukça etkileyici bir veri yığınına da bir ölçüde değineceğiz. Fakat ilginç ve üzerinde düşünülmeye değer olan asıl konu, insan uygarlığı filiz vermeye başladığından itibaren hemen her coğrafyada çok benzer temalarla karşımıza çıkan bu evren anlayışının, aradan binyıllar geçtikten sonra modern bilimin ortaya koyduğu resimle bu derece şaşırtıcı bir paralellik sergilemesi. Bunu açıklamak ya da üzerine varsayımlar geliştirmekse, hiç de göründüğü kadar

kolay değil. Yine de çok kısa bir şeyler söylenebilir belki:

Mutlak ve değişmez bir varsayıma yaslanan dogmaların, *başlangıca* ilişkin merakın önüne katı setler çekmediği; insan topluluklarında doğan farklı kültlerin birbirlerinin bilgi ve düşüncelerine karşı konulmaz bir ilgiyle yaklaşıp, "yasaklamak" yerine "anlamayı" seçtiği; inanmanın sorgulamaya ve düşünmeye engel olmadığı koşullar altında, insan zihninin ulaşabileceği soyutlamaları küçümsemememiz gerektiğini hatırlatır bize bunlar, sözgelimi. Göz kamaştırıcı teleskoplara, gelişmiş laboratuvarlara ve uygun koşullarda karmaşık deneyler yapma olanaklarına sahip olmasa da, özgür düşünce eğilimi ve hiç de hafife alınamayacak sezgileriyle, yalnızca basit gözlemlerden yola çıkarak hiç değilse "temel ilkelere" ulaşabilecek yetilere sahip olduğunu gösterir.

Eğer biraz mistik ya da spiritüel bir bakışla yaklaşmak istersek, hepimizin, evreni içinde var eden Kozmik Okyanus ya da Büyük Patlama öncesinde var olan "kuantum denizi"nin parçaları olduğuna değinebiliriz belki. Evrende bugün ne varsa, hepsini oluşturan temel bileşenler o ilksel denizin içindeydi. Dolayısıyla aslında "bizler" de *o anda oradaydık* biraz farklı ve "fantastik" bir bakışla, binlerce yıl önceki atalarımız da. Belki de bizleri oluşturan elementler, başlangıç anında parçası oldukları büyük bir "kozmik zihnin", yani kendi içinde Maat, Rta, Dharma gibi temel kuralları barındıran çekirdeğin "anılarını", bir tür kolektif bilinçaltında barındırıyorlardı, eğer işe illе de mistisizm penceresinden bakmamız gerekiyorsa. Bu durumda, yüzyıllar önce "Ene El-Hak" diyen düşünürün sözlerini bir kez daha anımsamakta bir sakınca var mı?

II. YAŞAM

1. Yeryüzünde ilk canlı

Evrenin maddi yapısı ve işleyiş düzeninin ortaya çıkıp biçimlenmesine yönelik varsayımlarda bulunmak, insan düşüncesinin karşı karşıya kaldığı birinci temel soruydu. Eğer "başlangıca" yönelik yoğun merak duygusunu tatmin etmenin ilk adımı, insanı kuşatan *cansız* maddi sistemin nasıl oluştuğu üzerine fikir yürütmekse, ikinci adım da hiç kuşkusuz, bu yapı üzerinde *yaşamın* nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı sorusu üzerinde biçimlenecekti.

Yazılı tarihin başlangıcından itibaren hemen her coğrafyada, farklı kültürlere ve inanç sistemlerine ait düşünürlerin, "yeryüzünde yaşamın nasıl ortaya çıkmış olabileceğine" ilişkin, çoğu zaman mit ve efsanelerle iç içe geçmiş tümevarımlarından izlere rastlıyoruz. Bunların bazıları, elde sınırlı sayıda yazılı belge olmasından dolayı büyük oranda boşluklar ve kimi zaman da anlaşılması oldukça güç kısa pasajlar içerirken, bazılarında da oldukça bütünlüklü ve sistematik anlatılar yer alıyor. Sözlü kültürden gelen yaratılış mitlerindeyse doğal olarak belirsizlikler çok daha fazla; çünkü anlatıların kültürel değişim süreçleri sırasında orijinallerinden ne derece uzaklaştıkları ve içeriklerini yitirdiklerine ilişkin fikir yürütmek bile bazen oldukça güç olabiliyor.

Eski kültürlerin hiçbiri, evren ve yaşamın eşzamanlı olarak ortaya çıktığını, bir başka deyişle evrenin maddi yapısıyla üzerindeki yaşam formlarının aynı anda oluştuğunu düşünmemiş. Hemen tüm kozmogonilerde ilkin şu ya da bu biçimde evrensel düzen ve yapının biçimlendiği, ardından da (çoğu kez bir büyük "evrensel gücün" müdahalesiyle) yaşam formlarının belirdiği düşüncesi egemen. Buna göre, evreni var eden büyük güç, ilkin göksel sistemi oluşturuyor, gerekli düzenlemeler tamamlandık-

tan sonra da yeryüzünde canlı varlıkların yaratılışına sıra geliyor. Bir başka deyişle, tıpkı evrenin oluşumuyla ilgili varsayımlarda olduğu gibi, yaşamın ortaya çıkışıyla ilgili kadim düşünce geleneklerinde de büyük çoğunlukla dünya-merkezli (*geocentric*) yaklaşımın belirgin izleri var. Eğer istisna niteliği taşıyan kimi örnekleri dışta bırakırsak,[79] hemen her eski düşünce sisteminde yaşam, dünyaya özgü bir ayrıcalık olarak çıkıyor karşımıza.

Dikkate değer bir başka nokta, yine kadim düşünce sistemlerinin büyük bir çoğunluğunda yaşam formlarının, bir üstün irade tarafından tasarlandıkları haliyle (bir başka deyişle "son biçimi verilmiş olarak") yeryüzünde ortaya çıktıklarına ilişkin inanç. Basitten karmaşığa doğru ilerleyen ve çok uzun süreler gerektiren "evrim" gibi bir modele hemen hiç rastlamıyoruz; yaratılış mitlerinde "değişim" ve dolayısıyla da "gelişime" kesinlikle yer yok. Bunun ardındaki bakış açısı, elbette "yaratıcı" olarak başrol oynayan ilahi gücün tasarım ve kararıyla ortaya çıkan varlıkların, evrim ya da değişime ihtiyaç duymayacak biçimde "kusursuz" olmaları gerektiğine ilişkin dogmatik inanç. Bu anlamda, ilk yaratılış aşamasından sonra bütün varlıkların hiç değişmeden günümüze dek geldikleri varsayımını, kadim düşünce sistemlerinin çoğunda görmek mümkün. Tıpkı evrenin maddi yapısı ve süreçlerinin "başlangıçta" bir kez düzenlenip sonradan değişim gerektirmeyecek oranda "mükemmel" olduğuna ilişkin inanç gibi, yaşam formlarının da evrime gereksinim duymadığı teması yalnızca İbrahimî dinlerde değil, onun önceli olan inanç sistemlerinin çoğunda da oldukça belirgin biçimde hissedilebiliyor.

Evrenin oluşumuna ilişkin düşünce ve inanç geleneklerini gözden geçirdiğimiz ilk bölümde, tektanrılı inanç sisteminin en

79 Bu istisnaların en popülerlerinden biri, Batı Afrika'da Mali sınırları içinde yaşayan Dogon kabilesinin, "Sirius yıldız sisteminden" gelen akıllı varlıklara ilişkin mitlerinde yer alıyor. Bir sonraki bölümde Dogon inançlarına ayrıntılı olarak değineceğiz.

eski kutsal kitabı olan Eski Ahit'in, evrenin yaratılışını ele aldığı ilk bölümü Tekvin'de, gökler ve yeryüzündeki sistemin kurulmasını birkaç ayet içinde anlattığından söz etmiştik. Toplamda "altı gün" süren yaratılışın ilk dört günü (daha doğru bir ifadeyle "ilk dört aşaması") mutlak hiçlik üzerinden evrenin ve gökcisimlerinin yaratılışını konu alıyordu. Tekvin, izleyen "iki güne", yani sürecin son iki aşamasına da, evrensel düzenin son halini almasının ardından yaşamın ortaya çıkışını sığdırıyor:

"Ve Tanrı, 'Sular canlı yaratıklarla dolsun, yeryüzünün üzerinde, gök kubbede kuşlar uçsunlar' diye buyurdu. Tanrı büyük deniz canavarlarını, sularda kaynaşan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü. Tanrı, 'Verimli olun, çoğalın, denizleri doldurun, yeryüzünde kuşlar çoğalsın' diyerek onları kutsadı. Akşam oldu, sabah oldu ve beşinci gün oluştu."[80]

Tekvin'in yaklaşımına göre yeryüzünde (ve evrende) yaratılan ilk canlılar su hayvanları, ikinci büyük grupsa kuşlar (uçan yaratıklar) oluyor. Simgesel "altı günlük" toplam yaratılış süresinin sondan bir önceki gününde yaşamın yaratılması süreci, "balıklar, deniz canavarları ve kuşları" içeriyor bir başka deyişle. Hemen ardından da sırayı "altıncı gün"ün işlemleri alıyor:

"Tanrı, 'Yeryüzü, türlerine göre canlı yaratıkları, sığırları, sürüngenleri ve toprakta yaşayanları ortaya çıkarsın' dedi ve böyle oldu. Ve Tanrı yerin hayvanlarını, sığırları ve sürüngenleri türlerine göre yarattı ve bunun iyi olduğunu gördü."[81]

Suda ve havada yaşayan canlılardan sonra, altıncı günün başlangıcında kara hayvanları da birer birer yaratılıyor Tekvin'in anlatımına göre. Böylece sıra yaratılışın son ve en önemli aşamasına, yani insana geliyor:

80 Tekvin 1: 20-23
81 Tekvin 1: 24-25

"Ve Tanrı, suretimizde, benzeyişimize göre insanı yaratalım; denizin balıklarına, göklerin kuşlarına, yerdeki sürüngenlere egemen olsun dedi. Ve tanrı insanı kendi suretinde, erkek ve dişi olarak yarattı."[82]

Tekvin'in ilk bölümü insanın yaratılışını evrensel düzenlemenin nihai adımı olarak sunarken, yalnızca otuz bir ayette tamamlanan bir "başlangıç kronolojisinin" de altıncı gününü noktalıyor. İnsanı evrende bütünüyle özel ve farklı bir yere yerleştiren bu yaklaşımı, yine ilk bölümün son ayetlerindeki ifadeler de olabildiğince açık ve net olarak destekliyor:

"Ve Tanrı onları kutsadı, 'Verimli olun, çoğalın, yeryüzünü doldurun ve onu kendinize bağlı kılın; denizin balıklarına, göklerin kuşlarına ve yeryüzünde hareket eden tüm canlılara egemen olun' dedi. Tanrı, 'İşte bütün yeryüzündeki tohum veren her bitkiyi ve tohumu meyvesinde olan her ağacı size verdim; size yiyecek olacaktır; yerin her hayvanına, göklerin her kuşuna ve kendisinde yaşam soluğu olup yeryüzünde yaşayan her hayvana bütün yeşil otları yiyecek olarak verdim' dedi."[83]

Anlatının bu birkaç ayete sığan bölümünde, yeterince dikkat çekici ve soru uyandırıcı noktalar var. Ancak şu an için yalnızca yeryüzündeki yaşamın yaratılışıyla ilgili olarak Tekvin'de sunulan açıklamanın temel mesajlarının altını çizmekle yetinelim:

Birincisi, evrenin maddi yapısı oluştuktan ve düzen sağlandıktan sonra Tekvin, yaşamın ilkin suda, ardından havada, son olarak da yeryüzünde başladığını anlatıyor. *İkincisi*, insanın daha başlangıçta erkek ve dişi olarak, iki cinsiyet halinde yaratıldığının altını çiziyor. *Üçüncüsü* de, en son yaratılan canlı olan insanın, önceki tüm yaratıkların egemeni ve efendisi olarak yeryüzüne yerleştirildiği ifade ediliyor. Bir başka deyişle, tüm ya-

82 Tekvin 1: 26-27
83 Tekvin 1: 28-31

ratılış sürecinin aslında ana amaç olarak insanı hedeflediği ve merkez aldığı anafikrini, altını iyice çizerek vurguluyor.

Tekvin'in anlatısında evrende (ya da daha doğru bir ifadeyle "yeryüzünde") yaşamın oluşması sürecinin aşamaları ya da dönüm noktaları üzerinde durulmuyor. Canlı varlıkları onları kuşatan maddi dünyadan ayıran özellikleri betimleyecek ya da "yaşam" kavramının yaslandığı yapıtaşlarını tanımlayacak bir pasaja rastlamıyoruz. Zaten bütün yaratılış süreci olabildiğince kısa olarak, evrenin varoluşundan insanın ortaya çıkışına dek toplam otuz bir ayette anlatıldığı için bu kısa ve öz akışın içinde böylesi ayrıntılı tanımlara girişmenin pratik olmadığı düşünülebilir. Ancak burada daha temel ve belirleyici bir fark var: Tekvin'in evren anlayışı, yaratımın hiçbir sürecini "doğal dönüşümlerin" eline teslim etmeyen, dolayısıyla aşamalara ve kademelere ayrılabilecek bir evrim temasını kabullenmeyen bir dokuya sahip. Görünen ve görünmeyen, fiziksel ve tinsel ne varsa, son ve ideal halleriyle daha başlangıçta Yaratıcı'nın düşüncesinde ortaya çıkmış ve biçimlenmiş kabul ediliyor.

Bu durumda, yaşayan varlığın temel yapıtaşı olan hücreden, onun belirleyici fonksiyonlarından ve elemanlarından, bölünme-çoğalma ve değişim süreçlerinden oluşan bir model sunulmuyor bize. Tekvin'in anlatısında, tekhücreliden çokhücreliye doğru geçişi bir yana bırakalım, bitkisel ya da hayvansal hiçbir varlığın gelişim sürecine yer yok. Canlıların hiçbiri, bugün "doğal seçme" olarak adlandırdığımız sürece benzeyen bir eleme içinde değişerek ve dönüşerek farklılaşmıyorlar; Yaratıcı onları nasıl biçimlendirdiyse, ilk andan itibaren o formlarıyla yeryüzünde yerlerini alıyorlar. Bunun nedeni, "yaratılış planı"nın, tıpkı evrenin düzeni gibi "kusursuz" olduğuna, çünkü Tanrı'nın tasarımıyla biçimlendiğine olan inanç. Evrim ve değişim, zamana yayılan oldukça uzun bir gelişim etkinliği içinde, zaman zaman bazı varlıkların soylarının tükenmesi de dahil olmak üzere çok sayıda değişkenliği ve belirsizliği içerdi-

ği için, "Tanrı'nın Planı" anlayışının fazlasıyla dışında kalıyor. Tekvin'in evren anlayışında rastlantılara, beklenilmeyenlere ya da kendiliğinden süreçlere yer yok.

Adem'in kaburga kemiği

İlk altı günü anlatan ayetlerde "nihai sonuç" olarak sunulan insanın iki ayrı cinsiyet halinde, yani erkek ve dişi olarak yaratıldığından söz edildiğine dikkat çektim. Ancak ikinci bölümde bir kez daha yinelenen canlıların yaratılışı hikâyesinin, ilginç bir biçimde farklı bir seyir izlediğine tanık oluyoruz. Yalnızca insanın cinsiyet farklılığı değil, canlı varlıkların yaratılma sırasıyla da ilişkili, ilk bölümdeki anlatımla çelişen bir dizi ayet alıyor burada sırayı:

"Tanrı yeri ve göğü yarattığında, yeryüzünde bir tek yabani ot bile bitmemişti; Çünkü Rab Tanrı yeryüzüne henüz yağmur göndermemişti. Toprağı işleyecek insan da yoktu. Rab Tanrı Adem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Adem, yaşayan varlık oldu."[84]

Dikkat edilecek olursa burada "erkek ve dişi olarak iki cinsiyet halinde yaratılmış" insandan söz edilmiyor. İlkin, "toprağı işleyecek kişi" olarak Adem'in, Tanrı tarafından topraktan yaratılıp "yaşam soluğu" ile canlandırıldığını okuyoruz. Sonraki ayetler, bu ilk insanın (ve aslında belki de ilk canlının) Tanrı tarafından "Aden" adı verilen ve Kutsal Kitap yorumcuları tarafından "cennet" kavramıyla aynı görülen, verimli ve güzel bir bahçeye yerleştirildiğini anlatıyor. Dört büyük ırmak tarafından sulandığı belirtilen Aden'de, başlangıçta tek insan, Adem. Hemen sonrasında, ona "yardımcı" olarak tasarlanan ikinci insan, yani "dişi"nin yaratıldığından söz ediliyor:

84 Tekvin 2: 4-5

"Tanrı 'Adem'in yalnız kalması iyi değil' dedi; ona bir yardımcı yaratacağım. Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yarattı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Adem'e getirdi. Adem hepsine ne ad verdiyse, o yaratıklar o adla anıldı, ama kendisi için uygun bir yardımcı bulunamadı."[85]

Burada kısa bir ara verip, "yaratılış sırası" sorununa geri dönmemiz gerekiyor. Bir önceki bölümde (yani teknik olarak daha birkaç ayet önce) yaşamın ilkin suda ve göklerde, ardından karada yaratıldığı anlatılmış; bu sürecin son halkasının da insan olduğundan söz edilmişti. Ancak ikinci bölümde bütün bu sıra sanki birden tersyüz ediliyor; "Adem'e yardımcı bulmak" için tüm yaratıkların topraktan yaratılıp birer birer önüne getirildiğini ve Adem'in onlara verdiği adla anıldıklarını okuyoruz. Teologların üzerinde sık sık tartıştıkları bu çelişkiye daha sonra gerektiği kadar değineceğiz. Şimdi anlatının devamına göz atıp, "yardımcı" arayışının izlediği seyre çevirelim gözlerimizi:

"Rab Tanrı Adem'in üzerine derin bir uyku verdi. Adem uyurken Rab Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp üzerini etle kapladı. Adem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaparak onu Adem'e getirdi. Adem, 'İşte bu benim etimden alınmış et, kemiğimden alınmış kemiktir. Ona Nisa (Kadın) denilecek, çünkü insandan alındı, dedi."[86]

Tekvin'in yazıya geçirildiği dönemlerdeki İbrani kültüründe baskın olan erkek-egemen ideolojinin doğal uzantılarından biri olarak görebileceğimiz bu "öncelik sırası" meselesi, elbette anlatıda hemen dikkati çeken ilk unsur. Kadın (Nisa) yaratılışın "ikincil ve ek ürünü" olarak, esas olarak da Adem'e "yardımcı" olması amacı gözetilerek yaratılıyor Tanrı tarafından. Yani birinci bölümde "insanın erkek ve kadın olarak iki cinsiyet

85 Tekvin 2: 17-20
86 Tekvin 2: 21-23

halinde yaratılması" ifadelerine çelişki oluşturacak bölüm, bir "sıralama karışıklığı"nın ötesinde, net olarak "cinsiyet ayrımcılığını" da dışa vuran bir söylemle bütünleşiyor. Yaratılışın birincil unsuru kimliğiyle insan türünün bu gezegendeki varlığını belirleyen cinsiyet, Adem anlatısında somutlaşan erkek figürü.

Elbette burada daha başka sorular sormak da mümkün. Acaba Adem, bu teolojik yaklaşıma göre başlangıçta "cinsiyetsiz" olarak yaratılmış, dolayısıyla türün ilk örneği olarak ortaya çıkarıldığında çoğalması ve üremesi "planda" yer almamış mıydı? Kadının, yani İbranice orijinaldeki adıyla Havva'nın, yaratılışın bir sonraki aşamasında ona "eşlik etmek" üzere oluşturulmasındaki amaç, bu planın en üst aşaması olarak sunulan canlının "soyunu sürdürmesi" miydi? Ancak Tekvin'in kısa ve öz anlatımında bu gibi ayrıntılara açıklık getiren bir yanıt bulunmuyor. "Kaburga kemiği" aracılığıyla Adem'le ilişkilendirilen "ikincil cinsiyetin" yaratılışıyla, planın üst evresinin tamamlandığı belirtilmekle yetiniliyor.

Peki niçin kaburga kemiği? Eğer kemik ve iskelet sistemi insanın fiziksel yapısının temeli ya da "çekirdeği" gibi görülüyorduysa, bu sembolojiyi vurgulamak için yalnızca "kemik" denmesi yeterli olmaz mıydı? Tekvin'in 2. bölümünde özellikle kaburganın vurgulanmasının nedeni ne?

"Saklı Tarih" üçlemesinin ilk kitabında, eşsesli bir Sümerce sözcüğün yarattığı karışıklık nedeniyle, Mezopotamya'dan ithal edilen teolojik kavramların yol açtığı bu çeviri hatasına değinmiştim.[87] Kısaca yinelemekte yarar var: İnsanın yaratılışı ve cennetle ilgili paralel Sümer metinlerinde, yazılışı farklı ama okunuşu aynı olan "Ti" sözcüğü, hem "yaşam" ya da "yaşam özü" anlamına geliyor, hem de "kaburga kemiği" anlamına. Dolayısıyla, Sümer yaratılış metinlerinde yer alan kadının er-

87 Bkz. "2012: Marduk'la Randevu", s: 89-90 ve 93

kekle aynı "yaşam özü"ne sahip olduğu ifadesi, bu eşsesliliğin yol açtığı bir karışıklıkla "erkeğin kaburga kemiğinden yaratılma" gibi bir çeviri hatasına yol açabiliyor. Ağırlıklı olarak İÖ altıncı yüzyıldaki "Babil Sürgünü" sırasında Mezopotamya kozmogonisi ve teolojisiyle tanışan Yahuda'lı editörlerin, yazılış farkından kaynaklanan bu anlam çeşitliliğini gözden kaçırmaları sonucunda oluşan söz konusu hatanın iki bin yılı aşkın süre varlığını koruması, kurumsal inanç sistemlerine bağlı dogmaların gücüyle açıklanabilir belki.

Sümer kültürüyle ilgili yaptığı yoğun çalışmalarla tanınan Samuel Noah Kramer, "Ti" sözcüğüne bağlı bu anlam karışıklığını destekleyen bir başka unsur olarak da, Havva'nın adını gösteriyor. Tekvin'deki sunumla Havva, "yaşam veren dişi" anlamına sahip; bir başka ifadeyle, "yaşam hanımı". Kramer, cennetin Sümer kültüründeki karşılığı olan Dilmun'la ilgili bir mitte, Enki ile Ninhursag arasında geçen bir diyaloğa çeviriyor gözlerimizi: Bu mitte güçlü tanrı Enki'nin sekiz organı hastalanmıştır ve ona şifayı ancak Ana Tanrıça Ninhursag verebilecektir. Ninhursag, hastalanan her organı için Enki'yi iyileştirecek ayrı bir tanrıça yaratır. Kaburga kemiğinin iyileştirilmesi görevini de, *Nin-ti* adlı tanrıça üstlenecektir.

Kramer burada Sümerli mit yazarının bir sözcük oyunu yaptığını belirtiyor. Nin-ti, bir yazılışa göre "Kaburga Kemiğinin Hanımı" anlamına gelebilecekken, diğer bir yazılışla "Yaşamın Hanımı" ya da "Yaşam Veren Hanım" anlamını vermektedir. Tekvin'deki yaratılış hikâyesinde "yaşam veren dişi" karşılığı Havva olarak adlandırılan kadın, büyük olasılıkla adını ana tanrıça inancının henüz tam olarak çözülmediği dönemlere ait bu eski Sümer mitinden almakta, ancak bu arada Sümer dilindeki sözcük oyununa yenik düşerek "kaburga kemiğinden yaratıldığı" hikâyesine özne olmaktadır.[88]

88 Samuel Noah Kramer, "Sümerler: Tarihleri, Kültürleri, Karakterleri", s:

Tekvin'in editörleri

Sümer ve Mezopotamya mitlerindeki "insanın yaratılışı" temalarına daha sonra yeniden döneceğiz; şimdi Tekvin'in yeryüzünde yaşamın oluşmasıyla ilgili belirttiği aşamaları gözden geçirmeye devam edelim. Yukarıda da değindiğimiz üzere, Tekvin 1'de sunulan modelle Tekvin 2'deki anlatı arasında, sıralama açısından net bir çelişkiyle karşılaşıyoruz. İlk bölümde, yaşamın sırasıyla suda, havada ve karada başladığı; tasarımda ilkin bitkilerin, ardından hayvanların oluşturulduğu; nihayet son evrede de insanın erkek ve dişi olarak yaratıldığı belirtilirken, hemen bir sonraki bölümün başlangıcında bu sıralama birden değişiyor: İlkin erkek (Adem) yaratılıyor, ardından bitkiler, sonra hayvanlar ve nihayet, bir "yardımcı ve eş" kimliğiyle kadın (Havva) alıyor sırayı. Bir paragraf, hatta birkaç ayet sonra, anlatının merkezinde bu denli net bir çelişki olması nasıl açıklanabilir?

Kutsal Kitap analistleri ve teologlar, yalnızca Tekvin için değil, Eski Ahit'in tamamı için geçerli olan bu tür tutarsızlıkların oluşmasını, tektanrılı dinlerin bu en eski kutsal kitabının farklı zaman dilimlerinde, farklı bölgelerde ve farklı inanç geleneklerine ait kişiler tarafından yazılmış olmasına bağlıyorlar. Buna göre, İbrani inanç sisteminin biçimlenmeye başladığı yaklaşık İÖ 900'lerden itibaren, metinleri kaleme alan ya da düzenleyen, redakte eden birkaç ana ekol söz konusu:

1. İsrail'in iki komşu krallığa bölünmesinden sonra güneydeki Yahuda'da yaşayan ve Tanrı'yı "Yahve" (YHVH) adıyla anan "Yahvistler". Bu grup, teolojik literatürde kısaca J simgesiyle gösteriliyor. (Almanca "*Jahweh*" sözcüğünün baş harfi.)

2. Kuzeydeki İsrail'de yaşayan ve evrensel ilahi gücü "El"

197-198

ya da "Elohim" (Tanrı ya da Tanrılar) olarak adlandıran[89] "Elohistler". Bu gruba da kısaca E deniyor.

3. Kuzeydeki krallığın yıkılmasından çok sonra, Yahuda'nın Nabukadnezar tarafından işgalini izleyen Babil Sürgünü sırasında ve sonrasında, her iki gruba ait metinleri bir araya getirip, Mezopotamya kültüründen edinilen yeni bilgilerle bir kez daha düzenleyen ve ekler yapan bir rahipler grubu. Yine Almanca'da rahip anlamına gelen "*Priester*" sözcüğünün baş harfinden yola çıkarak bu grup da P harfiyle simgeleniyor.[90]

Yaklaşık bin yıla yayılan bir süreç içinde Tekvin dahil Eski Ahit'in bütün bölümleri, temel olarak bu üç grup tarafından kaleme alınan ya da düzenlenen metinler ve yazmaları içeriyor kısacası. Uzmanlar ana grupların dışında daha ayrıntılı analizlere olanak verecek görece küçük bazı ara gruplar da saptamış durumdalar. Sözgelimi, kuzeydeki İsrail'in İÖ 722'de Asur saldırısı sonucu yıkılmasının ardından Yahuda'ya sığınan rahiplerin getirdikleri kutsal metinleri inceleyen ve kendi ellerindekilerle birleştirmeye çalışan teologlardan oluşmuş bir "geçiş ekolünün" de varlığı söz konusu. Bu grubu belirtmek için de "J ve E'nin ortak Redaktörleri" anlamında, RJE harflerinden oluşan simge kullanılıyor.

Söz konusu gruplar, yalnızca yaşadıkları coğrafya ya da metinleri kaleme aldıkları tarihlerde değil, dünya görüşü ve inanç sistemi üzerine temel noktalarda da ciddi biçimde farklılaşabiliyorlar ki Tekvin'de rastladığımız çelişki de bunun örneklerinden biri. Eski Ahit'in yazılış süreci üzerine teolojik tartışmaların ayrıntıları, bu kitabın amacının bütünüyle dışında. Ancak yaşamın ve insanın dünya üzerinde varoluşuna ilişkin ayetlerdeki keskin

89 El, aynı zamanda İbranilerden çok önce bölgede yerleşik uygarlığı kuran Kenan/Ugarit kültürünün yaratıcı tanrısı. Kuzeydeki İsrail Krallığı'nın inanç sistemine ithal edildiği düşünülen bu tanrı, İbrani kültüründe çoğu kez "El Şadday" (Dağların Tanrısı) olarak anılıyor ki Tevrat'ta "Çıkış" bölümünde de bu ada rastlamak mümkün.

90 **David Adams Leeming**, "Creation Myths of the World", s: 125-126

farklılıklara değinirken, bunun sözü geçen gruplar arasındaki düşünsel farklılıklardan kaynaklandığını belirtmemiz gerekiyor. Kutsal Kitap'ın eklektik yapısı, görünüşteki o bütünlüğün dışında "çok parçalı" bir görünüm vermesi ve kimi zaman arka arkaya gelen bölümlerde bile çelişki izlenimi veren ifadeleri içermesi, yüzlerce yıl içinde farklı inanç pratikleri ve dünya görüşlerine sahip insanlarca derlenen ve yazılan farklı metinlerin, geç dönemde bir rahipler kastı elinde uzlaştırılmaya çalışmasının sonuçlarından biri.

Uzmanlar Eski Ahit'e kaynaklık eden farklı kutsal metinlerin hangi bölümlerde etkili olduğu ve bunların hangi gruplar tarafından kaleme alındığını, dil ve terminoloji başta olmak üzere bazı temel göstergeleri dikkate alarak saptıyorlar. Bu konu üzerinde çalışan uzmanlardan Richar Elliott Friedman'a göre Tekvin'de üzerinde durduğumuz çelişkinin temel nedeni, yaratılışla ilgili olarak birinci bölümde yer alan ayetlerin P simgesiyle belirtilen geç dönem redaktör rahiplerce; ikinci bölümdekilerin de J, yani Yahuda krallığının "Yahvist" din adamlarınca yazılmış olması.[91] P'nin editörlüğünde birinci bölümün anlatımında yaratılışın sırası bitkiler, hayvanlar ve (erkek ve dişi olmak üzere) insanlar biçiminde belirirken, hemen onu izleyen bölümde devreye giren Yahvist rahiplerin anlatımı aynı sıralamayı Adem, bitkiler, hayvanlar ve kadın (Havva) haline getiriyor.

Bu çözümlemeleri yaparken, İÖ altıncı yüzyıldan itibaren Yahuda'da egemen inanç sisteminin giderek daha da muhafazakârlaşan Yahvist ekol tarafından belirlendiğini akıldan çıkarmamamız gerekiyor. Her ne kadar farklı düşünce ve anlayışlara sahip redaktör rahiplerin (P) müdahaleleri söz konusu olsa da, İÖ üçüncü yüzyıla gelindiğinde Yahuda'da baskın olan teolojik çizgi, Eski Ahit'in ve dolayısıyla Tekvin'in içeriğinde kendini hissettirecekti. Babil Sürgünü sonrasında ithal edilen Mezopotamya'ya ait yaratılış düşünce ve kavramları, bu nedenle

---

91 Richard Elliott Friedman, "The Bible with Sources Revealed", s: 37

kaçınılmaz bir Yahvist süzgeçten geçirilmek durumundaydı. Bütün bu karmaşaya, eldeki en eski metinlerin *Septuagint*[92] adıyla bilinen Yunanca çeviriye ait olmasının getirdiği zorlukları da ekleyebiliriz. İÖ üçüncü yüzyıl sonlarında İskenderiye'de Ptolemy Hanedanı'nın büyük kütüphaneye eklemek üzere Yunan diline çevirttiği Eski Ahit, orijinal dildeki üslup ve terminoloji nüanslarını yitirerek bu tür çelişkilere daha açık hale geldi.

"Tanrı'nın suretinde" yaratılış

Bütün bunları bir yana bırakıp metindeki anlatının özüne dönersek, tıpkı evrenin yaratılışında olduğu gibi, yaşamın ve insanın yaratılışında da "tek bir büyük iradenin kararıyla yeryüzündeki organik yapının düzenlendiği" anlayışıyla karşılaşıyoruz. Evrenin yaratılışındaki dünya-merkezli bakış açısını tamamlamak üzere, burada da yaşamın oluşması süreci bütünüyle insan-merkezli (*homocentric*) olarak ele alınıyor. Bir başka deyişle *yaratılış planı*, ilkin üzerinde insanın yaşayacağı gezegen olan Dünya'nın oluşturulması, ardından da ona (ve üzerindeki tüm diğer yaratıklara) hükmedecek olan bu canlının yeryüzüne yerleştirilmesi üzerine kurulu. Bütün diğer yaşam çeşitliliği, aslında yalnızca insanın başrolde olacağı bir sahne üzerine yerleştirilmiş, gerekli ama ikincil derecede öneme sahip dekoratif ayrıntılar görünümünde.

Bu düşünce, insanın *Tanrı tarafından ve Tanrı'nın suretinde yaratıldığı* ifadesinde daha da somutlaşıyor. Friedman'a göre bu belirleyici ayrım, insanı bir biçimde *yaratılan diğer tüm canlılar-*

92 Yunanca'da "yetmiş" anlamına gelen Septuagint, Eski Ahit'in İÖ üçüncü yüzyılda başlayıp ikinci yüzyılda tamamlanan Yunanca çevirisine verilen ad haline geldi. Çeşitli kaynaklara göre Kral Ptolemy tarafından bu çeviri için 72 bilgili yazman görevlendirilmişti ve her birinin ayrı ayrı yürütttüğü çalışma sonrasında karşılaştırmalı yapılan derlemeyle Septuagint oluştu. (Rivayete göre bu çeviriyi birbirlerinden habersiz yapan yazmanların tümü, çalışma süresinin sonunda noktasına virgülüne dek aynı metinle Ptolemy'nin karşısına çıktılar.)

dan ayırıp, tanrısallığa yakın hale getirmekte: "İster fiziksel ister spiritüel olsun, bu ifade en azından insanın tanrısal boyuta katılımını resmederken hayvanların bundan yoksun olduğunu ima eder. İnsan, Tanrı'yla bağlantıya sahiptir."[93]

Böylelikle Tekvin'de somutlaşan İbrani inanç sisteminde insan, evrenin yaratıcısı ve sahibi olan Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak, diğer tüm canlıların efendisi konumunda değerlendiriliyor. Bitki ve hayvan türleri, kendi başına hiçbir anlam taşımayan varoluşlarını ancak insana yiyecek olmak ya da yarar sağlamak amacıyla geçerli ve anlamlı kılabiliyorlar: Onlar, beslenme zincirindeki konumlarıyla insan türünün devamını sağlamaktan öte bir işlev ya da amaca sahip değiller Tekvin'e göre.

Toplam elli altı ayet içinde "hiçlikten evrenin oluşturulması" ile başlayıp yeryüzünde yaşam çeşitliliğinin yaratılmasına dek ulaşan süreci özetleyen Tekvin, bu kısa ve hızlı anlatımda birtakım temel noktalara açıklık getirmek gibi bir kaygı da duymuyor. Sözgelimi, yaşamın temel niteliği ya da yapıtaşlarına değinmiyor hiç. Canlı türlerinin farklılaşması, kimilerinin uzun zaman aralıkları içinde yok olması, hele hele türlerin değişimi ve evrimleşmesine yönelik küçük bir imaya bile rastlayamıyoruz. Çünkü Tekvin'de somutlaşan yaratılış anlayışına göre "evrim" diye bir şey mümkün değil.

Aynı inanç geleneğine ait olduğu ve birinci yüzyılın sonlarında derlenmeye başladığı varsayılan Yeni Ahit'te, tıpkı evrenin yaratılışı gibi yaşamın yaratılışına ilişkin de net ve ayrıntılı bir pasaja rastlamayız. Yeni Ahit (İncil) kendini "Tanrı'yla yapılan sözleşmenin yenilenmesi" olarak ortaya koymakta ve içeriğini bütünüyle kabullendiği İbrani kutsal kitabının devamı olarak kendi anlatısına Mesih'in yaşam hikâyesiyle başlamaktadır. Dört kanonik gospel içinde, yaratılışın niteliğiyle ilgili küçük

93 **Richard Elliott Friedmann**, age. s: 37

değinmelere, yine ancak Yuhanna'da rastlayabiliriz; o da sınırlı olarak. Evrenin yaratılışında "kelamın" rolünü anlatan ayetlerin hemen devamında Tanrı sözü, yeryüzündeki yaşamın da kaynağı olarak vurgulanır:

"Tanrı her şeyi O'nun aracılığıyla oluşturdu ve olanlardan hiçbiri onsuz olmadı. Her varlığa yaşam veren O'ydu ve yaşam, insanların Işığı'ydı."[94]

Eski Ahit'i onaylayarak onun devamı niteliğiyle ortaya çıkan; bu nedenle de Tekvin'de anlatılanları yinelemeye gerek görmeyen Hıristiyan kutsal kitabında yaşamla ilgili en net gönderme, Yuhanna'nın anlatısındaki bu ayetlerdir. Tanrı sözü, yani "kelam", evrenin olduğu gibi, yaşamın da tek ve biricik kaynağıdır ve yaratılışın en güçlü unsurlarından "ışık" ile bağdaştırılır. Diğer yandan Yuhanna, ışık sözcüğünü burada Tanrı sözünün yeryüzündeki karşılığı olan İsa Mesih ile de ilişkilendirmektedir.

Tektanrılı (İbrahimî) dinlerin sonuncusu olan İslam'ın kutsal kitabı Kuran, kronolojik bir sıra izlemediği için gerek evrenin gerek yaşamın yaratılmasına ilişkin ayetler, farklı surelerde yeri geldikçe yapılan değinmeler olarak karşımıza çıkar. Yeryüzündeki yaşamın ortaya çıkmasına ilişkin ayetlerin çoğu, insanı ve onun yaratılışını ele alır ve evrenin yaratılışı konusunda olduğu gibi insanın yaratılışında da Tekvin'in anlatısını doğrulayan ifadeler taşır:

"Ki O, yarattığı her şeyi güzel yapan ve insanı yaratmaya bir çamurdan başlayandır. Sonra onun soyunu bir özden (sülaleden), basbayağı bir sudan yapmıştır. Sonra onu düzeltip bir biçime soktu ve ona Ruhundan üfledi."[95]

İnsanın çamurdan yaratılışı, Tekvin'deki ayetlerle doğru-

94 Yuhanna 1: 3-5
95 Secde Suresi, 7-9

dan doğruya uyumludur. İbranice ve Arapça arasındaki geçiş ve paralellikler, Tekvin'de Adem'in hammaddesinin hem "toprak" hem de "dünya" (Arz) anlamına gelmesine dayanan sözcük oyununu, Kuran'da da geçerli kılar. İlk insan, hem toprakla hem de dünyayla ilişkilendirilen bir ada sahip olmaktadır böylece. Topraktan ya da çamurdan yaratılış, farklı surelerin ayetlerinde de zaman zaman karşımıza çıkar:

"Andolsun biz insanı, kuru bir topraktan, şekillenmiş bir balçıktan yarattık."[96]

"Sizi topraktan yaratması, O'nun ayetlerindendir. Sonra siz insan olarak yeryüzüne yayıldınız."[97]

"Allah nezdinde İsa da Adem gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra 'Ol' dedi."[98]

Ancak Kuran'da insanın yaratılışı toprak ya da balçıktan şekillendirilme temasıyla sınırlı kalmaz. Kimi zaman su, kimi zaman sperm, kimi zaman da kan pıhtısı, bir tür "yaşam çekirdeği" olarak yaratılışın temel maddeleri arasında değerlendirilir:

"İnsanları sudan yaratan, sonra kan akrabalıkları ve hısımlıklar yapan O'dur."[99]

"Allah sizi topraktan ve sonra da nudfeden (meniden) yarattı. Sonra sizi çift yaptı. O bilmeden hiçbir dişi gebe kalmaz ve doğurmaz."[100]

---

96 Hicr Suresi, 26
97 Rum Suresi, 20
98 Âli İmran Suresi, 59
99 Furkan Suresi, 54
100 Fatır Suresi, 11

"O ki sizi topraktan, sonra bir damla sudan, sonra bir alaktan (embriyo) yarattı..."[101]

Yukarıdaki ayetler ve başka surelerdeki paralelleri, daha çok yeryüzünde varlığını sürdüren insanın biyolojik yapısı ve süreçlerine ilişkin genel ifadeler izlenimi verirken, "topraktan yaratılma" temasıyla da insan soyunun başlangıcındaki yaratılış edimine vurgu yapar. Kuran'a göre (Tekvin'de olduğu gibi) Tanrı insanı ilk kez topraktan yaratmış, sonra da soyunun devamını sperm-embriyo-doğum sürecine bağlamıştır. Ancak yeryüzünde yaşamın başlangıcına ilişkin, Tekvin'de anlatılandan daha fazla ipucuna da rastlamayız. Yalnızca zaman zaman, yine yeri geldikçe, bitki ve hayvanların da Tanrı tarafından yaratıldığına kısa ifadelerle değinen ayetler bulmak mümkündür:

"Allah her canlıyı sudan yarattı. Bunlardan kimi karnının üzerinde, kimi iki ayağının üzerinde, kimi de dört ayağının üzerinde yürümektedir."[102]

"Ve gökten bereket ve rahmet yüklü su indirdik; böylece onunla bahçeler ve biçilebilir ekinler bitirdik."[103]

"O inkâr edenler görmüyorlar mı ki, başlangıçta yer ve gök bitişik iken biz onları ayırdık ve canlı olan her şeyi sudan yarattık?"[104]

Görüldüğü gibi Kuran, yaratılış sürecinin bütününü, Tekvin'de olduğu gibi tek bir metin içinde anlatmaz; birbirinden farklı sureler içinde, dağınık olarak yerleştirilmiş ayetlerde, gerek görüldükçe canlıların yaratılışlarına ilişkin göndermelerde bulunulur. Bu anlatım yöntemine ilişkin olarak farklı nedenler ve açıklamalar sıralamak mümkündür. Her şeyden önce, birçok kez

101 Mü'min Suresi, 67
102 Nur Suresi, 45
103 Kaf Suresi, 9
104 Enbiya Suresi, 30

"daha önce gönderilmiş kutsal kitapları" onayladığını vurgulayan Kuran, bunların ilki olan Tekvin'deki anlatıyı bir kez daha bütünüyle yinelemeye gerek görmemiştir.

Bir diğer gerekçe, Kuran'daki surelerin içeriklerinin Eski Ahit'teki gibi bir "tarihsel akış" ya da kronoloji kaygısı gütmeyip, genel olarak "inanmayanlara ya da kuşku duyanlara kanıt sunmak" amacına yönelik bir polemik üslubu taşıması olabilir. Hemen her sure, inananların nasıl bir ilahi huzura kavuşacağı ve inanmayanların ne gibi yaptırımlar ya da cezalarla karşılaşacağına ilişkin ayetleri sıkça yineler. Bunu yaparken de, yine yeri geldikçe, gerek Eski Ahit gerek Yeni Ahit'ten kıssaları yeniden anımsatır; bunları kimi zaman yalnızca kısa değinmeler halinde verirken, kimi zaman da daha eski kaynakta olmayan bazı ayrıntıları da sunacak biçimde nakleder. Başlangıçtan itibaren evrenin ve yaşamın tarihini aktarma gibi bir amacı ve yöntemi olmadığı için de, bütünlüklü bir yaratılış anlatısı içermez. Bu durumda, İbrahimî dinlere ait kutsal kitaplarda yeryüzündeki yaşamın oluşmasına ilişkin en eski ve en kapsamlı metin, tüm bu süreci elli altı ayet içinde özetleyen Tekvin gibi görünmektedir.

Kilden yaratılan hizmetkâr

Diğer yandan, Tekvin'in oluştuğu coğrafyada binyıllar önce var olmuş kadim kültürlerin dağarcıklarında, aynı temel insani sorulara farklı teolojik ve felsefi pencerelerden bakarak yanıt getirmeye çalışan çok daha eski metinlere de bol miktarda rastlarız ki bunlar arasında ilk akla gelen, hiç kuşkusuz Sümerlerin yaratılış mitleridir.

Mezopotamya'da günümüzden beş bin yılı aşkın bir süre önce Sümer kent-devletlerindeki rahip kültlerinin geliştirdiği ve koruduğu metinler içinde, yeryüzünde yaşamın biçimlenmesine ilişkin kolayca kategorize edilecek net anlatılara fazla sık rast-

lanmadığını belirtmemiz gerekiyor. Çeşitli mitlerin içinde yaşam ve canlılara yönelik ifadelere rastlanan kimi pasajların dışında, bir bütün olarak "insanın yaratılışı" konusunu işleyen belki de tek metin, Sümerologların "Enki ve Ninmah" adıyla andıkları uzun ve biraz da karmaşık anlatıdır.

Enki, Sümer inanç sistemi içinde "derin sularla" özdeşleştirilen, bilgeliğin tanrısı unvanına sahip, bölgenin en önemli eril ilahi figürlerinden biridir. Evrenin yaratılışı sırasında, koşulsuz ve öncesiz olarak başlangıçtan beri var olan tanrıça Nammu'nun (ilksel deniz) var ettiği kozmik güçlerden biri olarak çıkar karşımıza. İnsanın yeryüzünde var edilmesi sürecinde de, kız kardeşi Ninhursag (Yüce Dağın Hanımı) ya da diğer bilinen adıyla *Ninmah* (Büyük Hanım) ile birlikte başrolü oynar.

Sümer silindir mühürlerinde yer alan mitolojik bir sahne: Enki ve Ninhursag, birlikte ilk insanı yaratıyor

Kırık tabletler ve çok sayıda eksik dizenin yanı sıra, çevirisi tam olarak gerçekleştirilemeyen kimi ifadeler nedeniyle karmaşık bir görünüm sunan bu Sümer miti, yeryüzünde "yaşayan varlık" olarak yalnızca tanrıların yer aldığı, bilinemeyecek denli eski bir zamanın koşullarını dile getirerek başlar. "Göğün Çocukları", yani *Anunnaki*'ler, sunulan bu tablo ve dekor içinde yalnızdırlar. Günlük yaşamın düzenli olarak yerine getirilmesi gereken ayrın-

tıları ve ağır işler nedeniyle bunalmış, yorgun düşmüşlerdir.

"O günlerde gök ile yer birbirinden ayrılmıştı
O gecelerde gök ile yer, kasvetliydi
O yıllarda, yazgılar belirlendikten sonraki yıllarda,
Anunna'lar doğmuştu."[105]

Hemen her biri birer evrensel güç ya da unsura karşılık gelen, hiyerarşilerinin en üstünde de yine her biri birer gökcismiyle özdeşleştirilen Anunnaki'ler, büyük yaratılış ve evrensel düzenin oluşmasından sonra doğan tanrısal unsurlar olarak çıkıyor karşımıza. Çoğu kadim kültürde olduğu gibi Sümer'de de *kozmogoni* (evrenin yaratılışı) aynı zamanda *teogoni* (tanrıların yaratılışı) niteliği taşıdığı için, bu en eski zamanlarda evrende yalnızca tanrıların, yani Anunnaki'lerin varlığı söz konusudur ve "büyük sahne" elbette yeryüzüdür. Metindeki "yazgıların belirlenmesi" ifadesi, evrensel düzenin oluşmasına, yani kozmik yapı içinde devinimin kurallarının ortaya çıkmasına gönderme yapmaktadır; bir başka anlatımla, gökcisimlerinin ve onların bağlı bulundukları sistemlerin hareket ve yörüngelerinin düzenlenmesidir, yazgıların belirlenmesiyle kastedilen.

İlginç olan, bu şekilde tanımlanmış bir evrende yeryüzünün sakinleri olarak sunulan tanrısal güçlerin, yerine getirmek zorunda oldukları günlük işlerden yorulması, sıkılması ve isyan noktasına gelmesidir. Bu aşamada krize çözüm bulma sorumluluğunu, her şeyin başlatıcısı olan ilksel deniz, yani Nammu üstlenir ve Enki'ye tanrılar için hizmetkârlar yaratma görevini verir. Bunu yapabilmek için ilkin Bilgelik Tanrısı'nı, denizlerin ortasındaki derin uykusundan uyandırması gerekecektir:

"Nammu, ilksel ana
Tanrıların gözyaşlarını oğluna getirdi

105 Samuel Noah Kramer, "Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki", s: 68

(...)
Kalk oğlum, yatağından
Göster hünerini zekice
Tanrılar için hizmetkârlar yarat."[106]

Nammu'nun uyarısıyla harekete geçen Enki, tanrılar arasında ortaya çıkan yılgınlık ve umutsuzluğu ortadan kaldıracak yeni yaratığı biçimlendirmeye koyulur. Kısa bir süre sonra, tıpkı İbrani mitinde olduğu gibi ilk insan, denizin dibindeki killerden yoğrularak yaratılacak ve ilk biçimini alacaktır. Ancak Enki'nin tasarımcılığının gücü sınırsız değildir, görünüşe bakılırsa; bundan sonrası için tanrıça desteğine gereksinim duymaktadır. Ortaya çıkarılan yaratığın "kalbinin ve ruhunun" oluşturulması için bilgelik tanrısının Nammu ve Ninmah'tan yardım istediğini görürüz:

"Ey ana, adını koyduğun yaratık, var edildi,
Onun üzerine tanrıların imgesini yerleştir;
Denizin dibinin yüzeyindeki kilden yüreğini yoğur,
[...]
Doğum tanrıçaları sen biçimlerken yanında olacaklar,
Ey ana, yeni doğanın yazgısını belirle,
Ninmah onun üzerine tanrıların kalıbını yerleştirecek
Bu, insandır."[107]

Böylece, Enki'nin çalışmalarıyla başlayan süreç, Nammu ve Ninmah'ın katkılarıyla sonuca ulaştırılıp, yazgısı belirlenen insan yaratılıyor. Metnin eksik satırlarla dolu devamında, gerçekleştirdikleri yaratımdan oldukça hoşnut olan Enki ve Ninmah'ın, bu olayı kutlamak üzere tanrılar için bir ziyafet verdiklerini okuyoruz. Artık günlük ağır işleri yapmakla Anunnaki'lerin uğraşması gerekmeyecektir; çünkü onlar için ilahi müdahaleyle "yapay işçiler" üretilmiştir.

106 Samuel Noah Kramer, age. s: 70
107 Samuel Noah Kramer, "Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri", s: 198-199

Metnin arka planını oluşturan düşünsel yapıya ilişkin ipuçları sunacak birkaç nokta, hemen dikkati çekiyor: Birincisi, Sümer mitinde insanın yaratılışının tek bir ilahi iradeyle değil, paylaşılan bir süreç sonrasında, tanrısal işbölümüyle ortaya çıkarılmış olması. İlk aşamada yeni bir yaratığa ihtiyaç duyulduğunu belirleyen ve bu yaratımın kararını veren, evrenin "yaratıcı anası" Nammu. Hemen ardından onun yönlendirmesiyle Enki kilden ilk insanı biçimlendiriyor, son aşamada da ona asıl "can verecek" işlemleri Nammu ve Ninmah gerçekleştiriyor.

İkincisi, İbrani inanç sistemindekine benzer biçimde insan, üzerinde "tanrıların imgesini" taşıyor. Ninmah'ın onun üzerine tanrıların kalıbını yerleştireceği ifadesinde, "Adem'in Tanrı'nın suretinde ve benzeyişinde yaratıldığı" vurgusunun bir benzeriyle karşılaşıyoruz. Doğal olarak burada akla bir soru geliyor: Acaba diğer canlıların yaratılışında da böylesi ayrıntılı bir çalışma ve "tanrısal imge" kullanımı var mıydı?

Sümer'de, başlangıçtan itibaren evrenin ve yaşamın serüvenini anlatmak amacıyla kaleme alınmış tek bir "kutsal kitap" olmadığı için, bu soruyu yanıtlamak güç. Ancak farklı mitlerde yer alan kimi dizeler ya da pasajlardan anlaşıldığı kadarıyla evrende (yeryüzünde) yaşam, daha evrenin biçimlenmeye başladığı sıralarda, yani gök ile yerin birbirinden ayrılıp, hava tanrısı Enlil'in ortaya çıktığı aşamada başlıyor Sümerlere göre.

Kramer bu noktada "Enki'nin büyük katkılarıyla yeryüzünde bitkisel ve hayvansal yaşamın başladığı" yorumunu yapıyor.[108] Ne var ki burada söz konusu olan, kategorik bir yaratım; tek tek türler değil, bir bütün olarak bitkiler ya da hayvanlar, yaşama elverecek "hava" (Enlil) devreye girdikten sonra "suyun" (Enki) katkısıyla biçimlendiriliyor. Buna bir istisna olarak belki cennetle ilgili yine çok bilinen bir Sümer mitinde tanrıça Ninhursag'ın

---

108 Samuel Noah Kramer, "Sümer Mitolojisi", s: 141

tek tek adlarını vererek sekiz ayrı bitkiyi yaratmasından söz edebiliriz ama burada da aslında sözü edilen bitkiler ("kaburga kemiği" konusuna değinirken adı geçen Ninti gibi) birer tanrıçayı simgeleyen motifler niteliğinde. Dolayısıyla, üzerine tanrıların imgesinin yerleştirildiği belirtilen tek canlı, incelediğimiz metinde yaratılışı üzerinde ayrıntılarıyla durulan, insan.

Üçüncü dikkat çekici nokta tam da bu görünüşteki ayrıcalıklı konumla ilişkili olarak ortaya çıkıyor. Büyük tanrısal güçlerin yoğun çabalarıyla ve özenilerek yaratılan, üzerine de tanrısal imge yerleştirilen insan, aslında kendi özgürlüğüne ve iradesine sahip üstün bir canlı kimliğiyle değil, "tanrıların hizmetkârı" olarak yaratılıyor Sümer mitinde. Elbette bunun sıradan bir hizmetkârlık olmadığının, tanrılar için çalışmanın da bu teoloji içinde bir ayrıcalık sayılması gerektiğinin altını çizmemizde yarar var. Ancak bu, yine de Tekvin'deki anlatımla Sümer miti arasında ilk bakışta ortaya çıkan farkı görmemizi engellemiyor: Enki ve Ninmah anlatısında insanların yaratılışı, bir ihtiyaç ve zorunluluktan ortaya çıkmışken, Tekvin'de evrenin tek yaratıcısı ve sahibi olarak sunulan Tanrı, herhangi bir nedene gerek duymaksızın, kendi tercihi ve iradesiyle insanı yaratıyor.

Daha açık bir ifadeyle, Adem ile Havva'nın yaratılışında Tanrı için "hizmetkâr üretmek" gibi bir amaç söz konusu değil. Ancak buna karşın, yine Tekvin'in ikinci bölümündeki "Cennet Bahçesi" anlatısında, Sümer mitiyle ilginç bir yakınlık görüyoruz: Yaratılan bu ilk iki insana, aslında Tanrı'nın Aden'deki (Cennet) bahçesine bakmak ve korumak görevi verilmişti;[109] yani bir bakıma Enki ve Ninmah'ın yarattığı ilk insanlarla ortak bir yönleri vardı da denebilir.

Aralarında en az iki bin yıllık bir zaman farkı bulunan bu iki anlatı farklılıklar da sergiliyor, paralellikler de. Bütün bun-

109 Bkz: Tekvin 2: 15

ların ötesinde, Sümer ve İbrani yaratılış hikâyelerinde, *yaşamın kendisine* ilişkin nitelikler üzerine net ipuçları bulmak pek mümkün değil. Canlıların tümünü içerecek, hepsinde ortak olan bir temel unsur üzerinde duran ve yaşamı bu *indirgenmiş çekirdek* üzerinden tanımlayarak canlı ile cansız arasındaki farklılığı belirleyen bir temel kritere rastlamıyoruz. Bu durum, beş bin yıl öncesinin Mezopotamya'sında ve iki bin beş yüz yıl öncesinin Filistin-Levant bölgesinde egemen olan söz konusu kültürlerde, *yaşamın temeli* konusunun sorgulanmadığını ya da üzerinde fikir geliştirilemediğini mi düşündürtmeli bize? Belki de, görünürdeki ayrıntıların ardında gizli olabilecek farklı ipuçları üzerinde spekülasyon yapmak, bu görünümü biraz değiştirebilir.

Tekvin'de "insanın Tanrı'nın suretinde, ona benzeyerek" yaratılmış olduğu ifadesi, çok da anlamlı gelmiyor kulağa; çünkü İbrani inanç sisteminde "insan biçimli" (*antropomorphic*) bir Tanrı anlayışına yer olmaması gerekir. Görülmeyen, bilinmeyen, evrenin her yerinde her an varlığını hissettirmekle birlikte fiziksel bir yapıya sahip bulunmayan İbrani tanrısı, "kendi benzeyişinde" insanı nasıl yaratır? Soruyu tersten sorarsak, insanın bugünkü fiziksel yapısı Tanrı'sına mı benzemektedir? Üzeri örtülü, muğlak teolojik ifadelere başvurarak (çoğu kez yapıldığı gibi) bu benzerliğin fiziksel değil tinsel (spiritüel) olduğunu, dolayısıyla Tekvin'deki ayette aslında bir tür metaforun yer aldığını söylemek sorunu çözmüyor; çünkü anlatım gayet açık ve net: "Suretimizde, benzeyişimize göre insanı yaratalım."

Buna karşılık, tanrı ve tanrıçalarını çoğunlukla antropomorfik özellikleriyle betimleyen kadim kültürlerin çoğunda olduğu gibi Sümer'de de buna paralel bir ifade, inanç sisteminin kendisiyle gayet uyumlu. Nammu'nun kararı ve talimatıyla Enki ve Ninmah tarafından yaratılan insanın üzerine "tanrıların imgesini yerleştirme" işleminde, çelişkili ya da kafa karıştırıcı bir noktaya rastlamıyoruz. Gözle görünmeyen, üstün güçlere sahip ölümsüz tanrılar, bütün bu niteliklerinin dışında fiziksel olarak

insan görünümünde. Belki daha doğru bir ifadeyle, onların benzeyişinde yaratılan insan, tanrı görünümünde ama tanrısal niteliklere, güçlere ve ölümsüzlüğe sahip değil. Bu yönüyle de yalnızca tanrıların görev ve sorumlulukları arasında yer alan işlerin en yorucu, en basit ve en sıradan olanlarını gerçekleştirebilme yeteneklerine sahip: Sümer mitinde de anlatıldığı üzere tarlalarda sulama kanalları açma, toprağı işleme, ürünü toplayıp depolara taşıma gibi görevleri yerine getirmeleri için, bir "hizmetkâr ırkı" olarak üretiliyorlar.

Elbette bu söylem, dönemin kendi koşulları içinde doğrudan ideolojik bir mesaj da vererek birtakım sınıfsal ayrımların altını çizmek ve statükoyu onaylamak gibi bir işleve de sahip. Sümer'de yönetici hükümdar ve onun danışmanları, tıpkı bir panteonda olduğu gibi "baştanrı ve yardımcı tanrılar" kimliklerini taşıyorlar. Hegemonya sistemi, bu iktidar gücünü elinde tutanların, günlük hayatın yeniden üretilmesine yönelik basit işlerle zaman yitirmemeleri gerekliliğinin altını çiziyor sürekli. Geriye kalan çoğunluk, yani nüfusun "tanrısal olmayan" sıradan insanlarıysa, her sabah gün ışırken tarlaya gidip çalışmak ve bütün o ağır işleri kutsal bir görev bilerek yerine getirmek durumunda. Ayrıca tapınaklar tahıl deposu olarak da kullanıldığı için, tarlada çalışarak ürün toplamak "tanrılara sunuda bulunarak hizmet etmek" anlamına da geliyor.

İnsanın yaratılışıyla ilgili Sümer mitinde satır aralarından sızan mesaj, bu nedenle söz konusu sosyopolitik yapının tanrı katında onaylanması ve meşrulaştırılması gibi bir işleve de sahip. Dinler ve kurumlaşmış inanç sistemlerinin her zaman iktidar sahibine ideolojik destek sağlamak gibi bir işlevle yüklendiğini gözden uzak tutmamamız gerekiyor: Tanrılar ağır işçilik yapmaz, basit ve sıradan eylemlerle zaman yitirmez – onlar çok daha büyük ve önemli işlerle, evrensel düzeni sürdürmekle görevlidir ve bu nedenle de günlük sıradan işleri yapmak için kendi benzeyişlerinde insanı yaratmışlardır. Benzeri biçimde, kendisi tanrısal

nitelik taşıyan ve çoğu kez büyük tanrılardan birinin oğlu kabul edilen kral ve maiyetindeki diğer yöneticiler de bu ağır ve sıradan işlere ellerini sürmezler. Onlar ülkeyi yönetmek, tanrıların emirlerini uygulamak ve düzeni sağlamak gibi çok daha önemli ve büyük işlere yoğunlaşırken, hayatı sürdürecek üretimi gerçekleştirmek tebanın işidir.

Çift yılanlı amblem

Ancak bütün bu sosyopolitik genel doğruların yanında, Sümer yaratılış mitinde "insanın üzerine tanrıların imgesinin yerleştirilmesi" ifadesi, merak ve ilgi tetikleyen başka çağrışımları da beraberinde getirebiliyor; özellikle de yaratım işlevini gerçekleştiren tanrılardan birinin kendine özgü simgeleri dikkate alındığında. Nammu'nun çağrısıyla insanı kilden yoğurarak biçimlendirme görevini üstlenen bilgelik tanrısı Enki için en sık kullanılan simge de, neredeyse onun amblemi haline gelmiş, oldukça popüler bir betimleme: Bir asanın çevresine sarmalanmış bir çift yılan – Yunan dilindeki adıyla, *Caduceus*.

Çok uzun bir süreden beri Caduceus, tıp biliminin de amblemi olarak kullanılıyor. Yılanın kadim kültürlerde evrenin sürekliliğinin yanı sıra yaşamın temel niteliklerini de vurgulayan bir sembole dönüşmesiyle bağlantılı görülen bu amblem, Sümer'in bilgelik tanrısıyla da özdeşleşmiş durumda. Peki insanı kilden biçimlendiren Enki'nin, tasarım işini bitirdikten sonra Ninmah'tan yeni yaratığın üzerine yerleştirmesini istediği "tanrıların imgesi" de Caduceus muydu? Başta önemsiz gibi görünen bu soru, birbirine sarmalanan çift yılanın aynı zamanda yaşamın kendisiyle ilgili bir başka temel unsura, DNA molekülünün ikili sarmalına da benzemesiyle bir anda ilginç bir görünüm kazanabiliyor. Enki ve Ninmah, kilden yaratılan insana uyguladıkları tanrısal imgeyle, yaşamın temeli olan DNA ile paralel anlama sahip bir yapıtaşını mı kastediyorlardı?

Başlangıcından itibaren varsayım ve spekülasyonlara kapı açmaya aday bu konunun üzerine yirminci yüzyılın ikinci yarısında bağımsız araştırmacılarca fazlasıyla gidildi. Zecharia Sitchin'in "Dünya Güncesi" adını verdiği altı kitaplık araştırma dizisi, bütünüyle bu yaklaşımın çevresinde gelişen bir "dünya dışı ziyaretçiler" varsayımı üzerine kurulmuş; kadim kültürlerin mitlerinde sözü geçen "tanrıların" da aslında uzayın bir başka noktasından gelen "yabancılar"dan başka bir şey olmadığı ileri sürülmüştü.

Bu tür bir varsayımsal yaklaşım hiç kuşkusuz, varlığı ancak 1950'lerin teknolojisiyle saptanabilen "mikro ölçekte" bir hücresel unsurun, günümüzden binlerce yıl önce yaşayan bir Mezopotamya uygarlığında nasıl olup da bilinebileceği muammasına, bütün fikir yürütmeleri bir anda kenara itecek, kestirme bir yanıt getirir: "Biliyorlardı, çünkü bu bilgileri (özümseme ve içselleştirme şansı bulmaksızın) bu yabancı ziyaretçilerden öğrenmişlerdi."

Elbette bu yaklaşımın "İnsan niçin yaratıldı?" sorusuna "Çünkü her şeye kadir olan Tanrı öyle istedi" yanıtından, yöntemsel

olarak pek bir farkı yoktur ve aslında Tanrı'ya yüklenen işlevi bir başka "dış güce" aktarmaktan öte anlam taşımamaktadır. Aranan yine bir "yaratıcı"dır; evrenin ve yaşamın dinamiklerini daha iyi anlamaya yardımcı olacak bir yanıt parçası ya da ipucu değil.

Doğruluğu ya da yanlışlığı kolay sınanamayacak "dünya dışı ziyaretçiler" hipotezlerini bir yana bırakıp Sümer'e döndüğümüzde, iki ilginç sorunun hâlâ yanıtlanamamış olarak karşımızda durmakta olduğunu görüyoruz:

1. Yaratılış mitinde sözü edilen "tanrıların imgesi" ile ne kastedilmiş olabilir?

2. İnsanı biçimlendiren Enki'nin amblemi çifte yılanla, DNA'nın ikili sarmalı arasındaki biçimsel benzerlik rastlantısal mıdır?

Sondan başlayalım: Eğer şu ya da bu biçimde Sümer yazmanlarının elinde DNA'nın yapısına ilişkin ayrıntılı bir teknik bilgi olsaydı, doğal olarak buna bağlı başka kavram ve olgulardan da haberdar olmalarını bekleyebilirdik: hücre, çekirdek, kromozomlar, genler gibi. Oysa şu ana dek deşifre edilen Sümer metinlerinde böyle bir izlenim ya da kuşkunun doğmasına neden olacak hiçbir ayrıntıya rastlanmış değil. DNA'yı inceleyebilecek düzeyde avadanlıklara sahip olmamaları bir yana, Sümer bilgeleri (doğaldır ki) hücre üzerine varsayımsal düzeyde bile kuram ya da düşünce geliştirmemişlerdi. O halde sonradan Caduceus'a dönüşecek Enki ambleminin, teknik olarak DNA'nın ikili sarmalından esinlenmiş olabileceği gibi bir varsayım çok da anlamlı görünmüyor.

Yirminci yüzyıl ortalarının laboratuvar teknolojisiyle ulaşılmış DNA bilgisini, günümüz dünyasında anlayıp kavradığımız biçimiyle Sümerlerle bağdaştırmak yerine, onların kendi evren ve yaşam anlayışları, simgecilikleri ve kadim uygarlıkların sezgisel felsefeleri içinde kalarak bir yanıt aramaya çalışmak, belki daha

sağlıklı sonuçlara ulaşmaya yardımcı olabilir. Her şeyden önce, bizim bugünün gözlükleriyle bakıp DNA gibi gördüğümüz ya da ona benzettiğimiz betimlemelerin, beş bin yıl öncesinin (hatta daha da eski dönemlerin) insanlarına neler ifade ettiği üzerinde yoğunlaşmamız gerekiyor: Bir Sümer tapınak rahibi için yılan neleri çağrıştırıyor, ne gibi anlamlar içeriyordu?

Eğer tek başına ve genel bir kavram olarak yılanı ele alırsak, karşımıza çıkacak simgesel anlamlar ve bunların açılımları, bir kitabı dolduracak kadar fazla olabilir. Çin'den Güney Amerika'ya dek uzanan bir coğrafyada, farklı kadim kültürlere ait ezoterik felsefelerde, yılanın çok değişik anlamlar içeren simgesel çeşitliliğiyle karşılaşırız: Enerji ve güç sembolüdür, yenilenmedir, bilgeliktir, sinsi bir düşmanlıktır, kutsallıktır, Ouroboros'da gördüğümüz gibi zamanın ve evrenin döngüselliğidir, koruyucu muhafızlıktır, baştan çıkarıcılıktır, ölümsüzlüktür, yeraltının efendiliğidir.

Farklı coğrafyaları bir yana bırakalım, çoğu kez aynı kültür içinde bile yılan, çok farklı nitelikleri ya da eylemleri nedeniyle değişik kavramları simgeleyebilir. Bu nedenle, seçimimizi biraz daha daraltıp yılanın Enki'nin amblemindeki görünümü üzerine gitmek, daha net sonuçlara varmamıza yardımcı olabilir. Birbirine ya da bir asaya sarılmış çifte yılan betimlemesi, kadim kültürlerde neleri çağrıştırırdı?

Caduceus türevi amblemlerin en bol rastlandığı bölgelerin başında Hindistan geliyor. Tarihçi ve Hindoloji uzmanı Heinrich Zimmer, *Nâgakal* (yılan taşı) adıyla bilinen kabartma tabletlerin izini Mezopotamya'ya dek sürmüş ve çifte yılanın tipik kullanımlarına İÖ 2600 dolaylarına tarihlenen Lagaş Kralı Gudea'ya ait kadehlerin üzerindeki kabartmalarda rastlandığını belirtmişti. Çalışmaları sırasında, çifte yılana ait çok daha eski örneklerle Sümer'in "yaşam veren ve şifa getiren" bilge tanrısı Enki'nin amblemi olarak karşılaşıldığını ilk fark edenlerden bi-

riydi Zimmer.[110] Onun yorumuna göre birbirine sarılan bu yılanlar, evrensel bir şifa enerjisini ve "her türlü hastalığı iyileştirme gücünü" vurguluyordu.

İnsanı yaratan Enki ve Ninmah, gövdesinden iki yılan başı uzanan "Hayat Ağacı"nın önünde

Sağlıkla ilgili bu çarpıcı özellik, Caduceus'u yaşamın korunması ve "onarılmasıyla" bağdaştırırken, aslında aynı zamanda "yaşam enerjisi" ile de doğrudan ilişkilendiriyor. Nitekim ezoterik Budizm'de aynı simge, oldukça önemli bir evrensel kavram durumundaki *Kundalini* içinde çıkıyor karşımıza. Omurganın merkezine çöreklenip oturmuş bir yılan olarak tanımlanan Kundalini, Hindu ve Budist kültürlerde doğrudan doğruya "evrimsel saf yaşam enerjisi" anlamına geliyor.[111]

Hindu inancına göre her canlının bedeninde var olan ancak çoğunlukla "uykuda" bekleyen bu güçlü enerji, Tanrıça Shakti ile, yani mikrokozmostan makrokozmosa dek tüm evrenin varoluşundaki potansiyel güç ile doğrudan bağlantılı. İnsanlarda "atıl" durumda beklediği düşünülen bu gücü etkinleştirmek için,

110 Bkz. **Heinrich Zimmer**, "Myths and Symbols In Indian Art and Civilization"

111 **J. E. Cirlot**, "A Dictionary of Symbols", s: 36

Yoga disiplini yardımıyla bir dizi psişik merkezi (*chakra*) harekete geçirmek gerekiyor.[112] Bir başka deyişle Kundalini, canlıları evrenin bütünlüğüyle ve onu var eden güçle buluşturma işlevi de gören oldukça kritik bir yaşam enerjisi.

Bu durumda, eğer Heinrich Zimmer'in Hint ve Mezopotamya kültürleri arasında kurduğu kavramsal köken ilişkisi doğruysa, Kundalini'nin ve çifte yılan simgesinin öncülü durumundaki Sümer çizimlerinde de söz konusu potansiyel yaşam enerjisine vurgu yapıldığı düşünülebilir. Yani Enki'nin ünlü amblemi, doğrudan doğruya bu büyük ve kritik evrensel güce yöneltmektedir dikkatleri: "Başlangıçta" karanlık bir ilksel deniz içinde harekete geçtiği andan itibaren bugün bildiğimiz evreni oluşturmaya başlayan, ilksel tanrıça Nammu'nun sahip olduğu potansiyel güce. Yerin ve göğün düzenini yaratan, gezegenleri yörüngelerine oturtan ve ışığı karanlıktan ayıran bu önemli unsurun, aynı zamanda yaşamı da ortaya çıkarma ya da biçimlendirme yetisine sahip olduğu düşüncesi, Kundalini kavramıyla olduğu kadar, Yakındoğu inançları ve mitleriyle de uyumludur.

Yılana ilişkin bu kavramsal zincirin izini sürmeye devam edersek Sümer'in çok daha öncelerine, bilinen en eski uygarlık izlerine dek ulaşırız: Balkanlar'dan Anadolu'nun batısına dek uzanan ve başlangıcı İÖ yedinci bin yıla dek dayanan "Eski Avrupa" kültürüne. Baltık kıyılarından başlayıp Bulgaristan, Romanya, Ege Adaları ve Batı Anadolu'da yıllarca kazılar yöneten Litvanyalı ünlü arkeolog Marija Gimbutas, doğudaki Asya steplerinden göçmen Hint-Avrupalı kavimlerin gelişinin öncesindeki Avrupa'da, oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış ortak bir kültür ve ikonografinin varlığını saptamıştı. "Evren Anne" imgesine bağlı bir Ana Tanrıça inanç sistemini içinde barındıran bu kültürde yılan, hem Zimmer'in Hindistan'la Mezopotamya arasında kurduğu bağlantıya, hem de Enki'nin "yaşam verici"

112 James G. Lochtefeld, "The Illustrated Encyclopedia of Hinduism", Vol. 1 s: 381

ve şifacı kimliğine son derece uyumlu bir sembolizm sergiliyor. Gimbutas'ın çalışmalarına sonraki bölümlerde yine değineceğiz; şimdilik yalnızca yılan simgesinin en eski kullanımına ilişkin söylediklerine göz atmakla yetinelim:

"Yılan, yaşam gücüdür, bir tohum simgesi ve dünya üzerindeki yaşama tapınmanın idealidir. Kutsal olan yılanın bedeni değil, spiral biçiminde kıvrılan bu yaratığın yaydığı, sınırlarını aşıp çevresindeki dünyayı etkileyen enerjisidir. Aynı enerji spiralde, sarmaşıkta, büyüyen ağaçlarda, fallusta ve dikitlerde de mevcuttur ama özellikle yılanda yoğunlaşmıştır ve bu nedenle çok daha güçlüdür. Yılan, *yaşamın başladığı derin sulardan* gelen, ilksel ve gizemli bir şeydi. [...] Onun güçlü etkisi yalnızca *yaşamın yaratılmasında* değil, verimliliği ve çoğalmasında, özellikle de tükenmekte olan *yaşam enerjisinin yenilenmesinde* hissedilirdi."[113]

Modern dönemin bu belki de en radikal arkeolog ve antropoloğunun vurguladığı nitelikler, en az on bin yıldır yılan imgesiyle özdeşleşmiş köklü temel kavramların altını çiziyor: Yaşamın yaratılması, çoğaltılması ve yenilenmesi. Gimbutas'ın yılanla karşılaştırarak altını çizdiği bir diğer temel simge olan spiral, Baltık kıyılarından Balkanlar'a, Ege Adaları'na ve Malta'ya dek uzanan oldukça geniş bir bölgede, "evrenin yaratıcı gücü" olarak düşünülen Ana Tanrıça'nın doğurganlık ve rejenerasyon niteliğiyle ile özdeşleştirilmiş çoğunlukla. Spiralin birbirini izleyen ve yükselen kıvrımları, tıpkı bedenini bir asanın çevresinde spiral bir düzenle sarmalayan yılan gibi, "rahim" simgesi olarak görülmüş.

Oldukça çarpıcı bir paralelliğe, bir diğer kadim kültür olan Mısır'ın ikonografisinde de sıkça rastlıyoruz. Doğrudan doğruya "yaşam enerjisi" ya da "sonsuz yaşam" anlamını vurgulayan o çok popüler simge, yani *Ankh*, üst bölümündeki oval kıvrımla,

113 Marija Gimbutas, "The Language of the Goddess", s: 121 – İtalikler bana ait

yaratıcı ana tanrıçanın rahmini vurguluyor. Bütün yerel kültlerin ve tapınak teolojilerinin üzerinde yer almış, hepsi tarafından sahiplenilip içselleştirilmiş, Mısır'a mal olmuş bir simge Ankh. Kökeni konusunda ejiptologlar tam bir fikir varlığına varmış değiller; çünkü gelişim sürecinin daha erken evrelerine ait elde pek fazla bulgu yok. Net olarak bilinen tek şey, evrenin yaratıcı ve dönüştürücü güçlerini simgeleyen tüm tanrı ve tanrıçaların, duvar resimleri ve kabartmalarda ellerinde Ankh ile betimlenmeleri.

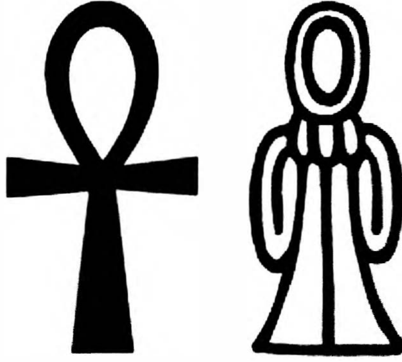
Bu görüntü, ilahi figürlerin Ankh'ın temsil ettiği sonsuz yaşama sahip olmalarının yanı sıra, yaşam verme gücünü de ondan aldıklarının altını çiziyor. Tapınak resimlerinde çoğu kez güçlü tanrıçalardan birinin (genellikle Hathor ya da İsis) krala yaşam enerjisini Ankh armağan ederek verdiğine tanık oluyoruz. Başlangıcı bilinmeyen bir zamandan bu yana Ankh, bu nedenle "yaşam anahtarı" adıyla anılıyor Mısır kültüründe.[114]

Spiral üzerinden kurulan rahim ve yaratıcılık bağlantısı, Ankh'ın biçimsel görünümüyle de doğrudan ilgili. Mısır simgeleri üzerinde çalışan kimi araştırmacılar, "yaşam anahtarı"nın üst bölümündeki oval parçanın evrensel ağaca (yani "yaşam ağacı"na) sarmalanan bir yılanın kıvrımı olduğu görüşünde.[115] Aynı sembolizmayı, "İsis'in Düğümü" adıyla bilinen *Tiet* adlı glifte de buluyoruz: Uzmanlarca Ankh'tan türetilmiş güçlü simgelerden biri olarak değerlendirilen Tiet, kimi metinlerde "İsis'in Kanı" olarak da anılıyor ve doğrudan doğruya tanrıçanın âdet kanaması, rahmi ve yaratıcılığıyla eşleştiriliyor. Glifin formu, kadınlık organı ya da rahmin yanı sıra, kıvrılan bir yılanla da benzerlik gösteriyor ki İsis'in simgelerinden biri de, yaşam enerjisiyle özdeşleştirilen yılan. Tıpkı önceli olan, Aşağı Mısır'ın kadim tanrıçası *Wadjet* gibi

114 Türkçe'deki "anahtar" sözcüğünün kökü olan Yunanca "açmak" anlamındaki "anoikhti"nin, Ptolemy'ler dönemindeki Mısır – Yunan kültürel buluşması sırasında "yaşam anahtarı" anlamına gelen Ankh sözcüğü aracılığıyla Ege kıyılarına taşındığı düşünülebilir.

115 Philip Gardiner – John Malloy, "Secrets of the Serpent: In Search of the Sacred Past", s: 24

İsis'in "yaşam veren gücü" de, dinsel resimlerde yılan ile vurgulanıyor sıklıkla. Tapınak resimleri ve kabartmalarda Tiet simgesi, İsis'in giysisindeki kuşağın bağlanma noktasıyla gösteriliyor ki "İsis'in Düğümü" adı da buradan geliyor zaten.

Ankh (solda) ve "İsis'in Düğümü" adıyla bilinen Tiet

Aşağı yukarı aynı betimlemeye, Ege Adaları'nın beş bin yıl önceki büyük uygarlığı Minos'ta da rastlıyoruz. Girit'in ünlü "Yılanlı Tanrıça"sına ait ikonografi, İsis sembolojisiyle oldukça net paralelliklere sahip. Minos uygarlığını günışığına çıkaran arkeolog Sir Arthur Evans, bu nedenle, Yılanlı Tanrıça'nın belindeki kuşaktan göğüslerine uzanan bukleyi, "İsis'in Düğümü" ile bağdaştırmış; Ankh benzeri bu simgenin hem Mısır hem de Minos'ta, ana rahminin yaşam veren gücünü vurguladığına dikkat çekmişti.

Ankh ile yılan arasında ilişki kurmak için kavramları çok da zorlamaya gerek yok: Kökeni Eski Krallık dönemine (İÖ üçüncü binyılın ilk yarısı) dek giden spiritüel metinlerde, Güneş Teknesi'nin yeraltındaki yolculuğu boyunca üzerlerinde hareket ettiği on iki tanrısal unsurdan söz ediliyor. Her birinin ayrı adı olan bu gizemli ilahlar, *Ankh-Neteru* (Yaşam Tanrıları) adıyla bir araya gelerek "Yılan Tanrı" adı verilen bir kozmik güç oluşturuyorlar.[116]

116 Sir E. A. Wallis Budge, "The Egyptian Heaven and Hell", s: 192-193

İlginç biçimde, Hindu kültürlerinde "yaşam enerjisi" anlamına gelen Kundalini adlı dişi yılanın yönettiği spiritüel enerji merkezi de, kutsal metinlerde *Anâhata Chakra* adıyla anılıyor ve on iki taç yaprağı olan bir lotus çiçeğiyle simgeleniyor.[117] Tıpkı bünyesinde on iki yardımcı ilahi unsuru barındıran yılan tanrı Ankh-Neteru gibi. Dokunulmamış, harekete geçirilmemiş potansiyel yaşam enerjisine gönderme yapan "sessiz – durgun" anlamındaki *anâhata* sözcüğünün Ankh ile fonetik yakınlığının da hayli dikkat çekici olduğunun altını çizmek gerek.

Aynı ses-isim benzerliğini, Pers kültürünün ana tanrıçası *Anahita*'nın adında da buluyoruz. Hem kadim İran hem de Doğu Anadolu'nun Armeno-Aryan kültürlerinde "yaşam veren ana" kimliğiyle bilinen Anahita'nın izlerine, İran'dan Anadolu'ya ve Balkanlar'a dek uzanan geniş bir bölge içinde çok sık rastlanıyor. Babil'in Helenistik dönemdeki ünlü tarihçisi Berossus, olasılıkla Pers döneminin de çok öncelerinden itibaren söz konusu coğrafyada iyi bilinen bu ana tanrıçanın kültlerine Pontus, Kapadokya, Frigya ve Lidya'nın ev sahipliği yaptığından söz ediyor. [118] Anadolu'da çoğunlukla Kybele/Kubaba ve sonraları Artemis ile iç içe geçen Anahita, kimi tarihçi ve Yakındoğu araştırmacılarına göre Mezopotamya'nın İnanna/İştar'ıyla ve Kenan dolaylarının Anat'ıyla da paralelliklere sahip; hatta bu bölgedeki etkinliğiyle, YHVH dini öncesinde İbrani toplumunda da yaygın kabul gören ana tanrıça figürünün kaynaklarından biri.[119] Diğer yandan *kozmik ilksel deniz* ve evreni oluşturan potansiyel gücün de sahibi olarak görülüyor ki, bu yönüyle de Sümer'in Nammu'su ya da Mısır'ın Nun'uyla güçlü bağlantılara sahip. Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta, Anahita'yı *yaşam veren sularla* bağdaştırırken, onun tüm canlıları var eden ve geliştiren sperm, vajinal salgılar ve sütle bağlantılı olduğundan söz ediyor.[120]

117 **Karel Werner**, "A Popular Dictionary of Hindu Mythology", s: 21
118 **James Hastings**, "Encyclopedia of Religion and Ethics", s: 415
119 **Raphael Patai**, "The Hebrew Goddess", s: 138
120 **Yves Bonnefoy – Wendy Doniger**, "Asian Mythology", s: 117

Mezopotamya, Mısır, Hindistan, İran, Ege ve Yakındoğu'yu içeren bir kavramsal paralellikler zinciri, ana tanrıça ile kozmik suları, bu ilksel güç ile de yaşam enerjisini buluşturmuş ve hepsine bir noktadan dokunan yılan sembolizmasını yaratmış gibi. Yaşam veren Anahita, bir yandan yaşam kaynağını simgeleyen Ankh ile yakınlaşırken, diğer yandan da "şifacı" kimliğiyle Anahata Chakra'ya dokunup ondaki potansiyeli harekete geçiren niteliği aracılığıyla, Sümer'in yaşam veren tanrısı Enki'yle iç içe geçiyor.

O halde biraz yukarıda sorduğumuz birinci sorunun da yanıtını içerecek biçimde konuyu toparlayabiliriz şimdi: Sümer yaratılış hikâyesinde Enki ve Ninmah'ın, kilden yoğrulup biçimlendirilen insanın üzerine yerleştirdikleri "tanrısal imge", binlerce yıldır yılanla simgelenen o güçlü yaşam enerjisinden başka bir şey değildi. Tüm hastalıkları iyileştirme, şifa verme gibi bir yetiye sahip olabilmesi için bilge Enki'nin yaşamın sırlarını da ellerinde tutuyor olması gerekmez miydi? Yaratılışı gerçekleştirecek tanrı olarak, Nammu tarafından seçilmiş olmasının nedeni bu değil miydi?

Ne kadar iyi biçimlendirilirse biçimlendirilsin, üzerine "tanrısal imge" yerleştirilmemiş kilden yapılma bir figür, sonuçta hareketsiz bir çamur kütlesinden başka bir şey olamazdı. Yaşam, ancak o güçlü evrensel enerjiyle buluştuğu anda "çamur adamı" gerçek bir "insan" haline getirebilirdi ki, Enki'nin işlemini tamamlayan Ninmah ve Nammu'nun yaptığı da buydu zaten. Daha *ilk başlangıçta* durağan kozmik okyanusun içinden evreni var eden büyük potansiyel güç, göksel düzen oluştuktan sonra yeryüzüne dokunuyor ve "yılan simgesi" aracılığıyla yaşam enerjisini toprağa (*Arz*, *Earth*, Dünya) aktarıyordu.

Dolayısıyla Enki'nin çifte sarmal yılanları içeren ambleminin gerisinde, kaynağı ve kökeni bir giz perdesinin arkasında yitirilmiş "DNA sarmalı benzerliği" aramak, hele elimizde yılan figürü üzerinde taşınan böylesi güçlü bir sembolizma varken çok

da anlamlı değil. Sümer düşüncesi, tıpkı Kozmik Okyanus içinde evrenin biçimlenmesiyle sonuçlanan yaratılışın ilk aşaması gibi yaşamın ortaya çıkışında da aynı kozmik güce, yani dinamizmi getiren enerjiye gönderme yapıyor aslında. Nammu kendi içinde bütün varoluşun unsurlarını potansiyel olarak taşıyan bir büyük "başlangıç annesi" iken, ani bir dönüşümle nasıl gök ve yerin biçimlenmesine varacak bir süreci (*Big Bang*) harekete geçirdiyse, toprağa yapılan ilahi dokunuş da yaratılışın ikinci büyük aşamasını uygulamaya koymuş ve yeryüzünde (evrende) yaşamı başlatmıştı. Her iki büyük edimde de başrolü üstlenen, o güçlü ve karşı durulmaz enerji akışından başka bir şey değildi.

Marduk'un kanı: Yaratım ve özveri

Sümer'in ardılı olarak Mezopotamya'da merkezi krallığın geç dönemlerdeki sahibi olarak beliren Akad uygarlığına baktığımızda, yeryüzünde yaşamın ortaya çıkışına değinen en eski kaynak olarak yine Enuma Eliş'e başvurmak durumunda kalıyoruz. Ea'nın (Enki) oluşturduğu kozmik düzene Tiamat ve Apsu'nun isyanı bir kaos yaratmış; bunu izleyen süreçte de uzaklardan çağrılıp gelen Ea'nın oğlu Marduk, göklerin ve yerin düzenini yeniden sağlamıştı, anımsanacağı gibi. Tiamat'ın parçalanan bedeni gezegenimiz dünyanın zeminini oluştururken, göksel tanrılar (gezegenler) Marduk'un eylemiyle kader tabletlerine (yörüngelerine) kavuşmuşlar ve böylece kozmik yaratılışı tamamlayan ikinci aşama geride bırakılmıştı. Toprak üzerinde bitkiler de ortaya çıktıktan sonra artık sıra yeryüzünde insanın oluşturulmasındaydı ama bu, Sümer mitinde gördüğümüz kadar naif ve yumuşak bir işlem olmayacaktı: İnsanın ve yaşamın yaratılışı, bir önceki bölümde de kısaca değindiğimiz gibi, ilahi bir özveri gerektiriyordu her şeyden önce. Enuma Eliş'in altıncı tabletinde, Marduk'un yeryüzünde insanı yaratma kararı alışı şöyle anlatılıyor:

"Marduk tanrıların sözlerini duyduğunda,
Yüreğinin sesini dinledi ve akıllıca bir plan yaptı
Ağzını açıp Ea'ya döndü ve
Yüreğinde oluşup ondan kopanları anlatarak şöyle dedi:
Kanım ve kemiklerimle bir insan yapacağım,
Yeryüzünde yerleşecek insanı
Böylece tanrıların hizmeti görülecek,
Tapınakları inşa edilebilecek"[121]

Tabletlerin çevirisini yapan Leonard King, kırık parçalardaki boşlukları doldurmaya yönelik tahminlerinde, Marduk'un bu kararının "tanrıların şikayetlerinden" kaynaklandığı yorumunu yapıyor.[122] Yeryüzü biçimlendirilmiş, üzerinde bitki örtüsü oluşturulmuş, ama tanrılara sunularda bulunacak, onları yüceltecek ve tapınaklar inşa edecek bir canlı türü olmadığı için, ilahi düzlemde bu durum rahatsızlık yaratmıştır. Yukarıya aktardığım dizeler bu yakınmaların sonucunda Marduk'un getirdiği nihai çözüme değinirken, insanı yine tüm diğer canlılardan ayrı bir yere koyup, tanrılara hizmet gibi bir görevle yüklüyor. Burada "ilahi dokunuş" ya da "tanrısal imge", yaratımın doğrudan doğruya Marduk'un kanı ve kemikleri kullanılarak gerçekleştirilmesinde ortaya çıkıyor. Bir başka deyişle, yaratılış iradesinin sahibi olan tanrının kendi varlığından parçaları feda etmesi sonucu insanın biçimlendirildiği düşüncesiyle karşılaşıyoruz.

Yine King'in aktardığına göre aynı dizelerin Babilli tarihçi (ve Marduk tapınağı başrahibi) Berossus tarafından yapılan yorum ve analizinde, Marduk'un insanı yaratma eylemini, kendi kanını toprakla karıştırarak gerçekleştirdiği ifadesi yer alıyor. Sümer mitinde Enki'nin topraktan biçimlendirdiği insanın üzerine "tanrıların imgesini" yerleştirmek için Nammu ve Ninmah'ın evrensel enerjiyi aktarmaları gerekmişti; Akad mitinde bu enerji eril tanrı Marduk'un kanı aracılığıyla toprakla buluşuyor ve tan-

121 Leonard W. King, "Seven Tablets of Creation", s: 87-89
122 Leonard W. King, a.g.e., s: 85 dipnot

rılar için onlara tapınacak bir canlı türünü yeryüzüyle buluşturuyordu. Peki nasıl oluyordu bu "kan akıtma" işlemi?

"Ve Bel [Marduk] toprağın ekinsiz ama verimli olduğunu görünce tanrılardan birine [Bel'in] kafasını kesmesini, akan kanı toprakla karıştırmasını, bundan havayı soluyacak insanlar ve hayvanlar yapmasını emretti."[123]

Mircea Eliade, yaratılış mitlerinin çekirdeğinde bir "kurban" ve özveri temasının yer aldığına dikkat çekerek, "yaratılana can vermek için ona kendi yaşamını aktarma" gerekliliğine değiniyor.[124] Bu tema, büyük yaratımlarda başrolü oynayan tanrının bazen kendi kendisini feda etmesi biçiminde de çıkıyor karşımıza. Elbette tanrılar, daha doğru bir ifadeyle "tanrısal güçler" kadim kültürlerin düşüncelerinde "ölümsüz" oldukları için, buradaki özveriyi kendi varlığının belli bir parçasından vazgeçmek biçiminde anlamamız gerek. Marduk, başı kesilip kanı toprağa aktığında ölmüyor; göklerdeki yerine çekiliyor yeniden ve yeryüzünde insanı "vekili" olarak bırakıyor.

Marduk'un bu kritik özverisi, evrenin ya da yaşamın oluşturulmasında çoğunlukla bir ilahi figürün kendi isteğiyle yerine getirdiği bir "görev" olarak, oldukça temel bir düşüncenin ve evren kavrayışının altını çizmekte: Bir şeyin ortaya çıkarılması için, bir başka şeyin ortadan kalkması ya da dönüşmesi zorunludur. "Bir ev yapmak için, ağaçları kesmek ya da çamuru dönüştürerek tuğlalar biçimlendirmek gerekir," diyor David Adams Leeming bu kadim düşünceyi açıklarken. "Sebze yetiştirmek için tohumları toprağa gömmek, yeşerince kesmek, elde edilen tohumları yeniden toprağa gömmek durumundayız. Yaşam elde etmek için de ölüme gerek duyulmaktadır."[125] Tüm bunlar aslında kadim

---

123 S. Langdon'dan aktaran, Mircea Eliade, "Demirciler ve Simyacılar", s: 33

124 Mircea Eliade, age., s: 33-34

125 David Adams Leeming, "Creation Myths of the World", s: 345-346

kültürlerin evrene bakışındaki süreklilik, döngüsellik ve yenilenme (regeneration) temasıyla örtüştüğü gibi, madde ve enerjinin dönüşümü yasasıyla da uyumlu bir bakış açısına işaret ediyor.

Yine Eliade, söylencenin farklı versiyonlarından çıkarılacak başka sonuçlara da dikkat çekmekten geri durmuyor: Enuma Eliş'in en yaygın versiyonlarında akıtılan kan Marduk'un kendi kanı değil, evrende (Güneş Sistemi'nde) kaos yaratan, Tiamat'ın eşi *Kingu*'nun kanıdır. İsyan etmeden önce kendisi de tanrılar arasında yer alan Kingu, bu nedenle insanın yaratılışına "tanrısal kan" ile katkıda bulunmaktadır. Ancak diğer yandan "karşı cephede" yer alması ve olumsuz davranışıyla kaosa neden olmasından ötürü Kingu, Eliade'nin yorumuyla biraz şeytanlaşmıştır da. Bu nedenle belki de Akad miti, kötü yola sapan eski tanrının kanıyla yaratılan insanın, harcında yer alan bu hammaddeden ötürü şeytani bir yan taşıdığına dikkat çekmektedir.[126] (Elbette, bildiğimiz ve bugün kullandığımız anlamdaki Şeytan kavramının Hıristiyanlıkla birlikte icat edildiğini; kadim inançlarda bulunmadığını anımsatmakta yarar var.)

Yaratılışın tanrısal bir özveriyle gerçekleştiği fikrinin, Eski Dünya'daki kadim kültürlerin mitolojilerinde kimi zaman yalnızca imalarla, kimi zaman da oldukça net ifadelerle işlendiğini söylemek mümkün. Ataerkil toplumsal düzenin iyice sağlamlaştığı ve panteonların başında eril tanrıların boy gösterdiği döneme ait Enuma Eliş'te bu özveriyi Marduk gerçekleştirirken, Ana Tanrıça kültünün bir biçimde kendini koruyarak varlığını sürdürdüğü Anadolu'ya ait mitlerde Kybele ya da Agdistis adıyla anılan dişil yaratıcının bu rolü üstlendiğine tanık oluyoruz. Sözgelimi Batı Anadolu'da Roma dönemine dek varlığını koruyan tanrıça kültlerine ait yaratılış hikâyeleri, her iki cinsiyete ait unsurlara sahip olan Agdistis'in kendi bedeninden bir parçayı,

---

126 **Mircea Eliade**, "Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi – Cilt 1: Taş Devri'nden Eleusys Mysteria'larına", s: 93

yani erkeklik organını feda edip toprağa aktararak yaşamı oluşturduğundan söz ediyor.

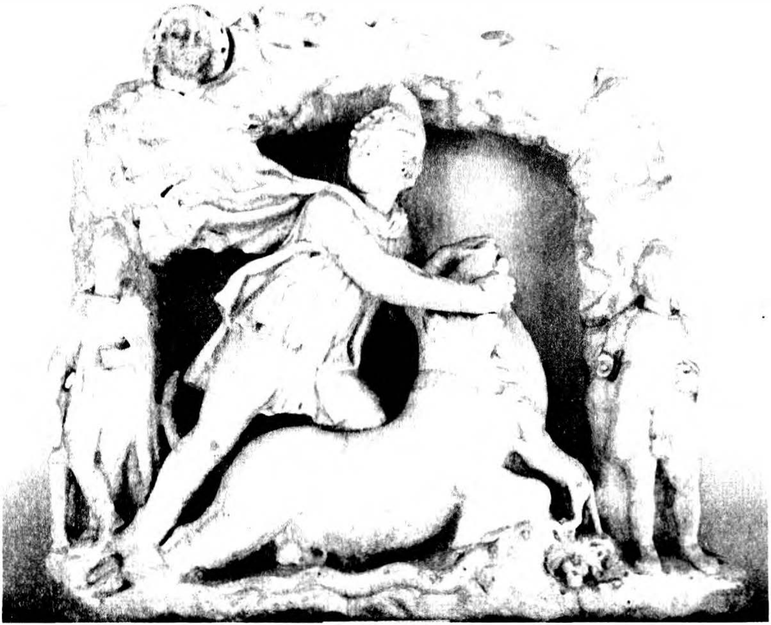
Bir başka örnek, İran'dan türlü dönüşümlerle Roma'ya aktarılan Mithra inanç sistemindeki gizemli "boğa öldürme" (Tauroktoni) temasında gizli: Güneş'in elçisi Mithra, kendi bedeninin boğayla simgelenen bir parçasından vazgeçerek yeryüzündeki verimli toprağı, bitki örtüsünü ve yaşam çeşitliliğini yaratmıştı. Carl Gustav Jung'a göre Mithra'nın gerçekte öldürdüğü, kendi benliklerinden biriydi ki bir arketip olarak boğanın güçlü simgeselliği, feda edilen benliğin "erkeklik" olduğunu akla getiriyordu. Yani Pers kültürünün eril tanrısı, tıpkı Anadolu'nun ana tanrıçası gibi toprağa verimlilik sağlamak, yaşamı yaratmak için erkeklik organını kesip atmıştı aslında. Belki de aynı coğrafyadaki çok daha eski yaratılış düşüncesinde söz konusu özveride bulunan yaratıcı figür Anahita'ydı ve bu "bilinçli hadım" sonrasında "üniseks" nitelik taşıyan Mithra'ya dönüşmüştü. İran'da Mithra adının bugün bile büyük çoğunlukla kız çocuklarına verilmesi, bu ilahi figürün çok daha eski dönemlerde eril değil dişil kimlik taşıyor olabileceğine ilişkin ipuçları sunuyor.[127]

Mezopotamya'da, görece daha geç bir döneme ait Asur mitlerinde de ana tanrıçanın yaratım sürecindeki belirleyici rolünün altı çizilirken, yaşamın ortaya çıkışında ilahi özverinin gerekliliğine gönderme yapıldığına tanık oluruz. Evren yaratılmış, yeryüzünün doğal yapısı oluşturulmuş, Fırat ve Dicle ırmaklarının arasında verimli ve huzur dolu topraklar ortaya çıkmıştır ama tanrısal konseye göre halen bir şeyler eksiktir. Sonunda, toprağı sürüp işleyecek, festival ve bayramlar için törenler düzenleyip tanrılara övgülerde bulunacak bir yaratığa duyulan ihtiyacı karşılamak için, ilahi kararla insan yaratılır. Bunun için yine toprak ve tanrılardan birinin kanı kullanılacaktır. Ortaya çıkan karı-

---

127 Mithra ve Tauroktoni ile ilgili daha ayrıntılı bir analiz için bkz. "Fraternis..", s: 300 - 306

şımla biçimlendirilen ilk iki insan *Uligarra* (Bereket) ve *Zalgarra* (Bolluk) adlarını alır; yazgıları da Tanrıların Hanımı unvanıyla anılan tanrıça *Aruru* tarafından belirlenir.

Tauroktoni: Mithra,
yeryüzüne yaşamı getirmek için boğayı öldürüyor

Biraz daha farklı bir Asur mitinde, ana tanrıça Ninhursag (kimi zaman Nintu ya da Mama) insanı yine aynı gerekliliğin bir sonucu olarak yaratmak için, Enki ile birlikte kutsal oturumu başlatır. İlkin kilden on dört figür biçimlendirip, yedisini sol yanına, yedisini de sağ yanına yerleştirir; hepsinin aralarına da birer tuğla koyar. Oturumun gerçekleştiği alana on dört yardımcı doğum tanrıçası da çağrılmıştır. Enki diz çökerek bu tanrıçalardan yedi erkek ve yedi kadın doğurmaları için yakarıda bulunur. Nihayet sürecin sonunda Ninhursag, kendisi tarafından biçimlendirilmelerinin ardından doğum tanrıçalarının

rahimlerinde büyütülen kilden yaratıklara son dokunuşu yapar ve onlara yaşam verir.[128]

Biraz daha geç döneme ait Kalde/Babil yaratılış mitlerinde, yine başrolde büyük anne Ninhursag'ı görürüz. Bu anlatılarda *Mami* (evrensel ana) adıyla anılan tanrıça, insanın kilden ve tanrısal kandan yaratılması için gerekli kararları verir. Söz konusu özveriyi gerçekleştirip kanını toprağa karıştıracak tanrı, yine Enki'dir. Mitin anlatımına göre, böylelikle tanrı ve insan sonsuza dek "birleşmiş" olacaktır. Yaratılan ilk insana "*Lulu*" (Vahşi) adı verilir. Mami'nin tasarımını ve Enki'nin kanını bünyesinde taşıyan bu canlı, Sümer mitinde de gördüğümüz gibi tanrıların hizmetçiliğini üstlenecektir.

Yaratılışın hemen ardından ana tanrıça için bu büyük eylemi öven bir ilahi söylenir:

"Mami, Rahim Anne
İnsanoğlunun yaratıcısı
Lulu'yu görevi yerine getirsin diye yarattı
Onu kilden biçimlendirdi
Ve kan ile yaşam verdi."[129]

Khnum: Yukarı Mısır'ın çömlekçi tanrısı

Yeryüzünde yaşamın ortaya çıkışında tasarımın hammaddesi olarak kil ve çamurun kullanılması düşüncesi, Mısır'da da çıkıyor karşımıza. Memphis ve Heliopolis teolojileri üzerine kurulu resmi inanç sistemlerinin oluşmasından çok önce ülkenin güneyinde (Yukarı Mısır) tapınımına yaygın olarak rastlanılan yaratıcı tanrı *Khnum* ile ilgili mitler yalnızca insanın değil, tüm canlıların (bitkiler, kuşlar, balıklar, sürüngenler, memeliler) birer

128 **David Adams Leeming,** age., s: 52-53
129 **David Adams Leeming,** age., s: 58-59

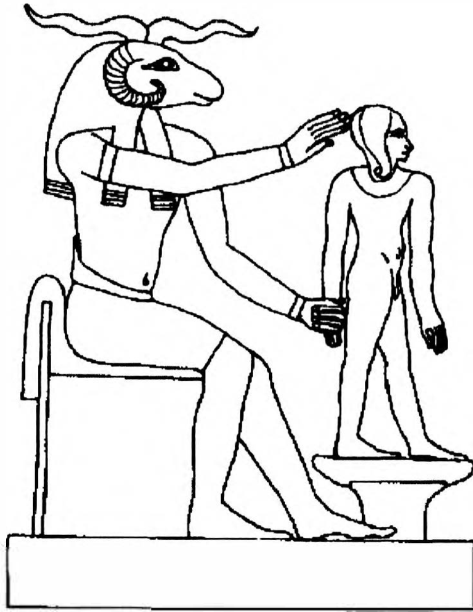
birer kilden biçimlendirildiklerinden söz ediyor.[130] Bu kritik yaratılış sahnesinin çarpıcı betimlemeleri, Khnum'un kült merkezi olan Esna'daki tapınağın avlusunda yer alan ayrıntılı duvar kabartmalarında da sergileniyor.

Başlangıcı net olarak bilinmemekle birlikte İÖ üçüncü bin yılın ortalarına dek uzandığı sanılan kült, "Çömlekçi" unvanıyla anılan Khnum'un, bir çömlekçi tezgâhını kullanarak insan, bitki ve hayvanları tasarladığı, ardından da onlara yaşam verdiği inancı üzerine kurulmuş. Elbette burada da Khnum'a yardımcı olan ve "can verme" işlemini gerçekleştiren tanrıçalar var yine. Çamur ve kil, ancak Nil'in yaşamı besleyen suları harca katıldığı takdirde canlı bir yaratığı biçimlendirebiliyor ki söz konusu desteği kimi mitlerde göksel tanrıça *Neith* (Nut) verirken, görece daha eski yaratılış inançlarından izler taşıyan tapınak resimlerinde Khnum'un yanında doğum tanrıçası *Heket*'i görüyoruz.

Daha güneyde, Aswan yakınlarındaki Elephantine adasındaki Khnum tapınağında yer alan betimlemelerdeyse yardımcı tanrıça, Khnum'un eşi *Satis* olarak tanınıyor. "Yaşam Veren Suların Hanımı" unvanına sahip bu tanrıçayla Khnum'un birleşmesinden, Nil'in güney sularının ve Büyük Çağlayan'ın tanrıçası *Anukis*'in doğduğunu okuyoruz tapınak yazıtlarında. İnanışa göre Anukis, Mısır için yaşamsal nitelik taşıyan Nil taşkınlarını düzenlemekle de görevli.

---

130 George Hart, "The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses", s: 86

Khnum ve yarattığı ilk insan

Burada ilginç olan nokta, birçok ilahi üçleme (*Triad*) Anne – Baba – Oğul biçiminde tanımlanırken Elephantine'de oğulun yerini kız çocuğun alması. Çoğunlukla "yaşlı bilge" rolüne sahip Khnum'un, çok daha önceki dönemlerde dişil kimliğe sahip olduğuna işaret edebilecek önemli bir gösterge bu; çünkü böylesi bir değişimde Triad bir anda kökeni Anadolu, Ege ve Doğu Avrupa'ya dek uzanan kadim "Tanrıça Üçlemesi"ne, yani geç dönemdeki tipik örneğini Yunan-Roma dönemindeki *Hekate* kültünde bulduğumuz "Yaşlı Kadın – Anne – Genç Kız" formuna dönüşüyor. (Hekate ile Mısır doğum tanrıçası Heket'in adları arasındaki ses benzerliği de hayli dikkat çekici.) Elephantine'de ilk yerleşim ve kült izlerinin Hanedanlar Öncesi'ne (yaklaşık İÖ dördüncü bin yılın ortaları) dek dayandığı göz önüne alınırsa, bu paralellikler çok da şaşırtıcı görünmüyor aslında. Söz konusu dönemde, Eski Dünya'nın hemen tamamında olduğu gibi

Mısır'da da farklı yerel ana tanrıça kültlerinin yaşadığını biliyoruz. Bu kültlerde kimi zaman Heket, kimi zaman da Neith adıyla karşılaştığımız doğum tanrıçası, zaman içinde ataerkil dönüşümle birlikte birincil rolünü eril tanrı Khnum'a kaptırırken, yaratılış mitlerinde bir eş ya da yardımcı statüsüne indirgenmiş gibi görünüyor.

Yukarı Mısır'ın bu kadim kültünün yaratılış inançlarında, ilahi özveriyle çamura akıtılan kanın yerini Nil'in kutsal suları alırken, yaşam gücü ve enerjisi de, izleyen binlerce yıl boyunca Mısır inanç sistemlerine damgasını vuracak *Ka* kavramıyla tanımlanmış. Her canlıda varlığın "ikiz parçası" olarak görülen Ka, onu durağanlıktan dinamikliğe geçiren yaşam gücünün olduğu kadar, spiritüel varlığının da en değerli unsuru. Mitlere göre Khnum, kil ve suyun birleşmesinin ardından çömlekçi tezgâhında biçim verdiği canlıların hepsine Ka'yı da armağan ederek yaratılış işlemini tamamlıyor.[131]

Üzerinde durulması gereken bir ilginç nokta, Mısır inançlarında yaratılışın "İlk Zaman"da (Zep Tepi – Evrensel Başlangıç) bir kez gerçekleşip biten bir eylem olarak değil, sürekli yinelenen bir tanrısal edim gibi görülmesi. Khnum kültünde bu düşüncenin en belirgin görünümüyle karşılaşıyoruz: Çömlekçi Tanrı, yaşamın ilk ortaya çıktığı andan itibaren, yaratımına kesintisiz olarak devam ediyor. Her canlı ana rahminde cenin olarak belirdiğinde, bedeni tüm fiziksel özellikleriyle birlikte Khnum tarafından tasarlanıyor, ardından da doğum öncesinde Ka, bir yaşam soluğu olarak bu tasarıma ekleniyor.[132] Yukarı Mısır'ın farklı tapınaklarından derlenen Khnum için yazılmış bir tören ilahisinde yaratım süreciyle ilgili ayrıntılı dizelere rastlıyoruz:

"Tanrıları da o biçimlendirdi, insanları da
Sürüleri ve grupları o oluşturdu

131 **Geraldine Pinch**, "Magic In Ancient Egypt", s: 24
132 **Geraldine Pinch**, "Handbook of Egyptian Mythology", s: 68

Hem kuşları yaptı, hem balıkları
Boğaları o yarattı, ineklere o beden verdi.

Akan kanı kemiklere o bağladı
Atelyesinde, kendi el emeğiyle.
Yaşam soluğu her şeyin içindedir bu yüzden
Kan, meniyle bağlanmıştır kemiklere
Kemikleri birbirine iliştirmek için.

Rahim hazır olduğunda, kadınların doğum yapmalarını o sağlar
Ne zaman dilerse, açar yolu
Doğum sancısını o verir
Gırtlakları açar, soluk alınsın diye
Rahimdeki yavruya yaşam verir

Saçların bitmesini, buklelerin uzamasını o sağladı
Deriyi kasların üzerine o tutturdu
Kafatasını yaptı, yanaklara biçim verdi
Kendi imgesine göre oluştursun diye.
Gözleri açtı, kulak boşluğunu yaptı
Bedenin hava solumasını sağladı
Yemek yemek için ağzı,
Yutmak için boğazı,
Konuşmak için dili biçimlendirdi."[133]

Orijinali oldukça uzun olan ilahi, Khnum'un evrenin yaratılış aşamasında Nun, yani Kozmik Okyanus ile iç içe olduğunu dile getirerek başlıyor ve yukarıda aktardığım dizelerin devamında, yeryüzünün her yerindeki bitki ve hayvan türlerini de tek tek tasarladığını anlatıyor. İlahinin tamamında vurgulanan temaysa, yaratımın sonsuz bir süreklilik içinde Khnum tarafından her gün, hatta her an yinelenmesi.

133 Miriam Lichtheim, "Ancient Egyptian Literature, Vol III", s: 112

Neith ve Nut: Yaratılışın annesi

Yukarı Mısır'ın Esna kenti ve çevresi, Khnum'un olduğu kadar, ana tanrıça Neith'in kültünün de güçlü olduğu bir bölge. (Neith'in geç dönemdeki kült merkeziyse, Nil deltası yakınındaki Sais kenti.) Bu nedenle yaratılış mitleri, Esna tapınağında iki farklı versiyon olarak hazırlanmış. Birinde yaşam veren ilahi güç olarak Khnum öne çıkarken, aynı mitin paralelinde bu rolü Neith'in üstlendiğine tanık oluyoruz. Farklı dönem ve sosyolojik koşullara ait iki kültün karşılaşması sonucu oluşan bu durum, Khnum ve Neith'in kimi zaman yukarıda da andığımız gibi ortaklaşa gerçekleştirdikleri ya da birbirlerine yardımcı oldukları bir yaratım mitini de çıkarabiliyor ortaya.

Tapınımı Khnum'dan çok daha eski olan Neith'in evreni ve yaşamı yaratım süreci, tıpkı İncil'deki Yuhanna'nın gospeli gibi tanrısal kelamın gücü üzerine kurulu. Yukarı Mısır'daki tapınak kültlerinin düşünce sistemlerinde, tanrıçanın evreni ve yaşamı "yedi güçlü sözcük" kullanarak biçimlendirdiği temasına rastlı-

yoruz. Kelam aracılığıyla Neith, dünyaya doğum kavramını armağan ederken, "göksel inek" formundayken kendisi de Güneş'i doğurarak evrene ışığı getiriyor mitlere göre.[134] Mısır'ın farklı bölgelerinde prehistorik dönemlerden itibaren yaratılışın sahibi olarak bilinen ve zaman içinde bu nitelikleri aşınmaya uğrayan tanrıça, yaratılış öncesinin ilksel sularıyla, yani Nun ile de iç içe geçmiş durumda.[135] Esna'daki tapınağın duvarında yer alan ve evreni, sahibi olduğu Kozmik Okyanus'un içinde var ettiğinin anlatıldığı bir metinde, Neith'in ağzından şu sözler söyleniyor: "Ben bu ana dek olmuş, halen olan ve gelecekte olacakların tümüyüm."[136]

Mısır'ın bu belki de en eski tanrıçasının, zamanı ve varoluşu aşan, başlangıçsız ve sonsuz ilksel sularla özdeşleştirildiğini görüyoruz bu ifadede. Daha ilk başlangıçtan (*Zep Tepi*) beri var olan evrenin yaratıcı enerjisi Neith ile anlatım bulurken, "ışığın yaratılması" dahil evrenin oluşumundaki her süreçte de onun eyleminin izleri görülmüş. Göksel İnek olarak (sonradan ataerkil dönemde tüm inanç sistemlerinin doruğuna yerleşecek) Ra'yı doğurması, bunun göstergelerinden biri.

Heliopolis teolojisinde bedeni yıldızlarla dolu gökyüzü olarak betimlenen gök tanrıçası Nut'u anımsayalım şimdi: Kolları ve bacakları ana yönlere işaret etmek üzere yeryüzünün üzerine eğilmiş bir göksel inek olarak betimlenen bu tanrıçanın, sonsuz bir süreklilik içinde Güneş'i doğurduğundan söz ediliyordu. Evrensel düzenin temeli de Nut'un her sabah rahminden bu ışık kaynağını doğurup, akşamları yutması düşüncesi üzerine kuruluydu. Heliopolis'te eril tanrı Atum'un yarattığı ilahi güçlerden biri olan Nut'un, çok daha eski dönemlerde Neith kimliğiyle yaratılışın sahibi olarak görüldüğü oldukça açık.

---

134 **Geraldine Pinch**, "Egyptian Myth: A Very Short Introduction", s: 52
135 **Richard H. Wilkinson**, "The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt", s: 157
136 **Pat Remler**, "Egyptian Mythology A to Z", s: 146

Nut ile Neith arasındaki bağlantı, Arapça'da "kadın" ya da "doğuran, yaşam veren" anlamına gelen "Nisa" sözcüğünün arkaik kökenine de ışık tutuyor. Başlangıcı sisler arasında kalmış izlenimini veren oldukça eski ve uzun soluklu bir inanç ve düşünce sisteminde, hem evrenin hem de yaşamın yaratıcısı kimliğiyle farklı coğrafyalarda değişik adlarla anılan bir "Büyük Anne" kavramının gölgesi sürekli olarak karşımıza çıkıyor. Görünüşe bakılırsa, insanlık tarihinin en eski ve en köklü kozmolojisinin güçlü imgeleri, ataerkil dönüşüm sonrasında bile yaşamayı sürdürmenin bir yolunu bulmuş. Nut, Neith, Hathor ya da İsis; Nammu, Ninhursag, Nintu ya da Mami; Anat, İnanna, Astarte, İştar ya da Eostre. Farklı adlar ve kimlikleriyle, doğanın ve evrenin farklı dinamiklerine gönderme yaparken aslında aynı bütünlüğü simgeleyen tanrıçalar, sosyal yapının uzun zamana yayılan değişimine paralel olarak eril ilahi güçlerin gölgesinde kalmaya başlasa da, toplumsal bellekten silinmiyor bir türlü. Bu nedenle Yukarı Mısır'ın yaratılış mitlerinin evrimi içinde Khnum senaryonun kilit noktasına monte edildikten sonra bile Neith'in ya da Heket'in varlığına gerek duyuluyor; teolojik üçleme oluşturulurken "üçüz tanrıça" modeli, Satis – Anukis arasındaki anne – genç kız ilişkisinde bir biçimde korunuyor.

Elbette Mısır'daki tek yaratılış hikâyesi Khnum ya da Neith'i içeren bu klasik "kilden yapılmış canlılar" motifi değil. Yaklaşık dört bin yıl boyunca geniş bir coğrafi alan üzerinde varlığını sürdürmüş böylesi bir uygarlığın kültür dağarcığında, yaşamın ortaya çıkışına ilişkin farklı köken mitleriyle karşılaşmamız oldukça doğal. Sözgelimi Eski Krallık'tan itibaren uzunca bir dönem merkezi krallığa başkent olan Memphis'in teolojisinde, bütün yaşam formlarının tasarım ve yaratılışını kentin baştanrısı Ptah'ın gerçekleştirdiği düşüncesi egemendi. Kültün rahipleri, yeryüzündeki canlıların ilkin "düşünce" olarak Ptah'ın zihninde ortaya çıktıklarını, ardından da birer birer yeryüzünde biçimlendirildiklerini anlatıyorlardı ritüellerde. "Tüm maddi dünyanın tasarımcısı"

unvanına sahip Ptah, bu yönüyle Sümer'in Enki'sini çağrıştırıyordu; tıpkı onun gibi "sanatçı ve zanaatkârların tanrısı" olarak görülüyor ve "ilahi heykeltraş" olarak adlandırılıyordu.[137]

Diğer yandan Hermopolis'te egemen olan *Thoth* kültüne ait tapınaklarda, kutsal yazıların ve tanrısal sözün sahibi olarak görülen Thoth, yaratılış sürecinin birincil kahramanıydı ve sahip olduğu "büyü" bilgisini kullanarak maddi dünyayı ve canlıları tanrısal sözün gücüyle yarattığı düşünülüyordu. Batı dillerine çoğunlukla "büyü" biçiminde çevrilen Mısır dilindeki *Heka* sözcüğünün genel olarak "şifacılık", "yaşam verme" ve "bilgelik" kavramlarıyla örtüştüğünü dikkate alırsak, Thoth'un da bir biçimde Enki'yle ortak noktalara sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Heka, tanrıların evren ve yaşamı yaratmakta kullandığı en önemli güçlerden biriydi.[138] Bu kavram nedeniyle, yaşam verme gücüne sahip doğum tanrıçası da etimolojik olarak "büyü" kavramıyla bağlantılı *Heket* adını alıyordu zaten. (Yunan-Roma kültüründe doğrudan büyüyle ilişkili görülen üçüz tanrıça Hekate'yle bir benzerlik daha ortaya çıkıyor.) Bir başka ifadeyle Mısır'da büyü, köken olarak "evrensel enerji" ile bağlantılıydı ve onu harekete geçirme yetisi bu nedenle tanrısallıkla iç içe geçmişti. Geç dönemlerde, başlangıçtaki simgeselliğinden büyük oranda sıyrılıp erozyona uğramış tılsım ve muska kültürünü yaratacak olan Heka, aslında evrensel gücün ve yaşam veren enerjinin simgelerini kullanarak "ilahi koruma" sağlama güdüsünün bir uzantısıydı. Sözgelimi, yaşam enerjisinin simgesi olarak değindiğimiz *Ankh*, kullanılan ilk ve en eski koruyucu tılsımlardan biriydi.

Ka, Karma ve Samsara

Bütün bunların ötesinde, Mısır düşüncesinin yaşam kadar

137 **Adolf Erman**, "A Handbook of Egyptian Religion", s: 17
138 **Geraldine Pinch**, "Handbook of Egyptian Mythology", s: 17

ölüme de aynı oranda (hatta bazen daha fazla) önem verdiğini unutmamamız gerekiyor. Kökeni bilinmeyecek kadar eski dönemlerden itibaren ölüm ve yaşam, sonsuz bir döngüsellik içinde birleşerek yenilenme sürecini tamamlıyorlardı Mısır evren anlayışında. Yerel farklılıkların ötesinde, Mısır'daki her tapınak kültü için ölüm, yeni başlangıca zemin hazırlayan bir işaretçiydi ve bu nedenle inanç sisteminin içinde ölüm sonrası ritüel ve hazırlıklar son derece büyük önem taşıyordu.

Bir dönüşüm ya da "geçiş aşaması" gibi algılanıyordu ölüm; kesinlikle bir "son" değildi. Evrensel yaşam enerjisinin (*Ankh*) bireyin soluk almasını sağlayan parçası (*Ka*) bedeni terk ediyor ama aynı bireyin kişiliğini belirleyen niteliklerinden oluşan ruhsal öz (*Ba*) sonsuzluk içindeki varoluşunu sürdürüyordu. Bütün o cenaze törenleri, mumyalama işlemleri ve ritüeller, zamanı geldiğinde Ka'nın terk ettiği bedeni ve varlığı yeniden fark etmesi ve ona ait olan Ba ile birleşerek "sonraki yaşam" için hazır hale getirecek *Akh*'ı (etkin varlık) oluşturmasını sağlamaya yönelik çabalardan başka bir şey değildi.[139] Mumyalama hazırlıkları, bedeni korumak ve bu süre içinde Ka'nın, terk etmiş bulunduğu bedenin çevresinden ayrılmamasını sağlamak içindi. Büyük oranda "dünyevi" ve fiziksel süreçlerle bağlantılı olduğuna inanıldığı için Ka, yiyecek ve içecek sunularıyla beslenmeye devam edebilir, gömü odasında Ba ile birleşeceği günü bekleyebilirdi. Cenaze törenleri tamamlanıp "Ağız Açma Töreni" denen kilit aşama gerçekleştirildiğinde Ba da artık serbest kalacak ve "sonraki yaşam" başlayacaktı.

Mısır kültüründe ölüme verilen büyük önemin izlerine, Eski Krallık dönemine ait Piramit Metinleri'nde, Tabut Yazıtları olarak bilinen dualarda ve Ölüler Kitabı ya da Kapılar Kitabı gibi mistik derlemelerde bol miktarda rastlamak mümkün. İlk bakışta sıradan bir "ikinci yaşam" inancı gibi algılanabilecek bu olgu,

---

139 James P. Allen, "Middle Egyptian", s: 94

aslında Mısır kozmolojisi ve evren anlayışının temel bileşenleriyle sıkı sıkıya bağlantılı bir felsefi unsur. Yaşam gücü ve enerjisinin yalnızca "işgal ettiği bedene" ait olmayıp evrensel bir bütünün parçası niteliği taşıdığı ve bedeni terk ettikten sonra asla yok olmayacağı, yalnızca biçim değiştireceği düşüncesi olarak değerlendirilmeli. Eğer ritüellerdeki teatral unsurları ve Ka'nın beslenmesi için mezar odasına bırakılan yiyecek-içecek sunularındaki simgeselliği bir yana bırakırsak, söz konusu bakış açısının "enerjinin dönüşümü" ilkesiyle uyumlu olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Gömü odasındaki simgesellik, biçim değiştirip evrene karışan yaşam enerjisi ve spiritüelliğin, bu süreç öncesinde kime (hangi bireye) ait olduğunu unutmamaya ve unutturmamaya yönelikti; nihai dönüşüm olan Akh ise, artık dünyevi bir unsur olmanın dışına çıkmış, geceleri gökyüzünde izlenebilen yıldızların ışığına karışarak kozmosun bütünlüğüne geri dönmüştü.[140]

Bireyin "ruhsal özü" olan Ba,
insan başlı bir kuş simgesiyle gösterilirdi

140 Henri Frankfort, "Ancient Egyptian Religion", s: 100-101

Mısır kültüründe yer alan "yaşamın süreklilik içinde yinelenmesi" fikrini, "ruhun ölümsüzlüğü" mistisizminden ve Hindu inancının önemli parçalarından biri olan "yeniden bedenlenme" (*reincarnation*) anlayışından ayrı tutmak gerekiyor. Veda'lar sonrasına ait geleneksel Hindu düşüncesinde yeniden bedenlenme anlayışı, bireyin kişisel niteliklerini ve özünü içeren spiritüel unsurun (ruh), döngüsellik içinde yeni doğumlar yaşaması fikri üzerine kuruludur. Her yeni bedenlenme sonrasında edinilen kimlik ve ulaşılacak yaşam kalitesi, öncekilerde gerçekleştirilen eylemlerin (*Karma*) evrensel karşılığı ve bedeliyle orantılı olacaktır. *Kast* (sosyal sınıf) sisteminin oldukça keskin sınırlarla belirlendiği Hindistan'da bu, iyilik ve ve dürüstlükle sürdürülen bir yaşamın, bir sonraki bedenlenmede daha üst bir kasta ait olma şansını vereceği anlamına gelir. Diğer yandan bugün düşük bir kastın içinde yoksulluğun acılarını çekmekte olan bir insan, Hindu düşüncesine göre önceki yaşamlarındaki *karmik* hatalarının bedelini ödemektedir.

Benzeri temayı aynı coğrafyanın diğer inanç sistemleri olan Jainizm ve Sikhizm'de de görürüz. Yeniden bedenlenme tüm bu inanç ve düşünce sistemlerinde kozmolojik değil, ahlaki ilkeler uzantısında ele alınıp tanımlanır ve yine aynı doğrultuda fazlasıyla sınıfsal ve dolayısıyla siyasi bir nitelik taşır. Hegemonya sisteminin yüksek kastlara ait iktidar sahipleri için bu düşünce biçimi, bu yaşamda elde etmiş oldukları konumun "karmik düzen" tarafından onaylanıp meşrulaştırılması anlamına gelirken, alt sınıflara ait insanlar için kurtuluş direnmek ve mücadele etmekte değil, bir sonraki yaşamda aynı ayrıcalıklara sahip olmak umuduyla boyun eğmekte aranır.

Bu yönüyle değerlendirildiğinde Hindu düşüncesinde kişinin bütünüyle farklı bir kişi olarak yeniden bedenlenmesi (*reincarnation*) kavramı, Mısır'ın "yeniden yaşama" ya da "diril-

me" (*resurrection*) anlayışının oldukça uzağındadır.[141] Mısır'da bir yönüyle kişinin bu dünyada sürdürdüğü yaşama ait anılar manevi olarak ölümsüz kılınırken, diğer yönüyle "yaşam enerjisinin" bedenini terk etmesi, kozmik bir dönüşüm ilkesinin parçası olarak görülür. Ka'sından ayrılan bir kişinin farklı kimlik ve kişiliklerle yeniden doğması gibi bir durum söz konusu değildir burada. Bu yaşamı sona ermiş olsa da, geriye bıraktığı izler ve anılarla onun kişiliği sonsuza dek aynı kalacaktır. Bedenine can veren yaşam gücüyse ait olduğu evrensel bütünle, yani kozmik enerjiyle yeniden birleşecektir.

Hindistan ve çevresinde yeşeren bir başka kadim kültür olan Budizm'de, aynı kavramın daha farklı algılandığına tanık oluruz. *Karma*, yani bedenin, zihnin ve dilin yaşam süresince gerçekleştirdiği eylemler bütünü Budizm'de de belirleyici unsurlardan biridir. Ancak buradaki karmik değerlendirme, kişinin yeniden bedenlenme süreci içinde sınıfsal değil, bütünüyle kozmik bir anlam taşır. İyi bir karma, spiritüel varlığın gelişmesi (*tekâmül*) anlamına geldiği gibi, bir sonraki bedenlenmede daha mutlu bir yaşam deneyimi sağlayacaktır. Bir başka deyişle ruhun evrimi ve olgunlaşmasıyla yaşamdan alınan tat doğru orantılıdır ve burada sınıfsal ya da maddi çıkarlar değil, manevi doyum ve huzur vaat edilmektedir.

Budizm'de "yolculuk" anlamındaki *Samsâra* terimiyle ifade edilen yeniden doğum döngüleri, ruh kavramına da Vedik Hindu geleneğinden farklı yaklaşır. Mutlak, değişmez bir ruh ya da spiritüel öz söz konusu değildir burada. Tıpkı maddi yapının sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde olması ve evrende hiçbir şeyin statik kalamaması gibi, fiziksel bedenin içinde varlık bulan ruh da her yaşam sürecinde farklılaşmakta ve dönüşmektedir. Budist yeniden doğuş öğretisinin temel ilkesi, Samsâra gibi sonsuz ve süreğen bir devinim sürecinin içinde olan benliğin asla aynı kalmayacağı; dolayısıyla bir doğumdan diğerine geçişte ruhun da

141 **Pat Remler**, "Egyptian Mythology A to Z", s: 183

değişime uğrayacağı üzerine kuruludur.[142] Üstelik farklı kastlara ait bir birey olarak yeniden doğmak bir yana, Budist düşünceye göre bu süreğen döngüdeki bedenlenmelerde tek seçenek insan da değildir: Samsâra içinde yeniden doğuşu bir kuş, bir balık, bir bitki olarak yaşamak da mümkündür. Dönüşüm ve değişim, ruhun fiziksel yapıyla bağlantıya gerek duymayarak özgür kalacağı "aydınlanma" aşamasına dek sürecektir.

Doğum, yaşam, ölüm ve yeniden doğum arasındaki bu sürekli döngüsellik ilişkisi, evrende yaşamın ortaya çıkışı sorunsalının Asya'nın kadim kültürlerinde de kozmoloji çerçevesinde ele alındığını gösterir. Mitler ve inanç biçimleri ayrıntılarda ne denli farklılaşırsa farklılaşsın, tıpkı Mısır, Mezopotamya, İran, Anadolu ve Yakındoğu'da olduğu gibi Hindistan'da da yaşam, evrensel enerjinin yeryüzüne dokunuşunun bir sonucu olarak değerlendirilir kutsal metinlerde.

Sözgelimi Vedik Hindu kültürünün temel kaynakları arasında yer alan Upanişadlar'da fiziksel evreni var eden kozmik enerjinin, yaşamın da kaynağı olduğu vurgulanır. Evrenin ilk oluşumu gerçekleştikten sonra, içinde insanın da tözünü taşıyan bütünlüklü ruhsal oluşum *Âtman*, kendi varlığının farkına varır ve yalnızlığından tedirginlik duyar. Bu bilinç ve farkındalık aşamasının ardından, kendini iki parçaya ayırarak eril ve dişil unsurları yaratır ve bu yolla yalnızlığından kurtulmak ister. Ayrışma, evrendeki iki cinsiyetin de kaynağı olacak; bu enerjilerin dokunuşuyla canlı varlıklar yeryüzünde yaşam çeşitliliğini oluşturacaktır.[143] Diğer yandan "iki yarım"ın sürekli birleşme isteği, yaşamın temel dinamiğini sağlayacaktır.

Asya'nın doğusundaki yaratılış mitlerinde, yine Mezopotamya ve Yakındoğu'yu çağrıştıran unsurlara rastlarız. Evren biçimlenip kozmik düzen oluştuktan sonra Çin kültürünün en eski

142 **Robert E. Buswell**, "Encyclopedia of Buddhism", s: 712
143 **Wendy Doniger O'Flaherty**, "Hindu Mitolojisi", s: 30

ve en köklü Ana Tanrıça figürü olan Nü Gua (ya da diğer adıyla Nuwa), yeryüzünde hüküm sürecek insan soyunu oluşturmaya karar verir. Tıpkı Enki ve Khnum gibi o da kil ve çamuru kullanacak, ilk insan soyunun bireylerini bu "dünyalı hammadde" ile yoğurarak biçimlendirecektir. (Nü Gua'nın Enki ve Girit-Minos kültürünün yaratıcı tanrıçası ile diğer ortak noktası, bir yılanla simgelenmesi ve Çin'de Budizm öncesi dönemden itibaren "nesnelerin biçimlendiricisi" unvanıyla anılmasıdır.)

Bu oldukça eski Çin yaratılış mitinde Nü Gua'nın insanı ortaya çıkarmasının amacı da, Mezopotamya ve Hint kültürlerindeki anlatılarla paralellik taşır: Evrenin düzenlenmesi bitirildikten sonra tanrıça kendini oldukça yalnız hissetmiş ve kendisine eşlik edecek, aynı zamanda da büyüklüğü ve gücüne hayranlık duyup ona sevgiyle bağlanacak yaratıklara ihtiyaç duymuştur. Nitekim biçimlendirdiği ilk insanlar ayağa kalkıp neşeyle dans etmeye başladığında Nü Gua da mutlu olur ve tüm yeryüzünü insanlarla doldurmaya karar verir.[144]

Ancak tanrıça, ilk örnekleri oluşturduktan kısa bir süre sonra gücünün yavaş yavaş azalmaya başlamasıyla tasarladığı işi bitiremeyeceğini fark eder. Yaratımın geri kalanında bireyleri teker teker yoğurup biçimlendirmeye enerjisi kalmayacağını düşünerek, işini kolaylaştıracak pratik bir çözüm geliştirir: Eline aldığı uzunca bir sarmaşık parçasını çamurların içine batırıp çıkardıktan sonra aceleyle silkeler ve düşen parçacıklar, yere değdikleri anda insana dönüşür. Ne var ki bu yöntemle yaptığı insanlar, başlangıçta birer birer biçimlendirdiği ilk tasarımlar kadar yetkin ve nitelikli olamamışlardır; dolayısıyla ancak "sıradan insanlar" soyunu oluşturabileceklerdir.[145] Burada da mitin sınıfsal kaygılarla manipule edilmiş olduğunu görmek zor değil. Nü Gua'nın kendi eliyle özenerek biçimlendirdiği ilk insanlar

144 **Janet Parker – Alice Mills – Julie Stanton**, "Mythology: Myths, Legends and Fantasies", s: 354-355
145 **Lihui Yang – Deming An**, "Handbook of Chinese Mythology", s: 68

"soylular ve yöneticilerin" ataları olmuş, geriye kalanlarsa "yönetilen çoğunluk" haline gelmiştir.

Yeryüzüne ilahi dokunuş

Yakındoğu, Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve Çin kültürlerine ait bu köklü yaratılış mitlerinin hemen tümünde, benzer temel düşünce ya da çağrışımlar taşıyan birkaç tipik noktayla karşılaşıyoruz:

1. Yeryüzünde yaşamın ortaya çıkışı, evrensel güçlerin (tanrılar) karar ve katılımlarıyla gerçekleşen, çoğunlukla birkaç aşamalı bir süreçtir.

2. Yaşamı ve onun *en üst örneği* olarak insanı yaratmak, daha başlangıçtan itibaren tanrıların "gereksinimlerini karşılamak" amacına yöneliktir. Bu gereksinimler kimi zaman günlük sıradan işlerin yerine getirilmesi olarak tanımlanırken, çoğu kez ritüel ve tapınım unsurları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bir başka deyişle tanrısallık, "onu idrak edip tapınacak yaratıkların" varlığına gerek duymaktadır.

3. Yaratım sürecinde hem ilk karar ve iradenin sahibi hem de eylemin başlatıcısı, farklı kültürlerde değişik adlarla anılan Ana Tanrıça figürü olarak belirir. Ataerkil dönüşüm süreci boyunca, Bronz Çağı'ndan itibaren yaratılış mitlerine eril tanrılar eklenmiş ve öne çıkarılmaya çalışılmışsa da, "doğuran ve yaşam veren rahim" kavramı, tektanrılı dinlerin dünyaya egemen olmaya başladığı beşinci yüzyıla dek kozmolojilerde yerini bir biçimde korumuş görünmektedir.

4. Yaşamın oluşması "sıfırdan" başlamamış; yeryüzünün en temel *maddi unsurları* (toprak, kil) kullanılarak gerçekleştirilen tasarıma, tanrısal (göksel) bir dokunuşun katkıda bulunmasıyla

ortaya çıkmıştır. Söz konusu dokunuş, çoğunlukla bir özveriyi içermekte; yaratılış eylemine katılan tanrılardan birinin kanı ve/veya kemikleri aracılığıyla evrensel enerjinin aktarılmasını ifade etmektedir. Bu durum, insanı tanrılarla ya da daha farklı (ve daha doğru) bir ifadeyle söylenecek olursa, "kozmik güçler" ile alabildiğine yakın kılar. Mitlerde yer alan *insanın üzerine tanrısal imgenin yerleştirilmesi* işlemi, tam olarak da bunu kastetmektedir aslında.

Evreni var eden ve onun işlerliğini sağlayan, sürekli olarak değişim ve dönüşüm içindeki bu güçlü enerjinin "toprağa dokunarak" en ilkelinden en gelişmişine dek yaşam formlarını ortaya çıkarması nasıl gerçekleşmiştir peki? Anlatıları popüler kılmak için evrensel güçleri antropomorfik tanrılara dönüştürerek mitleri çoğunluk tarafından anlaşılır kılmaya sağlayan düşünce, "çamurdan yoğrulan" insan tasarımına evrensel enerjinin nasıl bir "dokunuş" ile yaşam verdiğini anlatmaktadır? Sözü edilen "ilahi özveri" eyleminde tanrısal "kan ve kemiklerin" toprağa aktarılması ne anlama gelmektedir?

Bu sorulara yanıt getirebilmek için her şeyden önce, kadim kültürlerin hemen tümünde ilahi unsurların "göksel" olarak düşünüldüğünü akıldan çıkarmamak gerekiyor. İster inançların en eskisinin öznesi Ana Tanrıça olsun, ister binyıllar içindeki sosyolojik dönüşümler sırasında kültüre monte edilen diğer eril tanrılar, mitlerdeki kişileştirilmişliklerinin ötesinde birer *evrensel güç* olarak değerlendirilir köklü kültürlerde. Tapınak ya da anıtların üzerindeki kabartmalarda çoğu kez insan ya da kompozit (insan başlı, hayvan bedenli ya da tam tersi) birer varlık olarak betimlenmeleri yalnızca simgesel anlam taşır. Onlar asla gözle görünmezler; yalnızca güçleri, eylemleri ve etkin iradeleriyle "hissedilebilirler". Evrenin tümüne ait, onunla iç içe geçmiş, onu yöneten ve düzenleyen üstün varlıklar oldukları için zamanı ve mekânı aşmışlardır; dolayısıyla her an her yerdedirler, ama yeryüzünde oluşturdukları yaşamı çoğunlukla göksel konumlarından izler ve denetlerler. Kadim kültürlerin hemen hepsinde tanrısal figürlerin

birer gökcismiyle anlatım bulmaları, onların "semavi" niteliğine vurgu yapmak içindir.

Bu durumda, yeryüzünü (ve evrenin tamamını) göksel konumlarından denetleyen evrensel güçlerin "toprağa dokunuşları", yani "yaşamı yaratma" eylemleri de, doğal olarak *gökten yere doğru* yapılacak bir müdahaleye dikkat çekmektedir. O halde "kan ve kemikler" motifiyle anlatılan ilahi özveriyi nasıl tanımlayabiliriz?

Uygarlığın en erken aşamalarından itibaren insan toplulukları, göklerde olan bitenle yeryüzündeki süreçler arasında bir paralellik kurmaya çalıştılar. Görece geç bir dönemde bir tür Yunan-Mısır bileşimi ezoterik düşünce olarak ortaya çıkan Hermetizm'in ünlü sözünde de bu oldukça eski düşüncenin izlerini buluruz: "Yukarıda nasılsa, aşağıda da aynısı." Gökteki yıldızlar, güneş ve diğer parlak cisimlerin yalnızca yeryüzüne "dekor oluşturmak" ve zamanı ölçmek için yaratılmış olduğu düşüncesindeki Judaizm bağlantılı inançları dışta bırakırsak, kadim düşünce ve inanç sistemlerinin hepsinde yer ile gök arasında sıkı bir bağlılık olduğu fikriyle karşılaşırız. Dünya, insan uygarlığının sahnesi ve bilinen yaşam formlarının anayurdudur ama işleyişi ve düzeni evrenin bütünlüğüne uyumlu olarak, göklerde belirlenen kurallara göre yürümektedir. Maat, Me, Rta ya da Dharma kavramları, dünyayı da içine alan ama ondan çok daha büyük ve karmaşık bir evrensel düzenin ilkelerine gönderme yapar ki bu ilkeler de "tanrılar" gibi göksel nitelik taşımaktadır.

Tapınak ya da kutsal alanların en eski örneklerinden itibaren, ritüel amaçlı inşa edilmiş izlenimi veren tüm yapılarda gökyüzüyle doğrudan bir bağlantıya rastlamamızın nedeni de budur zaten. Sümer'den Mısır'a, Çin'den Anadolu'ya ve Ege'den Britanya'ya dek uzanan bir coğrafyada karşımıza çıkan her tapınak, tasarımından süslemelerine dek her yönüyle göklerdeki düzenle bağlantıyı vurgulama amacı taşır. İlk bölümde de kısa-

ca değindiğimiz gibi kutsal yapılar çoğunlukla bir ya da kimi zaman birden fazla gökcisminin belli konumlarına hizalanarak inşa edilirler. Güneş, Ay, Venüs gibi bizim Güneş sistemimize ait gökcisimlerinin dışında Sirius, Spica, Aldebaran gibi önemli sabit yıldızlar ya da Orion, Boğa, Auriga gibi önemsenen takımyıldızlar dikkate alınarak düzenlenmiş çok sayıda tapınak, arkeoastronomi uzmanları tarafından analiz edilmiştir.

Bu genel fiziksel düzenleme ilkesinin dışında, tapınaklarda gökler ve evrenle simgesel bütünlüğe vurgu yapan bir tasarım egemendir çoğu kez. Sözgelimi Mısır'da tüm tapınaklar her şeyin başladığı o kritik yaratılış anını, yani "Zep Tepi"yi (İlk Zaman) vurgulamaktadır: Avluyu çevreleyen sütunlu hol, kozmik okyanusun içinde yaratılışı yeniden canlandırma amacı güder. Sütun başlıklarının lotus ya da papirüs bitkilerinin yaprakları örnek alınarak tasarlanmasının ardında, Nun'un sularından yükselen ilk kara parçasındaki sazlıklara yapılan gönderme yer almaktadır.

İkinci kapıdan girilen bölüm, sunu odaları ve *Kutsalların Kutsalı* (Holy of the Holies) bölmesiyle birlikte, sazlıkların içinden göğe yükselen Kozmik Dağ'ı anlatmaktadır ve en içte yer alan bu kritik bölme, çoğunlukla yaz gündönümünde güneşin ilk ışıklarının doğrudan içeri süzülüp kült objesini aydınlatacağı biçimde hizalanmıştır. Benzeri sembolizmayı Sümer tapınaklarında da bulmak mümkündür: Enki'nin kutsal kenti Eridu'da yer alan tapınak, ilksel denizin içinde var edilen dünyayı ve onun üzerinde inşa edilen ilk ilahi kenti anarak yaratılış anını selamlar.

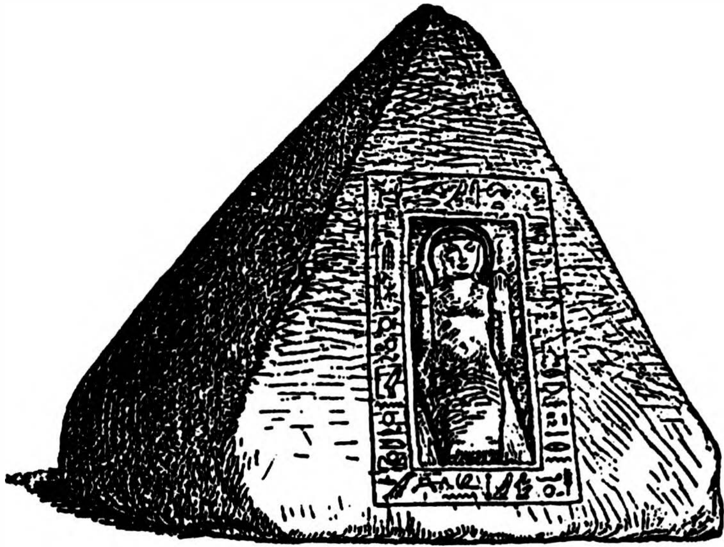
Panspermia: Göklerden taşınan yaşam

Yine çoğu önemli tapınakta kutsalların kutsalı odası, duvarlarda yaratılış anını betimleyen kabartmalara ve büyük değer verilen bir kült objesine ev sahipliği yapar. Söz konusu obje, kült

merkezi niteliği taşıyan büyük tapınaklarda, genellikle bir göktaşı parçası ya da göktaşı olduğu varsayılan bir kayadan yontulmuş simgesel bir heykeldir. Batı Anadolu'da Kybele'ye adanan Pessimus tapınağında rahiplerce büyük özenle korunan bir göktaşı, ait olduğu ezoterik yapıda ana tanrıçanın yaşam veren yaratıcılığının simgesi olarak görülmekteydi ve İÖ üçüncü yüzyılda büyük törenler eşliğinde Roma'ya taşınmıştı. Mekke'deki Kâbe'de yer alan göktaşı, İslamiyetten binyıllar öncesine aittir ve dünyaya düştüğü noktada sonradan inşa edilmiş tanrıça tapınağının en kutsal objesidir. Mısır'da göktaşlarının küçük birer piramit biçiminde yontulmasıyla oluşan ve dikilitaş ya da piramitlerin tepe noktasına yerleştirildiği düşünülen ünlü *Benben* taşı da, yine yaratılış ve yaşamla bağlantılı son derece önemli bir simgedir. Bugün Kahire'nin kent yerleşimi içinde izi kaybolmuş eski Heliopolis tapınağında da bir zamanlar bir Benben taşı bulunduğunu biliyoruz.

Kısacası, evrenin yaratılış anının sembolik yeniden canlandırılmasına yönelik bir tasarımla inşa edilen ve yer – gök bütünlüğünü vurgulamak üzere yıldız ya da gezegenlere yönlendirilen kadim tapınaklar, çoğunlukla kutsal yaratıcı tanrının bir parçası olduğuna inanılan kült objelerini en iç odalarında barındırmışlardır ki bu objeler de yine çoğunlukla göktaşı parçalarıdır. Mircea Eliade, göktaşlarına bunca kutsallık yüklenmesi ve değer verilmesini, söz konusu kaya ve maden parçalarının gökyüzünden inmelerine bağladıktan sonra şunları söylüyor: "Bu taş putlar hiçbir zaman taş oldukları için kutsallık kazanmamış, tanrısal bir varlığın tezahürü oldukları ölçüde tapınımın nesnesi olmuşlardır."[146] Eliade'ye göre göktaşlarından yapılmış tapınım objeleri, *tanrının işareti, amblemi ve gücünün taşıyıcısı* ya da dinsel bir eylemin kaçınılmaz tanıklarıdırlar.

146 Mircea Eliade, "Dinler Tarihine Giriş", s: 232

Piramit ve dikilitaşların tepesine yerleştirilen Benben taşı

Gökyüzünden indikleri, dolayısıyla göksel birer unsur oldukları için doğrudan doğruya tanrılar ve tanrısal edimle ilişkilendirilen bu taşların "tanrının işareti ve amblemi" olmaları ifadesi, hemen eski Mezopotamya metinlerini getiriyor akla. Yaşamın ve insanın yaratılmasında Enki ile Ninmah'ın tanrıça Nammu'nun talimatı üzerine yaptıklarını anımsayalım: Topraktan biçimlendirilen ilk insan figürü, ancak üzerine "tanrıların imgesi yerleştirildikten" sonra can bulabilir ve yaşamaya başlayabilirdi. Enki'nin amblemi olan yılanın da "tanrısal yaşam enerjisi"nin simgesi olarak kullanıldığından söz etmiştik. Acaba bu büyük ilahi eylem, yani "toprağa can verme" işlemi sırasında kullanılan "tanrısal işaret", Eliade'nin yorumladığı gibi bir göktaşı parçasıyla sembolik paralellik taşıyor olabilir mi?

Akad mitinde yer alan "tanrısal özveri" temasını anımsayarak devam edelim şimdi: Yeryüzüne yaşamı getirebilmek için Marduk, kendi kanını akıtmak ve kemiklerini feda etmek durumunda kal-

mıştı. Bir başka deyişle dünyadaki yaşam, büyük yaratıcı tanrının parçaları toprağa değdikten sonra gerçekleşebilmişti ancak. Yine eski Anadolu mitlerinde, her iki cinsi de bütünlük halinde kendi bünyesinde barındıran ana tanrıça, eril yönünden özveride bulunup onu toprağa atarak yeryüzüne yaşam tohumlarını ekmiş, bu eylemi sonunda yine yaratılışla ilişkilendirilip kutsallaştırılan nar ağaçları bitmişti. Göklerden düştüğü için evrensel ilahi gücün bir parçası ya da tezahürü olduğu düşünülen göktaşları mıydı acaba feda edilen kan, kemik ya da erkeklik organları?

Mısır'ın Ptolemy'ler döneminde Heliopolis'teki Ra tapınağında rahiplik yapan ve Mısır tarihine ilişkin en kapsamlı kaynaklardan *Aegyptiaca*'yı kaleme alan Manethon, elementlerin ya da kaya parçalarının tanrısallığından söz ettiği metinlerinde, Horus ve Seth'in göksel savaşını anımsattıktan sonra gökten düşen kimi metal parçalarının bu savaşın kalıntıları olduğuna değiniyor. Manethon'a göre mıknatıs taşı içeren meteorlar Horus'un, demir ağırlıklı meteorlar da rakibi Seth'in kemikleri.[147] Göktaşlarıyla "tanrıların kemikleri" arasında kurulan bu bağlantı, Seth'in Asyalı orijini ve Marduk'la paralelliği dikkate alındığında oldukça ilginç hale geliyor.

Heliopolis'teki Ra tapınağının bugün artık yalnızca eski kayıtlarda yer alan ünlü dikilitaşının tepesindeki kutsal *Benben* taşıyla ilgili kültürel analizlerse, sözünü ettiğimiz kan ve kemik sembolizmine bir de "sperm" faktörü ekliyor. Yirminci yüzyılın en önemli Yakındoğu ve Mısır kültürü uzmanlarından Henri Frankfort'a göre Benben taşı, Heliopolis teolojisinde yaratılış mitinin başrolüne yerleşen Atum'un katılaşmış spermi olarak değerlendiriliyordu.[148] Bir başka deyişle Atum, yalnızca kozmik okyanus içinde Yüce Dağ'ı oluşturup tüm tanrıları yaratmakla kalmamış, yeryüzünün toprağını da kendi tohu-

147 Gerald Verbrugghe – John Wickersham, "Berossos and Manetho", s: 169
148 Henri Frankfort, "Kingship and the Gods", s: 380

muyla dölleyerek yaşamın başlangıcını sağlamıştı ki bu işlemin fiziksel aracı bir göktaşıydı.

Toprağa dökülen kan, kemik parçaları ya da sperm, hangi kültüre ait olursa olsun, tüm kadim düşünce sistemlerinde yeryüzünde yaşamın başlatıcısı olarak değerlendiriliyor. Üzerinde insanların yaşadığı dünyayı uzaklardan ve evrenin her yerinden gözleyen tanrısal güçler, yani sözcüğü sözcüğüne "Gözcüler",[149] yaşamın tohumlarını uzayın derinliklerinden alıp yeryüzüne iletiyorlar bir başka deyişle. Mısır'dan Yakındoğu'ya, Mezopotamya'dan Hindistan'a, Anadolu'dan Çin'e dek göktaşlarının işlevi, bu iletimin taşıyıcılığı olarak beliriyor.

Bu durumda "toprağa tanrısal imgenin aktarılması" ya da "yaşam enerjisinin dokunuşu"nun da, kadim düşünce sistemlerinde "göklerden düşen tanrı parçaları" ile bağdaştırılan göktaşları aracılığıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Marduk'un kanı ve kemikleri, Kybele'nin feda ettiği eril parçası, Mithra'nın kurban ettiği Boğa ya da Atum'un toprağa düşen spermleri, yaşamın gezegenimize dış uzaydan taşındığı yolundaki çok eski bir düşünce biçimine ait simgelerden başka bir şey değil. Binlerce yıl öncesinin kült rahipleri ve tapınak erbabı, yoğun bir sembolizmayla ördükleri anlatılarının çekirdeğine, aslında kozmolojilerinin doğasına son derece uygun bir tümevarımı yerleştiriyorlardı: Yaşam, evrensel düzen kurulduktan sonra yeryüzüne "tanrıların katından", yani göklerden gönderilen bu kutsal parçalar aracılığıyla getirilmişti.

Göktaşları ve onların mitlere yansıyan bu "ilahi misyonları" ile ilgili kadim fanteziler, günümüzde hâlâ gündemdeki yerini koruyan kozmolojik teorilerden çok da uzak sayılmaz. Dünyada yaşamın asteroid ya da göktaşları çarpmaları sonrasında başla-

149 Eski Mısır dilinde "tanrı" karşılığı kullanılan "Neter"in tam anlamı "Gözcü"dür ve Arapça'da aynı anlama gelen "Nâzır" sözcüğü de bu kökenden türemiştir.

dığı, hatta başka bir gezegenden kopup gelen bir parça aracılığıyla birhücreli yaşam formlarının dünyaya ulaşmış olabileceği tezleri, 1990'ların sonlarından bu yana bilimsel çevrelerde azımsanamayacak oranda yandaş buluyor.

Üzerindeki tartışma ve itirazlar sürmekle birlikte, 1996 yılında Antarktika'da bulunan ve Mars'tan kopan bir parça olduğu belirlenen göktaşının üzerinde rastlanan birhücreli mikroorganizma fosilleriyle ilgili ünlü NASA açıklaması, yaşam formlarının herhangi bir dönemde uzayın herhangi bir yerinden gezegenimize taşınmış olabileceği düşüncesini yeniden gündeme getirmişti.[150] 2008 yılının Haziran ayında sonuçları duyurulan bir başka ciddi araştırmaysa, Avustralya'nın Victoria eyaleti sınırları içinde bulunan göktaşı parçaları üzerinde yapılan analizlere dayanarak, yaşamın temel yapı blokları olan karbon temelli moleküllerin dış uzayda oluştuktan sonra dünyaya taşınmış olabileceğine dikkat çekiyordu.[151] Araştırmayı yönetenlerden Dr. Zita Martins'in raporu, yaşam tohumlarının bir tür "otostop" ile milyonlarca kilometre uzaktan geldiği düşüncesini güçlendirmişti bir kez daha.

Bu iki güncel medya haberinin sansasyonel etkisini bir yana bırakırsak, yeryüzündeki yaşamın dış uzaydan taşınarak geldiği varsayımı, bilim dünyası için pek de yeni sayılmaz. Yaklaşık olarak on yedinci yüzyıldan bu yana, aralarında Isaac Newton ve William Herschell'in de bulunduğu çok sayıda önemli bilim adamı, evrenin yapısında var olan yaşam temel bloklarının meteor ya da kuyrukluyıldızlar aracılığıyla çok uzak noktalara iletilebileceği konusunda düşünmüş ve araştırmalar yapmışlardı. Aslına bakılacak olursa kuyrukluyıldızlara olan ilgi, çoğu kez astrofizik eksenli kaygıların ötesine geçiyor ve bu gökcisimleri-

150 "Meteorite yields evidence of primitive life on Mars", NASA resmi basın duyurusu, 7 Ağustos 1996

151 **JR Minkel**, "Were Meteorites the Origin of Life on Earth?", Scientific American, June 16, 2008

nin yeryüzünde yaşamın başlangıcındaki olası rollerini de sorgulamaya yöneliyordu. 1871'de Alman fizyolog Hermann von Helmholtz, "uzayın her yerinde gruplar halinde bulunan meteor ve kuyrukluyıldızların, organik varlıklar için uygun ortamı sağlayacak aşamaya gelmiş gezegenlere yaşam tohumlarını serpiyor olabileceklerini" söylemişti.[152]

Yirminci yüzyıl boyunca gelişimini sürdüren bu düşünce, 1970'lerden sonra daha fazla yandaş bulmaya başladı ve yeryüzünde yaşamın oluşması konusundaki dikkate değer varsayımlardan birine dönüştü.

Bilimsel literatürde "*Panspermia*" adıyla bilinen varsayım, en olumsuz koşullar altında bile varlıklarını sürdürebilen bazı bakteri türlerinin, üzerinde yaşadıkları kara parçası herhangi bir göksel çarpışma sonucu uzaya fırlatıldığında, birhücreli yaşam formunu bir başka gezegen ya da gökcismine taşıyabilmeleri olasılığı üzerine kurulu. Bu yüzyılın hemen başında yıldızlar arası toz tabakalarında bakteri benzeri materyalin izlerine rastlanması, galaksimizdeki karbon miktarının üçte birinden fazlasının organik toz parçacıkları biçiminde birbirine bağlandığı yolunda oldukça dikkat çekici veriler sunarken, astrobiyoloji çevrelerinde *Panspermia* yaklaşımının etkisi ve ağırlığını da artırmaya başladı.[153] Kısacası Mısır'da, Vedik Hindistan'da ya da Yakındoğu'da günümüzden en az üç bin beş yüz yıl eskiye dayanan yaşamın başlangıcıyla ilgili hipotezlerin, yirmi birinci yüzyılın astrobiyoloji alanındaki bazı çalışmalarda yinelenir hale geldiğini söyleyebiliriz.

---

152 **Julio Angel Fernandez**, "Comets: Nature, Dynamics, Origin and Their Cosmogonical Relevance", s: 315

153 **Janaki Wickramasinghe – Chandra Wickramasinghe – William Napier**, "Comets and the Origin of Life", s: 11-12

İnanç ve dogma

Yeryüzünde yaşamın başlangıcıyla ilgili modern bilimsel kuram ve araştırmalara yeniden dönmek üzere, kadim düşünce sistemlerinde yaptığımız yolculuğun sonuçlarını toparlamaya çalışarak devam edelim şimdi. Evrenin başlangıcıyla ilgili yorum ve tümevarımların en geç Bronz Çağı başlangıcından itibaren Eski Dünya'nın büyük bölümünde sistematik düşünce ekolleri biçimlendirdiğine ayrıntılı biçimde değinmiştik. Aralarındaki büyük fiziksel uzaklıklara rağmen günümüzden beş bin yıl önce tarih sahnesinde ağırlığını hissettiren merkezi sosyal yapılara ait kültürlerin hemen hepsinde, oldukça benzer ana motifler çıkıyordu karşımıza: İlksel deniz ya da kozmik okyanus; statik halde bekleyen potansiyel enerji ve döngüsel bir düzen içinde süregiden yıkım ve yaratım süreçleri gibi.

Aşağı yukarı aynı durumu, evrensel düzen oluştuktan sonra yaşamın ortaya çıkışı konusunda da görüyoruz. Evreni var eden o büyük enerji, "göksel sistem" biçimlendikten sonra aynı "dokunuşu" bu kez yeryüzüne uygulamış ve bitkilerden hayvanlara, nihayet insana dek yaşam formlarının ortaya çıkışına olanak sağlamıştı. Büyük oranda simgeler ve alegorilere yaslanan yaratılış mitleri ya da tapınak kültlerine ait ritüellerde bu süreç, ilahi güçlerin o birincil enerjiyi bir tür gönüllü fedakârlık ile aktarmaları biçiminde ele alınıyordu. Bir başka deyişle evrenin içinde var olan ya da dönüşerek etkin biçime geçen yaşam gücü, uzayın bir başka noktasından, bir tür "ilahi karar" uzantısında taşınarak getirilmiş ve yeryüzüne "aşılanmıştı".

Bu genel ve kapsayıcı açıklamanın dışında, kadim kültürlere ait kutsal metin ve anlatıların hiçbirinde, yaşamın genel karakteri ya da yapıtaşlarını açıklamaya yönelik bir çabayla karşılaşmıyoruz. Mitlerin biçimlendiği dönemde yeryüzünde varlığını sürdürür halde bulunan tüm yaratıkların, daha başlangıçta o günkü halleriyle tasarlandıkları izlenimini veren bir üslup, bütün kültürlerde birbirine benzer biçimde ağırlığını hissettiriyor. "Canlı"

ve "cansız" tanımlamalarını belirleyecek net kriterler yerine, yine simgeselliğe yaslanan bir "yaşam enerjisi" kavramı var yalnızca. Kimi zaman *Ankh* oluyor bu, kimi zaman *Kundalini*, kimi zaman da yaşayan varlıklar üzerine yerleştirilen "tanrısal imge" ya da amblem. Yaşamın varlığı, yine hemen tüm kadim kültürlerde "doğum" olayının aracılarını merkez alan bir sembolizme yaslanıyor: Anne olgusunu ve yaratımın oluştuğu rahimle ilgili çağrışımları, sürekli vurgulanan güçlü bir tema olarak hem tapınak betimlemelerinde hem de ritüel objelerinde sıkça görüyoruz.

Bununla birlikte, canlı varlıkların yapılarındaki en küçük ortak (benzer) birim olan "hücre" ya da "gen" kavramlarını akla getirecek çağrışımlar yok denecek kadar az. Tohum ile embriyo arasında bağlantı oldukça net bir biçimde kuruluyor; döllenme olgusu tüm canlı varlıkların çoğalma ve üremeleriyle ilgili olarak oldukça eski tarihlerden itibaren mitler ve kutsal metinlerde yer bulabiliyor; doğuma giden süreç içindeki gelişim ve dönüşüm ayrıntılı olarak ele alınıyor ama bunun ötesinde tapınak erbabının mikrokozmosla ilgili düşüncelerini ortaya koyacak ayrıntılı verilere rastlanmıyor genellikle. Böyle olması da son derece doğal; ellerindeki sınırlı, mütevazı avadanlıklarla karbon dünyasını fark etmelerini, aminoasit ve proteinleri anlamalarını beklemek biraz haksızlık olur. Var olan teknolojilerini olabilecek en verimli biçimde kullandıkları ve o sınırlı olanakların verdiği ipuçları üzerinden giderek optimum düşünce üretimini gerçekleştirdikleri konusunda kuşku duyabilir miyiz?

Bilgilenme ve evren kavrayışıyla ilgili kilit nokta da burada yatıyor zaten: Meraklı, ilgili, istekli ve sürekli sorgulamaya açık bir düşünce biçimi geliştirebilmek. Bildiğimiz en eski uygarlık merkezlerinden itibaren kadim toplumların dünyaya, evrene ve yaşamın niteliklerine bakışlarında, yakıtını bitmek bilmez bir meraktan alan, olabildiğince açık fikirli ve esnek bir yöntem buluyoruz. Teolojiler ya da inanç kültleri ilk ortaya çıktıkları an-

daki biçimiyle kalmıyor, zaman içinde sürekli olarak revizyona uğruyor ve değişiyorlar. Bunun en net ve güçlü örneklerine Mısır ve Hindistan'da rastlıyoruz: Yıllar ilerleyip tapınak kültlerindeki düşünce üretimi yeni bilgiler ya da bakış açılarıyla karşılaştıkça, metinler ve anlatılar da hissedilir bir değişim sürecinden geçiyor. Rig-Veda ile Upanişadlar ya da Mahabbarata arasındaki farklılıklar ve ayrıntı zenginliğindeki artış, Hindu düşünce dünyasında hem zamana hem de farklı kültürlerle tanışıklığa bağlı olarak inanç ve ritüel sisteminin sürekli evrimleştiğini gösteriyor. Benzeri biçimde Mısır'da ilk dönemin etkin başkenti Memphis'te egemen olan Ptah kültündeki evren anlayışının, ardılları olan Heliopolis ve Thebes ekolleriyle etkileşim içinde değiştiğini, bu değişimden kökü çok daha eskilere giden Khnum kültünün de payını aldığını görmek güç değil.

Bütün bunların ardında tek bir net faktör var: Hiçbir tapınak kültü kendi evren anlayışı ve inanç sistemini tek ve değişmez doğru olarak sabitleyip diğerlerini "sapkın" ilan etme gibi bir eğilime sahip değil. Tersine, farklı rahip gruplarının ya da öğretmenlerin buluşmalarından, metin ve ritüel değiş tokuşlarından çoğunlukla yeni ve daha ayrıntılı kozmogoniler doğuyor. Bir tek inanç biçimi ve kültürünün mutlak doğru (*orthodox*) ilan edilip dışında kalan tüm düşünce ve pratiklerin sapkınlık kabul edilmesi geleneğiyle dünya, Hıristiyanlık sonrası İbrahimî dinlerin yaşadığı parlayış ve büyümenin ardından tanışıyor.

Kitabın başlangıcından itibaren, tektanrılı dinler öncesindeki inanç sistemleri için "din" terimini kullanmamaya büyük özen gösterdim; çünkü bunun da oldukça kritik bir yanlış anlamalar zincirine kapı açtığını düşünüyorum. Bugün, yaklaşık bin beş yüz yıllık yoğun bir kültürel biçimlenmenin ardından bazı terimler günlük kullanımın içinde o denli kemikleşmiş durumda ki, kullanıldıkları ve yinelendikleri zaman şablon biçimindeki çağrışımları beraberinde getiriyor. "Din" kavramı, bunların içinde en belirgin olanı.

Bugün din dendiğinde çoğunlukla anlaşılan olgu, kurumsal bir yapı içinde kural ve ayrıntıları belirlenmiş; içinde yaşatıldığı sosyal oluşumun bireylerince izlenmesi ve uygulanması gereken; yaşam biçimi üzerinde derin etkilere sahip, kapsayıcı bir manevi düşünce ve ritüeller sistemi. Bu anlayışın uzantısında herhangi bir "dinin" kendi yapısı içinde temel ilkelerini içeren sistematik bir kutsal kitabın varlığı ve yaşamın bu kitap tarafından belirlenmiş ilkelere uygunluğunu denetleyecek, "manevi otoriteyi" elinde tutan bir ruhban sınıfının etkinliği akla geliyor doğrudan doğruya. Sosyal yapının içindeki her sınıf ve katmanı içine alacak, kitlesel ve yaygın bir inanç ve tapınım geleneği söz konusuymuş gibi düşünülüyor. Bu nedenle "din" kavramı, kendi içinde belli kurallara ve doğal olarak ideolojik biçimlenmelere sahip.

Oysa kadim dünyanın tapınak kültleri ve inanç sistemleri söz konusu olduğunda, bu tanım ve değişkenlere ait bazı unsurların yokluğu gibi bir sorunla karşı karşıya kalıyoruz. Her şeyden önce değişik yerel ya da merkezi tapınak kültleri, toplumun bütününü içine çeken mutlak ve yaygın bir inanç sistemini değil, belli bir rahip grubu ve ekolünün evren, dünya ve yaşam üzerine tümevarım ya da aforizmalarından oluşan, büyük oranda simgesel anlatımlara yaslanmış "düşünür gruplarını" bir araya getiriyor. Tek bir cilde sığdırılmış, her şeyin yanıtını içeren kutsal kitaplar değil, süreklilik içinde birbirine eklenen, gelişmeye açık bir heterojen metinler külliyatı söz konusu burada. Tapınımlar ve ritüeller, toplumun bütününe değil, seçilmişlere ve eğitilmişlere yönelik olarak düzenlenip sürdürülüyor. Çoğunluktan beklenense, gerektikçe ritüellere katılmak, saygı göstermek ve zaman içinde birer "tarım tahsildarı" haline gelen tapınaklara düzenli olarak ayni vergiyi ödeyip, gerektikçe işgücü sağlamak. Toplumun ruhani ilişkileri ve koruyuculuğu, "evrensel sırlara" sahip olduğu düşünülen bu güçlü ve nüfuzlu kurumlara ait. Yılın belirli günlerinde düzenlenen önemli festival ve şenlikler dışında, kitlesel katılımı gerektiren ayin ve ritüeller yok gibi bir şey.

Sınıfsal hegemonya sisteminin bir aracı haline dönüştükten sonra tapınak kültleri ikili bir nitelik sergilemeye başlıyorlar: Terazinin bir yanında, oluşturulan ve geliştirilmekte olan inanç sisteminin basit ve kolay anlaşılır alegorilerle toplumun bütününe sunulan *egzoter* biçimi; diğer yanındaysa yalnızca o kültün seçilmiş ve eğitimli rahip ya da öğretmenlerinin bilip anlayabileceği *ezoter* (*bâtını*) biçimi var. Egzoter yönüyle inanç sistemi, sınıfsal hegemonyayı olumlayıp meşru kılacak bir yer-gök bütünlüğü temasını iktidarı mutlaklaştırmak adına kitlelere benimsetmeye çalışırken, ezoter yönüyle de "içerideki" seçilmişlerin bilgi, düşünce ve araştırma etkinliklerini yoğun bir sembolizmle çevreleyerek, dikkatle korunan bir "okul" yapısını biçimlendiriyor. Bu yönüyle tapınaklar kadim dönemde manevi gereksinimleri karşılayacak inanç ve ritüel mekânları olmanın ötesinde, birer bilgi saklama, kayıt tutma ve düşünce üretme merkezi niteliğinde. Elbette aynı zamanda hegemonya sisteminin de tam merkezinde yer alıyor.

Bütün bu işleyiş, farklı yerel toplulukların, hatta "yabancı" halkların inanç ve düşünce sistemlerine de ("saygı gösterme"nin ötesinde) yoğun bir ilgi ve merakı birlikte getiriyor kadim uygarlıklarda. Eğitilmiş rahipler, "inisiyasyon" ve eğitilme sürecinin devamında, farklı kent ya da ülkelerdeki tapınaklara yollanıyor; bilgi ve kültürel farklılıklar sürekli olarak karşılıklı bir istek uzantısında incelenip, kültürel alışverişler gerçekleştiriliyor. Yazının ve bilgi saklama yönteminin yalnızca çok küçük bir seçilmiş azınlığa ait olduğu Bronz Çağı'nda, sözgelimi Mısır, Minos ve Mezopotamya bölgelerindeki tapınak kültleri arasında hızı hiç azalmayan bir "bilgi alışverişi" görüyoruz. Diğer dilleri, yazıları ve ritüel sistemlerini, onların oluşturduğu sembolizmi öğrenme ve anlamaya yönelik net bir istek ve ilgi söz konusu.

Bu alışverişler sırasında yerel kozmoloji ve kozmogonilerdeki paralellikler ya da farklılıklar inceleniyor, düşünce sistemleri yeni ayrıntı ya da simgelerle güçlendirilmeye çalışılıyor. Bu sürecin en tipik ve yoğun işlediği dönem, oldukça geç bir tarih

olarak niteleyebileceğimiz, Büyük İskender'in fetihleri sonrasındaki yoğun dinamizm. Hellenistik kültür Ege'den Anadolu'ya, İran'dan Hindistan'a ve Mezopotamya'dan Mısır'a dek uzanan bir coğrafyayı kontrol etmeye başladığında yapılan ilk iş, bu farklı bölgelerdeki yerel tapınak kültleri arasındaki yoğun bilgi alışverişini sağlamak olmuş.

Böyle bakıldığında eski Mezopotamya'da, Mısır'da ya da Anadolu'daki inanç ve düşünce kültlerini "din" olarak etiketlemek, geçmişte kalmış ve iki bin yıla yakın bir süredir unutulmaya terk edilmiş sistematik ekolleri yanlış algılama riskini içeriyor. Ne var ki kategorizasyon ve şablonlara eğilimli bir bakış açısının güçlü etkisiyle, bugün akademik yapıtlarda "Eski Mısır'da Din" gibi başlıklara rastlayabiliyoruz. Bir inanç sistemi ya da düşünce biçiminin, onun tam içinde yaşayan insanlara neler ifade ettiğini anlamadığımız sürece, doğru ve sağlıklı bir değerlendirme mümkün değil oysa. Bu yüzdendir ki Mezopotamya kültürünün yetkin uzmanlarından Leo Oppenheim, "kavramsal koşullanmaların yarattığı engeller nedeniyle oluşmuş anlayabilme sorunlarından" dem vurmak durumunda kalmıştı en ünlü yapıtlarından birinde. Oppenheim, yalnızca bölük pörçük arkeolojik bulguların üzerinden getirilecek önyargılı ve koşullanmış bakışların, söz konusu tapınak ve ritüellerin niteliği ve işlevini sağlıklı değerlendirmeye asla yetmeyeceğini, dolayısıyla bir "Mezopotamya dini"nden söz edilemeyeceğini vurgulamıştı.[154]

Sorunun merkezindeki teknik ayrıntıların dışında, temel kavramlarla ilgili algı yanılmaları ve sınıflama hataları da, kadim toplumlardaki inanç ve düşünce sistemlerini doğru değerlendirmeyi engelleyici faktörler olarak karşımıza çıkıyor. Söz konusu temel kavramların başında da hiç kuşkusuz "tanrı" ve "tanrısallık" ile bağlantılı tanımlamalar var. Herhangi bir kadim "dinsel" metnin merkezindeki tanrı ya da tanrılardan söz

154 Leo Oppenheim, "Ancient Mesopotamia", s: 171-172

edildiğinde ne anlıyoruz? Daha da önemlisi, söz konusu kavramları formatlanmış bir düşünce biçiminin süzgecinden geçirerek bize sunan akademik yapıtlar, zihnimizde ne gibi çağrışımlar oluşmasını sağlıyor?

Bu incelemede, daha ilk bölümden başlayarak bazı temel ilke ve kavramları bugün bizim literatürümüz ve terminolojimizde algılandığı biçimiyle değil, o ilke ve kavramları kendi çevresel koşulları içinde geliştiren binlerce yıl önceki kültlerin düşündüğü gibi değerlendirmeye çalıştım. On dokuzuncu yüzyıldan bu yana akademisyenlerin büyük çoğunluğunun değerlendirme ve analizleri, terimlerin belli bir kategorizasyon içinde, bugünün algılarıyla ele alınması eğilimini güçlendirmeye yönelik oldu. Neyse ki bu baskın eğilimin istisnalarına, geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artan oranda rastlamaya başladık.

İkonlar, simgeler, heykeller ve kabartmalar ya da tapınak duvarı betimlemeleri, Batı dünyasında yüzyıllar boyu egemen olan Hıristiyan dogmatizmi uzantısında "tanrısallığı temsil eden putlar" biçiminde algılandı ve kuşaklar boyunca da bu düşüncenin pekişmesi sağlandı. Herhangi bir tapınağın sunu bölümünde yer alan tanrı ya da tanrıça heykelciği, bu bakış açısına göre yalnızca "tapınım merkezi" niteliğindeki bir obje olarak değerlendirildi ki kadim inanç sistemlerine yönelik "putperestlik" nitelemesi bu eğilim sayesinde güçlenerek varlığını sürdürdü.

Aynı bakış açısı uzantısında, farklı tapınak sistemlerinin kullandığı ikon ve betimlemelerdeki figürler, "antropomorfik tanrılar" başlığı altında sınıflandı çoğunlukla. Yani sözgelimi bir Thebes tapınağındaki Amen heykeli, insan bedenli ve koç başlı düşsel bir ilahi güce vurgu yapıyor; dolayısıyla "tanrı" kavramı fiziksel olarak betimlenebilir nitelikte görülüyordu Eski Mısır'da. İnek figürüyle temsil edilen tanrıçalar, bu hayvanın "tapınım objesi" niteliği taşıması anlamına geliyor; Mezopotamya'daki insan bedenli ve kanatlı varlıkları betimleyen tapınak kabartmaları, o

bölgede binlerce yıl önce yaşamış insanların, tanrılarını bu basit fiziksel form içinde düşündüklerini gösteriyordu.

Benzeri biçimde, hemen her kadim kültürde karşımıza çıkan, gökcisimleriyle ilahi güçler arasında paralellik kurma ve eşleştirme geleneği, aynı bakış açısına göre "Güneş'e, aya ya da yıldızlara tapma" anlamına gelmekteydi. Fiziksel varlığa sahip cansız, doğal nesnelerin yanı sıra farklı hayvan ve bitki türlerine, kimi zaman insanla bağlantı da kurularak kutsallık yüklenmesi, doğru kavranamayan doğa yasaları karşısında duyulan hayranlık ve korkudan kaynaklanan bir "manevi alem" oluşturma çabasından başka bir şey değildi kısacası. *Manevi alem.* Acaba kadim uygarlıkların o ayrıcalıklı seçkinleri, yani tapınak kültlerinin rahip ve düşünürleri böyle bir kavrama sahip miydi ki? Daha doğrusu maddi evren ile "maneviyat" arasında sınırların net olarak çizildiği bir ayrım var mıydı zihinlerinde?

Bırakalım Bronz Çağı ve sonrasını, günümüzden yirmi bin yıl önceki insan topluluklarının oluştuğu dönemdeki atalarımızla bizim aramızda bile zekâ düzeyi ve kavrayış yeteneği açısından bir farklılık söz konusu değil. Yaklaşım ve düşünce biçimi üzerinde ortaya çıkan ayrılıkları genellikle "bilgi düzeyi" ya da "deneyim yetersizliği" ile açıklama eğilimine giriyor kimileri. Ancak bunu yaparken de bilgi kavramını aslında günümüzün yaşam biçimini doğrudan belirleyen teknoloji ile (eşit olmasa bile) özdeş algılayarak, farklı ve paralel açıklama ya da düşünme yöntemleri yerine, yine o bildiğimiz "çizgisel uygarlık" anlayışını yerleştiriyor. Üslup, yorum, düşünce biçimi ve simgecilik üzerinde biçimlenen ayrımlar, bir anda "dikey değerlendirme" ile başka bir boyuta taşınarak, "gelişmiş – az gelişmiş – ilkel" biçimindeki sınıflamalara kapı açıyor. Büyük oranda günümüz yaşam biçimiyle teknolojisinin sıkı sıkıya bağlılığının yarattığı bir zihinsel formatlanma, kadim toplumların evrene bakışındaki simgeciliği de ilkellik, bilgisizlik ve boş inanç kavramlarına endeksleme eğiliminde yani.

Hiçbir biçimde dikey sınıflama gereği duymayacak biçimde o formatlamanın etkisinden sıyrılarak kadim geleneklerin evren anlayışlarına bakıldığında ortaya çıkansa, yalnızca "farklı bir düşünce biçimi" üzerine kurulu, bizimkinin uzağında bir yorumlama sistemi. Doğruluk ya da yanlışlık gibi değerlendirmeleri bir yana bırakarak o düşünce biçimlerini anlamaya çalıştığımızda, farklılığın temel göstergelerinden birinin terminolojide ve o terminolojinin arkasına bir zamanlar yerleştirilmiş olan kapalı simgecilikte yer aldığını görüyoruz. *Tanrı* ve *tanrısallık* kavramları, belki de bunun en çarpıcı ve dikkate değer yanlarının altını çiziyor.

Evrenin oluşumu ve yaşamın ortaya çıkışıyla ilgili kadim düşünce geleneklerinin olabildiğince yalın bir panoramasını gözden geçirmeye çalıştık. Bunu yaparken de, aslında elimizde bulunan bilgi parçacıklarının yalnızca sınırlı metinler ya da sözlü gelenekle aktarılan anlatılardan ya da çözümlemesi tam olarak yapılamadığı için "din ve inanç" başlığı altında sınıflanmış ritüellerden ibaret olduğunu göz önünde bulundurduk. Böylesi sınırlı bilgilerle bile, günümüzden binlerce yıl önceki tapınak kültlerinin koruyup geliştirmeye çalıştığı bilgi ve düşünce birikimlerinin, doğrudan doğruya evreni ve yaşamı kavramaya yönelik çabalar biçiminde anlaşılması gerektiğini gösterecek kavram ve simgelerle sık sık karşılaştık. Bütün bunların ışığı altında, Mısır, Mezopotamya ya da Hint inanç kültlerindeki tapınak erbabının, "tanrı" olgusunu "insan ya da kompozit bir canlı formunda" düşünüp, onu simgeleyen ikon ve ritüel objelerine "tapınma" eğiliminde olduğunu söyleyebilir miyiz?

Gözümüzü açtığımızda kendimizi içinde bulup anlamaya çalıştığımız evren, bilinmesi ve kavranması hiç de kolay olmayan çok sayıda etkileyici güç ve süreçle beliriyor gözlerimizin önünde. Bunları inceleyebilmek, yorumlayabilmek, anlayabilmek için elimizde var olan tek avadanlıksa, sahip olduğumuz bilgi birikimi. Yirmi birinci yüzyılın koşulları içinde bizim için bu birikim, giderek baş döndürücü bir hıza ulaşan teknolojik gelişme-

lerin desteğiyle astrofizik, kozmoloji, biyokimya gibi alanlarda alabildiğine yoğunlaşmış durumda. Oysa neolitik ya da Bronz Çağı'ndaki toplumlarda bu olanaklar, bizle karşılaştırılamayacak kadar sınırlı ve yetersizdi. Avadanlıklarımız arasındaki nicel ve nitel farkları bir yana bıraktığımızda, geriye yalnızca esnek ve açık düşünebilme, sezgilere yaslanabilme ve gözlem ya da deneylerden sonuç çıkarıp yorum yapabilme yeteneğine dayalı temel ortak noktalar kalıyor.

Bu yönüyle baktığımızda, binlerce yıl öncesinin kült düşünürleriyle günümüzün bilim adamlarının yapmaya çalıştıkları şey, birbirine oldukça yakın: Evreni ve bizim bu görkemli yapı içindeki varlığımızı anlamaya ve açıklamaya çalışmak. Erken neolitikten bu yana sistematikleşmeye başlayan "tanrısallık" düşüncesini de bu doğrultuda ele almak gerekiyor. Açıkça belirtmek gerekirse, kadim metinlerdeki kişileştirilmiş tanrılarla ilgili "pop kültür" ayrıntılarını dışarıda tutarak baktığımızda, tanrı kavramına atfedilen nitelik ve o nitelikleri vurgulayan simgeciliğin, evrensel güçlere gönderme yaptığını görüyoruz yalnızca. Bu güçler hem aynı bütünün parçası ya da farklı görünümleri niteliği taşıyabiliyor, hem de kimi zaman evrendeki karşıtlıkları açıklamanın bir yolu olarak ele alınabiliyor.

Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Hint, Çin, Pers, Ege inanç sistemleri ve kutsal anlatıları içinde simgeleri olabildiğince nesnel biçimde değerlendirmeye çalıştığımızda, hemen hepsinde evrenin işleyiş düzenine ilişkin temel güçlere işaret edildiğini fark edebiliyoruz: Atmosferik hareketler, mevsimsel döngüler, göksel düzen, ışık ve ısı, tohum ve doğum, gel-git düzenleri, göksel çarpışmalar, karşıtlıklar ve bütünlükler, tapınaklarda merkezlenen düşünce üretim etkinliğinde "tanrı simgeselliği" ile anlatım buluyor. Mitlerde genellikle "insanlaştırılan" tanrısal figürlerle ilgili temel niteliklerin hemen hepsi, bizim bugün bambaşka bir terminoloji ve anlayış biçimi içinde (elbette daha yoğun bir bilgi ve deney birikimine dayanarak) dile getirdiğimiz evrensel ilke, güç ya da süreçlerin karşılığı olarak kullanılıyor kadim zamanlarda.

Ezoteri ve egzoteri

Bu yargıda bulunurken, o tapınakları merkez alarak biçimlenen ideolojilerin, içinde yer aldıkları toplumsal yapıda "hegemonya" unsurunun güçlü araçları haline geldiğini de gözden uzak tutmamamız gerek. Büyük oranda popülerleştirilmiş ve "egzoter" nitelikleriyle tapınak dışında kalan çoğunluğun yaşamına "inanç" vurgusu kullanılarak yerleştirilmiş egemen düşünce, tapınak erbabının bir iktidar bileşeni haline gelmesinin de doğal sonuçlarından biridir. Kabullenme, itaat ve "iman" gerektiren kutsallık sistemi ve ona bağlı ritüeller, rahiplerin bir hegemonya odağı olarak belirdikleri en erken dönemden itibaren, kozmoloji ve evren anlayışlarını da iktidarların hizmetine sunar. Bu durumda gerek yerel gerek merkezi kültlerin düşünce ve inanç sistemlerindeki tanrısal figürler, egzoter biçimiyle resmi ideolojinin onay araçları haline gelirler. Tıpkı Mısır'da tahta yeni çıkan genç kralın Horus, ölen eski kralınsa Osiris kimliğiyle bağdaştırılması ve iktidara göksel düzlemde onay getirilmesi gibi.

Bunun daha da harcıâlem biçimi, tapınak dış duvarlarındaki süsleme ve kabartmalarda olanca yapmacıklığıyla karşımıza çıkar: Bu resimlerde çoğunlukla dönemin kralının, tapınağın adandığı tanrı ya da tanrıçayla olan doğrudan yakınlığını hissettirmeye çalışan sahnelerle karşılaşırız: Karnak'ta Amen-Ra, II. Ramses'e sahip çıkar; Abydos'ta Hathor, I. Seti'yi emzirir; Dendera'da aynı tanrıça Ptolemy'nin sunularını kabul eder. Yapılan, karşılıklı ödünlere dayanan bir güç paylaşımı ve ittifaktan başka şey değildir temelde. Kral, kültün gücünü artıracak tapınağın inşasına "sponsor" olur; rahipler de bunun karşılığında onun iktidarına ilahi desteği onaylayacak gösterişi sağlarlar. Bunun ötesinde kült, kendi ezoter gelişimi ve paylaşımında büyük oranda serbesttir: Yalnızca seçilmiş inisiyelerin içinde yer alabildiği bir bilgilenme ve düşünme serbestisi.

İçe dönük ezoterik çalışmalarında tapınak erbabı için tek

bir "yol" ve ve bu yolda yürürken kullanılacak tek bir yöntem vardır. Bütün tümevarımlar, kayıt tutmalar, yorum ve değerlendirmeler, baştan beri incelemeye çalıştığımız iki temel konuyla ilgili açıklama getirmeye yöneliktir: Evren ve yaşam. Bu anlamda kadim dönemin inanç kültlerinin anlayışında maddi ve manevi evren gibi net bir ayrımın söz konusu olmadığını; metin ve ritüellere yansıyan kozmolojilerin tek bir "gerçekliğe ait" olarak değerlendirildiğini söyleyebiliriz. Bir başka deyişle, inanç ve bilgi, tapınaklarda birbirinden ayrı tutulmuyor; tek bir evren kavrayışının bileşenleri olarak görülüyordu. Varoluşsal sorulara getirdiği yanıtları simgeler kullanarak anlatmaya ve paylaşmaya çalışan, büyük ölçüde dışarıya kapalı bir sistem söz konusuydu burada ve ritüeller "tapınım" değil, "tefekkür" amacı taşıyordu.

Tektanrılılık ve "çoktanrılılık"

Kadim tapınak kültlerini değerlendirme biçimimizde bir başka sorun ve engel, biçimsel perspektiflere dayanarak sınıflama ve şablonlara sığdırma alışkanlığımızdan kaynaklanıyor ki, "tektanrılı – çoktanrılı" ayrımı da tam bu noktada karşımıza çıkıyor. Tarihçiler, sosyologlar ve ilahiyatçılar, bin beş yüz yılı aşkın bir süredir Batı dünyasında egemen inanç biçimi olarak varlığını sürdüren Judaizm kökenli dinleri, genel olarak aşkın (*transcendental*) ve evrensel bir tanrısallığa bağlı "tektanrılı" dinler olarak değerlendirirken, öncesinde yer alan düşünce ve inanç sistemlerinin tümünü aynı biçimselliğe bağlı olarak "çoktanrılı" etiketiyle sınıflıyor. Tıpkı "putperestlik" değerlendirmesi gibi, bu kategorizasyon da yalnızca tapınak simgeselliği, kutsal metinlerdeki anlatımlar ve ritüellerin yarattığı izlenimlere dayalı.

Karşınızdaki sistemde, birbirinden farklı güçlere sahip, kimi anlatılarda belli bir hiyerarşi içinde sunulan ve ritüellerde ayrı ayrı tanımlanan ilahi figürler var. Diğer bir deyişle, evrensel hükümranlığı olduğu kadar, maddi evren üzerindeki gücü de belli bir

düzen içinde paylaşmış, çok sayıda "tanrı". Her birine adanmış tapınaklar, ikonlar ve kült objeleri, düzenlenmiş ritüeller ve tüm bunların organizasyonunu üstlenen rahip grupları da dikkate alındığında, kimi zaman birbirleriyle çekişen (hatta savaşan) çoğul tanrısallığa yönelik bir inanç sistemi kendini hissettiriyor. Buna karşılık Judaizm ve sonrasındaki yaygın kurumsal dinlerde, evrenin de üzerinde tek bir yaratıcı tanrı söz konusu. Dıştan bakılarak yapılan bu sınıflama ve kategorizasyon, doğal olarak "tektanrılı ve çoktanrılı dinler" ayrımını terminolojide kemikleştiriyor.

Tapınak kültlerinin düşünce biçimlerini, terminolojilerini, kullandıkları simgeleri ve evren kavrayışlarını "içeriden" incelemeye ve değerlendirmeye çalışarak, daha farklı bir görüntüyle karşılaşmak mümkün müdür acaba? Gerçek ayrımın "tekil" ve "çoğul" ikilemine indirgenmiş bir *nicelikte* değil, evrene ve yaşama ilişkin düşünce biçiminde olduğunu hissettirecek ipuçları var mıdır?

Söz konusu inanç sistemlerinin hepsi, evrendeki yaratıcı ve düzenleyici gücü, tüm o heterojen yapısına karşın bir bütünlük içinde görürler. Yaratılışla ilgili en eski mitlerde karşımıza çıkan da budur aslında: Varoluş potansiyelini içinde barındıran tek bir "ana kucağı" ya da sıkça yinelenen adıyla *kozmik okyanus*. Eski Dünya'nın hemen tümünde, teolojilerin temeli olarak karşımıza çıkan bu kavramla ilgili olarak "başlangıcın anası" ya da "bütün tanrıları doğuran anne" nitelemesinin kullanılması rastlantı değildir. Kadim düşünce, *birlik* teması üzerinde yükselerek evrenin varoluşunu ve düzenini açıklamaya çalışır; yaratıcı gücü de ezeli ve ebedi olan tek bir potansiyel güce bağlar. Aynı tema görece geç dönemde Pythagoras ve Platon gibi düşünürler aracılığıyla Hellenistik dünyaya *Monad* (Birlik) adıyla taşınırken, "ilk varlık" ya da "varlıkların tümünün toplamı" gibi bir kavramla yüklenmiş; Gnostik düşünceye de evrendeki en yüce gücü vurgulamak amacıyla girmiştir. Gnostisizmde Monad, tüm tanrısal güçleri ya da elementleri kendi içinden yaratan ilksel varlıktır ki doğrudan doğruya Nun ya da Nammu'yu çağrıştırır.

Bu ilksel ve "Mutlak Bir" varlığın dışındaki tanrısal figürler, aslında "adı konamayan" ve tek bir niteliğe indirgenemeyen büyük gücün farklı görünümlerini (*manifestation*) oluştururlar ve bugünün dünyasında yaygın olarak kullanılan biçimiyle "tanrı" değillerdir; aynı bütüne ait, onun tarafından oluşturulan ve denetlenen evrensel güçleri vurgularlar. Yapacakları her eylem, evrensel düzen ve ilkelerin simgesi olan; Mısır'da Maat, Sümer'de Me, Hindistan'da Rta adıyla anıldığını gördüğümüz yasalarla sınırlıdır ki o yasaları kendi varlığında barındıran da, ilksel varlıktan yani Monad ya da Kozmik Okyanus'tan başka başka bir şey değildir. Bütün o çoktanrılı görünümün ardında, aslında evrenin farklı güç ve dinamiklerine gönderme yapan, temel olarak ilksel varlığa bağımlı ilahi figürlerle karşılaşırız.

Evrenin, yeryüzünün, hatta belli bir coğrafyadaki günlük yaşamın farklı yönleri ya da unsurları için başka bir tanrı ya da tanrıça adının kullanılması, çok sayıda etkene bağlanabilir elbette. Yerel kültlerin adlandırmaları bunlardan biridir ki bütünüyle aynı niteliklere ve simgeselliğe sahip Ninhursag, Hathor ya da Mami'de dil ve bölgeye bağlı adlandırmaların dışında dikkate değer bir farklılık yoktur. Tıpkı İştar, Astarte ve Eostre'de olduğu gibi. Bir diğer önemli etken, erken neolitikten itibaren Doğu Avrupa ve Anadolu başta olmak üzere Eski Dünya'nın çoğu bölgesinde tek ilahi güç olan Ana Tanrıça'nın yanına giderek artan sayıda eril tanrıların eklenmesine neden olan sosyolojik değişimdir ki bunun etkilerinden söz etmiştik. Fakat tüm bunların ötesinde, evrensel güçlerin çoğul görünümler ardında (ve üstelik farklı tapınımlarla) karşımıza çıkması, "tekilliğe indirgenemeyecek tanrısallık" düşüncesinden kaynaklanmaktadır kadim kültlerde. Hepsi aynı bütünlüğe ve aynı nihai yaratıcı güce ait olmakla birlikte farklı anlarda ve farklı koşullar ardında, başka görünümler alabilen ilahi güçler, tanrısallığı "tek bir adla anmamak" kaygısının sonuçlarından biri olarak da değerlendirilebilir.

Judaizm öncesi eski inanç ve düşünce sistemlerinin "çoğul-

luk" ile sınırlı bir nicelik kaygısını aşan anlamlara sahip olduğunu anlatabilmek için çoğunlukla başvurduğum dilbilimsel bir benzetme vardır: Birçok dilde nicelikleri ifade ederken tekillik ve çoğulluğun kullanımını belli koşullara bağlayan kurallar söz konusudur. Bu kural ya da yaklaşımlar uyarınca kimi nesneler yanlarına sayı sıfatı almadan söylenir ve bunlar genel olarak o dil içinde "sayılamayan isimler" (*uncountable nouns*) olarak adlandırılır. Sözgelimi İngilizce'de çay, şeker, tuz, pirinç gibi küçük taneli ya da yağ, su gibi net birimlere ayrılamayacak nesneler, bu tür "sayılamayanlar" arasındadır.

Fiziksel niteliklere dayalı bu ayrımın dışında, kavramsal ve tinsel unsurların adları da çoğunlukla sayılamayanlar kategorisinde değerlendirilir: Sevgi, güç, mutluluk, müzik gibi. Dilin kendi kuralları içinde "bir sevgi, iki sevgi, üç sevgi" ya da "bir mutluluk, iki mutluluk, üç mutluluk" gibi ifadeler hiçbir anlam ifade etmeyeceğinden, "yanlış" kabul edilir. Niceliğin, tekil – çoğul ayrımının dışında kalan, mutlak ve kapsayıcı kavramlardır bunlar; sayı sıfatları yanlarına getirilemez.

Kadim kültürlerdeki tanrısallık anlayışı da doğrudan doğruya evrensel yaratıcı güç ve onun farklı görünümlerine ait olduğundan, ne çoğulluğu söz konusudur, ne de tekilliği. Eğer herhangi bir biçimde birkaç bin yıl öncesine gidip tapınak rahipleriyle konuşma olanağımız olsaydı, büyük olasılıkla "tektanrıcılık" ve "çoktanrıcılık" terimleriyle ne demeye çalıştığımızı anlayamayacaklardı. Onlar kendilerini "çoktanrılı" olarak değerlendirmediler çünkü. "Tektanrılı" da demediler; bunun da bir anlamı yoktu onlar için. Sahip oldukları düşünce biçiminde tanrısallık, tekillik ya da çoğulluğun bağlam (*context*) olarak tümüyle dışındaydı.

Uzak geçmişimize ait kültürel mirasa ilişkin önyargı ve şablonların dışında düşünebilmeyi başardığımızda, o kültürlerin evrenin oluşumu ve yaşamın ortaya çıkışıyla ilgili yaklaşımları da daha farklı bir nitelik kazanıyor. Evreni tek bir "hammad-

de denizi" içinde, kendi bünyesinde var olan (ya da döngüsellik içinde ortaya çıkan) benzersiz bir enerjiyle biçimlenmiş; aynı enerjinin sağladığı dinamizmle sürekli gelişen bir düzen içine girmiş; nihayet yine o enerjinin "toprağa" dokunuşuyla yaşamı ortaya çıkarmış, sonsuz ve eşsiz bir güç olarak gördüklerini daha net anlıyoruz. Eski kozmogoni ve kozmolojiler, bilgi eksikliği ve boş inanca bağlı mistik fanteziler olmaktan bir anda çıkıp, sınırlı olanak ve koşulların zorlayıcılığına rağmen yoğun bir istek ve çabayla biçimlendirilmiş, sistemli evren anlayışlarına dönüşüyor. Bütün basitlikleri ve bazen insanı gülümseten çocuksu naifliklериyle birlikte, yüksek bir sezgisellik yardımıyla biçimlendirilmiş içten düşünce biçimleriyle karşılaşıyoruz.

2. Yaratılıştan evrime

Yaşamın ortaya çıkışı ve gelişimiyle ilgili modern bilimin günümüzde vardığı yeni kıyılar ve elde edilen bulgular ışığında ortaya çıkan güncel görünüm, elbette binlerce yıl içinde değişen ve derinleşen insan düşüncesinin birikimli toplamı üzerine kurulu. Bu nedenle de içeriğinde yer alan üst üste konmuş tuğlalar arasında, kısaca gözden geçirmeye çalıştığımız kadim toplumların düşünce gelenekleri de şu ya da bu biçimde rol oynuyor. Ancak o gelenekler ve evren anlayışlarının son bin beş yüz yıllık süre içinde ciddi kesintiler ve kopuşlar nedeniyle gölgede kaldıklarını ve insan düşüncesinin yüzyıllar süren bir dogmatik cenderenin içine sıkıştırılmaya çalışıldığını gözden uzak tutmamamız gerek. Bilimin, araştırmanın ve özgür düşüncenin, oldukça uzun bir süre boyunca iktidarın çekirdeğinde yer alan din kurumlarının baskısı altında tutulması ve kutsal kitaplarda yer alan "yaratılış" açıklaması dışında kalan tüm düşüncelerin baskı altına alınıp "sapkınlık" olarak nitelenmesi, evrenin ve yaşamın oluşumuna ilişkin bilgi birikimi ve düşünce derinliğinin ciddi biçimde kesintiye uğramasına yol açtı. Aydınlanma çağından bu yana söz konusu olumsuz etkenlerin gücü azalmaya başladıysa da, bin yılı

aşan bir dogmatik egemenliğin insan aklı ve düşüncesi üzerinde dolaşan gölgesi, yirmi birinci yüzyılda bile "Yaratılışçılık" (Creationism) ve "Akıllı Tasarım" (Intelligent Design) gibi eğilimler uzantısında hâlâ hissedilebiliyor.

Evrende, daha doğrusu yeryüzünde yaşamın oluşmasına yönelik bilgi birikimimiz, ana hatlarıyla üç bilimsel disiplinin birbirini tamamlayan ve destek veren, iç içe geçmiş çabalarına yaslanıyor. Biyoloji, jeoloji ve biyokimya alanında yürütülen zorlu ve zaman zaman kesintilere uğrayan çalışmaların elle tutulur sonuçlarıysa, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren billurlaşmaya başladı diyebiliriz. Elde edilen teknolojik gelişim ve zenginleşen avadanlıkların getirdiği katkılar, her şeyden önce "yaşamın ne olduğunu" ve onu biçimlendiren yapıtaşlarının niteliklerini giderek daha ayrıntılı olarak tanımamızı sağladı.

Eski geleneklerde yaşamın başlangıcının, yeryüzüne (toprağa) yapılan "tanrısal dokunuş" ve fedakârlık ile açıklandığına; ancak mitlerde simgeler ardına gizlenen bu yaklaşımın aslında tüm kadim düşüncelerde "temel ide" olarak karşımıza çıkan "evrensel enerjinin aktarımı" anlamına geldiğine değinmiştik. Daha geç dönemlerdeki Yunan düşüncesinde, bu sürecin evrenin işleyişi içinde kendiliğinden oluştuğu (*spontaneous generation*) ve sürekli yinelendiği görüşü ağırlık kazanmaya başladı. Kadim inanç sistemlerinin gelenekleri ve evren anlayışlarından yola çıkarak kapsayıcı bir senteze ulaşmaya çalışan ünlü düşünür Aristo, İÖ dördüncü yüzyılda bu görüşün en güçlü temsilcilerinden biriydi.

Aslında Aristo'nun yaptığı, kendisinden iki yüzyıl önce aynı yaklaşımı biçimlendirmeye çalışan Miletli düşünürlerin tez ve düşüncelerini geliştirmekten ibaretti. İÖ altıncı yüzyılda Anaximenes, evrenin oluşum dönemlerinde toprak ve suyun karışımına güneş ışınlarının sıcaklığı eklendiğinde ortaya çıkan dönüşümün, sırasıyla bitkileri, hayvanları ve insanları ortaya çıkaran temel

yapı taşı niteliği taşıdığını düşünüyordu. Hocası ve yakın dostu olan bir başka Miletli filozof Anaximander'e göre de yaşam "ıslak toprak" üzerine güneşin yaptığı etkiyle ortaya çıkmış ve ilk yaşam formları uzun değişim süreçlerinden geçerek bugünkü görünümlerine ulaşmışlardı. Her iki tez de "evrim" düşüncesinin prototipini, kadim kültlerin düşünce geleneklerinden yola çıkarak oldukça erken bir dönemde gündeme getirmişlerdi diyebiliriz.

Solunumun en temel yaşam göstergesi olduğu düşüncesinden yola çıkan Aristo'ya göre, tüm yaşayan varlıkların içindeki temel unsurlardan biri "hava"ydı ve bedenlerde dolaştıkça, bir tür "ruh" niteliğiyle yaşamı besliyordu:

"Yeryüzünde hayvanlar ve bitkiler sıvı içinde oluşurlar, çünkü dünyada bol miktarda su vardır, suyun içinde hava vardır ve hava, yaşamsal ısıyı içerir; dolayısıyla bir anlamda tüm varlıklar ruhla doludur. Bu nedenle hava ve yaşamsal ısı, herhangi bir maddeye ilişik hale geldiğinde yaşam hızla biçimlenir."[155]

Aristo, Milet okulunca yaşamı oluşturduğu düşünülen toprak, su ve ısıya hava unsurunu da ekleyerek, uygun koşullar ve bileşimin gerçekleştiği noktada canlı varlıkların da kendiliklerinden ortaya çıkacakları tezini savunuyordu. Hayvan türlerinin tarihsel gelişimini incelediği çalışmasındaysa, günlük gözlemlerden yola çıkarak "kimi sinek ve böceklerin herhangi bir doğum sürecine gerek kalmaksızın" uygun doğal ortam belirdiğinde kendiliğinden oluştuklarını ileri sürmüştü.[156] Bununla birlikte Aristo, eşeyli üreme sürecine bağlı olarak türlerin değişim gösterdiği yolundaki eski düşünceyi geliştirmeye de çalışmıştı yapıtlarında. Hayvan türlerini fiziksel özellikleri, hareket biçimleri ve beslenme alışkanlıkları gibi kriterler ışığında ana gruplara ayırarak, farklılıkları ve değişimlerini ele almıştı.

Klasik Yunan düşüncesinde güçlü bir etkiye sahip olan

155 **Aristotle**, "On the Generation of Animals", s: 90
156 **Aristotle**, "History of Animals", s: 115

"kendiliğinden oluşum" yaklaşımı, yeryüzünde yaşamın başlangıcına ilişkin ilk sistematik yaklaşımlardan biri niteliğindeydi ve oldukça uzun bir süre varlığını korudu. Hıristiyanlığın Batı'da, İslam'ın da Doğu'da yaşadığı otoriter egemenlik sırasında Anaximenes ve Aristo gibi düşünürlerin tezleri uykuya yatmak ya da "yeraltına çekilmek" durumunda kaldı; çünkü evrenin ve yaşamın tümüyle tek bir ilahi üstün gücün iradesiyle yaratıldığı inancının baskın olduğu bir ortamda "kendiliğinden oluşum" tezleri, doğrudan doğruya tehlikeli bir "sapkınlık" olarak görülüyordu. Bununla birlikte söz konusu tezleri belli bir filtreden geçirip Hıristiyan dünyasına uyarlama çabalarına da zaman zaman rastlandı. Sözgelimi Hippo'lu Augustine, Tanrı'nın yaratımından sonra canlıların üreme ve çoğalmaya devam etmelerini, "kendiliğinden oluşum" yaklaşımıyla uyumlu görüyordu.[157] Ancak Augustine'in saygınlığı ne denli büyük olursa olsun, bu görüşler dinsel otoritenin gözünde son derece tehlikeli ve sakıncalıydı.

Aydınlanma sonrasındaki sosyopolitik değişimlerin sağladığı yeni koşullarla dinsel baskılar ortadan kalkmaya başladığında, Aristo'dan kalma düşünceler yeniden canlandı ve yeryüzünde yaşamın kendiliğinden oluştuğu yaklaşımı, "Deist varoluş" eğilimiyle buluştu. Buna göre Büyük Yaratıcı evrensel düzeni oluşturmuş ve yeryüzündeki koşulları belirlemiş, yaşam da bu "verili koşullar altında" kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Tanrısal irade fikrinden tümüyle vazgeçmemekle birlikte bu yaklaşım, Yaratıcı'yı "doğrudan müdahil" olmaktan çıkarıp, ezeli bir "tasarımcı ve gözlemci" konumuna yerleştiriyordu.

Yaşam ve "kendiliğindenlik"

Yaşamın kendiliğindenliğine ilişkin tezler, Eski Yunan'dan itibaren ağırlıklı olarak "organik maddelerin çürüme süreci" sı-

157 Bkz. **Augustine of Hippo**, "The Literal Meaning of Genesis", Book 1, Chapter 19

rasında yapılan gözlemlere dayanmaktaydı: Bozulmakta olan bir et parçası üzerinde kurtlar, çürümeye başlayan bir bitki artığı üzerinde sinek larvaları ortaya çıkıyor ve bu değişim, "kendiliğinden oluşum"un göstergesi olarak değerlendiriliyordu. On altıncı yüzyıldan itibaren sıklaşan ve giderek daha titiz koşullar altında sürdürülen deneyler, çürüme ve bozulma sürecinde havanın oynadığı rolü netleştirmeye başladı.

1745'te John Needham, bir kap içinde kaynattığı et suyunu, kaynama işlemi bittikten sonra başka bir kavanoza aktarmayı ve ağzını sıkıca kapamayı denedi. Böylelikle, kaynama süreci öncesinde karışımın içinde canlı oluşumlar barınma olasılığını dikkate alıyor ve yüksek ısıyla onların varlığına son verdiğini düşünüyordu. Soğuma süreci sonrasında kavanozun içindeki et suyunda oluşan mikrobik bulutsular kuşkuları ortadan kaldırıyor gibiydi. İşlem öncesinde kabın içine girebilmiş canlılar varsa da kaynama sırasında ölmüş olmalıydılar; o halde daha sonra ortaya çıkan bulutlar, "kendiliğinden oluşum" tezlerini kanıtlamaktaydı.

Aynı deney on sekizinci yüzyıl sonlarında İtalyan biyolog Lazzaro Spallanzani tarafından yinelendi; ancak bu kez kaynatılan et suyunun bulunduğu kaplardan hava boşaltıldı. Soğuma süreci sonrasında hiçbir organizmaya rastlanmaması deney sonuçlarını ilginç hale getiriyordu ama bir başka soruyu da tartışma masasına koyuyordu: Kendiliğinden oluşumun gerekli unsuru olarak görülen "hava", bu deney sırasında tümüyle dışta bırakılmıştı. Acaba elde edilen sonuçlar, Aristo'dan beri süregelen varsayımların yanlışlığını mı gösteriyordu, yoksa kendiliğinden oluşum sürecinde hava faktörünün kilit rol oynadığına mı dikkat çekiyordu?

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca sürdürülen çalışmalar, havanın oynadığı rolün sanılanın çok dışında olduğunu ortaya koydu. Mikroskop kullanılarak yinelenen deneylerde, çürüme ve bozulma sürecinin sorumlusunun, deney öncesi ya da

sonrasında havada zaten var olan mikro organizmalar olduğuna ilişkin işaretler beliriyordu artık yavaş yavaş. Nihayet 1859 yılında Louis Pasteur'ün son derece dikkatle ve sabırla yaptığı bir dizi deney tartışmaya son noktayı koydu: Kaynatılan organik kalıntının üzerinde "oluştuğu" düşünülen mikro yaşam formları, çürüme ve bozulma süreci sırasında havadan taşınan mikroskobik canlılardan başka bir şey değildi. Yani "kendiliğinden oluşum" diye bir şey yoktu; zaten var olan canlılar çürüyen organizmanın üzerine yoğunlaşıyordu.

Yüzyıllar boyu şu ya da bu biçimde geçerliliği kabul edilen bir varsayımın net ve kesin biçimde ortadan kalkması, çalışmaların "yaşamın temel bileşenleri" üzerinde yoğunlaşması sonucunu doğuracak; gitgide gelişen mikroskopların yardımıyla bu yapıtaşları derinlemesine incelenmeye başlayacaktı. Yeniden yanıtlanması gereken soruysa, oldukça net ve yalındı: "Yaşam nedir? Canlı ile cansız varlıkları birbirinden nasıl ayırırız?"

Son derece basit ve sıradan görünmesine rağmen, bunun yakın zamana dek çok da kolay yanıtlamayan bir soru olduğunu belirtmek gerekiyor. Yapılan en genel tanımlarda "büyüyen, çoğalan ve çevresindeki değişimlere tepki veren" varlıklar, canlı olarak niteleniyor. Ancak bu sınırlar içinde ve bu kriterler gözetilerek bakıldığında, yanılgıya düşmek de gayet kolay. Bu saydıklarımızı, sözgelimi bazı kristaller de gerçekleştirebiliyor ama canlı değiller. Demek ki tanımı biraz daha geliştirmek ve kesin ayrıma olanak verecek hale getirmek gerekiyor.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında genetik biliminin kurucuları arasında yer alan İngiliz biyolog John Burden Sanderson Haldane, bir hücrede ne kadar atom varsa, bir insanda da o sayıda canlı hücre bulunduğuna işaret ettikten sonra, "Canlı ile cansız madde arasındaki çizgi, atomla hücre arasında bir yerdedir," demişti.[158]

158 Peter D. Ward - Donald Brownlee, "Rare Earth: Why Complex Life is Uncommon in the Universe?", s: 56

Demek ki Aydınlanma sonrasındaki bilim adamlarının yaşamı anlayabilmek için, ilkin onun temel yapıtaşı olan hücreyi tanımaları gerekiyordu ki daha 1665 yılında Robert Hook, o günün şartlarında geliştirilen ilk mikroskopları kullanarak mantar ve bitkilerdeki hücrelerin varlığını saptamayı başarmıştı zaten. Fakat bütün canlı varlıkların hücrelerden oluştuğu yolundaki genel teori, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında ancak kesin biçimini alabildi. Bir başka deyişle Pasteur "kendiliğinden oluşum" varsayımının yanlışlığını kanıtladığında, hücre yapısı daha yeni yeni incelenmeye başlıyordu. 1855'te Rudolf Virchow, hücre bölünmesinin yeni hücreleri oluşturan tek mekanizma olduğunu ortaya koyduğunda, yaşamın bu temel bloklarını oluşturan küçük parçacıkları daha yakından tanıma yolunda adımlar atılıyordu artık.

Hücreden DNA'ya

1931'de elektron mikroskobunun geliştirilmesiyle hücrenin daha önce görülemeyen ayrıntıları rahatça incelenebilir hale geldi; 1953'teyse James Watson ve Francis Crick, çekirdeğin en temel parçalarından olan DNA'nın ikili sarmal yapısıyla ilgili bulgularını duyurdular. Şimdi geriye yalnızca o eski soruya yanıt bulmak kalıyordu: "Yeryüzünde ilk canlı hücreler ne zaman ve nasıl oluştu?"

Yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, dünyadaki canlı türlerinin geçirdiği değişim ve gelişimin yanı sıra, yaşamın temel yapıtaşlarına ilişkin bilgi birikimi de baş döndürücü bir hızla artmaya başlamıştı. DNA'nın ve hücre çekirdeğinin niteliğini daha iyi anlamamızı sağlayan bulgular, canlıların üreme-çoğalma ve kalıtım süreçlerine olduğu kadar, yaşamın temel niteliklerine ve doğasına da büyük oranda ışık tuttu. Dahası, birhücreli mikro organizmalarla ilgili araştırmaların sonuçları, yeryüzünde yaşamın başlangıcına yönelik teori ve tezlerin önünde yeni ufuklar açtı.

Bugün, biyologların *Evrensel Yaşam Ağacı* adını verdikleri canlı varlıklar soy dizinine ilişkin bilgilerimiz, birhücreli yaşam formlarının daha önce düşünülenden çok daha fazla önem taşıdığını gösteriyor. Bu doğrultudaki verilerin en çarpıcılarını kısaca sıralamak gerekirse:

1. Bitkiler ve hayvanlar en iyi bilinen canlı türleri olmasına rağmen, aslında yirmiden fazla evrimsel daldan yalnızca ikisini oluştururlar.

2. Evrensel Yaşam Ağacı, çok büyük oranda mikroskobik canlılardan oluşur. Yirmiden fazla dalın yalnızca üçü (bitkiler, mantarlar ve hayvanlar) mikroskop olmaksızın görülebilecek forma sahiptir.

3. Bugün yeryüzünde var olan her organizma, üç büyük gruptan birine aittir: (1) *Eucarya*, yani içinde kromozomların kese benzeri bir çekirdekte toplandığı organizmalar, (2) *Archaea*, yani hücresinde çekirdek bulunmayanlar ve (3) Bakteriler.

4. Eucarya grubundakiler, bakterilerden çok Archaea'lara yakındır ve bugünkü yaşamın son ortak atası (Evrensel Yaşam Ağacı'nın kökü) bakterilerle Archaea arasında bir noktada yer alır.[159]

Daha net olarak söylemek gerekirse, kulağa pek sevimli gelmese de hepimizin ortak atası, ilahi güçlerce topraktan yoğrularak biçim verilen, gözle görülebilir fiziksel bedenlere sahip canlılar değil, yeryüzünde en kalabalık grubu oluşturan birhücreli yaşam formları. Çıplak gözle onların farkına bile varamıyoruz, varlıklarını hissetmiyoruz ama çevremiz yoğun olarak onlarla kaplı. Bu durum günümüzden milyarlarca yıl önce de böyleydi, bugün de böyle.

159 J. William Schopf, "Cradle of Life: The Discovery of Earth's Earliest Fossils", s: 106

Belki tam bu noktada biyolojinin alanından biraz uzaklaşmak ve yeryüzünde yaşamın ilk kez ne zaman ortaya çıktığına ilişkin jeoloji ve astrofiziğin sınırlarına adım atmakta yarar var. Bunu yapmak için de işe, dünyanın yaşından başlamak gerekiyor.

Bir önceki bölümde Piskopos James Ussher'ın "yaratılış", yani her şeyin başlangıç anı için günümüzden altı bin yıl önceki bir tarihi saptadığından söz etmiş; oysa evrenin gerçek yaşının, bu sürenin neredeyse iki buçuk milyon katı olduğuna değinmiştik. Evren yaklaşık 14 milyar yıl önce oluşmaya başladıysa, onun içindeki sayısız galaksilerden birinin kenarındaki yıldız sisteminde biçimlenen dünyamız kaç yaşında peki? Bu soruya getirilecek net yanıt, yeryüzünde yaşamın başlangıcına ilişkin hesaplamaların da ilk adımını oluşturduğu için kritik önem taşıyor.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Henri Becquerel tarafından radyoaktivitenin bulunuşu, yerkabuğu üzerindeki oluşumların yaşlarını saptama konusunda devrim yarattı denebilir. Fizik çevrelerinde büyük heyecan yaratan bu buluş, uranyum, radyum ve polonyum gibi kimi elementlerin ışınımlar yayarak atom numarasını değiştirdiğini; yani bozunarak bir başka elemente dönüştüğünü ortaya koyuyordu. Daha da çarpıcısı, bu bozunum süreci belli bir zaman aralığına yayılarak gerçekleşmekteydi ki bu da *ölçülebilirliği* beraberinde getiriyordu. Radyoaktif bozunumun katlanarak hızlandığı saptandıktan sonra, Ernest Rutherford bu ölçülebilir sürecin bir tür "jeolojik saat" olarak kullanılabileceği düşüncesini ortaya attı. Böylelikle, uygun kaya parçaları üzerinde yapılacak ölçüm ve incelemelerle bozunum süresi hesaplanarak, kayanın yaşını belirlemek mümkün olabilecekti.

Dünya kaç yaşında?

Bilim dünyası, Rutherford'un düşüncesini yaşama geçirmekte oldukça hızlı ve istekli davrandı. 1911 yılında genç İngiliz jeolog Arthur Holmes, kaya örnekleri üzerinde çalışarak ilk hesaplamalarını gerçekleştirdiğinde henüz 21 yaşındaydı. On altı yıl süren uzun bir inceleme döneminden sonra da, elinde dünyanın yaşını hesaplamaya yetecek kadar veri bulunduğunu düşünerek, elde ettiği sonuçları açıkladı: Hesaplarına göre gezegenimiz 1.6 milyar ile 3 milyar yıl arası bir geçmişe sahipti. Aynı yıl Rutherford, kendi bağımsız çalışmalarıyla bu süreyi 3.4 milyar yıl olarak hesapladı. Yirminci yüzyılın ilk yarısı boyunca sürekli düzeltilerek yinelenen hesaplamalar sonucunda, 1950'lerde Claire Patterson tarafından belirlenip bugün hâlâ kabul gören yaklaşık değere ulaşıldı: Dünyanın yaşı, 4.5 ile 4.6 milyar yıl arasındaydı. (70 milyon yıllık yanılma payıyla, 4.55×10^9 yıl.)[160]

Gezegenin ne kadar zaman önce oluştuğu belirlendikten sonra, ikinci ve bizi asıl ilgilendiren soru alıyor sırayı: Yeryüzünde yaşam ne kadar zaman sonra başladı? Bu, üzerinde tartışma ve anlaşmazlıkların sürdüğü bir konu olmakla birlikte çoğu bilim adamı, 600 milyon yıl kadar sonra dünyanın yaşamı destekleyebilecek koşullara sahip olmaya başladığı görüşünde.[161] Her şeyden önce söz konusu dönemden itibaren yüzey soğumuş ve ısı yüz derecenin altına inmişti ki, yaşam ancak bu değere ulaşılmasından sonra ortaya çıkabilirdi. Oksijen, hidrojen ve yaşamın temel elementleri arasında yer alan karbon, bu sıcaklığın üzerinde yalnızca gaz olarak var olabilir, yine yaşamın birincil önem taşıyan gerekliliklerinden su, yüz dereceden itibaren buharlaşmış olurdu.

Eğer oluştuktan 600 milyon yıl sonra yaşam ortaya çıkmaya başladıysa bu, günümüzden yaklaşık dört milyar yıl öncesine

160 **Simon J. Knell – Cherry L. E. Lewis,** "The Age of the Earth", s: 10
161 **Michael J. Benton,** "History of Life – A Very Short Introduction", s: 20

işaret eder. Ancak bu noktada da bir başka sorun çıkıyor bilim adamlarının karşısına: Ayın yüzeyindeki kraterler incelenerek yapılan hesaplamalar tam o dönemlerde, yani dört milyar yıl önce gezegenimize birkaç büyük asteroidin çarptığını ortaya koyuyor.[162] Bu nedenle, eğer gerçekten yaşam ortaya çıkmış olsa bile bu büyük çarpışmalar sırasında tümüyle yok edilmiş olurdu. Böylesi bir trajedinin gerçekleşip gerçekleşmediğini bilemiyoruz. Eldeki verilerle söyleyebildiğimiz tek şey, soğumanın sürmesiyle yerkabuğunun sertleştiği; ağır metal bileşenler iç kısımdaki erimiş katmana batarken, silikon gibi daha hafif elementlerin yüzeyde kaldığı ve soğumanın belli bir evresinde, yaklaşık 3.8 milyar yıl önce, Dünya'nın yüzeyinde artık yeteri miktarda buz ve suyun ortaya çıktığı.

1996 yılında jeolog ve oşinograf Stephen Mojzsis'in Nature dergisinde yayımlanan açıklamasında, günümüzden 3.85 milyar yıl önceye ait kayalarda C-12 ve C-13 izotoplarına rastlandığı; bu bulgunun da söz konusu dönemde fotosentezin başladığına, dolayısıyla bitkisel yaşamın ortaya çıktığına işaret ettiği belirtiliyordu. Mojzsis, on bir yıl sonra yayımladığı bir başka makalesinde de, biyokimyasal süreçlerin merkezinde yer alan önemli elementlerden sülfür izotoplarına, Batı Avustralya ve Grönland'da incelenen 3.8 milyar yıl önceye ait kaya katmanlarında rastlandığına değinecekti.[163] Yani daha erken ortaya çıkıp, dört milyar yıl önce herhangi bir asteroid çarpmasıyla yok edilmiş olsa bile, söz konusu olaydan yaklaşık 150 milyon yıl sonra gezegenimizde yaşamın bir kez daha sıfırdan başladığı anlamına geliyordu bu.

Yaşamın formülü: C-H-O-N

Mojzsis'in araştırma raporları ve tezlerine meslektaşlarından

162 Michael J. Benton, a.g.e., s: 21

163 Stephen Mojzsis, "Sulphur on the Early Earth", *Developments on the Precambrian Geology Vol. 15*, s: 35

itirazlar gelse de sunmuş olduğu veriler, kayıtlarda bugün "yeryüzü üzerinde yaşamın ilk izleri" konusundaki kanıtlar arasında değerlendiriliyor hâlâ. Bir başka deyişle, oluşumundan yaklaşık yedi yüz milyon yıl sonra Dünya, ilk canlı formlarına ev sahipliği yapmaya başlamıştı. Peki "teknik olarak" yaşam dediğimiz şey neydi ve ilk ortaya çıkan canlılar (farklı bir ifadeyle "hepimizin ortak ataları") nasıl bir yapıya sahiptiler?

Bildiğimiz maddi evren, *element* adı verilen aynı cins atomlardan oluşmuş 118 farklı maddeyi içeriyor. Bunlardan 92 tanesi doğada saf halde bulunurken, 26'sı da laboratuvar koşullarında yapay yolla elde ediliyorlar. Yaşamı oluşturan organik bileşiklerse, bu geniş grup içindeki dört temel elementi içeriyor yalnızca: karbon, hidrojen, oksijen ve nitrojen. Bunlar, evrende en bol bulunan beş temel maddeden dördü durumunda. (Beşincisi olan helyum, reaksiyona girmeyen bir yapıda olduğu için dikkate alınmıyor.) Bilim adamları söz konusu elementlerin kimyasal simgelerinden yola çıkarak, C-H-O-N şifresini kullanıyorlar yaşam için.[164] Bugün yeryüzünde yaşayan tüm canlıların yüzde 99.9'unu da CHON oluşturuyor.

Bu elementler, periyodik tabloda kütlesi en az ve atom numarası en düşük olanlar. Aynı zamanda birbirleriyle çok kolay reaksiyona girerek karmaşık organik molekülleri kolayca oluşturabiliyorlar. Canlı hücrelerde kimyasal enerjinin taşıyıcısı ATP'nin (*Adenozin Trifosfat*) yapısında yer alıp son derece kritik bir rol oynayan fosfor ve temel aminoasitlerde bulunan sülfürün de eklenmesiyle CHON-PS biçimini alan kısaltma, "yaşam" dediğimiz olgunun "kimyasal kodu" durumunda. Çiçek ve ağaçlardan insanlara, sürüngenlerden balıklara ve bakterilere dek son derece büyük bir çeşitlilik oluşturan canlı varlıklar ailesi, sonuç olarak bünyelerindeki bu altı temel elementten oluşuyor

164 J. William Schopf, age., s: 107

ki bu da hepsinin tek bir ortak atası olduğunu gösteriyor.[165]

CHON-PS tarafından oluşturulan üç düzine kadar temel organik molekül, deyiş yerindeyse "yaşamın inşa taşları" niteliği taşımakta. *Monomer* (*tekparçalı*) adı verilen bu birincil moleküllerin birçoğu bağlı bir zincir halinde bir araya gelerek protein, karbonhidrat ve nükleik asit gibi, hücre yapısında büyük önem taşıyan *Polimer*'leri (*çokparçalı*) oluşturuyor. Kısacası hücre zarından çekirdeğe ve "yaşamın ikili sarmalı"na dek canlıları biçimlendiren her şey, CHON-PS içeren moleküllerin ürünü.

Bu durumda, yeryüzünde yaşamın ortaya çıkış sürecindeki başlangıç anını, CHON-PS içeren monomerlerin oluşmasıyla bağdaştırabiliriz. Günümüzde olduğu gibi, yaşamın ilk ortaya çıktığı dönemde de dört temel elementin (CHON) evrende en bol bulunan maddeler olduğunu bilmemiz, düğümü çözmemizi sağlamıyor elbette. Hâlâ yanıt bulunması gereken birkaç soru var: Birincisi, söz konusu elementler nasıl monomerleri oluşturdular? İkincisi, bu minik yapıtaşları nasıl olup da protein ve nükleik asit gibi büyük polimerleri biçimlendirmek üzere bir araya geldiler? Nihayet üçüncüsü de, metabolizma ve hücre nasıl ortaya çıktı?

Aşağı yukarı yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bilim dünyası, bu sorulara tutarlı ve güvenilir yanıtlar getirecek kapsamlı açıklamalar üretmeye ve bunları laboratuvar ortamında test etmeye çalıştı. Yaşamın başlangıcına ilişkin ilk modellerden biri, Rus biyokimyacı Alexander Oparin ve yukarıda andığımız İngiliz biyolog Haldane'in ayrı ayrı yürütütükleri çalışmalar sonucu biçimlenen "biyokimyasal model"di. Buna göre, Dünya'nın ilk oluşum evreleri sırasında bazı temel gaz elementler atmosfer içinde birbirleriyle reaksiyona girerek basit organik kimyasal oluşumları ortaya çıkarmışlar; süreç içinde bunlar bir araya gelerek daha karmaşık ve büyük molekülleri meydana getirmişlerdi.

165 **J. William Schopf,** age., s: 108

Bu biyokimyasal gelişimler sırasında söz konusu organik parçalar, farklı maddeleri içine çekip özümleyerek onların enerjisini kullanmaya başlamış; nihayet büyümeye ve bölünerek çoğalmaya elverecek bir yapı edinmişlerdi.[166] Geliştiren bilim adamlarının adlarından yola çıkarak "Oparin-Haldane Modeli" olarak anılan bu biyokimyasal açıklama geçen yüzyılın ortalarına dek sınanamadı.

Miller deneyinden "RNA Dünyası"na

Bu alandaki ilk dikkate değer çalışma, 1953 yılında Chicago Üniversitesi'nde görev yapan iki Amerikalı biyolog, Stanley Miller ve Harold Urey tarafından geliştirilen bir dizi kapsamlı deneyi içeriyor. Oparin-Haldane modelinin gerçekliğini sınamak için öncelikle yapılması gerekenin "Dünya'nın ilk evrelerindeki fiziksel koşullara yakın" bir ortamın sağlanması olduğu gerçeğinden yola çıkan Miller ve Urey, laboratuvar koşullarında buna olanak verecek basit bir düzenek yarattılar. Deneyde, birbirine bağlı, yalıtılmış cam tüplerden birinin içinde hidrojen, amonyak (NH_3) ve metan (CH_4) gibi temel gazlar, diğerindeyse ortama buhar sağlamak üzere ısıtılan su kullanıldı. Belli bir derecenin üzerinde ısındıktan sonra buhara dönüşen su, borular aracılığıyla gazların bulunduğu kaba geçiyor; bu aşamada da şimşek ve yıldırımların etkisini canlandırmak üzere, ortama elektrotlar aracılığıyla "kıvılcım" sağlayacak elektrik enerjisi veriliyordu. Ardından, yine borularla sisteme bağlı soğutucular kullanılarak buhar suya dönüştürülüyor ve "okyanusların ilkel koşullarını" içerdiği düşünülen bu sudan alınan örnekler mikroskop altında inceleniyordu.

İki bilim adamının bir hafta boyunca aralıksız sürdürdükleri bu testler sonucunda, kapta bulunan gazların bileşimindeki

166 Michael J. Benton, age., s: 24

karbonun yüzde 10-15 arası bir bölümünün organik bileşenlere dönüştüğü saptandı. Bu miktar içinde yüzde ikilik bir bölümüyse, yaşam için kritik önem taşıyan aminoasitler oluşturmaktaydı. Deneyde ayrıca şeker ve nükleik asit oluşturan monomerler de elde edilmişti. Bir başka deyişle, hücre ve çekirdeğinde yer alan yaşamsal unsurlara ait yapı bloklarının, Dünya'nın oluşum evrelerinde bir dizi kimyasal süreç sonucu ortaya çıkmış olabileceği düşüncesi ciddi biçimde güçleniyordu bu deneyle birlikte. Günümüzden dört milyar yıl önce yaşanan güçlü yanardağ patlamalarının atmosfere kattığı karbon ağırlıklı gazlar ve yüksek ısı nedeniyle buharlaşan su, aynı dönemlerde yaşanan şiddetli yıldırım ve şimşeklerin sağladığı enerjinin etkisiyle, yaşamın ilk temel bileşenlerini ortaya çıkarmış olabilirdi.

Miller-Urey deneyi, biyoloji ve biyokimya alanında çalışan bilim adamlarının önünde yeni ve heyecan verici ufuklar açmıştı ama gerek laboratuvar koşullarının gerçeğe uygunluğu, gerek deneyde kullanılan gazların miktar ve oranlarının dünyanın ilksel koşullarını temsil edebilecek nitelikte olup olmadığı, destek ve itirazları içeren tartışmalar arasında sürekli sorgulanacaktı.

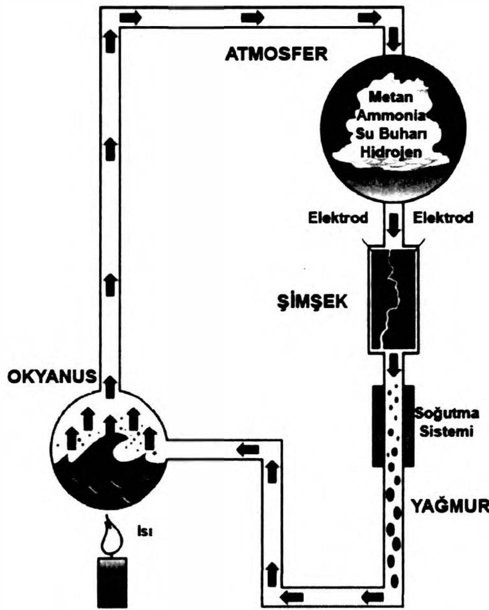
Ancak bu önemli çalışma bir tek noktaya dikkatleri toplamak için yeterliydi: Dünyanın ilk oluşum aşamalarında metan ve amonyum, atmosfer içinde 1950'lerde varsayıldığı kadar yüksek oranda bulunmasa bile, bolluğu kuşku götürmeyen karbon dioksit ve nitrojen de aynı sonucu doğuracak kimyasal süreçlerle yaşamın temel bileşenlerini kendi içinden oluşturma potansiyeline sahipti.[167]

Elbette söz konusu sonuçlar doğrudan doğruya canlı varlıkların ilk örneklerinin oluşmasıyla ilgili bir kanıt içermiyordu ama doğal bir organik süreç içinde hücreyi oluşturabilecek yapı blok-

---

167 Paul F. Lurquin – Linda Stone, "Evolution and Religious Creation Myths", s: 117

larının dünyanın ilkel koşulları içinde biçimlenebileceğini ortaya koymuştu ki bu kadarı bile "devrim" niteliğinde sayılabilirdi.

Miller - Urey deneyinin basit şeması

Deneyin sansasyonel sonuçları popüler medyaya dek uzanan yankılar yarattı ve 1953 Mayıs'ında bu konuda bir Gallup araştırması bile yapıldı. Ankete katılanlara "Bir deney tüpü içinde yaşam yaratmak mümkün müdür?" diye sorulmuş ve bunların yalnızca yüzde dokuzu "evet" yanıtını vermişti ki[168] Amerikan toplumunda bugün bile önemli bir çoğunluğun dinsel açıklamaları nasıl sorgusuzca kabullendiği göz önüne alındığında, bu çok da şaşırtıcı değil.

1960'larda bir başka bilim adamı, Sidney Walter Fox, daha karmaşık koşullara elverecek bir laboratuvar ortamı sağlayarak aynı deneyi daha ileri noktalara vardırmaya çalıştı. Florida Eya-

168 **J. William Schopf,** age., s: 127

let Üniversitesi bünyesindeki Oşinografi Enstitüsü'nün yöneticisi olan Fox, yaşamın temel yapıtaşları olan organik parçacıkların rasgele bir düzen içinde ve belirli fiziksel koşulların etkisi altında "yaşam birimleri" oluşturup oluşturamayacağını sorguluyordu bu çarpıcı deneyiyle. Kısaca su içine yerleştirilmiş organik moleküllerden oluşan, deyiş yerindeyse bir tür "biyokimyasal çorba" içinde doğal koşullara bağlı olarak yaşanan kendiliğinden süreçleri yinelemeye çalışan bilim adamı, sonuçta birhücreli canlılar elde etmeyi başardı. Bu "ön hücreler" (*protocell*) büyüyüp gelişiyor, bölünerek de çoğalabiliyordu ama yaşam süreleri oldukça kısaydı.[169] Buna karşın Fox'un çalışması, Oparin-Haldane modeli ve onu destekleyen Miller-Urey deneyine ciddi biçimde katkıda bulunmuş; Dünya'nın ilk evrelerindeki koşullar içinde canlı organizmaların doğal etkenlerin katkısıyla ortaya çıkabileceği görüşünü güçlendirmişti.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca biyolog ve biyokimyacılar, yeryüzünde yaşamın ortaya çıkışına ilişkin model ve açıklama arayışlarını sürdürdüler; bu eğilim yeni yüzyılla birlikte daha da hızlandı. Oparin – Haldane modeli bilim çevrelerinde kabul görmekle birlikte, söz konusu alternatif açıklamalar yaşamın başlangıcına ilişkin teori birikimini daha da zenginleştirme olanağı sağladı. 2001 yılında Londra Üniversitesi'nden Euan Nisbet ve Stanford Üniversitesi'nden Norman Sleep'in sundukları tez, yeryüzündeki tüm canlıların atasının, olağanüstü sıcak koşullarda bile varlığını sürdürebilen "hipertermofil" adlı basit birhücreli organizma olduğunu ileri sürüyordu. "Hidrotermal Model" olarak adlandırılan Nisbet ve Sleep'in yaklaşımına göre bağımsız aminoasitlerden DNA'nın oluşumuna uzanan süreç, etkin volkanların katkıda bulunduğu sıcak sularda gerçekleşmişti.[170]

Dikkate değer bir başka alternatif model, Yale Üniversitesi'nden Sidney Altman ve Colorado Üniversitesi'nden Thomas

169 **Michael J. Benton**, age., s: 25
170 **Michael J. Benton**, age., s: 25

Cech tarafından geliştirilen "RNA Dünyası" (RNA World) yaklaşımına yaslanıyor. İki bilim adamına da 1989 yılında Nobel Kimya Ödülü'nü getiren bu açıklamada, hücre çekirdeğinin önemli bileşenlerinden ribonükleik asitin (RNA) enzimlere benzer bir davranış sergileyerek ilk birhücreli canlıları oluşturduğu tezi ileri sürülmekte. Aslında modelin çıkış noktasını ilk kez 1968'de Francis Crick'in "RNA'nın hem bir gen hem de bir enzim davranışına sahip olduğu ve bu nedenle yaşamın öncüsü sayılabileceği" yolundaki argümanları oluşturmuş, "RNA Dünyası" terimi de bu düşünce üzerinde çalışan Walter Gilbert tarafından kullanılmıştı. Altman ve Cech, "hücresel mesajı" iletirken gereksiz kısımları ayıklayıp "editörlük" yapan bir tür RNA'yı keşfettiklerinde, model ayakları üzerinde durmaya başladı.

RNA, uzun zincirler halinde biçimlenen nükleotid adlı parçalar tarafından oluşturulan ve kalıtımsal bilgiyi kodlayarak ileten birincil öneme sahip birkaç makro molekülden biri. Hücrenin gelişimini ve varlığını sürdürmesini sağlayan protein sentezi işlemi, "Mesajcı RNA" (mRNA) tarafından aktarılan komut ve bilgi aracılığıyla yürütülüyor. Bazı RNA molekülleri hücrede biyolojik reaksiyonları hızlandırmak, gen bilgisini denetlemek ya da hücresel uyaranlara yanıt vermek gibi kritik işlevleri üstleniyorlar. "Transfer RNA'sı" (tRNA) denen moleküller aminoasitleri protein sentezinin yapıldığı *ribozom*'a iletirken, "Ribozomal RNA" da (rRNA) bu aminoasitleri bir araya getirerek proteinleri oluşturuyor.

Enzimlerse genel olarak hücredeki kimyasal etkinliği hızlandıran özel protein molekülleri. Sözünü ettiğimiz araştırmada Altman ve Cech tarafından varlığı fark edilen RNA örnekleri, aynı zamanda birer enzim gibi çalışan ve protein sentezi işlemi için gerekli bilgiyi ayıklayıp düzenleyebilen bir davranış biçimi sergiliyorlardı. "RNA Enzimi" ya da *Ribozim* olarak adlandırılan bu unsurlar, "kopyalama" işlevinin ilk dönemlerdeki aracılığını

üstlenerek, kendini çoğaltabilen canlı hücrenin ortaya çıkışını sağlamışlardı bu modele göre.[171]

"RNA Dünyası" yaklaşımı, yaşamın ortaya çıkmasında belirleyici rol oynayan bu kritik RNA moleküllerini oluşturan temel yapı taşlarının, Oparin-Holdane modelinde belirtilen ve Miller-Urey deneyiyle büyük oranda doğrulanan süreç sırasında biçimlendiği varsayımına yaslanmakta. Yani bir anlamda farklı ya da alternatif olmaktan çok, paralel ve birleştirici bir model görünümü sergiliyor. Sözü edilen çıplak RNA moleküllerinin ilk oluşum evresindeki koşullar altında ortaya çıktığı; bunların büyük bir kısmının kısa sürede yok olduğu ama geriye kalan az sayıda örneğin kendilerini kopyalamaya ve çoğaltmaya başlayıp giderek egemen yaşam formu haline geldiği yolundaki genel varsayımıyla, yirmi birinci yüzyılın en çok rağbet gören modellerinden biri olduğu söylenebilir.

"RNA Dünyası"nın birçok yönü laboratuvarda sınanmış olmakla birlikte, henüz tam olarak doğrulanamaması nedeniyle "varsayımsal" olma durumunu koruyor. Bu doğrulamayı yapmak da fiziksel olarak pek olanaklı değil; çünkü yaşamın gelişimine yönelik model ve teorilerin olgusal kanıtları ancak yerkabuğu üzerindeki fosilleşmiş parçalarda bulunabiliyor ki Dünya'nın o denli erken evrelerine ilişkin bir fosil kaydına rastlama olasılığı yok gibi bir şey. Eğer "RNA Dünyası" olarak adlandırılabilecek kritik bir evre yaşandıysa, elimizde bulunan en eski fosillerin de öncesine giden dönemlerde gerçekleşmiş olmalı. Yeryüzünde bulunup kayıtlara geçmiş en eski fosillerse, son derece basit mikroskobik varlıklara ait ve yaklaşık 3.5 milyar yıl öncesine işaret ettikleri düşünülüyor – tabii bunca eskiye dayanan kalıntılardaki yanılgı paylarını ve sonuçların tartışmaya açık olduğunu gözden uzak tutmamak gerek.[172]

---

171 Pekka Teerikorpi *et al*, "The Evolving Universe and the Origin of Life", s: 413

172 Michael J. Benton, age., s: 28

Her durumda, varlıkları üzerine tezler geliştirilen ilk yaşam yapı bloklarının, yeryüzünün o ilk aşamalarındaki ürkütücü, hatta deyiş yerindeyse "cehennem gibi" koşullarda ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Senaryonun tamamı, "kendi kendine pişen" bir yemek tarifini andırıyor: Gerekli malzemelerin tümünü ham halleriyle ve birbirinden ayrı biçimde barındıran, bilim adamlarının "kozmik çorba" olarak nitelediği garip bir karışım var ortada. Fiziksel koşullar sürekli olarak değişiyor; eriyen metaller soğurken havaya çeşitli gazlar karışıyor; bir süre sonra buna buz ve su kütleleri ekleniyor; derken patlayan yanardağlar bir yandan atmosferde sera etkisi yaparken bir yandan da su kütlelerinin ısınıp kaynama noktasına gelmesine yol açıyor.

Pişirilmek üzere olan yemeğin adı "yaşam"; içeriğinde yer alan her şey de yeryüzünde hazır bulunuyor o anda. Geriye tek bir kritik adım kalmış gibi: O malzemenin bir araya gelmesini sağlayacak nihai bir "dokunuş"; daha farklı bir ifadeyle "yemeğin pişmesini" başlatacak büyük bir *enerji aktarımı.*

Görüldüğü gibi hikâye oldukça tanıdık. Yaşamın oluşması için gerekli her türlü bileşeni barındıran "toprak" (*Earth*), yine yaşamın temel bileşenlerinden su ile buluşuyor ve bu karışıma "tanrısal imge", farklı güçlerin ortaklaşa dokunuşları (yaşam enerjisinin aktarımı) sonucunda yerleştiriliyor. Bu dokunuş kimi zaman bilinçli ve organize bir çaba, kimi zamansa "ilahi özveri" olarak dillendirilmişti eski düşünce sistemlerinde. Mısır'da bu hikâyeleri kimi zaman Ptah, kimi zaman Khnum, Atum ya da Amen'le ilgili olarak gördük; Sümer'de Nammu, Ninmah ve Enki'nin yaratım destanlarında çıktı karşımıza; Babil'de aynı işlem Marduk'un, Anadolu'da Kybele'nin, İran'da da Mithra'nın kanı ya da parçalarıyla tamamlanan yaşamın yaratılışı mitlerine aktarıldı. İster *Panspermia* aracılığıyla dış uzaydan taşınıp yeryüzüyle buluşan meteor parçaları olsun, ister Dünya atmosferinde gerçekleşen devasa boyutlardaki şimşek ve yıldırımlar, isterse de yeryüzünü radikal biçimde etkileyen güçlü güneş fırtınaları; geze-

genimizde yaşamı oluşturan "ilahi dokunuş", evrenin kendi dinamiği içindeki enerji aktarımlarından başka bir şey değildi aslında.

İnanç sistemlerinin üzerindeki mistik ambalajı kazıdığımızda, altında yatan düşünce biçiminin "başlangıcı açıklama" çabasından başka bir şey olmadığına değinmiştik. Beş bin yıl ve daha hatta çok daha öncesine ait düşünce merkezlerinin sakinleri elbette monomerlerden, polimerlerden, aminoasit ve proteinlerden, nükleik asitlerden ve hücre bölünmesinden habersizdi ama dogmatiklikten uzak kalabilmeyi başardıkları ölçüde geliştirebildikleri açık ve esnek düşünce biçimleri güçlü sezgilerle buluştuğunda, "evrenin ve yaşamın anafikri" de kültürleri içinde yavaş yavaş biçimlenebiliyor; bu anafikir yoğun bir simgesellikle kodlanarak kimi kutsal metinlerinden temel ritüellerine dek taşınabiliyordu. Bilgi birikimleri ve evren anlayışları sonuna dek gelişmeye açıktı ve sürekli olarak yenilenip elden geçirilebiliyordu. Bunu özellikle Mısır, Yakındoğu ve Mezopotamya'daki tapınak kültlerinin binyıllar içinde giderek derin ve karmaşık hale gelen düşünce geleneklerini incelediğimizde rahatlıkla fark edebiliyoruz. Bu nedenle de ele aldığımız çoğu kadim kültür için, bugün anladığımız biçimiyle "din" değil, denetlenemeyen büyük güçlere karşı duydukları, korkuyla karışık saygıya bağlı bir "evrensel inanç" söz konusuydu.

Bugün bilim dünyası henüz o "kritik dokunuşun" niteliğini tam olarak çözebilmiş değil ama biyoloji, astrofizik, biyokimya, jeoloji, mikrobiyoloji ve oşinografi alanlarında yoğun paslaşmalarla yaşanan (*multidisciplinary*) araştırma ve çalışmalar, yolun oldukça dikkate değer bir bölümünün aşıldığını gösteriyor. Her şeyden önce, yukarıda kısaca değinmeye çalıştığım model ve tezler kimi laboratuvar testleriyle doğrulanıp çalışmalar ivme kazandıkça, evrenin yaşamı oluşturma potansiyelini her zaman içinde barındırdığı da netleşiyor iyice. Üstelik en azından son çeyrek yüzyıl içinde aşılan mesafeler ve elde edilen yeni bulgular dikkate alındığında yaşamın yalnızca gezegenimizde değil, evrenin herhangi bir

yerinde, herhangi bir zamanda ortaya çıkmış ya da çıkabilecek olduğu gerçeğiyle de yüz yüze gelmeye başlıyoruz.

Dünya, evren içinde elbette son derece "ender" koşullara ve niteliklere sahip bir gezegen – ama yaşamı ortaya çıkaracak koşullara sahip olma anlamında "eşsiz" değil. Burada canlıların oluşumuna olanak veren koşulların ayrıntılarıyla ilgili bilgilerimiz arttıkça, "dünya dışı yaşam" üzerine varsayımlarla da daha çok yakınlaşıyoruz. Sürekli olarak duyurusu yapılan yeni araştırma ve bulgularsa, evrende "yaşam arama" ile ilgili bakış açımızı hatırı sayılır biçimde geliştirmiş durumda.

Bunlar içinde en çarpıcısı, bu kitabın son kontrollerinin yapıldığı Aralık 2010'da gelen NASA duyurusuydu ki, şu sözünü ettiğimiz CHON-SP formülünü ciddi biçimde sarsacak yeni veriler içeriyordu: California'daki Mono Gölü'nde araştırmalar yapan astrobiyolog Felisa Wolfe-Simon, enerji için fosfor yerine, benzeri atom yapısına sahip ama zehir içeren arsenik kullanarak gelişimini sürdüren bakteriler bulmuştu! Bugüne dek hayal bile edemediğimiz "garip" koşullar içinde yaşamın ortaya çıkabileceğini gösteren bu bulgu, evrenin başka yerlerinde yaşam bulma beklentilerini de ciddi biçimde genişletmekteydi.[173]

Miller-Urey deneyinde ortaya çıkan aminoasitlerden bazılarına (tam olarak, deneyde ortaya çıkan yedi örnekten beşine) ait izler, 1969'da Avustralya yakınlarına, Murchison'a düşen bir göktaşında bulundu. Bu meteorit, Mars ile Jüpiter arasındaki asteroid kuşağında yer alan küçük bir gezegenimsi gökcisminden geliyordu araştırmalara göre. Aynı biyolojik görüntülü monomerler bu gökcisminde de bulunmaktaydı.[174] Acaba kendi Güneş sistemimiz içinden, hem de oldukça yakınlardan yola çıkmış bir "kargo" aracılığıyla gerçekleşen bir *Panspermia* olayıyla mı karşı

173 Bkz."Microbe finds Arsenic tasty, redefines life", The New York Times, December 2, 2010
174 J. William Schopf, age., s: 132

karşıyaydık? Uzay programlarının çerçevesi genişleyip göksel taramalar derinleştirildikçe, benzeri sorulara kapı açacak bulgular da giderek artmaya başladı. Jüpiter ve Satürn'ü saran hidrojence zengin gaz bulutlarında, Satürn'ün en büyük uydusu Titan'da ve 1997'de yakın geçişini yapan Hale-Bopp kuyrukluyıldızında, biyolojik olmayan organik moleküllere sıkça rastlandı. Bugün artık organik bileşenlerin evrende bol miktarda bulunduğunu biliyoruz. "Yıldızlararası toz" olarak adlandırılan devasa bulutun içinde bugüne dek seksen beş tanesi saptandı.[175]

"Kanıtlar oldukça açık," diyor William Schopf, "Organik monomerler evrende yaygın biçimde bulunuyor. Güneş sistemimizin erken aşamalarında oldukça fazlaydı ve henüz yaşam barındırmayan dünyamızda da mevcuttu; biyolojik olmayan organik sentezle biçimlendi ve çarpan kuyrukluyıldızlar ya da gezegenler arası kalıntılar aracılığıyla buraya taşındı."[176]

Gezegenin ilk sakinleri

İster asteroid ya da göktaşı aracılığıyla evrenin başka noktalarından taşınıp gelmiş, isterse yeryüzünün dört milyar yıl önceki ilksel koşulları içinde gezegenimizde oluşmuş olsun, ortaya çıkan ilk yaşam formları son derece basit mikro organizmalardan ibaretti ve oldukça uzun zaman da böyle kaldı. İncelenen fosil örnekleri, yeryüzündeki ilk canlıların *prokaryot* adı verilen ve yapılarında bir çekirdeği barındırmayan, ilkel bakteriler olduğunu gösteriyor. Bu ilk evrelerde Dünya'nın atmosferi oksijenden yoksundu ve yaşam ilk kez bu oksijensiz evrede oluştu. Ancak aradan bir milyar yıla yakın bir zaman geçtikten sonra atmosferde oksijen oranı günümüzdekinin yüzde bir ile ikisi arasında bir değere yükseldi ki jeologlar bunu, "Büyük Oksi-

175 J. William Schopf, age., s: 133
176 J. William Schopf, age., s: 134

jenleme Olayı" (*Great Oxygenation Event*) adıyla anıyorlar.[177] Daha gelişmiş, çekirdeğe sahip yeni yaşam formları, yani *eukaryotlar*, ancak biyosferin ciddi biçimde değiştiği bu aşamadan sonra ortaya çıkmaya başladı.

Sözünü ettiğimiz evrelerde Dünya'nın atmosferinin günümüzdekinden çok daha farklı olduğunun altını çizmemiz gerek. Oksijenin yokluğu sırasında, metan gazı giderek yükselen oranlar içinde atmosfere yayılmaya başladı. Solunum yapmayan (*anaerobic*) ilkel birhücreli canlılarca üretilen metan, bugünkünden yaklaşık bin beş yüz kat fazlaydı ve bu durum Dünya çevresinde büyük bir sera etkisi yarattı. Söz konusu koşulların günümüzden 2.4 milyar yıl öncesine dek sürdüğü düşünülüyor.

Metan oranı arttıkça, hidrojen atomları atmosferden dışarı transfer edilmiş ve oksijenle birleşip su (H_2O) oluşturabilecek yeterli düzeyde serbest hidrojen kalmamıştı. Bu gelişme oksijen fazlasının atmosferde serbest bir gaz olarak yaygınlaşması sonucunu doğurdu ki söz konusu oksijen artışı da yeryüzündeki yaşamın gelişimini önemli oranda etkiledi. Oluşan yeni koşullardan yararlanarak gelişen, solunum merkezli (*aerobic*) yeni canlı türleri ortaya çıkmaya başladı. Diğer yandan oksijen, uzun bir sürecin sonunda atmosferin üst tabakalarında ozon katmanı yarattı ve bu da morötesi radyasyonu süzme işlevi gördü.[178]

Solunumun olmadığı oksijensiz evrelerin ilkel yaşam formu olan prokaryotların evrimi sürdükçe, yeni bir biyolojik mekanizma da hızla biçimlenmeye başlamıştı: Fotosentez. Canlı hücrelerden bazılarının güneş ışığındaki enerjiyi metabolizmalarının gereksinimlerinde kullanmaları anlamına gelen fotosentez, oldukça uzun bir süre boyunca solunumsuz canlılar tarafından hücre enerjisi için kullanıldı. Atmosferde sözünü ettiğimiz dönüşüm ortaya çıktıktan sonra da bu biyolojik mekanizma, solunum

177 Michael J. Benton, age., s: 39
178 Michael J. Benton, age., s: 40-41

yapan canlıların metabolizmalarında "oksijenik fotosentez" adı verilen yeni bir biçim aldı. (İlginç bir biçimde, bu yeni fotosentez türünü kullanan canlılardan biri, *cyanobacteria* adlı birhücreli, günümüzde de varlığını sürdürüyor. Yapılan analizlerde en az üç milyar yıl öncesine ait fosil tabakalarında bulunan mikro organizmaların, günümüzdeki cyanobacteria kolonileriyle tıpa tıp aynı olduğu saptandı.[179])

Fotosentezin, yaşamın giderek karmaşıklaşması ve çeşitlenmeye başlaması sürecindeki rolünün bir hayli etkili olduğunu söyleyebiliriz. Eukaryotların ortaya çıkıp gelişmesiyle birlikte, daha karmaşık yaşam formları ve nihayet çokhücreliler de gezegenimizde ilk kez boy göstermeye başladı. İlk dönemlerin prokaryotları henüz oldukça basit yapıda ve son derece küçük boyutlara sahip canlılardı. Bir fikir vermek için, yaşamın başlangıcından itibaren geçen ilk 2.5 milyar yıl boyunca yeryüzünde var olan canlıların en büyüğünün bir milimetreden daha küçük olduğunu belirtmek yeterli olacaktır. İlk eukaryotların boyutlarıysa 40 milimetre ile 200 milimetre arasında değişiyordu ve çokhücreli yaşam çeşitlendikçe, organizmaların boyutları da belirgin biçimde büyümeye başladı.[180]

Peki çokhücrelilik nasıl ortaya çıkmıştı? Doğanın yasaları, herhangi bir zorlayıcı gereklilik olmadığı taktirde bu tür köklü değişim ve dönüşümlerin gerçekleşmeyeceğini öğretiyor bize. Birhücreli ilk canlılar için de aynı durum söz konusuydu: Kimi zaman hücre bölünmesi sırasında bir araya gelip uzun iplikçikler oluşturan, kimi zaman da (sözgelimi besin kaynakları sınırlı olduğunda) toplanarak koloniler halinde dolaşan birhücreliler, koşullar zorladıkça yan yana gelmeye başladılar. Bu süreç içinde topluluktaki hücreler farklı görevler üstlenip "işbölümü" yapmaya, oluşan iplikçiklerin belli bölümleri de, aynı bütüne ait farklı organlar gibi davranmaya başladı.Yine doğa yasalarının

179 **Paul F. Lurquin – Linda Stone**, age., s: 148
180 **Richard John Huggett**, "The Natural History of the Earth", s: 135

gösterdiği üzere, birlikte duran hücrelerin hareket yeteneği artıyor, besin bulma olanakları çoğalıyor ve boyutları büyüdükçe kendini savunması da kolaylaşıyordu. Avantajların net biçimde ortaya çıkması, buna uygun davranmayı başaran hücre topluluklarının "birlikte hareket eden tek bir organizma" oluşturmaya yönelmeleri sonucunu doğurdu. Fakat çok hücreliliğin gelişip karmaşıklaşmasını sağlayan etkenlerin başında, doğanın en güçlü dürtülerinden biri geliyordu: Seks.

Evrimin ilk büyük sürprizi: Seks

Gerek prokaryotlar gerek onlara göre çok daha gelişmiş bir yapıya sahip olan eukaryotlar, yeryüzündeki yaşamın önemli bir bölümünde çoğalma ve üremelerini "eşeysiz" olarak sürdürdüler. Bir başka deyişle cinsiyet farklılaşması ve seks, canlılar dünyasında yaklaşık 2.5 milyar yıl boyunca görülmedi. Çoğalma ve üreme, beslenip gelişerek belli bir büyüklüğe ulaşan hücrenin, kendi bünyesinden iki farklı birim yaratmak üzere bölünmesiyle gerçekleşiyordu yalnızca. Bu bölünme sırasında hücre çekirdeğinde bulunan DNA da ikiye ayrılıyor ve iki yeni hücre tarafından paylaşılıyordu. Dolayısıyla üreme, tıpatıp aynı kopyaları yaratmayı sağlayan bir tür "klonlama" işlemi gibiydi.

Eukaryotların gelişiminin belli bir evresinde hücre yapılarında farklılaşmanın ortaya çıktığı ve bu dönüşümün bazı türlerde iki farklı cinsiyetin gelişimini hazırladığı düşünülüyor. Net bir bulgu olmamakla birlikte eldeki fosil örnekleri ve laboratuvar analizlerinden çıkan sonuç, cinsiyet ayrımının günümüzden yaklaşık 1.2 milyar yıl önce başladığı yönünde. Eşeysiz üremedeki doğrudan bölünmeden farklı olarak, eşeyli üremede ilkin *mayoz bölünme* adı verilen bir süreç sonucu kromozom çiftleri ikiye ayrılıyor, ardından da "erkek" hücrelerde sperm, "dişi" hücrelerdeyse yumurta olarak adlandırılan "birleşme hücreleri" (*gamet*) oluşturuluyor. İkinci aşama olan "döllenme"deyse, bu iki fark-

lı genetik materyal, yeni bir örnek oluşturmak üzere birleşiyor. Erkek ve dişi, sahip oldukları kromozomların yarısıyla katkıda bulundukları bu işlem sonucunda, bir anlamda yeni bir "genetik bileşim" yaratıyorlar. Yani eşeyli üreme sonucunda ortaya çıkan şey bir "klon" değil, bütünüyle yeni bir "birey".

Cinsiyetlerin oluşumu ve döllenme aracılığıyla çoğalmanın nasıl ve hangi koşullar altında başladığı da şu an için belirsizliğini koruyan konulardan biri. Yine doğanın kuralları gereği, canlıları böylesi bir farklılaşmaya yönlendiren etkenin, bunu gerekli kılan bir "avantajı" da ortaya çıkarması gerekiyor her şeyden önce. Peki eşeyli üremede böyle bir durum söz konusu mu? Yani seks türlere bir "avantaj" getiriyor mu?

İngiliz evrim düşünürü John Maynard Smith, 1978'de yazdığı "Seksin Evrimi" adlı kitabında bu temel sorudan yola çıkarak, cinsiyet farklılaşmasının getirdiği iki yönlü sonuçları, avantaj ve dezavantajları değerlendirmişti. Eğer temel dürtü "mümkün olduğunca hızlı çoğalmak" ise, ilk bakışta eşeysiz üreme çok daha avantajlı gibi görünüyordu. Bölünme ya da tomurcuklanma yoluyla çoğalan eşeysiz canlılarda her birey etkin bir "dişi" olduğu için, ortaya çıkan yeni bireyler de aynı hızla çoğalmaya devam edebiliyorlardı çünkü. Diğer yandan erkek ve dişi olmak üzere iki farklı cinsiyeti içeren eşeylilerde, çoğalma genetik malzemenin paylaşımı aracılığıyla gerçekleşiyor ve ortaya çıkan yeni bireyler de ya erkek ya da dişi kimliği taşıyorlardı.

"Doğurma", yani "çoğalma" yeteneği yalnızca dişide olduğundan, bu durum üreme hızının eşeysiz üremeye göre ciddi derecede düşük olması demekti. Bunlar yetmezmiş gibi sağlık açısından yapılacak bir karşılaştırma, eşeysiz üremedeki dişinin eşeylideki dişiye göre çok daha "sağlıklı ve sağlam" olduğunu ortaya koymakta, dolayısıyla çoğalma dişiye bağlı olduğu için de daha olumsuz bir duruma işaret etmekteydi.[181] O halde seks,

181 **Michael J. Benton,** age., s: 34

canlıların varlıklarını sürdürme ve çoğalmaları yolunda bir dezavantaj olarak görülebilir miydi? Böyleyse eğer, doğa yasalarının zorlayıcılığıyla daha ilk aşamalardayken ortadan kalkmış olması gerekmez miydi?

Analizin diğer yanı, üreme süreci ve onun sonuçlarına ilişkin daha farklı görüntüler sunmaktaydı Smith'e göre: Seks, genlerin çok daha etkin biçimde karıştırılmasını sağlıyor, herhangi bir canlı türüne daha fazla genetik çeşitlilik olanağı ve dolayısıyla "uyum" şansı ve seçeneği sunuyordu ki bu oldukça kritik bir avantajdı. Bunun yanı sıra eşeyli üreme, bunu gerçekleştiren türün daha hızlı ve daha etkin biçimde evrimleşmesine olanak veriyordu; yani herhangi bir ortamsal tehdit altında kalındığında kendi nüfusu içinden hayatta kalacak bireyleri ortaya çıkarma konusunda eşeyliler çok daha şanslıydı.

"Eukaryotik hücrelerin seksüel üremeyi 'icat etmelerinin', evrim sürecinde kritik bir kilometre taşı olduğu söylenebilir." Diyor Paul Lurquin ve Linda Stone. "Seksle ilgili sorulacak temel soru, onun aracılığıyla neler elde edildiğidir. Yanıtı basit: İki farklı cinsiyet üreme için bir araya geldiğinde, birleşen genomları[182] onların soylarını oluşturur. Bir başka ifadeyle, cinsel üremenin sonucu olarak ortaya çıkan bir organizma, sözgelimi insanlar ve sayısız diğerleri, her genin ikişer kopyasını içerirler. Çifte gene sahip olmanın avantajı nedir? Her şeyden önce rastlantısal mutasyonun,[183] yaşamın bir gerçeğini olduğunu anımsayalım. Eğer bir organizmanın, prokaryotlarda olduğu gibi yalnızca bir tek genomu olursa, zararlı bir mutasyon, potansiyel olarak o organizmanın ölümü anlamına gelir. Şimdi de cinsel üreme sonucu oluşan, çift genoma sahip organizmayı göz önüne getirelim. Genomlardan birinde gerçekleşen bir mutasyonun, ölümcül bile olsa,

---

182 Genom: Bir organizmanın sahip olduğu, DNA içinde kodlanmış kalıtımsal bilginin tümü.

183 Mutasyon: Genomik düzende çeşitli etkenler sonucu ortaya çıkan değişiklik.

aynı yerdeki diğer genomda ortaya çıkması son derece düşük bir olasılıktır. Dolayısıyla, mutasyon genomlardan birine zarar verse bile diğeri işlevselliğini sürdürecektir. Bir bakıma uygun bir metafor kullanmak gerekirse, iki genoma sahip olmak mutasyona karşı bir 'sigorta poliçesi' gibidir ya da eğer isterseniz iki motoru olan bir uçak, tek motorlu uçağa göre daha güvenlidir diyelim."[184]

Avantaj ve dezavantaj analizleri, iki çoğalma biçiminden birinin diğerine baskın olması ya da bütünüyle ortadan kalkması anlamına gelmiyor hiç kuşkusuz. Eşeysiz çoğalma, yeryüzünde yaşam ilk kez ortaya çıktığı andan beri, yani yaklaşık 3.8 milyar yıldır var. Cinsiyet farklılığı ve eşeyli üremeyse, son bir milyar yıldır yaşanıyor gezegenimizde. Her ikisi de farklı canlı türleri ve gruplarında, yan yana varlıklarını sürdürüyorlar ama daha gelişmiş, daha karmaşık ve daha güçlü olan türler, eşeyli üreme gerçekleştirenler. Görünüşe bakılırsa seks gerçekten de canlılar dünyasına ciddi bir avantaj getirmişe benziyor.

Evrim ve yaşamın çeşitlenmesi

Cinsiyetler, eşeyli üreme ve çokhücreli yaşam formlarının çeşitlenip gelişmesini izleyen süreç içinde, dünyadaki fiziksel koşullar da düzenli aralıklarla değişmeye başladı. Günümüzden yaklaşık 800 milyon yıl kadar önce oksijen düzeyinin yeni bir artışla günümüzdeki düzeye ulaşması, yeryüzündeki yaşam çeşitliliğinin artmasındaki önemli dönüm noktalarından biriydi. Denizlerden karalara doğru yayılarak farklılaşmayı sürdüren yaşam, kendi içinde iki büyük evrimsel dalı da biçimlendirmişti bu arada: Fotosentez yaparak beslenen "yeşil" canlılar, yani bitkiler; ve diğer yaşam formlarını "tüketerek" enerji edinen, bir başka deyişle "yaşam yiyerek" varlığını sürdüren hayvanlar. Günümüzden 550 milyon yıl önce de bilim adamlarının "Camb-

184 Paul F. Lurquin – Linda Stone, age., s: 160

rian[185] Patlaması" adını verdiği bir gelişmeyle, iskeleti olan ilk canlıların ortaya çıktığı düşünülüyor. Artık hem yapı olarak daha karmaşık, hem de boyutları hatırı sayılır biçimde büyüyen çok sayıda canlı türüyle dolu, "yaşayan" bir dünya resmi var karşımızda.

Yeryüzünde yaşamın bundan sonraki serüveni, bütünüyle "evrim" dediğimiz sürecin izlediği seyre bağlı olarak oldukça dinamik bir görüntü sergiliyor. Hâlâ oldukça kalabalık bir aile oluşturan çeşitli birhücrelilerin yanı sıra, değişik bitki türleri ve okyanuslardan kara parçalarına doğru çeşitlenerek farklılaşan hayvanlar, çevresel koşullarla genetik materyalin yüz yüze geldiği her değişik koşulda, yaşam çeşitliliğini artırmaya başlıyorlar. Balıklardan kabuklu hayvanlara, amfibyumlardan sürüngenlere ve kuşlara, nihayet memelilere dek genişleyen Evrensel Yaşam Ağacı, son yarım milyar yıl içinde son derece yüksek bir ivmeyle gelişip dallanıyor. Elbette bu, zaman zaman ciddi gerilemelerin ve "yok oluşların" da yaşandığı, sık sık iniş ve çıkışlara sahne olan bir süreç. Kimi zaman ani ve sert iklimsel değişimler, kimi zaman da (günümüzden 65 milyon yıl önce olduğu gibi) dış uzaydan gelen asteroid ve kuyrukluyıldız çarpmaları gibi tehditler sonucu türlerin bazıları tümüyle yeryüzünden silinebilirken, oluşan yeni koşullarda hemen her zaman, bu koşullara uyum sağlamayı başarıp soyunu sürdüren yeni türler gelişebiliyor.

Yeryüzündeki yaşamın izlediği gelişim seyrini açıklayan evrim teorisinin, ilk biçimlendiği on dokuzuncu yüzyıldan bu yana bilim dünyası ile teologları sık sık karşı karşıya getiren en hassas alanlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde iyice keskinleşen "Yaratılışçılar" (*Creationists*) ve "Evrimciler" (*Evolutionists*) kutuplaşmasının merkezinde, yaklaşık bin beş yüz yıllık

185 *Cambrian*, yeryüzünün gelişiminde günümüzden 542 ila 488 milyon yıl önce yaşanan jeolojik evrelerden birine bilim dünyasında verilen ad. Sözcüğün kökeni, bu döneme ilişkin kanıtların en iyi izlenebildiği kaya parçalarının vatanı olan Galler'in eski adından geliyor.

inançlarla ciddi biçimde ters düşen bu kapsamlı teori bulunuyor. Tartışmaların içeriği ve yönüne değinmeden önce, evrim kavramının neyi anlattığını ve on dokuzuncu yüzyıldan bu yana sürekli olarak gelişip güncellenen teorinin hangi temel ilkelere yaslandığını kısaca anımsamakta yarar var:

En kısa ve yalın tanımıyla evrim, belli bir canlı türünün nüfusunda birbirini izleyen kuşaklar boyunca ortaya çıkan, kalıtıma bağlı özelliklerdeki değişim anlamına geliyor. Yeryüzünde yaşamın izlediği seyri gözden geçirmeye çalıştığımız bu bölüm boyunca da sık sık varlığını hissettiren bu kritik süreç, çekirdeği bulunmayan basit birhücreli canlılardan, günümüzün en karmaşık organizmalarına uzanan farklılaşmayı açıklayabilen tek ve en güçlü olgu durumunda. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İngiliz doğa bilimcisi Charles Darwin ve Alfred Wallace tarafından ayrı ayrı geliştirilip akademik dünyaya sunulan "Canlı Türlerinin Evrimi" teorisi de, bütünüyle bu genetik değişim sürecinin karakteri ve onu belirleyen koşullar üzerinde yoğunlaşıyor. Evrimsel düşüncenin temeli, canlı organizmaların niteliklerini belirleyen kalıtsal özelliklere ait bilgileri barındıran *genler* ile, bu organizmaların içinde yaşadığı *çevresel koşullar* arasında gerçekleşen kesintisiz etkileşime dayalı.

Mutasyon: Genetik şifre değişikliği

Herhangi bir canlının varlığını sürdürmesi ve üreme yoluyla bireysel niteliklerini sonraki kuşaklara aktarabilmesi için her şeyden önce "hayatta kalması", yani bir biçimde çevresel koşullara "uyum sağlaması" gerekiyor. Oysa yeryüzünün gelişim sürecindeki sert ve güçlü değişimleri, beklenmedik dalgalanmaları dikkate aldığımızda bunun hiç de kolay olmadığı son derece açık. Yaşanan ortamda gerçekleşen uzun süreli ısı değişimleri; besin kaynaklarının elde edilebilirliğinin belli dönemlerde aniden ortadan kalkması; ışık ve solunum gibi yaşamı doğrudan etkileyen faktörlerde köklü değişiklikler gerçekleşmesi ya da farklı canlı

türleri tarafından yok edilme tehlikesinin belirmesi gibi koşullarda, hayatta kalmanın tek yolu bu duruma uyum sağlamaktan geçiyor. Doğa ve evren, hiçbir canlı türüne "ayrıcalık" sağlamıyor böyle anlarda: Yeni koşullara uyum sağlayabilenler hayatta kalıp varlıklarını sürdürebilirken, bu beceriyi gösteremeyenler tümüyle yok oluyor. Evrim terminolojisinde bunun adı, "doğal seçme".

Bir canlının sahip olduğu genetik kodun çeşitli dış koşullar nedeniyle rastlantısal ve öngörülemeyen değişikliklere uğraması, bir başka deyişle bir tür "genetik sapma" ile yüz yüze gelmesi anlamındaki *mutasyon*, evrim teorisinin kilit unsurlarından biri. Radyasyon ve bazı kimyasalların etkisiyle herhangi bir anda ortaya çıkabilen mutasyon, değişen genetik bilginin üreme yoluyla aktarılması sonucunu da verdiğinden, aynı ortak ataya ait bireylerin çocuklarında kuşaklar sonra belirgin farklılaşmaların ortaya çıkmasına yol açabiliyor. Eğer türün bazı bireylerinde mutasyon nedeniyle ortaya çıkan farklılığın getirdiği yeni özellikler, dış koşullara uyum sağlayıp hayatta kalma sonucunu doğruyorsa, yani sık sık yinelediğimiz gibi o bireylere bir "avantaj" sağlıyorsa, evrim mekanizması da işlemeye başlıyor. Bugün yeryüzünde var olan canlı türlerinin hepsi, böylesi süreçlerin sonunda yaşamını sürdürmeye başaran atalarının genlerini taşıyorlar.

Evrim zamanla sınırlı olmayan, kesintisiz bir süreç. Bu nedenle milyonlarca yıl içinde birbirinden farklılaşarak ortaya çıkan değişik türlerin doğmasına neden olduğu gibi, kimi türlerin de yeryüzünden silinmesi sonucunu doğurabiliyor. Yeryüzünde belli aralıklarla çevresel koşullarda ortaya çıkan keskin değişimleri göz önüne alınca, bu doğal mekanizmanın aslında bir tür "dış koşullara verilmiş tepki" olduğunu da söylemek mümkün. Eğer tepkinin sonucunda yeni koşullarla baş etmeye yardımcı olabilecek nitelikler belirmişse, türün evriminde yeni bir aşama başladığına tanık oluyoruz. Yok eğer değişimler hayatta kalmaya yardımcı olabilecek bir avantaj getirmiyorsa, "soyun tükenmesi" dediğimiz trajik durum ortaya çıkıyor. Yeryüzünde yaşam

oluştuğundan beri defalarca yinelenmiş, halen de gerçekleşmeye devam eden bir süreç bu.

Aydınlanma çağından itibaren bilim dünyası, yeryüzündeki yaşam çeşitliliğinin nedenini ve türlerin farklılaşmasının ardındaki doğal mekanizmayı tanımlamaya ve açıklamaya çalıştı. Bu konu üzerinde yoğunlaşan düşünürler arasında, çevresel koşulların ve bu koşullara uyum sağlama çabasının kilit rol oynadığına ilk dikkat çeken, Fransız doğa bilimcisi Jean-Baptiste Lamarck oldu. 1801 tarihinde yayımladığı "Zooloji Felsefesi" adlı yapıtında Lamarck, içinde yaşadığı koşullara uyum sağlamaya çalışan canlıların bu yönde çaba harcayarak değişim geçirdiklerini ve zaman içinde yeni bir türe dönüştüklerini ileri sürüyordu. Lamarck'a göre değişim rastlantısal değil, "çabayla gerçekleşen" bir süreçti ve bunu "evrim" olarak adlandırıyordu.

"Lamarck'ın verdiği klasik örnek, zürafaların dikkat çekici derecede uzun boyunlarıydı. Bugünkü zürafaların atalarının, çoğu memeli türü gibi otla ve yerdeki çalılarla beslenen kısa boyunlu hayvanlar olduğunu ileri sürdü. Lamarck, modern zürafalardan bazılarının atalarının, yeni ve bol bulunan bir besin kaynağından, yani yüksek ağaçların yapraklarından yararlanmayı denediklerini öne sürüyordu. Yapraklara yetişmek için boyunlarını yukarı doğru germeleri gerekmiş, bu da zaman içinde uzamayı ortaya çıkarmıştı. Lamarck, sık kullanılan niteliklerin yavrulara da iletilebileceğini düşündü. Dolayısıyla zürafalar, ebeveynlerinden edindikleri özellikleri kuşaklar boyunca daha da geliştirerek kendi çocuklarına iletmişler ve sonuçta günümüzün uzun boyunlu zürafaları ortaya çıkmıştı."[186]

Türlerin değişim süreci üzerine görüşlerini gözlem ve usavurmalara dayandıran Lamarck büyük oranda varsayımlar üzerinden tezini geliştirmişti ama içerdiği tüm eksiklik ve perspektif yanlışlıklarına rağmen, evrimin belirleyicisi durumundaki ana

186 John A. Moore, "From Genesis to Genetics", s: 62

etkene de ilk kez bu denli yoğun biçimde dikkat çeken bilim adamı olmuştu: İçinde yaşanan çevresel koşullardaki değişim ve bu değişimlere uyum sağlama yeteneği.

Evrim olgusunun biyolojinin ufuklarını benzersiz biçimde genişletecek kapsamlı ve ayrıntılı bir kurama dönüşmesini, Charles Darwin'in uzun ve sabırlı çabalarına borçluyuz. Hocalarından biri olan Cambridge Üniversitesi botanik profesörü John Hensley'in yönlendirmesi ve yüreklendirici desteğiyle doğa tarihi üzerinde yoğunlaşan Darwin, 1831 yılında *HMS Beagle* adlı gemiyle çıktığı uzun bir yolculuk sırasında yaptığı incelemeler ve topladığı verilerle, yeryüzündeki yaşama ilişkin temel soruları yanıtlamak üzere ilk büyük adımı attı. Güney yarıkürenin doğası ve barındırdığı canlı türlerine yönelik, titizce yapılmış gözlemler ve toplanan örneklere dayanan bu kritik çalışma, Darwin'in yaşamında büyük bir dönüm noktası olarak adlandırılabilir.

Canlı türlerinin farklılaşması ve zenginliğine ilişkin gözlemlerini bir araya getiren *Zooloji* adlı çalışmasının ilk cildini yayına hazırlamak, Darwin'in yalnızca on altı ayını aldı ama asıl üzerinde çalıştığı büyük kuramı açıklamak için, *Beagle*'ın Londra'ya dönmesinden sonra yirmi yılı aşkın bir süre daha beklemesi gerekecekti. Bu süre içinde ünlü natüralist, bir başka meslektaşı olan Alfred Wallace ile bağlantı kuracak ve kendisiyle aynı alanda çalışan bu bilim adamıyla vardıkları ortak sonuçlar karşısında, istek ve heyecanı daha da artacaktı: Her ikisi de, Lamarck'ın ileri sürdüğü gibi türün bireylerinin çabalarına değil, rastlantısal olarak ortaya çıkmış kalıtımsal farklılıklara bağlı bir evrim modeli üzerinde duruyor ve temel mekanizmanın doğa tarafından gerçekleştirilen bir "eleme" olduğunu söylüyorlardı.

Eğer şu klasik örneğe dönecek olursak, zürafaların uzun boyunlu olmalarının nedeni, kuşaklar önceki atalarının yüksek dallara yetişmek için yukarı uzanmaları değildi. Söz konusu dönemde o türün bireyleri arasında bazılarının boynu, genetik bir

değişim sonucu uzun olmuş; bu yeni nitelik, değişen çevresel koşullarda bu az sayıdaki bireye hayatta kalmalarını sağlayacak avantajları getirmiş; diğerleri yok olup giderken uzun boyunlu bireyler, bu niteliklerini yavrularına aktararak günümüzdeki zürafaların ataları olmuşlardı.

1858 yılında Darwin, Londra'daki bir bilimsel toplantıda Wallace'ın ve kendisinin vardığı birbirine çok yakın sonuçları, ilk kez akademisyenlere duyurdu. Bundan bir buçuk yıl kadar sonra da, tüm çalışmalarının ayrıntılı sonuçlarını içeren, bilim dünyasında büyük yankılar yaratacak ünlü kitabı "Türlerin Kökeni"ni yayımladı.

Darwin ve Wallace, gözlem ve analizlere dayanan çalışmalarını gerçekleştirdikleri sırada, oluşturmaya çalıştıkları kuram için ana zemini oluşturan konularda pek az bilgi sahibiydiler: Genler, kromozomlar ve onları oluşturan molekülleri neredeyse hiç tanımıyorlardı. "Türlerin Kökeni" yayımlandıktan yedi yıl kadar sonra Gregor Mendel, bezelyeler üzerinde yoğunlaşan çalışmasının sonucunda biçimlendirdiği, "tanecikli kalıtım" (*particulate inheritance*) adını verdiği kuramını bilim dünyasına sundu. Genetik bilimi henüz yeni doğuyordu ve gerek Darwin gerek Wallace, bu yeni disiplinin sağlayacağı benzersiz bilgi ve olanaklardan yoksun olarak yazmışlardı kitaplarını.

Her ikisi de, aynı ortak atadan gelen bireylerin kuşaklar sonra ortaya çıkan değişimlere bağlı olarak farklılaşmalarını, türlerin yazgısını belirleyen "doğal seçme" süreci ışığında değerlendirmişlerdi ama moleküler düzeyde evrimin nasıl gerçekleştiğine ilişkin bilgi sahibi değildiler. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren bilim dünyası, gerek Mendel kuramının getirdiği destekleyici tezler, gerek genetik bilimindeki hızlı gelişimin daha önce bilinmeyen pek çok konuya ışık tutmasının sağladığı katkılarla, Darwin'in tezlerini her yönüyle sınamaya başladı. Aradan geçen yüz elli yılı aşkın süre içinde evrim yaklaşımı, dünyanın her ye-

rinde birbirinden ayrı çalışan farklı bilim adamları ve araştırma gruplarının katkılarıyla, biyoloji alanındaki en kapsamlı ve en zengin dokümantasyona sahip teoriyi oluşturacaktı.

Charles Darwin, türlerin birbirinden farklılaşmasının evrim yoluyla gerçekleştiğini dile getiren ilk doğa bilimcisi değildi. Fakat gözlemlenebilir ve sınanabilir kanıtlara yaslanan bütünlüklü bir evrim teorisini ilk kez o geliştirmiş; soy ve değişim olgularını açıklayabilecek mekanizmayı ilk kez o sunmuş; oluşturduğu teoriyi tüm kamuya açık hale getiren kapsamlı bir kitabı ilk kez o yayımlamıştı. [187] Araştırmasının iskeletini gemiyle çıktığı uzun yolculuk sırasındaki gözlemleri oluşturuyordu ama Londra'ya döndükten sonra incelemelerini hiç hız kesmeden sürdürmüş ve kabuklu deniz hayvanlarından kuşlara dek çok sayıda farklı türün üzerinde çalışarak, yeryüzündeki yaşam çeşitliliğini açıklayacak bir mekanizma sunmuştu bilim dünyasına. Geliştirdiği evrim teorisi, aradan geçen zaman içinde bilim adamları tarafından fosil kayıtları ve moleküler değişim gibi unsurlar da kullanılarak defalarca sınandı ve testlerden geçirildi. Tüm bunların ışığı altında bilim dünyasının onu "evrimin babası" adıyla anması ve bu onuru vermesi hiç şaşırtıcı değil.

Evrim kuramı Darwin'den sonra baş döndürücü hızla gelişti ve onun tarafından sunulan ilk biçimine oranla çok daha ayrıntılı, çok daha derin ve donanımlı hale geldi. Yeni yüzyılın başlarından bu yana eldeki fosil dökümünü hatırı sayılır biçimde artıran gelişmeler sayesinde de, türlerin değişimi ve farklılaşmaya yol açan unsurları anlamaya yönelik tek ve en güçlü açıklama durumunda bugün. Ancak tüm bunlara karşın gerek Darwin gerek bir bütün olarak evrim kuramı, başlangıçtan itibaren yoğun itiraz ve saldırılarla karşılaşmaktan kurtulamadı. Bunun nedenlerini görmek de güç değil: On dokuzuncu yüzyılın dinamik, hızlı gelişen ama kaotik bilimsel yaşamında Darwin (ve onu destekleyenler) tarafından ileri sürülen görüş ve sunulan kanıtlar, Batı

187 Matt Young – Paul K. Strode, "Why Evolution Works", s: 83-85

dünyasında hâlâ gücünü ve etkinliğini korumaya çalışan dinsel dogmatizmin bin beş yüz yıldır sorgulanamayan temel varsayımlarını bir anda yerle bir etmişti.

"Türlerin Kökeni"nin yayımlandığı dönemde, dünyanın altı bin yıl önce Tanrı tarafından yaratıldığına; ilk insan olan Adem'in tüm yaratıkları görüp onlara birer birer isim verdiğine ve tüm canlı türlerinin ilahi plana uygun olarak bir kez tasarlanıp yeryüzüne yerleştirildiğine inanan o kadar geniş bir kesim vardı ki, evrim teorisi inançlara ters düşen argümanlarıyla bu kesimlerden yoğun tepki alıyordu. Uygar dünyada neredeyse kemikleşmiş durumdaki bu dogmaların karşısına şu farklı açıklamalarla çıkıyordu Darwin:

- Yaratılış bir kerede gerçekleşmemiş; tersine, başlangıçtan itibaren kesintisiz bir süreğenlik içinde yaşanan değişimler aracılığıyla farklılaşan türler, günümüzdeki canlı çeşitliliğini ortaya çıkarmıştı.

- Bu değişim, başlangıçta yapılmış bir "master plana" göre değil, büyük oranda "rastlantısal" olarak gerçekleşen farklılaşmalar uzantısında, "uyum sağlama" kriterine göre belirleniyordu.
- Canlı türleri, üreme-çoğalma sırasında, hayatta kalabilecek olandan daha fazla sayıda yavru yapıyorlardı.

- Farklılaşmalar, uyum sağlama ve hayatta kalmayı garanti eden "mutlak olumlu" unsurlar değildi ve rasgele ortaya çıkıyorlardı. Doğa bu süreçte, "işe yarayan", yani "avantaj sağlayan" değişimlerin eleğin üzerinde kalacağı titiz bir süzme işlemi gerçekleştirmekteydi.

- Buna uygun olarak, değişen çevresel koşullara uyum sağlayabilenler hayatta kalıyor ve sahip oldukları nitelikleri üreme aracılığıyla sonraki kuşaklara da aktarıyorlardı. "Doğal Seçim"

olarak adlandırılan bu mekanizma, yeni türlerin ortaya çıkışında olduğu kadar, birçok bireyin ve türün yok olmasında da birinci derecede etkiliydi.

- Evrim, bir "ideale" doğru giden, amacı ve izleyeceği yolu belirlenmiş, "plana uygun" bir süreç değildi. Amaçsızdı, belli bir yönde ilerlemiyordu ve maddeseldi.

Dünyanın oluşumundan bugüne yaşamın evrimi[188]	
200 bin yıl	Modern insanın ortaya çıkışı
5 milyon yıl	İnsan ve şempanzenin son ortak atası
55 milyon yıl	İlk primatlar
65 milyon yıl	Büyük dinozorların yok oluşu
220 milyon yıl	İlk memeliler
480 milyon yıl	İlk kara bitkileri
500 milyon yıl	İlk balıklar
550 milyon yıl	Omurgalıların ortaya çıkışı
1 milyar yıl	İlk çokhücreli hayvanlar
3.8 milyar yıl	Yaşamın başlangıcı
4.5 milyar yıl	Dünyanın oluşumu

188 Kaynak: Carl Zimmer, "At the Water's Edge: Macroevolution and the Transformation of Life", s: 230 (tablo, kısaltılarak aktarıldı.)

Elbette bunlar, evrenin oluşumu ve üzerinde yaşam formlarının ortaya çıkışını üstün bir gücün iradesi sonucu gerçekleşmiş büyük bir planın parçaları olarak gören muhafazakâr varsayımlara sahip kesim için ciddi bir rahatsızlık oluşturmaktaydı o dönemde. Bu nedenle Darwin, yalnızca dinsel çevrelerden değil, kitlenin beklentilerine uygun yayın yapma kaygısında olan basın organlarından ve hatta, inançlarının yönlendiriciliğini aşmakta güçlük çeken bazı meslektaşlarından da şiddetli itiraz ve tepki gördü. Aradan yüz elli yıl geçtikten sonra bile, kendilerini "Yaratılışçı" olarak tanımlayan dindar çevrelerden ve egemen inançlarla bilim arasında zorlama bir orta yol bulmaya çalışan "Akıllı Tasarım" (*Intelligent Design*) ekolünün yandaşlarından benzer tepkileri almaya devam ediyor. Sarstığı önyargıların nasıl köklü bir direngenliğe sahip olduğu dikkate alındığında, bu tepki ve itirazlar şaşırtıcı değil, ama garip olan, genetik, biyokimya, jeoloji ve mikrobiyoloji alanlarında atılan dev adımlarla gelen bilgi birikiminin sağladığı destek ve yüz elli yıldır fosil kayıtlarından laboratuvar analizlerine dek üst üste yığılan onca sağlam veriye karşın, kimi zaman hâlâ "Evrim teorisinin çürütülmüş olduğu" yolunda yanıltıcı yayınlarla girişilen bilgisizleştirme (*disinformation*) çabalarının karşılık bulabilmesi.

"Ama bunlar Kutsal Kitaba aykırı!"

Evrim teorisi, yeryüzündeki yaşam formlarının gelişim sürecini tüm ayrıntılarıyla ve eksiksiz açıklayan, her bakımdan tamamlanıp soru işaretlerinden arındırılmış bir kuram değil elbette. Çok fazla bilimsel disiplinin çalışma alanı içinde, çok parçalı bir görünüme sahip ve içinde doldurulması gereken bir hayli boşluk, yanıtlanması gereken çok sayıda soru barındırıyor. Eldeki veri ve kanıt birikimi büyük oranda fosillere dayandığından, kimi zaman bu ender kanıtların azlığı ya da seyrekliği nedeniyle resmin bütününde yeterince aydınlanamamış bölümler kalıyor ki bu alanda çalışan ve kuramı her yönüyle sınamaya çalışan bilim

adamlarının çabaları da belirsizlikleri olabildiğince azaltmaya yönelik. Yani evrim teorisinin içeriğindeki her ayrıntı, dünyanın her yerinde sürekli olarak sorgulanıp, yeni araştırma ve deneylerle geliştirilerek eksik noktalar tamamlanmaya çalışılıyor. Bütün bunların ötesinde, yeryüzünde yaşamın ortaya çıkışından bu yana gerçekleşen değişim sürecinin temel mekanizmasını ve canlı türlerinin çeşitliğini sağlayan dinamikleri en iyi açıklayan teori durumunda bugün.

Diğer yandan, evrimle ilgili itiraz ve karşı çıkışların bütünü, alternatif bir bilimsel açıklama getirme çabasından çok, dinsel dogmalara sıkı sıkıya bağlı olma kaygısından kaynaklanıyor ki Yaratılışçı cephenin söylemlerinde bunun izlerine sıkça rastlıyoruz. Bugünkü "Yeni Yaratılışçılık" akımının öncüsü sayılan, 1963'te ABD'de kurulmuş "Yaratılış Araştırma Cemiyeti"nin manifestosu niteliği taşıyan broşürde temel ilkeler şöyle sıralanıyor:

"1. İncil, Tanrı Sözü'nün yazılı biçimidir ve bütünüyle esinlenme niteliği taşıdığından, bütün savları tarihsel ve bilimsel olarak her parçasıyla doğrudur. Bir doğa öğrencisi için bu, Tekvin'deki köken bilgisinin tarihsel gerçekler olduğu anlamına gelir. 2. İnsan dahil yaşayan belli başlı tüm canlılar, yaratılış sırasında Tanrı'nın Tekvin'de belirtilen doğrudan yaratılış eylemi sonucu ortaya çıkmışlardır. Yaratılış Haftası'nın tamamlanmasından sonra gerçekleşen değişimler yalnızca bu özgün türler üzerinde ortaya çıkmıştır. 3. Tekvin'de sözü edilen ve Nuh Tufanı adıyla bilinen büyük sel, tüm kapsamı ve etkileriyle dünya çapında yaşanmış tarihsel bir olaydır."[189]

Cemiyet tarafından 1972'de kurulmuş "Yaratılış Araştırma Enstitüsü"nün üyelerinden Henry M. Morris ve Duane Gish, altmışlı yıllardan itibaren sistematik çalışmalara başlayan ve doksanlardan sonra ABD'de Hıristiyan Sağ'ın yükselişiyle bir-

189 John A. Moore, age., s: 167-168

likte etkinliğini hızla artıran bu dinsel-muhafazakâr akımın ilk liderleri arasında yer alıyor. Editörlüğü Morris tarafından yapılıp 1974'te yayımlanan "Yaratılış Bilimi" adlı kitabın ana söylemi, jeoloji ve biyoloji alanında çalışan bilim adamlarınca genel kabul gören temel görüşlerin tümüyle reddi üzerine kurulu. Sözgelimi, dünyanın çok genç olduğu, oluşumunun en fazla on bin yıl öncesine dayandığı ileri sürülürken, bugün hakkında hiçbir kuşku bulunmayan jeolojik tarihleme yöntemleriyle elde edilmiş sonuçların geçersiz olduğu söyleniyor.

Yaratılışçı cephe, Tekvin'de anlatılan "dünya tarihi"nin harfi harfine gerçek olguların kayda geçirilmiş hali olduğu inancıyla, Büyük Tufan'ın tüm dünyayı sular altında bırakıp, seçilmiş bir grup insan ve onlar tarafından korunan hayvan türleri dışında tüm canlıları yok ettiğini ileri sürüyor. Dünyanın değişik yerlerinde bulunan canlı kalıntıları, yani fosillerse, söz konusu olay sırasında yaşamını yitiren yaratıklara ait, bu görüşü savunanlara göre. Jeolojik tarihleme yöntemlerinin, birbirinden farklı tabakalarda bulunan fosiller arasında kimi zaman milyonlarca yıl ara olduğunu ortaya koyan sonuçlarıysa reddediliyor elbette. Yaratılışçılar dünyanın değişik yerlerinde farklı tarihlerde gerçekleşmiş, kimi zaman oldukça geniş coğrafyaları etkileyip çok sayıda canlıyı yok eden, tarih boyunca defalarca yinelenmiş büyük doğal afetleri değil, Tekvin'de anlatılan ve yalnızca bir kez yaşanmış, belli bir "Tufan"ı kabul ediyor. Bu büyük olay için belirledikleri tarihse, İÖ 2350 yılı.[190] Söz konusu döneme ilişkin onca arkeolojik bulgu ve kanıtsa, inançlar uğruna göz ardı edilebiliyor bir anda.

Yaratılışçılığın dünyanın yaşıyla ilgili iddiaları, fosilleri bulunmuş çok sayıda canlı türünün gezegenimiz üzerinde aynı dönemde var olduğu, dolayısıyla dinozorlar ve insanların Tufan öncesi yan yana yaşadığı gibi, kabul edilmesi mümkün olmayan

190 John A. Moore, age., s: 169

ayrıntıları da içeriyor.[191] Jeolojik tarihlemeler reddedildiği için, günümüzden 65 milyon yıl önce yok olduğu kesin olarak bilinen dinozorlarla insanın ortaya çıkışı arasındaki milyonlarca yıllık farkın da bir anlamı yok bu düşünceye göre. Fakat hiç kuşkusuz evrim teorisinde Yaratılışçıları en çok rahatsız eden ve tepkilerin en fazla yoğunlaştığı nokta, ilahi planın en üst yaratımı olduğuna inanılan insanın oldukça geç bir zamanda primat ailesi içinde farklılaşan bir tür olarak ortaya çıkıp, goril ve şempanze gibi diğer türlerle "akraba" olduğunu söylemesi. Salt bu nedenden ötürü Darwin ve onu izleyen evrim biyologları, "insanlığa hakaret etmekle" suçlanabiliyor çoğu zaman.

Ünlü Amerikalı biyolog ve bilim tarihçisi Stephen Jay Gould, "Darwin bir ahlâk düşmanı değildi," diyor, "Yalnızca, karşısında doğa dururken, Batı düşüncesinin derin önyargılarıyla yetinmeye yanaşmadı. Hatta gerçek Darwinci ruhun, Batılı kendini beğenmişliğin gözde bir kanısı olan, önceden belirlenmiş bir sürecin en yüce ürünü olarak yeryüzüne ve yaşama hâkim olmak için yaratıldığımız kanısını çürüterek, tükenmiş dünyamız için bir kurtuluş umudu olabileceğine inanıyorum."[192]

Evrim kuramının can alıcı noktası da, burada yatıyor zaten: İnsanın, önceden belirlenmiş yüce bir planın ürünü olarak yeryüzüne yerleştirilmeyip, yüz milyonlarca yıl süren kesintisiz bir değişim sürecinin belli bir anında ortaya çıkmış türlerden biri olduğunu ortaya koyması. Dogmatik inançlara bağlı önyargılar açısından işin en rahatsız edici yanı bu. Darwin yeryüzünde yaşamın nasıl ortaya çıktığına yanıt bulmaya çalışmıyordu; bu konuda görüşleri ve tümevarımları vardı elbette ama onun yapmaya çalıştığı, yaşayan organizmaların hangi süreçler tarafından etkilendiği ve yaşam formlarındaki çeşitliliğin ne gibi ilkelere bağlı olarak oluştuğunu açıklayacak kapsamlı bir yaklaşım getirmekti.

---

191 **John A. Moore,** age., s: 171
192 **Stephen Jay Gould,** "Darwin ve Sonrası", s: III

Darwin, evrimin "mutlak ilerleme"ye doğru giden bir süreç olması gerekmediğini; doğanın bu konudaki ölçütlerinin çok daha yalın ve net olduğunu; temel ilkenin "uyum sağlama" ve "hayatta kalmak" üzerinde biçimlendiğini koymuştu ortaya. Herhangi bir yaratığın bir başka yaratığa göre "daha gelişmiş" ya da "daha ilkel" olduğu yargısı, belli bir bakış açısı ve kriterler dizisi uzantısında bizlerin geliştirdiği bir şeydi; doğa için "gelişmiş – ilkel" gibi bir ayrımın geçerliliği yoktu. Evrenin kuralları, yalnızca "hayatta kalma" ilkesini gözetmekteydi. Eğer dış koşullara uyum sağlıyor ve soyunu devam ettirebiliyorsa, o canlı "testi geçmişti" – ama yalnızca belirli bir zaman için ve belirli koşullar altında.

Sürekli olarak değişen çevresel koşullar herhangi bir dalgalanma sırasında, bir önceki "sınavın" başarılısı olan bir canlıyı, bir anda uyum sağlayamama ve "sınıfta kalma" tehlikesiyle karşı karşıya bırakabilirdi. Eğer türün bireyleri arasında buna direnmeye ve mücadele etmeye elverecek genetik değişikliklere sahip olanlar yoksa, "soyun tükenmesi" de kaçınılmaz olacaktı elbette. Söz konusu ilkeler yeryüzündeki tüm canlılar için geçerliydi; insan dahil. İnsan türü, belli bir amaca doğru yönlenen uzun soluklu bir gelişim planının nihai ve en gelişmiş ürünü olarak biçimlenmek üzere tasarlanmamış, yaklaşık dört milyar yıl süren yaşam tarihinin son birkaç milyon yıllık bölümünde, ait olduğu canlı türünden farklılaşan nitelikleri sayesinde hayatta kalmış ve soyunu devam ettirmişti. Becerileri, çevreyi değiştirebilme yetenekleri, alet yapabilme ve dış koşullara direnmesini sağlayacak unsurları doğayı kullanarak biçimlendirebilme başarısı sayesinde bugün yeryüzünün egemen türü durumundaydı ama büyük bir ilahi planın ürünü olarak değil, "doğal seçme" sürecinin en yakın tarihli sonuçlarından biri kimliğiyle, rastlantısal genetik değişimler sonucu ortaya çıkmıştı.

İnsanın evrim süreci ve milyonlarca yıl içinde bağlı bulunduğu soyağacında meydana gelen değişimler, dinsel dogmatizm

açısından belki de en rahatsız edici ayrıntıları içeriyor. Çünkü bu analiz uzantısında günümüzde farklı birer tür olarak varlıklarını sürdürmekte olan, aynı ortak ataya bağlı olduğumuz kimi canlılar, "istenmeyen birer uzak akraba" kimliğiyle çıkabiliyorlar karşımıza. Stephen Jay Gould bu konuda şunları söylüyor:

"Şempanzeler ve goriller, uzun zamandır benzerlik arayışımız için çatışma alanı olmayı sürdürüyor; çünkü en yakın akrabalarımızla aramızda kesin bir ayrım – bir derece farklılığı değil de niteliksel bir farklılık – yapabilirsek, kozmik kendini beğenmişliğimiz için çok zamandır aradığımız dayanağı bulmuş olacağız. Çatışma konusu uzun süredir basit bir evrim tartışması olmaktan çıktı: Eğitimli kişiler artık insanlarla insansı maymunlar arasında evrimsel bir süreklilik olduğunu kabul ediyor ama felsefi ve dinsel mirasımıza o denli bağlıyız ki, hâlâ kendi yeteneklerimizle şempanzelerin yetenekleri arasında keskin bir ayrım yapmamıza yarayacak bir ölçüt arıyoruz. Bir ilahinin sözlerinde olduğu gibi: 'İnsan, Tanrı'nın kendini bilen eseri (...) Tanrı onu meleklere yakın yarattı ve ona şan şeref verdi.' Birçok ölçüt denenmiş ve hepsi birer birer başarısız olmuştur. Şempanzelerle aramızda niteliksel bir süreklilik olduğunu kabul etmekten başka dürüst bir seçenek kalmamıştır. Bu bize ne kaybettirir? Daha alçak gönüllü hatta daha yüceltici bir 'doğayla bir oluş' düşüncesinin karşılığında, yalnızca eskimiş bir ruh kavramı."[193]

Kozmik Okyanus'u anlayabilmek

Yeryüzünde yaşamın oluşmasını incelemeye yönelik araştırma ve analizler, evrim teorisinin sunduğu ilke ve süreçlerle bütünüyle uyumludur. Ele aldığımız modellerin tümü, belli fiziksel koşullara bağlı olarak moleküler düzeyde ortaya çıkan değişimlerin milyarlarca yıl içinde giderek ayrışan ve farklılaşan türler

193 **Stephen Jay Gould, age., s: 39**

zenginliğini ortaya çıkardığını, bu mekanizmanın geçmişte olduğu gibi bugün de sürmekte olduğunu gösterir bize. İnsan da bu sürecin ürünlerinden biridir; memelilerin ortaya çıkması ve çeşitlenmesinden sonra primatlara bağlı bir tür olarak belirmiş ve milyonlarca yıl boyunca evrimini sürdürmüştür.

Bir başka deyişle, sayısız yaşam formunu oluşturan "biyolojik kazan" içinde pişip oluşmuş türler arasında, görece en gençlerden biriyiz. Eğer incelediğimiz kadim mitlerdeki deyişlerden birini kullanacak olursak, "tanrısal imge"nin yalnızca insanın üzerine yerleştirilen, türümüze özgü bir amblem olmayıp yeryüzünde oluşan yaşamın tümüne damgasını vurduğunu kabul ederek başlamamız gerekiyor evreni anlamaya. Bu da, büyük oranda Gould'un sözünü ettiği alçakgönüllülük ve dürüstlük içinde, "doğayla bir oluşumuzu" kabullenmeye bağlı.

Elbette dürüstlük aynı zamanda şunu da gerektiriyor: Gözlem, deney, analiz ve tümevarımlar aracılığıyla elde ettiğimiz verilerin, *şu an erişebildiğimiz ve anlayabildiğimiz* kadarıyla evrenin nasıl işlediğine ilişkin bilgimizi oluşturduğunu bilmek ve anlamak. Yaptığımız iş, gözlemlenebilir olgular üzerinde çalışarak, sınanabilir açıklamalar getirmekten ibaret. Bu yolda yürürken, daha işin başlangıcında zihnimizde oluşmuş önyargıların tümünden sıyrılmamız gerekiyor ki bunlara yalnızca dinsel dogmaları değil, "akademik önyargıları" da dahil etmek durumundayız. Bilimsel yöntemlerle elde edilen bilgilerin, şu ana dek ulaşabildiğimiz verilere yaslanan ve evrenin "izleyebildiğimiz bölümüne" ait gözlemlerle desteklendiğini aklımızdan çıkarmamalıyız. Sınanabilir bilgilerin giderek azaldığı ve nihayet hiç kalmadığı belli bir noktadan sonra yalnızca o sınanmışlara dayanarak varsayımlar üretebiliyoruz; dolayısıyla "bizim evrenimizle" ve onun ölçülebilir zaman kavramlarıyla sınırlı olarak yapıyoruz bu çıkarsamaları.

Peki bu ne demek? "Bizim evrenimiz" dışında başka evrenler de mi var? Muhtemelen. En azından bilim bunun mümkün

olduğunu söylüyor. "Büyük Patlama" belki de yalnızca bizim evrenimize ait bir olgu değil; belki de ay ışığının deniz üzerine yansıdığı gecelerde suyun üzerinde ışıldayıp yok olan yakamozlar gibi birbiri ardına oluşup sonra "çöken" ve karanlıklara gömülen çok sayıda evren ve bu evrenleri içinde barındıran çok daha devasa ölçülerde bir başka "kozmik okyanus" var. Sözünü ettiğimiz düşsel evrenlerin hepsinde aynı yasalar, aynı kurallar (*Maat*, *Rta*, *Me* gibi) geçerli midir? Bilgilerimize dayanarak yapacağımız fikir yürütmeler böyle olması gerektiğini söylese de, bundan emin olamayız.

Gould'un vurguladığı dürüstlük ve alçakgönüllülük, sahip olduğumuz bilgi birikimiyle çok fazla böbürlenip, yeni dogmalar ve önyargı silsileleri yaratmamamızı da gerektiriyor. Son iki yüz yıl içinde evreni ve yaşamı anlama yönünde aldığımız mesafenin ciddi biçimde arttığı; bilimsel gelişim ve bilgi birikimindeki büyümenin baş döndürücü bir ivme kazandığı doğru. Ancak hâlâ bilmediğimiz, anlayamadığımız çok şey var. Bu gezegen üzerinde "egemen tür" olarak ortaya çıkışımız, iyimser bir hesapla günümüzden en fazla iki yüz bin yıl geriye gidiyor. Dört buçuk milyar yaşında olan bir gökcisminin tarihinde bu süre, bir göz açıp kapayış süresine eşit. On dört milyar yıl önce ortaya çıkmış bir evrendeyse çok daha kısa.

Sonuç olarak, bugün elimizde tuttuğumuz ve sürekli büyüyen somut bilgi birikimimize güvenmek ve mümkün olduğunca ona yaslanmak durumundayız; ama zamanın herhangi bir anında edinilecek yeni bir bilginin çok şeyi değiştirebileceği olasılığını gözden uzak tutmadan yapmalıyız bunu. Dinsel dogma ve önyargıların yapısı, daha en baştan tüm sorulara kalıcı ve değişmez yanıtlar getirmek üzerine kuruludur; dolayısıyla, sorgulama, düşünme ve sınamaya sonuna dek kapalıdır. Bütün gerekli açıklamalar, belirli bir zamanda insanlara iletilmiş kutsal metinler içinde saklıdır ve bunları aşan, hele bir biçimde çelişecek hiçbir bilgi söz konusu değildir dinlere göre. Bu düşünce modelinden uzak

durmaya çalışmak adına farkında olmadan bir başka dogmatizmin sınırları içine girmek, sözünü ettiğimiz rasyonel dürüstlüğü de bir yana itmek anlamına geliyor.

Evren onu aşan, bütünüyle dışındaki bir büyük irade tarafından tasarlanmış ve biçimlendirilmiş olabilir mi? Şu ana kadarki bilgi birikimimiz, böyle bir gerekliliğe işaret eden ya da bu yönde düşünmemize yol açacak kanıt ve göstergeler sunmuş değil bize ama bu durum, söz konusu soruya mutlak olumsuz yanıt vermemizi de gerektirmiyor. En azından, "Bunu bilemiyoruz" deme alçakgönüllüğüne ve dürüstlüğüne sahip olmak durumundayız.

Yeniden bu bölümün ana konusu olan *yaşama* ve yeryüzünde canlıların ortaya çıkmasına dönecek olursak, elimizde teolojik açıklamaların sunduğu varsayımların geçersizliğinden söz etmeye yetecek kadar veri olduğunu söyleyebiliriz. Her şeyden önce, gerek evrim yaklaşımının getirdiği yeni olanaklar gerek birbiriyle eşgüdüm halinde çalışan jeoloji, biyokimya ve genetik gibi disiplinlerin sağladığı bilgiler sayesinde, yeryüzündeki canlıların birer "nihai model" olarak tasarlanıp bugünkü biçimleriyle yaratılmadıklarını biliyoruz artık. Günümüzden dört milyar yıl önceki çok farklı çevresel koşullar altında ortaya çıkan ilk basit birhücreli yaşam formları olan *prokaryot* ve *archaea*'ların, bugünkü yaşam çeşitliliğine ulaşan süreçteki ilk uzun aşamayı oluşturduklarından kuşkumuz yok. Hücre yapısı içinde genetik materyali saklayan bir çekirdek ve *mitokondri*, *kloroplast* gibi organelleri içeren, görece daha karmaşık organizmalar, yani *eukaryot*'larsa, en erken günümüzden iki milyar yıl önce ortaya çıktılar. Cinsiyet ayrımı ve eşeyli üreme, daha da geç bir dönemde, yaklaşık 1.2 milyar yıl önce başladı. Bir başka deyişle yeryüzündeki yaşam serüveninin üçte ikisinden daha uzun bir süre boyunca, bugün gözle görebildiğimiz canlı türlerinin ataları bile yoktu ortada.

Bu, Tekvin ve onu izleyen kutsal kitaplarda hiç sözü edil-

meyen, bütünüyle farklı bir gerçekliğin altını çiziyor. Kurumsal inanç sistemlerinde varsayıldığı gibi, "erkek ve dişi olmak üzere çift olarak" yaratılmadı tüm canlılar. Yaşam, oldukça uzun süre cinsiyetsizliğin (ya da kimi uzmanların yorumuyla yalnızca "dişi"nin var olduğu bir ortamın) içinde gelişti; üstelik cinsiyet ayrımına sahip olmayan çok sayıda organizma, günümüzde de varlığını sürdürüyor. Aynı şekilde, yaşam çeşitliliği de belli bir yaratılış anındaki *tasarıma* değil, milyarlarca yıl boyunca çevresel koşullarda yaşanan değişimler ve bu değişimlere tepki veren genetik süreçlere bağlı olarak, evrim uzantısında ortaya çıktı.

Bütün bunların ötesinde, en eski düşünce ve inanç gelenekleri içinde büyük ölçüde sezgisel olarak ortaya çıktığını varsaymak durumunda olduğumuz bir temel düşünce, üzerindeki mistik kabuktan sıyrıldığında, ilkesel olarak geçerliliğini koruyor: Yaşam, bu gezegen üzerinde var olan *hammaddeye*, belli bir aşamada *evrensel güçlerin* dokunuşuyla biçimlendi. Kadim gelenekler için bu hammadde şematik olarak "su ve toprak", yaşamı ortaya çıkaran evrensel güçlerse, çevresel koşullara müdahalede bulunan "tanrılar"dı. Simgelerle yüklenerek bir tür "ilahi fedakârlık" biçiminde sunulan olgu, ister *Panspermia* düşüncesinde olduğu gibi dış uzaydan taşınan bir tohumu içersin, ister yeryüzünün kendi oluşum süreci içindeki dönüşümlere gönderme yapsın, bugün modern bilimin vardığı noktadan çok da uzakta değil.

Nammu, Ninmah ve Enki'nin, varoluş harcına "tanrısal imge" yerleştiren epik yaratımına; Marduk'un varlığının bir parçasından vazgeçerek yeryüzüne kanını akıtıp yaşamı beslemesine; Mithra'nın kutsal bir misyon üstlenerek öldürdüğü boğanın bedeninden canlıları oluşturmasına dek uzanan fantastik mitlerin içerdiği paralel temalar, tümünden daha eski ve ortak bir düşüncenin varlığını akla getiriyor. Hatta bunlara, bedenindeki "eril" unsurdan kurtularak yeryüzünde cinsiyet ayrımını ortaya çıkaran ana tanrıça Kybele ile ilgili anlatıları da ekleyebiliriz: Tanrıça'ya mal edilen bu gelişme, John Maynard Smith'in yak-

laşımıyla birer "etkin dişi" olarak varlığını sürdüren cinsiyetsiz organizmaların içinden "erkek unsurun ayrışması" sürecinden çok da farklı gelmiyor kulağa.

Eğer başlangıcı Bronz Çağı'nın çok daha gerilerine giden bu temel kozmogonik düşünceleri bir bütünlük içinde görmeye çalışırsak, dönüşüm potansiyelini kendi içinde barındıran bir büyük ilksel oluşumun, tam adıyla *Kozmik Okyanus*'un, evreni ve yaşamı kesintisizlik içinde sürekli kendi içinden yarattığı ve dönüştürdüğü gibi bir temel motifle karşılaşırız. Belki de tüm kadim kültürlerin öncülü olan çok daha eski bir geleneğe ait bu düşünce, zamanı çizgisel değil döngüsel bir anlayış içinde ele alır ve yıkımı bir son değil, yeni yaratıma kapı açan bir başlangıç olarak görür.

III. UYGARLIK

1. Bilen Adam'ın serüveni

On dokuzuncu yüzyıl sonlarından bu yana dünyanın farklı bölgelerinde ele geçen iskelet ve fosiller üzerinde yapılan araştırmalar günümüzden en az yedi milyon yıl kadar önce, primatlar ailesi içinde modern insanın gelişim sürecindeki kritik aşamalardan birini oluşturduğu düşünülen türün, yani ilk atalarımızdan birinin ortaya çıktığını gösteriyor. İskelet yapısında belli bir değişimin gerçekleşmesi sonucu iki ayağı üzerinde doğrularak yürüyebilen bu türün en belirgin örneklerine, 4.2 ila 3.9 milyon yıl önceye ait *Australopitechus* adlı insansının (*hominid*) fosillerinde rastlıyoruz. Afrika kıtasının güneyinde geliştiği sanılan bu türün, yine eldeki bulgulara göre yaklaşık iki milyon yıl önce soyu tükendi ama onun torunu olan *Homo Erectus* (Latince "*Ayakta Duran Adam*") ailesi, aynı dönemlerden itibaren Afrika'nın orta ve doğu bölgelerinde hızlı bir evrim süreci yaşadıktan sonra, kollar halinde Ortadoğu ve Asya'ya doğru yayılmaya başladı. Bugünkü modern insan soyu *Homo Sapiens*'in (Latince "*Bilen Adam*") ataları, işte bu Afrikalı primatlar.

Ayakta durmanın avantajlarından yararlanarak serbest kalan ellerini kullanabilen insansılar, günümüzden yaklaşık iki milyon yıl kadar önce ilk basit taş aletleri yapmaya başladılar. İletişimin en ilkel biçimi olan bir tür işaretleşmenin de kısa bir süre sonra geliştiği ve bu yolla, birlikte hareket eden ve ortaklaşa yaşayan "organize toplulukların" ortaya çıkmasını sağladığı sanılıyor. Soyağacımızdaki bu ailenin belki de en önemli kolları, 600 ila 350 bin yıl kadar önce Avrupa'nın batı bölgelerinde yaygınlaşmaya başlayan *Neanderthal* adını verdiğimiz tür ve 200 bin yıl önce ortaya çıkıp yaklaşık 30 bin yıl önce de yeryüzünde soyunun tek temsilcisi kimliğiyle yalnız kalan *Cro-Magnon* insanı; yani bizim en yakın atalarımız.

Oluşturulan ilk işaret dili ve haberleşme yöntemlerinin, gırtlak ve ses telleri gibi anatomik yapıyla ilişkili değişimlere bağlı olarak, *en az yüz bin yıl* kadar önce (belki de bundan çok daha uzak bir geçmişte) "konuşulan dilin" ilk örneklerini ortaya çıkardığı ve insan türünün sosyalleşmesinde önemli bir adımı oluşturduğu düşünülüyor. Bir başka deyişle, fosillerine Fransa'nın Cro-Magnon bölgesinde rastlanan atalarımızın yanı sıra, 30 bin yıl önce soyu tükenen yakın akrabalarımız Neanderthal insanları da (kesin olmamakla birlikte) birbirleriyle "dil" aracılığıyla haberleşiyorlardı bulgulara göre.

Bugünkü terminolojimizde "tarih çağları" olarak adlandırılan dönem, konuşulan dilin soyut bir simgeler sistemi aracılığıyla kaydedilmesi anlamına gelen "yazı"nın ortaya çıkmasıyla başlıyor ve günümüze dek uzanıyor. Yani kabaca (yaygın kabul gören anlayışa göre) beş bin yıldan biraz daha uzun bir dönem için kullanıyoruz "tarih çağları" nitelemesini. İnsanlık tarihinin bundan önceki evreleriyse Latince kökenli bir sözcükle *Prehistorya*, yani "tarih öncesi çağlar" olarak adlandırılıyor.

İnsanın bu gezegen üzerindeki "egemen tür" haline gelmesini sağlayan "uygarlık" olgusu, kronolojik düzenlemelerdeki şemalara sığdırılamayacak kadar kesintisiz ve karmaşık bir serüvene sahip. Tarihçilerin kullandığı ayrım, yazının geliştirilmesinden önceki dönemleri bu serüvenin dışında bırakmıyor elbette; yalnızca, uygarlığın "izlenebilirliğinde" büyük bir kolaylık sağlayan yazılı kayıtların ortaya çıkışını belirgin bir dönüm noktası kabul ederek, tarihimizle ilgili işlevsel bir bölümleme yapmaya çalışıyor. Gerçekten de, yazı içeren bulgular bollaştıkça (ve bunların ait olduğu yazı sistemleri deşifre edildikçe), uygarlığın gelişim evrelerine ilişkin boşlukların büyük oranda azaldığına ve geçmişimizi daha iyi anlamaya başladığımıza tanık oluyoruz.

Diğer yandan bir bütün olarak uygarlık sürecinin nerede başladığına kesin olarak karar vermek de çok kolay değil. İnsa-

nı yeryüzündeki diğer varlıklardan ayıran ve sosyal örgütlülüğe sahip "Bilen Adam" (Homo Sapiens) haline getiren eylemlerin ilk adımı, hangi niteliklerin ortaya çıkmasından sonra atılmıştı? Daha farklı bir ifadeyle, uygarlığa doğru giden uzun yürüyüşün başlangıcını, nereye kadar dayandırmamız gerekiyor?

Bu soruya, üzerinde bütünüyle anlaşmaya varılmış net bir yanıt vermek kolay değil ama insanı "uygarlık kurabilen bir tür" haline getiren kritik aşamaların başlangıcını, günümüzden yaklaşık yedi ila dört milyon yıl önce gerçekleştiği sanılan köklü bir fizyolojik değişime dayandırmak mümkün: İki ayak üzerinde doğrulup hareket edebilmek ya da bilim dünyasındaki özgün terimle *Bipedalism*.

İnsansı primatların evriminde son derece önemli bir dönüm noktası oluşturan bu gelişmeyi, on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri tarafından kullanılan ifadeyle "Alet Yapan İnsan"ın (*Homo Faber*) ortaya çıkışının habercisi olarak değerlendirebiliriz. İnsan ancak bu gelişimden sonra serbest kalan ellerini kullanarak basit gereçler yapmaya başlamıştı ki eğer uygarlık doğayı ve dünyayı değiştirebilme yeteneğine bağlıysa, eller bu yeteneği uygulamaya dönüştüren uzuvlardı. Peki primatların gelişiminde bu kritik aşama nasıl ve hangi koşullar altında ortaya çıkmıştı? Evrim eğer genetik yapının çevre koşullarındaki değişime verdiği tepkiyse, nasıl bir çevresel değişim, atalarımızdan bazılarının iki ayak üzerinde durabilme yeteneğini bir "avantaj" haline getirmişti?

Antropologlar, paleontologlar ve evrim biyolojisi üzerinde çalışan bilim adamları, bu soruya doyurucu bir yanıt getirebilmek için geçen yüzyıldan bu yana farklı teoriler geliştiriyorlar. Bunlar arasında en uzun süre kabul görenlerden biri de, iki ayak üzerinde doğrulmayı ortaya çıkaran etkenin, primatların yaşadıkları coğrafyada gerçekleşen bitki örtüsü değişimi olduğunu savunan ve 1980'de California Üniversitesi'nden Peter Rodman ve Henry McHenry tarafından geliştirilen "Savan Teorisi".

Günümüzden yedi milyon yıl kadar önce, insansı primatlara ev sahipliği yapan Doğu Afrika'da yaşam koşullarını ciddi biçimde etkileyen büyük iklimsel dalgalanmalar yaşandığı biliniyor. Bölgenin önemli bir bölümünü kaplayan geniş yağmur ormanları bu iklim hareketleri sırasında hızla küçülürken, çevrelerini kuşatan "savan" olarak adlandırdığımız geniş ve uzun düz alanlar oluşmaya başlamıştı bulgulara göre. Savan Teorisi, zorunlu olarak bu farklı bitki örtüsü ve iklim koşulları altında yaşamaya başlayan primatlardan bazılarının, yiyecek bulabilmek için iki ayak üzerinde doğrulma ve böylece birbirinden uzak yiyecek kaynakları arasındaki uzun yolları aşarken daha hızlı hareket edebilme yeteneklerini kullanmaya başladıklarını varsayıyor. Büyük boşlukları içeren, kilometrelerce uzunluktaki düz alanlarda seyrek olarak bulunan besin kaynaklarına ulaşmak kadar, onları fark edip yerlerini saptayabilmek de önemliydi ve ayakta duruyor olmak ciddi bir görüş avantajı sağlıyordu Savan Teorisine göre. Bu özelliğe sahip olan ve geliştiren bireyler hayatta kalmalarını kolaylaştırarak, fizyolojik özelliklerini yavrularına da iletme olanağı buluyorlardı.[194]

Ne var ki yakın dönemde farklı bilim adamları tarafından yürütülen çalışmalar, bu teorinin yaslandığı temel varsayımlardan bazılarını geçersiz kılacak bulgular ortaya çıkardı. 2000 yılında Kenya'da, hemen bir yıl sonra Etiyopya'da ve 2003'te de Çad'da bulunan insansı fosiller beş ile yedi milyon yıl öncesine aitti ve iskelet yapıları, her üçünün de iki ayak üzerinde yürüdüğünü gösteriyordu. Ancak söz konusu örneklerin yaşama alanları savanlar değil, tropikal yağmur ormanlarıydı; yani teorinin varsaydığı iklim ve bitki örtüsü değişimlerinin etkileriyle hiç karşılaşmadan, bulundukları doğal ortamda dik yürümeye başladıkları çıkmıştı ortaya. Bulgular, insansıların savanlara doğru yayılmaya başlamadan çok önce bu evrimsel değişimi yaşadıklarını gösteriyordu.[195]

194 **Roger Lewin**, "Human Evolution: An Illustrated Introduction", s: 112-113

195 **Friedemann Schrenk – Stephanie Müller**, "The Neanderthals", s:28

Savan Teorisi'nin yerini almaya aday alternatiflerden biri, Berlin'li antropolog Carsten Niemitz tarafından geliştirilen ve "Su Kıyısı Hipotezi" (*bank hypothesis*) adıyla bilinen açıklama. Niemitz'e göre insansılar iki ayak üzerinde dik durma ve yürüme yeteneğini karada değil, suyun içinde geliştirmişlerdi. Dört ayak üzerinde yürümek, su içinde son derece zor ve dezavantajlıydı; öte yandan yaşamak için nehir kıyılarından fazla uzaklaşmamaya çalışan atalarımız, sık sık bu sığ sularda dolaşarak yiyecek toplamak durumundaydılar. Niemitz, anatomik olarak iki ayak üzerinde doğrularak yürüme işleminin, suyun kaldırma gücünün de yardımıyla sığ nehirlerde çok daha kolay uygulanabileceğine; üstelik toplanan yiyeceklerin kıyıya taşınmasında bu beden duruşunun ciddi bir avantaj sağladığına dikkat çekiyordu.

Berlinli bilim adamı tüm varsayımlarını "yaşamını su kıyılarında sürdüren insan" modeli üzerine kurar ve anatomik yapıyla ilgili avantajlara dikkat çekerken, Ohio'daki Kent State Üniversitesi'nden biyolog Owen Lovejoy, bu teoriye "sosyallik" boyutunu da ekleyerek katkıda bulunmaya çalıştı: Tekeşlilik insansılar arasında bir model olarak yaygınlıklaştıkça, özellikle gebelik ve küçük yavruların yetiştirilmesi süreçlerinde topluluğun bakımını erkeğin üstlenmesi gerekiyordu. Gebeliği süren ya da yavrularını emzirmekte olan dişi nehir kıyısında beklerken, suya giren erkeğin onlara yiyecek taşıdığını; bu sırada da su içindeki ortamın olanaklarından yararlanarak iki ayak üzerinde doğrulma yeteneğini geliştirdiğini ileri süren Lovejoy, insanın tarihindeki bu kritik gelişmeyi biyolojiden çok, sosyal rollere bağlamaktaydı bir başka deyişle.[196]

Hemen görülebileceği üzere, geliştirilen açıklamalar büyük oranda veri sınırlılığından kaynaklanan boşlukları, akla uygun ve kabul edilebilir olasılıklarla tamamlamaya çalışan senaryolardan ibaret. İklimle ilgili elde edilen bulgular; fosillerin bulun-

196 Friedemann Schrenk – Stephanie Müller, age., s: 28-29

duğu katmanlarda rastlanan ve beslenme biçimiyle ilgili değerli bilgiler sunan ipuçları; çevresel koşullardaki değişimlere ilişkin jeolojik veriler ve daha birçok küçük bilgi kırıntısı bir araya getirilerek, tutarlı teorilere ulaşmaya çalışılıyor. Saydıklarımızın dışında yarım düzine kadar daha alternatif görüş var bilim dünyasında tartışılmaya devam eden ama herkesi tatmin edecek olabildiğince sağlam bir açıklamaya ulaşabilmek için daha çok veri toplanması gerekiyor.

Dik durmayı bilmenin yararları

Değişim her nasıl gerçekleşmiş olursa olsun, dik durup iki ayak üzerinde yürümeye başlamanın, modern insana giden yolda temel adımlardan biri olduğuna kuşku yok. İskelette ortaya çıkan bu değişim yalnızca elleri kullanma olanağı getirmekle kalmamış, bedenin güneşten gelen morötesi ışınlara maruz kalan yüzeyini de olabildiğince daraltarak, belli ölçülerde de olsa ısıdan korunmayı sağlamıştı. Söz konusu türlerin Afrika'nın tropikal iklimi altında yaşadıkları göz önüne alındığında, bunun önemi daha da artıyordu. Ayakta duran bireyler doğrudan güneş ışınlarını yalnızca baş ve omuzlarına alırken, dört ayak üzerinde yürüyenlerin bedenlerinin büyük bölümü bu ışınlara maruz kalmaktaydı. Ayrıca dik durulduğunda, yerden yansıyan ısının karın ve göğüs bölgelerine yaydığı sıcaklıktan da kurtulmak mümkündü ve ayaktayken beden rüzgâra daha açık hale geldiğinden, ısı dengesi daha iyi ayarlanabiliyor ve bu da belirgin bir rahatlık sağlıyordu.

Liverpool John Moore Üniversitesi'nden biyolog Peter Wheeler, iki ayak üzerinde yürümenin sağladığı avantajları değerlendirirken bunların altını çizip iki noktaya dikkat çekiyor: Birincisi, bedendeki ısı dengesi sağlandıkça cildi kaplayan tüyler giderek dökülmeye başlamış; ikincisi de, iki ayak üzerinde yürüyerek başın güneş ışınlarının zararlı etkisinden yüzde altmış gibi

bir oranda korunması sağlanmıştı. Büyük beyne sahip canlılar için ısının ciddi bir baskı ve risk oluşturduğunu belirten Wheeler, dik duruşun insan anatomisinin gelişimine bu nedenle can alıcı önem taşıyan avantajlar getirdiği görüşünde.[197]

İki ayağının üzerinde yürüyen, bedenini kaplayan tüyler büyük oranda dökülen ve beyni giderek büyüyen insansılar, görünüş olarak bize oldukça benzer bir görünüme kavuşmaya başlamışlardı artık. Üstelik değişen iskelet yapısının getirdiği yeni duruş ve yürüyüş biçimi sayesinde ayak parmakları değişip yürüme ve koşmaya daha uygun hale gelirken, elleri de beceri kazanmıştı. Şimdi sıra bu beceriyi artan bir etkinlikle kullanmakta ve Homo Faber'i dünyaya egemen kılacak alet ve avadanlık çeşitliliğini ortaya çıkarmaktaydı artık.

Afrika ülkelerinden Tanzanya sınırları içinde yer alan Olduvai Boğazı'nda geçen yüzyıl içinde yapılan kazılar, "alet yapan insan" nitelemesini doğrulayan oldukça zengin bulguları ortaya çıkardı. Bilim adamlarının en eski araç teknolojisini nitelemek üzere "Mod 1" olarak adlandırdıkları kategoriye ait bu parçalar, günümüzden 1.9 ila 1.6 milyon yıl öncesine tarihlenmiş durumda. Dökümü yapılan aletler arasında en sık rastlananlar, kenarları kırılarak keskinleştirilmiş taş bıçaklar, ucu sivriltilerek delici işlev görmesi sağlanmış küçük kaya parçaları ve belli nesneleri ezmekte kullanıldığı sanılan disk biçiminde taşlar. Fakat hepsinden önemlisi, İngiliz antropolog Marry Leakey tarafından dökümü yapılan avadanlıkta, doğrudan doğruya taş aletler yapmak için geliştirilmiş, keskinleştirme ve yontmada kullanılan özel parçalar, yani "üretim araçları" yer alıyor.[198] Ayrıca tüm bunların bulunduğu katmanda yer alan, üzerinde çalışılmaya başlanıp yarım bırakılmış kaya parçaları, söz konusu alanın o topluluk için bir tür "açık hava atelyesi" gibi kullanıldığının göstergesi.

---

197 **William A. Haviland** et al, "Evolution and Prehistory: The Human Challenge", s: 144

198 **Roger Lewin**, age., s: 152-153

Kısacası Olduvai bulgularında, alet yapımının günümüzden yaklaşık 2 milyon yıl önce başlı başına bir "iş" haline geldiğini ortaya koyan ipuçlarıyla karşılaşıyoruz.

Sözünü ettiğimiz dönemler, aynı zamanda bu ilk insanların Afrika'dan gruplar halinde yola çıkıp, Ortadoğu, Arap Yarımadası ve Anadolu üzerinden, Avrasya kıtasına doğru dağılmalarının da başlangıcını oluşturuyor. Bu evreden itibaren birbirinden uzaklaşan ve farklı coğrafyalarda yeni ve daha elverişli koşullar aramaya başlayan insan toplulukları, biyolojik ve sosyal evrimlerini birbirinden uzak topraklar üzerinde ayrı ayrı yaşamaya başlıyorlar artık. "Anayurt Afrika", ilk büyük göç kafilelerini Eski Dünya'nın diğer bölgelerine uğurluyor.

Uygarlığa doğru giden yoldaki önemli dönüm noktaları arasında sıraladığımız "dilin gelişimi", görece bir hayli geç sayılabilecek bir dönemde ortaya çıkan, devrim niteliğindeki adımlardan biri. Elbette "konuşma" olarak adlandırabileceğimiz düzey-

de farklılaştırılabilen sesleri çıkarabilmek için, anatomik yapıda ciddi değişimlerin ortaya çıkması, evrimin sürmesi gerekiyordu. Her şeyden önce boyun ve gırtlak yapısı değişmeli, soluk borusu içe doğru çekilerek genizden gelecek farklı sesleri çıkarmaya elverişli hale gelmeli, ağız ve dudakların esnekliği artmalı, dilin yapısı telaffuzu çeşitlendirmeye olanak verecek biçimde gelişmeliydi.

Tüm bu değişimlerin ne zaman ortaya çıktığını net olarak söyleyemediğimiz gibi, erken dönemlerde yavaş mı yavaş mı yoksa yakın bir dönemde aniden mi gerçekleştikleri konusunda da çok fazla fikir sahibi değiliz. Eldeki insan kalıntıları olan fosiller hiçbir zaman bütünlük içinde karşımıza çıkmadıkları ve bozulmuş, dağılmış ve eksilmiş halde oldukları için, bilim adamları ancak bu kısıtlı bulguları incelemeye çalışarak insan anatomisinin konuşmayı olanaklı kılan değişimlere ne zaman sahip olduğunu anlamaya çalışıyorlar. Bu konuda anahtar görevi yapan kimi temel bilgiler, işleri biraz daha kolaylaştırabiliyor bazen.

Sözgelimi konuşmada temel işlevlerden birine sahip olan dille ilgili fiziksel ölçümler, bu "anahtarlardan" biri. Dilaltı sinirlerinin insanlarda diğer primatlara göre çok daha geniş olduğu biliniyor. Bu noktadan yola çıkan Duke Üniversitesi'ndeki araştırmacılar, eldeki insan fosillerinde bu sinirin geçtiği ağız boşluğunu kontrol ederek bir yerlere varmaya çalıştılar. Yaptıkları ölçümler, günümüzden 400 bin yıl önceki insanlarda bu boşluğun modern insandakiyle aynı olduğunu gösterdi. Bu durum, en azından anatomik olarak o dönemin insanlarında konuşmanın altyapısının hazır olduğunu gösteriyordu, araştırmayı yapanlara göre.

Yine benzeri biçimde bir başka İngiliz akademisyen, Ann McLarnon, omuriliğin göğüs kafesi hizasındaki bölümünde ara boşlukların görece daha geniş olduğuna; bu durumun diyafram aracılığıyla nefes kontrolünü kolaylaştırdığına; dolayısıyla konuşma yetisiyle doğrudan bağlantılı olduğuna dikkat çekti. Yaptığı araştırmalara göre günümüzden yaklaşık 400 bin yıl ka-

dar önce omurilik yapısı, bugünküyle aynı düzeylere gelmişti.[199] Peki bir biçimde birbirini destekler görünen bu tür verilerden yola çıkarak, dil olgusunun günümüzden 400 bin yıl önce ortaya çıkmış olduğunu söyleyebilir miyiz? Bilim adamları kesin bir sonuca varmanın çok zor olduğu görüşünde.

Farklı yaklaşımlardan biri, dili oluşturmaya olanak verecek anatomik yapının ilk insan genomunun ortaya çıktığı, yani homo ailesinin geliştiği dönemde, yaklaşık 2.4 milyon yıl öncesi gibi erken bir tarihte gelişmiş olması gerektiği görüşünü desteklerken, karşı uçtaki bir başka yaklaşım, anatomik gelişmelerden bağımsız olarak dilin soyut düşünce ve sanatla doğrudan ilişkili olduğu düşüncesiyle, en erken günümüzden 40 bin yıl önce ortaya çıkabileceğini söylüyor.[200] Dil gibi güçlü ve etkili bir kendini ifade etme biçiminin var olduğu insan topluluklarında, aşağı yukarı eşzamanlı olarak sanatsal çabaların ilk adımlarının da ortaya çıkması gerektiği düşüncesi, yabana atılır gibi değil. Arkeolojik bulgu ve kanıtlardan yola çıkacak olursak mağara resimleri, kaya sanatı ve en basit figürin ya da heykelciklerin en eski örneklerinin, günümüzden en çok 40 bin yıl öncesine tarihlendiğini görüyoruz. Eğer gerçekten konuşma dili günümüzden 2 milyon yıl önce biçimlendiyse gerek sanat ve simgecilik gerek o simgeler aracılığıyla sözcüklerin kaydedilmesini sağlayan yazı, bir hayli gecikmiş demektir.

"Dil" dediğimizde, soyut düşünceyi ve kavramları içerecek, duyguların paylaşılmasına ve iletilmesine olanak verecek, plan ve projelerin uygulamaya geçirilmesini kolaylaştıracak, gelişmiş ve karmaşık bir iletişim sisteminden söz ettiğimizi anımsamakta yarar var. Yalnızca belli seslerden oluşmuş "sözcükleri" değil, onları birtakım ilke ve kurallar içinde bir araya getirecek "grameri" de içeren zengin bir anlatım aracına dil diyebiliyoruz ancak. Kişi, olgu ve nesneleri eylemlerle, bu eylemleri de fark-

199 **Roger Lewin**, age., s: 223
200 **Tore Janson**, "Speak: A Short History of Languages", s: 3-4

lı "zamanlarla" ilişkilendirerek, zihinde oluşan hemen her düşünceyi aktarabilme olanağı verecek bir sistemin ortaya çıkışını sorguluyoruz yani. Daha net söylemek gerekirse, şu anda bizim için "dil" kavramı, bu kitabın ilk iki bölümünde ele almaya çalıştığımız evrenle ve yaşamla ilgili derin soyutlamaları yapmaya elverdiği anlamda önem taşıyor; çünkü ister istemez, insan zihninin kendini ve dışındaki dünyayı ne zaman kavrayıp düşünmeye başladığını ve bu düşünceleri ne zaman başkalarıyla paylaşma gereği duyduğunu merak ediyoruz.

Sözlü iletişim: İlk "anadil"

Bu nitelikteki bir haberleşme aracını, yalnızca anatomik gelişmelere bağlamak mümkün değil. Göğüs kafesi, solunum sistemi, gırtlak ve ağız yapısı ya da diyaframın çok sayıda farklı ses ve bunların kombinasyonlarını üretmeye uygun hale gelmesi, dilin ortaya çıkmasını garantilemiyor elbette. Hatta beynin gelişimi ve soyut düşünceyi olanaklı hale getirmesi de yeterli değil. "Dil" olgusunun ortaya çıkabilmesi için başkalarına iletme gereği duyulacak duygu ve düşüncelerin ortaya çıkması, dolayısıyla "sosyallik" gerekiyor. Sürü halinde yaşayan diğer hayvan türlerinde asgari düzeyini görebileceğimiz basit bir sosyallikten de söz etmiyoruz: İnsanın sosyalliği, "günü kurtarmaya yönelik" temel gereksinimleri karşılama güdüsünün ötesinde, düş gücünü ve geleceği biçimlendirme isteğini de içeriyor.

Tam ters yönden baktığımızda, sosyallik ve soyut düşünce gücünün de tek başına konuşma ve dili ortaya çıkarmakta yetersiz kalacağını görüyoruz. Basit ünlem, tonlama ve işaretler aracılığıyla belli bir noktaya kadar iletişim mümkün olabilse bile, oluşan soyut düşünceleri aktarmaya elverecek ses çeşitliliğini sağlayamıyorsak dilden söz etmek de güçleşiyor.

Günümüzden yaklaşık iki milyon yıl kadar önce ilk insan

topluluklarının ortak çalışma alanları, hatta "atelyeler" oluşturup taş araçlar ürettiğinden söz ettik. Bu düzeyde bir sosyalleşme ve ilişkiler ağı içinde, birbirleriyle bir biçimde haberleşmeleri gerektiğini; işbölümü yapabilmek için en azından rahatça anlaşabilecekleri bir sistem bulmuş olduklarını düşünebiliriz. Günümüzdeki şempanzelerin bile çok sayıda farklı ses çıkararak çeşitli duygu ve isteklerini birbirlerine aktarabildiklerini düşünürsek, alet üretme aşamasına gelmiş atalarımızın "konuşuyor olmaları gerektiği" sonucuna varmak pek de zor değil ama eğer sözünü ettiğimiz tüm o anatomik değişimler, soluk borusu, göğüs kafesi, ağız ve gırtlakla ilgili evrim gerçekleşmediyse, bu iletişimin belli sınırlar içinde kalması da kaçınılmaz görünüyor.

Bu anlamda, dilin ortaya çıkmasıyla ilgili gerekli koşulların tümünün aynı derecede önem taşıdığını vurgulamak durumundayız: Gelişmiş bir beyin ve soyut düşünme yeteneği; ileri düzeyde sosyalleşme ve birlikte davranma alışkanlığı; düşünce ve duyguları seslere dökmeye olanak verecek bir anatomik yapı. Biri eksik olduğunda, tam anlamıyla bir "dilden" söz etmemiz mümkün değil. Bütün bunları göz önünde tutarak, konuşma dilinin gelişiminin uzun bir evrim sürecine yayıldığını ve ilk insanların işbölümü yapmaya başladıkları dönemden Homo Sapiens'in yeryüzündeki tek insan türü olarak kaldığı döneme dek yavaş yavaş biçimlendiğini düşünmek daha sağlıklı görünüyor.

Burada ister istemez zihinlerde uyanan en kışkırtıcı soru şu: Eğer günümüzde yaşayan insanların tümü, yaklaşık 50 bin yıl kadar önce Afrika'yı terk edip son büyük göç dalgasıyla dünyaya yayılan topluluklardan oluşuyorsa, bunların henüz "anayurtta" yaşarken geliştirdikleri tek bir "ortak dil" olabilir mi? Ne kadar basit ve sınırlı olursa olsun, bu dilin izlerinin yeryüzünün ayrı bölgelerine dağılan insan topluluklarının sonradan ayrı gelişim süreçlerinden geçmiş dillerinde ("kalıntı" düzeyinde bile olsa) varlığını sürdürdüğünü düşünebilir miyiz? Bugün birbiriyle bağlantısı olmadığı düşünülen farklı ailelere ait bazı dillerde

rastladığımız kimi ortak sözcükler, yalnızca basit bir "rastlantısal ses benzeşimi" midir, yoksa ardında binlerce yıl önce silinip gitmiş eski bir "anadilin" tortuları aranabilir mi?

Antropoloji bize yaklaşık iki milyon yıl önce ilk göç dalgalarını başlatıp Avrasya'nın değişik bölgelerine dağılan insan topluluklarının soylarının yüz binlerce yıla yayılan bir süreçte tükendiğini söylüyor. Bugün yeryüzünü paylaşan insanlarsa, yaklaşık 200 bin yıl kadar önce Afrika'da evrimini gerçekleştiren Homo Sapiens'in torunları. Yakın zamanlara kadar, modern insanın Afrika'dan diğer kıtalara dağılmasına yol açan göç dalgasının, günümüzden 50 bin yıl önce gerçekleştiği düşünülüyordu. Fakat 2008 yılında sonuçları açıklanan bir araştırma, Afrika'dan göçün bir değil iki kez gerçekleştiğini ortaya koydu. Bugünkü insan nüfusunun çok büyük bir bölümünü, 50 bin yıl önceki ikinci göç sırasında yaşlı kıtayı terk eden topluluklar oluştururken, 100 bin yıl kadar önce gerçekleştiği sanılan ilk Homo Sapiens göçleri sırasında anayurttan ayrılanlar, genetik olarak bugünkü İsrail, Lübnan, Ürdün, Suriye, Avustralya, Yeni Zelanda ve Endonezya'da yaşayan bazı küçük etnik gruplarla akrabaydılar. Toronto Üniversitesi'nden Michael Schillaci başkanlığında bir grup bilim adamınca yürütülen araştırmada, günümüze ve tarih öncesine ait 28 insan grubunun genetik haritaları incelenmiş, son göçlerin yaklaşık 50 bin yıl arayla iki dalga halinde gerçekleştiği sonucuna varılmıştı.[201]

Neanderthaller de dahil olmak üzere, günümüzden 2 milyon ile 500 bin yıl öncesi arasında gerçekleşen göçlerde dünyaya dağılan türlerin soyları tükendi ama modern insan bu trajik sonla karşı karşıya kalmaktan kurtularak, oldukça geç bir dönemde Afrika'dan dünyaya dağıldı; hem de iki kez. Daha erken tarihte kıtadan ayrılan ilk göç kafilesini (bugünkü insan nüfusunun çok küçük bir bölümünde "genetik izlerinin" görüldüğünü dikkate

201 Jennifer Viegas, "Out of Africa: Not Once, But Twice", Discovery News, March 14, 2008

alarak) dışta bırakırsak, günümüzden 50 bin yıl önce son dalgayı oluşturan topluluk, göçler başlamadan önce ortak bir konuşma dili geliştirmeyi başarmış olabilir mi?

İsveçli dilbilimci Tore Janson, dillerin tarihi ve gelişimini ele aldığı çalışmasında, sözlü iletişimin uzun bir süreç içinde aşamalı olarak gelişmiş olması gerektiğini belirtiyor. Başlangıçta yalnızca belli seslerin ya da ses gruplarının değişik unsurlarla ilişkilendirildiği, tek başına kullanılan sözcüklerden ibaret bir iletişim ortaya çıkmış olmalıydı Janson'a göre. Bu sözcük dağarcığında nesne adları, fiiller ve sıfatlar hep bir aradaydı ve üretilen ilk sözcükler çoğunlukla tek heceden oluşuyordu: "Git", "Gel", "Ot", "Koş", "Kuş" gibi. Başlangıçta işleri oldukça kolaylaştıran bu sistem, zaman geçtikçe yetersiz bulunmuştu büyük olasılıkla ve duygu ya da düşünceler birden çok sözcük kullanarak ifade edilmeye başlamıştı. Sözgelimi, yanındaki arkadaşını kendisiyle birlikte vadiye gelip böğürtlen toplamaya çağıran birinin yalnızca "Böğürtlen!" demesi yetmeyecekti; "Böğürtlen! Orada!" ya da "Böğürtlen! Gel!" benzeri bir bileşim oluşturmak durumunda kalacaktı. Birden fazla sözcüğün yan yana kullanılmaya başlamasıyla birlikte, dilin "cümleleri" içerecek biçimi aldığını ve gelişim sürdükçe özne, fiil, zaman, tümleç gibi unsurların anlatımı zenginleştirmek üzere eklenmiş olması gerektiğini düşünüyor Janson. Fakat bunların kısa bir süre içinde, kolayca gerçekleşmeyip, uzun bir zamana yayıldığına inanıyor.[202]

Eğer süreç gerçekten az çok yukarıda varsayıldığı gibi işlediyse, ilk taş aletlerin üretilmeye başladığı dönemde Doğu Afrika'da yaşayan insan topluluklarının hiç değilse bir kısmında, kısa ve basit sözcüklerin kullanımından oluşan bir sözlü iletişim sisteminin ortaya çıkmış olması gerekiyor. Birbirine nispeten yakın yaşayan insan topluluklarının zaman içindeki karşılaşmaları ve haberleşmeleriyle, yalnızca ortak bir sözcük dağarcığına yas-

---

202 Tore Janson, age., s: 8-9

lanan bu “dil prototipi”, belli coğrafi sınırlar içinde (sözgelimi Olduvai civarında) yaygınlaşmaya başlamış olabilir. Sosyalleşme ve işbölümündeki artışa paralel olarak iki milyon yıla yakın bir süre içinde, üretilen taş aletlerin giderek daha çok çeşitlendiğini ve üretim teknolojisinin geliştiğini biliyoruz. Yine aynı süre içinde insanların doğayı tanıma ve ondan yararlanma becerileri de büyük oranda arttı. Benzeri bir değişimin “sözlü iletişim” alanında da gerçekleştiğini ve basit sözcüklerden oluşan ilk dil prototipinin bu süreç içinde biraz daha karmaşık hale geldiğini varsaymak için yeterince nedenimiz var yani. Eğer anatomik yapıdaki farklılaşmanın, yukarıda andığımız araştırmalarda doğrulandığı gibi günümüzden 400 bin yıl önce dilin ortaya çıkmasına olanak verecek düzeye eriştiğini göz önüne alırsak, Homo Sapiens’in tarih sahnesinde belirdiği dönemlerde, yani 200 bin yıl kadar önce, artık bir “dil” olarak anılmayı hak eden karmaşık bir sözlü iletişim sisteminin var olması gerektiğini düşünebiliriz.

Elbette bu varsayımlar bizi, sözünü ettiğimiz dönemlerde “tek bir ortak dilin” biçimlendirilmiş olduğu sonucuna yönlendirmiyor. Etiyopya’dan Tanzanya’ya dek uzanan geniş coğrafya üzerinde, birbirleriyle hiç karşılaşmamış insan topluluklarının eşzamanlı olarak farklı diller geliştirmesi ve sözlü iletişimdeki ayrışmanın henüz daha ilk dillerin ortaya çıktığı aşamada yaşanmış olması da mümkün. Bugün aynı bölgede birbirinden farklı yüzlerce yerel dilin konuşuluyor olması, kopuşun çok eski bir zamanda gerçekleşmiş olabileceğini de düşündürebilir. Ancak antropolojinin bugüne dek bize sağladığı veriler, kültürle ilgili gelişme ve edinimlerin coğrafi uzaklıkları hızla aşıp yaygınlaşabileceğini; sürecin bütününde öğrenme ve paylaşımın azımsanamayacak rolü olduğunu da gösteriyor.

Aynı genetik mirasa sahip bireylerin oluşturduğu tek bir tür olarak ortaya çıkan modern insanın, sözünü ettiğimiz coğrafyayı terk eden gruplar biçimlenmeden önce gelişiminin erken aşamalarındaki bir dil prototipini ortaya çıkarmış olması, hiç değilse

"teknik olarak" mümkün. Bu kadar erken bir dönemde, birbirinden belli uzaklıkta yaşayan farklı toplulukların eşzamanlı olarak *aynı derecede gelişmiş* ama tümüyle ayrı öncü dilleri biçimlendirmesiyse, oldukça düşük bir olasılık gibi görünüyor. Sonuçta dil, maddi dünyayla ilişkiler ve sosyalleşme düzeyinden bağımsız, kendi kendine zihinlerde gelişen ya da "içe doğan" bir şey değil; topluluğun yaşam biçimine ve örgütlülük düzeyine göre, belli bir aşamadan itibaren gereklilik sonucu ortaya çıkan bir iletişim aracı.

Yaşamı kolaylaştıran teknoloji biçimleri ya da sosyal işbölümü yöntemlerini ilk kez bulup kullanmaya başlayanların, dil gibi güçlü bir unsuru da ilk geliştirenler olmalarını bekleyebiliriz bu anlamda. İşe yarayan bir teknolojinin, onu henüz geliştiremeyenlerce de örnek alınıp ithal edildiğini biliyoruz. Bu aktarım sırasında yalnızca söz konusu teknoloji ya da yöntem değil, onlarla ilişkili sözcük ve kavramlar da paylaşılıyor doğal olarak. O halde ilk kez taş araçlar üretmeye ve bunun için işbölümü yöntemleri geliştirmeye başlayan grubun, aynı zamanda sözlü iletişimi ilk kez gerçekleştirenler olacağını; çevredeki diğerlerince model alındıkları ve taklit edildikleri sürece de diğer unsurlarla birlikte *dili de* paylaşacaklarını söyleyebiliriz.

Elbette tüm bu varsayımlarda bulunurken, dillerin değişim ve gelişim süreçlerini etkileyen toplumsal dinamikleri de gözden uzak tutmamak gerekiyor. Bunlar, bir dilin kendi içindeki değişimini; farklılaşarak ayrı dilleri oluşturma koşullarını ve kültürel karşılaşmalar sırasında dillerin birbiriyle etkileşimini sağlayan, toplumsal mekanizmalar:

- Birincisi, belli bir süre boyunca çevresinden yalıtılmış olarak yaşayan bir topluluğa ait dilin, kendi içinde göstereceği değişimi açıklayan "çizgisel gelişim" mekanizması. Hiçbir dış temas olmasa bile toplumun zamanla kendi içinde yaşayacağı sosyal ve kültürel gelişim, dili de etkiler ve başlangıçtaki haline göre

farklılaşmasına neden olur. Ancak bu durumda dilin eski ve yeni karakterleri arasında, *çizgisel bir bağ* söz konusudur.

- İkincisi, "yalıtım içinde farklılaşma" mekanizmasıdır: Aynı dili konuşan insanların oluşturduğu topluluk iki ya da daha fazla parçaya ayrılır ve bunlar uzaklaşarak birbirinden yalıtılmış biçimde yaşarlarsa, dilin gelişimi bu alt gruplarda ayrı ayrı devam eder ama dillerin gelişimini belirleyen sabit bir yön olmadığı için zaman içinde bunlar birbirinden iyice farklılaşıp, bütünüyle ayrı dillere dönüşür.

- Üçüncüsü, farklı diller konuşan topluluklar arasındaki yakınlaşmalarla ortaya çıkan "etkileşim" mekanizmasıdır. Söz konusu yakınlaşma, basit ticari ve kültürel ilişkilerden, işgal ve fetihler sonucu birlikte yaşama zorunluluğuna dek birçok farklı düzeyde ortaya çıkabilir. Sonuçta ilişkiye taraf olan toplulukların dilleri, bu süreç içinde birbirlerinden etkilenirler. Bazı durumlarda bu etkileşim o denli yoğun bir iç içe girme hali ortaya çıkarır ki, yalnızca dillerin sözcük dağarcıkları değil, yapısal nitelikleri de değişebilir.[203]

Uzmanlar, tarih boyunca bu üç mekanizmanın da dillerin gelişimi ve farklılaşmasında etkili rol oynadığını söylüyorlar. Aynı noktalardan yola çıkarak, ilk sözlü iletişim prototipinin ortaya çıktığı dönemlerde de söz konusu süreçlerden herhangi birinin, ikisinin ya da üçünün birden yaşandığını varsayabiliriz. Eğer dil ilk kez tek bir bölgedeki insan topluluğu tarafından geliştirilmeye başladıysa, belli bir süre boyunca kendi içinde çizgisel bir süreç izleyerek değişecektir. Herhangi bir nedenle bu topluluk iki ya da daha fazla kola ayrıldıysa, dilleri birbirlerinden uzakta gelişecek ve giderek farklılaşacaktır. Diğer yandan, eğer dil birbirinden yalıtılmış olarak yaşayan birden fazla topluluk tarafından ayrı ayrı geliştirildiyse, belki farklılık daha ilk aşamalarda ortaya

203 Dillerin gelişimi ve birbirleriyle olan ilişkileri konusunda bkz. I.E.S. Edwards *et al*, "The Cambridge Ancient History – Volume I, Part 1", s: 123-125

çıkacaktır. Her iki durumda da, belli evrelerde etkileşim mekanizmasının devreye girmesiyle bazı dillerin birbirleriyle yakınlaşmış olabileceklerini de düşünebiliriz. Burada bizi asıl ilgilendiren soru, Afrika'dan gerçekleşen son büyük göç dalgasının öncesinde Homo Sapiens gruplarının önemli bir çoğunluğu tarafından paylaşılan ortak bir dil olup olmadığı ya da farklılaşmanın göçlerden önce mi, yoksa sonra mı gerçekleştiği.

Bu ayrıntı niçin bu kadar önemli? Araya uzun zaman dilimleri ve büyük coğrafi uzaklıklar girdikçe, insan topluluklarının konuştuğu diller de birbirleri arasındaki olası bağlantıların izini sürmeyi olanaksız hale getirecek oranda birbirinden kopup farklılaşabiliyor. Buna karşın, aralarında hiçbir köken ortaklığı olmadığı düşünülen dillerde hem ses yapısı hem de anlam olarak birbirine tıpatıp benzeyen çok sayıda sözcükle karşılaşabiliyoruz ki bazen gerçekten kafa karıştırıcı bir görünüm veren bu tür paralellikler kimi milliyetçi-buduncu teorilere malzeme oluşturabildiği gibi, tarihin bilinmeyen ve uzak bir evresinde doğal bir felaket sonucu yok olmuş "yitik uygarlık" ya da "batık kıta" hipotezlerini de gündeme getirebiliyor.

Dilbilimsel açıdan, benzer seslere sahip sözcüklerin farklı dillerde aynı karşılığa sahip olmasının köken yakınlığı açısından hiçbir anlamı yok. İki dil arasındaki yakınlığı belirleyebilmek için yüzeysel görünümleri aşıp, gramer ve sentaks (cümle yapısı) karşılaştırması yapmak gerekiyor. Peki ya söz konusu "benzer sözcükler", düşünülenden çok daha eski bir evrede, henüz gramer ve sentaksın biçimlenmediği ve sözlü iletişimin yalnızca kısa ifadeler üzerine kurulu olduğu sıralarda paylaşılmışsa? Eğer dilin yalnızca bir "seslerle adlandırma" sistemi olmayıp, onu üreten topluluğun düşünce biçimi ve ideolojisinden de izler taşıdığını dikkate alırsak, paylaşılanın yalnızca sözcükler değil, onların ardındaki kavramlar olduğunu da unutmamamız gerekir.

Bu konuya daha sonra yeniden döneceğiz. Şu aşamada al-

tını çizmemiz gereken nokta, uygarlığa giden yoldaki en kritik dönüm noktalarından birinin henüz net olarak saptanamamış bir zamanda ortaya çıkan bu sözlü iletişim sistemi olması. Bu sayede insanlar kavramlar aracılığıyla düşünmeyi ve bu düşünceleri paylaşmayı becerebildiler ki söz konusu özellik türümüzü yeryüzünde eşsiz kılan birincil unsurlardan biri.

Aden Bahçesi'nden vahşi dünyaya

Modern bilimin sağladığı veriler, iki ayağı üzerinde dik yürüyen, ellerini kullanarak araç yapabilen ve iletişim kurmak için dil gibi güçlü bir yardımcıyı kullanan insanın milyonlarca yıllık bir süreç içinde, üstelik dünya tarihinin görece oldukça yakın bir evresinde ortaya çıktığını gösteriyor bize. Oysa inanç sistemleri ve kutsal kitaplar, bundan bir hayli farklı bir tarih anlatıyor. Tekvin'de, Adem'in yaratılışıyla ilgili ayetleri bir kez daha anımsayalım: Tanrı Adem'e uygun bir yardımcı bulmak ve onun yalnız kalmamasını sağlamak için diğer tüm hayvanları topraktan yaratmış ve *onlara ne ad vereceğini görmek için* getirip Adem'in önüne koymuştu. Tüm yaratıklar da o günden itibaren Adem'in verdiği adla anılmışlardı.[204]

Bu ayetlerden çıkan sonuç, Tekvin'e göre ilk insanın "dil ve konuşma yeteneği" ile birlikte yaratıldığı. Aynı bölümün devamında, hayvanlar arasında uygun yardımcı bulunamayınca, bu kez ona eşlik etmek üzere Havva'nın yaratıldığı ve ikisinin de çıplak olarak Aden Bahçesi'ne yerleştirildiği anlatılıyor. Burada yaşananlardan söz eden ayetlerde yalnızca Adem ve Havva'nın, yani insanların değil, Aden'de onlarla birlikte yaşayan yılanın da konuşma yeteneğine sahip olduğunu anlıyoruz.

---

204 Tekvin, 2:19

Michelangelo'nun yorumuyla
"yasak meyve", ilk günah ve cennetten kovuluş

Yılan Havva'yı, kısa bir diyaloğun ardından Tanrı'nın yasak ettiği Bilgi Ağacı'nın meyvesini yemeye ikna ediyor ki bunun kaçınılmaz sonucu da ilahi ceza oluyor; yani Aden'den kovulmak, dolayısıyla rahat ve sorunsuz yaşam olanaklarını yitirip doğayla baş başa kalmak. Tekvin'deki anlatıda gerçek anlamda "uygarlık tarihi" tam bu noktada başlıyor: İnsan artık hayatta kalabilmek için kendi yiyeceğini kendi elde etmek, yani çalışmak zorunda. (Bu durumun bir numaralı suçlusuysa kolayca yoldan çıkarılabilen Havva; yani, *kadın*.)

Yeryüzündeki mücadeleli yaşamlarına başladıktan hemen sonra Adem ve Havva, iki erkek çocuk sahibi oluyor: Habil ve Kain. Bu bölümdeki ayetlerden, insanlık tarihindeki toplumsal işbölümlerinden birinin de aynı dönemde ortaya çıktığını anlıyoruz:

"Ve Adem karısı Havva'yı bildi; o da gebe kalıp Kain'i doğurdu ve Rab'bin yardımıyla bir insan kazandım, dedi. Sonra kardeşi Habil'i doğurdu. Habil koyun çobanı, Kain'se çiftçi oldu."[205]

Yaratılan ilk insanların yalnızca konuşma yeteneğine sahip

205 Tekvin, 4: 1-2

olmakla kalmayıp, hayvancılık ve tarım gibi konularda da donanımlı oldukları izlenimini vererek devam eden anlatı, hemen ardından da büyük ölçüde "mesleki çekememezlik" unsuruna bağlı bir kardeş kavgası sırasında Kain'in Habil'i öldürdüğünden söz ediyor. Yeryüzünde işlenen ilk cinayetin bedelini ödemek durumunda kalan Kain'in, Tanrı tarafından cezalandırılarak kovulduğunu okuyoruz hikâyenin devamında. Kardeşini öldüren, anne ve babasından da uzaklaştırılan bu "ilk çiftçi"nin, yaşamının geri kalan kısmını tek başına geçirmek zorunda kaldığını düşünmeye başlıyoruz ki, çok geçmeden durumun pek de böyle olmadığı anlaşılıyor:

"Ve Kain Rab'bin huzurundan çıktı, Aden'in doğusunda Nod diyarında yerleşti. Ve Kain karısını bildi, o da gebe kalıp oğlu Hanok'u doğurdu. [Kain] bir kent inşa edip, ona oğlunun adını verdi."[206]

Tekvin'in anlatısına göre, sözü edilen Nod yakınlarında yaşayan farklı bir insan topluluğu daha olması gerektiği sonucuna varıyoruz ister istemez; çünkü tek başına uzaklara sürülen Kain, orada kendine bir eş bulup çocuk sahibi olabiliyor. Üstelik burada kalabalık bir nüfus olsa gerek ki Kain bir kent inşa etmesine yardımcı olacak işgücünü bulmakta da güçlük çekmiyor anlaşıldığı kadarıyla. Adem ve Havva'nın "yaratılan ilk insanlar" olarak sunulmasıyla ciddi bir çelişki oluşturan bu bölümle ilgili soru işaretlerini geçip, hızlıca Tekvin'in uygarlık tarihine bakışını gözden geçirmeyi sürdürelim:

Kain ait olduğu toprakların uzağında kendi soyağacını oluşturmaya başlarken, yalnız kalan Adem ve Havva yeniden çocuk sahibi oluyor ve farklı bir soyağacı da üçüncü oğulları Set (Şît) üzerinden yürümeye devam ediyor bir süre sonra. Yeryüzünde insanların sayıca bir hayli çoğaldığı dönemlerde, günahın ve kötü-

206 Tekvin, 4: 16-17

lüğün de arttığını izleyip yaratımından pişmanlık duyan[207] Tanrı, bu kez bir "küresel doğal afet" biçiminde beliren ilahi cezayla müdahale ediyor dünyaya: Tüm kara parçalarının sulara gömüldüğü, canlı varlıkların hepsinin öldüğü Büyük Tufan'da, yalnızca Tanrı tarafından seçilen Nuh ve ailesi hayatta kalabiliyor.[208] (Buradan çıkarabileceğimiz doğal sonuç, her nereye gidip yerleşmiş ve nasıl bir toplulukla karşılaşmış olursa olsun, Kain ve soyunun da Tufan sırasında yok olduğu. Bir başka deyişle ilk yaratılış, kısmen "sıfırlanmış" oluyor.)[209]

Bu aşamadan sonra insan soyu, Nuh'un üç oğlu Ham, Sam ve Yafet ile devam ediyor artık. Birbiri ardına gelen kuşaklarla dünya yeniden kalabalıklaşırken, Nuh'un torunlarının da yavaş yavaş yeni kabileleri oluşturmaya başladıklarını okuyoruz. Ancak birbirlerinden ne kadar uzaklaşırlarsa uzaklaşsınlar, aynı kökene ait olan insan gruplarının bu dönemde henüz "tek bir ortak dil" konuştuğu anlaşılıyor. Ne var ki Mezopotamya'nın güneyindeki Babil dolaylarına yerleşenler, bir süre sonra kendilerine "başı göklere değecek" yüksek bir kule inşa etmeye başladıklarında, işler değişiyor birden:

"Ademoğullarının yapmakta olduğu kenti ve kuleyi görmek için Rab yeryüzüne indi ve şöyle dedi: Şu anda tek bir halkı oluşturuyorlar ve hepsinin konuştuğu tek bir dil var. Yapmaya çalıştıkları şey de budur ve şimdi niyetlendikleri şeyi yapmalarını kimse engellemeyecek. Gelin inelim ve birbirlerinin dillerini anlamasınlar diye onların dilini orada karıştıralım. Ve Rab onları bütün yeryüzü üzerine oradan dağıttı ve kenti inşa etmeyi bıraktılar."[210]

Tekvin'in bundan sonraki anlatısı, bütünüyle İbraniler için

---

207 Tekvin, 6: 7-8

208 Tekvin, 7: 21-24

209 Tufan öncesiyle ilgili Tekvin'de ve paralel metinlerde yer alan anlatıların ayrıntılı bir analizi için bkz. "2012: Mardukla Randevu", s: 105-114

210 Tekvin, 11: 5-8

bir ulusal tarih oluşturmaya çalışan metinlerden oluşuyor: İbrahim ve oğlu İshak'la başlayan "uluslaşma" süreci, sonradan "İsrael" adını alan Yakup ve oğullarının hep birlikte Mısır'a gidip, orada vezirlik yapan Yusuf'un yanına yerleşmesiyle tamamlandığında,[211] Tekvin'in de noktalandığını görüyoruz. Hikâyenin devamı *Pentateuch*, yani "Musa'nın Beş Kitabı"nın sonraki parçaları olan Çıkış (*Exodus*), Levililer, Sayılar ve Tesniye'de (*Deuteronomy*) ayrıntılı olarak dile getiriliyor.

Metnin bizi ilgilendiren yanı, insanın yaratılışından uygarlığın doğuşuna giden süreçle ilgili olarak, tektanrılı dinlerin en eskisine ait kutsal kitap tarafından sunulan açıklama. İnsanın daha ilk yaratıldığı anda konuşma becerisine sahip olmasının yadırgatıcılığını bir yana bırakalım; sonuçta okuduğumuz metin, inançlar üzerine kurulmuş bir kutsal kitap. Tanrı'nın üflediği ruh ile yaşam bulduğu belirtilen ve yaratılışın en üst basamağı olarak değerlendirilen insana böyle bir donanımın uygun görülmesi, anlatının edebi yönüyle ilişkili teknik bir zorunluluk olarak ele alınıp görmezden gelinebilir. Eğer dil ve konuşma olmazsa, Tanrı'nın emir ve talimatlarını nasıl anlayabilir ki Adem ve Havva?

Tekvin'deki asıl dikkat çekici sorun, birbirini izleyen pasajların kendi içinde sergilediği tutarsızlıktır. Yeryüzünde yaratılan ilk çiftin oğullarından birinin "kardeş katili" olmanın cezasını çekmek üzere gittiği uzak bir bölgede evlenip çocuk sahibi olacak bir kadın bulmasını, hatta bununla da kalmayıp bir kent inşa etmesini nasıl açıklayabiliriz? Aynı editörlük hatası, Adem'in sonraki oğlu Şît ile ilgili olarak da çıkar karşımıza: Soyunu devam ettirmek için evlenecek eşi o nereden bulmuştur? Eğer çevrede başka insanlar da yaşıyorduysa, Adem ve Havva için gerekli görülen o ilahi yaratılış senaryosu ne derece anlamlıdır?

211 Söz konusu bölümlerle ilgili yorum ve analizler için bkz. "2012: Marduk'la Randevu", s: 122-162

Ensest ve "Kutsal Evlilik"

Eski Ahit'in birbirinden farklı rahip gruplarınca değişik zamanlarda ve yerlerde ayrı ayrı kaleme alındığından, oldukça geç sayılabilecek bir dönemde de bu parçaların elden geçirilerek birleştirildiğinden, bir önceki bölümde söz etmiştik. Burada karşımıza çıkan çelişkilerden bazılarının bir editörlük hatasından çok, bilinçli bir tavır olduğunu söyleyebiliriz. Tanrı yalnızca bir erkek ve bir kadını yaratıp yeryüzüne yerleştirdiyse, soyun devamının onların çocuklarıyla süreceği, yani kaçınılmaz olarak *ensesti içermesi* gerektiği açıktır. Tekvin'in editörleri ("P" Grubu) metni elden geçirirken, içinde bulundukları toplumsal yapı tarafından yadırganacak bu durumdan uzak durmaya ve ensest unsurunu hikâyenin içinden uzaklaştırmaya çalışmaktadır aslında. Bu nedenle Kain'e "uzak diyarlarda bir eş" uygun görülmüş, yine aynı nedenle Şît'in yanına nereden geldiği belli olmayan bir eş eklenmiştir.

Hıristiyan dünyasından bu konuya yönelik ilginç bir yorumu, Amerikalı teolog Charles Ryrie getiriyor: "(...) Eğer tek bir özgün aile var idiyse, evliliklerin kız ve erkek kardeşler arasında olması gerekecekti. Başlangıçta bu tür evlilikler zararlı değildi. Ensest tehlikelidir, çünkü eğer mutant genler hem anne hem de baba tarafından taşınıyorsa yapı bozukluğuna sahip, hasta ve geri zekalı çocukların ortaya çıkmasına neden olabilir. Elbette, Adem ve Havva Tanrı'nın yaratıcı elinden çıktıkları için, bu genleri taşımıyorlardı. Bu nedenle, Adem ve Havva'yı izleyen ilk ve ikinci kuşaklarda kardeşler, kuzenler ya da diğer akrabalarla yapılan evlilikler tehlike içermeyecekti."[212]

ABD'de muhafazakâr Hıristiyan çevrelerin en çok okunan yazarınca yapılan bu farklı ve şaşırtıcı değerlendirme, Tekvin'deki editörlük müdahalesini de büyük oranda doğrular gibi. Ryrie en-

212 **Charles Caldwell Ryrie, "Basic Theology", s: 110**

sestin "bu ilk kuşaklarda sakıncalı olmadığı" konusunda okurunu elinden geldiğince ikna etmeye çalışsa da, Tekvin'de insanın ensest yoluyla çoğaldığını doğrudan dile getiren tek bir ayet bile yer almıyor. Demek ki metnin daha önceki farklı versiyonlarında gözden kaçmış olan bazı ayrıntılar, Kain'in kovulduktan sonra yanına kız kardeşlerinden birini alarak uzaklara gittiğini ve ondan çocuk sahibi olduğunu; Şît'in de kendisinden sonra doğan bir başka kız kardeşiyle evlendiğini düşündürüyordu okuyanlara. "P Grubu" rahip editörler Ryrie ile aynı fikirde olmasalar gerek ki, Musa'nın açıkladığı ilahi yasalarla kesinlikle "günah" kabul edilen enseste doğrudan gönderme yapan parçaları derlemeden çıkarmayı uygun gördüler ama yapılan eksiltmeler de metnin tutarlılığını ciddi biçimde etkiledi.

Kain ile Habil arasındaki anlaşmazlığın merkezinde yer alan çiftçi – çoban çekişmesi de, Tekvin'in insan uygarlığının gelişimine ilişkin vizyonu hakkında ipuçları sunan, başlı başına ayrı bir sorun. Editörler, yaratılışın en üst ürünü olan insana avcı-toplayıcı rolünü yakıştıramamış olsalar gerek ki, günümüzden en fazla on iki bin yıl kadar önce ortaya çıkan tarımı başlangıca kadar geri çekmişler; Adem ve ailesinin yaratıldıkları anda bu önemli üretim bilgisine sahip olduklarını varsaymışlar. Bunun dayanağı da, Kain ve Habil doğmadan çok öncesindeki gelişmelere bağlanmış: Adem ile Havva'nın henüz Aden'de oldukları dönemde, Tanrı tarafından "bahçenin bakımı" ile görevlendirildiklerini anımsamak yeter.

Diğer yandan Tekvin editörleri, isimler üzerinde giriştikleri sözcük oyunlarını, tarihin bu ilk kardeş kavgasını anlatan bölümlerinde de sürdürüyorlar. İbranice ve diğer Semitik dillerde Habil'in (Abel) anlamı "çoban", Kain'in ise "demirci". Filistin'de ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşan insanların sahip olduğu kültür ve dünya görüşünde, tarım ve zanaat gibi "yabancı" unsurların nasıl "tehlikeli" görüldüğünün de izlerini buluyoruz anlatıda. Mircea Eliade, İbrani toplumunda "ateşin efendisi"

olarak görülen ve bu nedenle de "büyü" ile sürekli ilişki içinde olduğu varsayılan zanaatkârların ürkütücü bulunduğuna dikkat çekip ekliyor: "Her ne olursa olsun, Tevrat anlatısı içinde korunmuş söylence, çoban-göçebelerin 'sade ve arı' varoluşunun yüceltilmesini ve çiftçilerle kent sakinlerinin yerleşik hayatına karşı direnişi yansıtır."[213]

Kardeşini öldürdükten sonra kovulan Kain'in, gittiği uzak diyarda bir "kent inşa ettiğini" ve buradaki soyağacında yer alan torunlarından Tubal-Kain'in[214] geç dönemlerdeki ezoterik geleneklerde "metalürji ve tasarım" ile ilişkilendirilen efsanevi bir kişiliğe dönüştüğünü dikkate alırsak, İbranilerin tarım ve zanaatla uğraşan kentli toplumlara nasıl kuşkuyla baktıklarını daha net görebiliriz. Tekvin'deki anlatıda Habil saf ve iyi niyetli, Kain ise hırslı, güvenilmez ve ürkütücüdür ki sonradan kardeş katline dek vardırmıştır işi. Bu nedenle "ilahi ceza" kuşaklar sonra bir kez daha gelecek ve Şit'in soyundan gelen Nuh ile ailesi dışında kimse sağ kalmayacaktır. Tabii eğer kimliği üzerinde tarih boyunca spekülasyonlar yapılan, Nuh'un oğullarından Sam'ın karısı Norea, bir biçimde Kain'in soyunun yaşadığı diyarlardan Tufan'dan çok önce göç ederek aileye katılmadıysa.[215]

Tufan ve "ilahi ceza"

Nihayet, Tekvin'de uygarlık tarihinin başlangıç aşamalarına yönelik olduğu kabul edilebilecek son ilginç bölüm, yukarıda andığımız, Tufan sonrası Babil'de yaşananlara ilişkin anlatıda karşımıza çıkar. Nuh'un soyundan gelenler Mezopotamya'da büyük bir kent ve bu kentin merkezinde de dev bir gözlemevi (*Ziggurat*) kurmaya karar verdikleri sırada, henüz "aynı ortak dili" konuşmaktadırlar. Dillerin farklılaşması, bu gelişmelerden

213 Mircea Eliade, "Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi", Cilt 1, s: 209
214 Tekvin, 4:22
215 Bu konuda Bkz. "Fraternis", s: 587-589

hoşlanmayan Tanrı'nın onları dünyanın dört bir yanına dağıtmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, "dünyadaki tüm insanların bir zamanlar aynı dille anlaştıkları" varsayımı, Eski Ahit'in harcında da yer alır.

Söz konusu büyük kulenin inşaatına sahne olan Mezopotamya'nın kadim kültürlerinde, insan uygarlığının ilk biçimlendiği evrelere değinen fazla yazılı kaynak yok elimizde. Sümer mitlerinde "Tanrılara hizmet etmek için" yaratıldıkları anlatılan ilk insanların uygarlık serüveni sırasında yaşadıklarına ilişkin bölük pörçük ayrıntıları, yine benzer karakter taşıyan mitler ve efsanelerde bulabiliyoruz. Bunun dışında, yeryüzündeki kent ve ülkelerin nasıl ve ne zaman tümüyle insanlar tarafından yönetilmeye başladığına ilişkin fikir verecek tek kaynak, "Sümer Kral Listesi" adıyla bilinen, kronolojik köken kayıtları.

Söz konusu liste Mezopotamya toplumlarının kültürlerinde tarihin başlangıcıyla neredeyse eşdeğer tutulan bir olgudan, yani "krallığın yeryüzüne inişinden" başlayarak, günümüzden yaklaşık dört bin yıl kadar öncesine, yani Sümer iktidarının yerini Sami kökenli Akadların almasına dek geçen süre içinde hüküm süren kralları, iktidar sürelerini de içerecek biçimde belli bir düzende sıralar. Bugün biz, "Sümer Kral Listesi" diyoruz; ancak Antik Çağ'da bu kayıtlar, içerdiği "temel fikri" vurgulayan ilk dizesinden hareketle "Krallık Gökyüzünden İndiğinde" adıyla anılıyordu ve elimizdeki en eski kopya, büyük olasılıkla III. Ur Hanedanı'nın çöküşünden kısa bir süre sonra (yaklaşık İÖ 2000) elden geçirilip derlenmişti.[216]

Bu "gökten inme" kavramını kısaca açmak gerekebilir: Sümer düşüncesinde evrensel düzeni oluşturan kozmik güçlerin yani "tanrıların", insanı yaratarak aynı düzenin bir kopyasını yeryüzünde de oluşturduklarını görmüştük. Tanrıların mekânı

216 **John Percival Postgate**, "Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History", s: 28

olan gökyüzünden yönetilen evrensel düzen, bunun sağlanmasını mümkün kılan kozmik yasalara, yani *Me*'lere bağlıydı. Dünya ile evren, kaçınılmaz olarak bu yasalarla ve evrenin bütünüyle uyumlu biçimde yönetilmeliydi ki "tanrıların" yaptığı da buydu zaten: Düzen oluşturulduktan sonra onun bir kopyası da göksel kozmik güçler tarafından yeryüzüne "indirilmiş"; yani yaşam ve onu destekleyen doğal yapı oluşturulup, bu düzene "hizmet etme" görevi insana verilmişti. Sümer yazmanları, bir siyasi propagandanın da uzantısı olarak "tanrıların vekili" oldukları ileri sürülen krallarını, bu önemli olaydan başlayarak listeliyorlardı.

Ancak Sümer Kral Listesi'nin sunduğu verilerin, alışılmışın bir hayli dışında ve "garip" olduğunun altını çizmemiz gerekiyor; çünkü özellikle metnin en üstünde sıralanan krallara ilişkin belirtilen iktidar süreleri, en hafif deyişle "kabul edilebilir sınırların çok üzerinde." Sözgelimi, "beş büyük kenti tümüyle silip süpürdüğü" belirtilen Büyük Tufan'dan önceki ilk sekiz kralın toplam 241.200 yıl ülkeyi yönettiklerinden söz ediliyor.[217] Her bir kralın ortalama otuz bin yıl yaşaması anlamına gelebilecek bu ifade, günümüz tarihçileri tarafından tümüyle fantastik bulunup "efsane" sınırları içinde değerlendiriliyor ki, bunu da doğal karşılamak gerek.

"Elbette bu benzersiz belge, olgularla düşgücünün bir karışımıdır," diyor Samual Kramer, "ve birinin nerede başlayıp ötekinin nerede bittiğine karar vermek genellikle zordur."[218] Böylesi bir zaman çizelgesinin Sümer Krallığı'nın başlangıcını günümüzden en az 250 bin yıl geriye, yani Homo Sapiens'in ortaya çıkışının bile öncesine çekmeye çalıştığını düşünürsek, Kral Listesi'nin ilk bölümünün yenilir yutulur gibi olmadığını kabul etmemiz gerekiyor. Tufan sonrasına ilişkin olarak verilen iktidar süreleriyse,

217 **I. E. S. Edwards** *et al*, "The Cambridge Ancient History – Volume I, Part 1", s: 109

218 **Samuel Noah Kramer**, Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri , s: 55

arkeolojik bulgularla nispeten daha uyumlu ve her şeyden önce biraz daha "kabul edilebilir" nitelikte.

Belirtilen iktidar sürelerinin olağanüstü uzunluğunun, ölçek bakımından olmasa bile "yöntem" olarak, Tekvin'deki anlatının izlediği seyirle şaşırtıcı biçimde benzeştiğini söyleyebiliriz. Adem ile başlayıp Tufan'a dek giden dönemde insanoğlunun ilk atalarının yaşam süreleri ortalama 900 yıl civarındadır: Adem'in 930 yıl, Şît'in 912 yıl, Enoş'un 905 yıl, Kenan'ın 910 yıl ve "rekortmen" Metuşelah'ın 969 yıl yaşadığını okuruz metinde.[219] Tufan'dan sonra Tanrı'nın aldığı bir kararla insan yaşamının 120 yıl ile sınırlandığı ve bunun da aslında "ilahi cezanın bir parçası" olduğu bildirilir ki[220] bu da Sümer listesindeki seyirle büyük oranda uyumludur. (Tekvin'e esin oluşturan Mezopotamya kaynaklarıyla tanışıklığın Babil Sürgünü sırasında gerçekleştiğine değinmiştik.)

"Krallığın Gökten Yere İnişi" olarak adlandırılan dönüm noktasını, Sümer mitleri insanın ortaya çıkışından belli bir süre sonrasına dayandırırlar. Yeryüzünde insan nüfusu yeterli düzeye ulaşana dek, hiçbir kent inşa edilmemiş; bunun gerçekleşmesi için "dünyevi görevleri" yerine getirmek üzere yaratılan insanın belli bir işgücü oluşturacak düzeye gelmesi beklenmiştir. Eski bir Sümer şiiri, ilk kurulan kentlerin Eridu, Bad-Tibira, Larak, Sippar ve Şuruppak olduğundan söz eder; daha sonraki dönemlere ait bir başka örnekte bunlara Nippur, Uruk ve Babil'in de eklendiğini görürüz.[221] Yani sanılanın aksine, Sümerler kentlerinin "tanrılar" tarafından kurulduğunu söylemezler; her bir kent, bu büyük kozmik güçlerden birine adanmış ama "yaratılış amaçlarına" uygun olarak görevlerini yerine getiren insanlar tarafından inşa edilmiştir. Tanrıların, kendilerine adanan kentleri korudukları ve içinde yaşayan insanların mutluluğu için çalıştığı

219 Tekvin, 5: 5,8,11, 14, 17, 20, 27
220 Tekvin, 6:3
221 I. E. S. Edwards *et al*, age., s: 101

varsayılır Sümer düşüncesinde: Enki Eridu'nun, Enlil Nippur'un, İnanna da Uruk'un "manevi sahibi" ve destekçisidir.

Kurulan bu ilk kentlerin yerel yöneticileri, koruyucu tanrı ya da tanrıçalarına adanmış tapınakların bakımı ve temel gereksinimleri karşılayacak tarım-sulama çalışmaları başta olmak üzere tüm etkinlikleri denetleme ve yönlendirmeyle yükümlüdür. "Ekili Toprağın Efendisi" anlamına gelen *Ensi* unvanıyla anılan bu yöneticiler içinde en güçlü ve nüfuzlusuysa *Lugal*, yani "Büyük Adam" adını alarak, merkezi krallığı yönetir. Sümer metinlerinin bize sunduğu bilgilere göre, "krallığın gökten inmesi" sonrasındaki sürecin işleyiş biçimi bu. İlk sekiz Lugal için listede belirtilen olağanüstü yaşam süreleriyse, uzmanlara göre bu uzak ataların "tanrılar tarafından seçilmiş" çok özel insanlar olduğunu vurgulamanın edebi yollarından biri. Tıpkı Tekvin'de Tanrı tarafından yaratılıp yeryüzüne yerleştirilen Adem ve onu izleyen ilk kuşaklarda ortalama yaşam süresinin bir hayli uzun olması gibi, bu ilginç Sümer kaynağında da kral olmak üzere tanrılar tarafından seçilen ilk insanlara fantastik iktidar süreleri biçilmiş.

Bu ilk dönemin aslında çok da parlak olmadığına ilişkin işaretleri, yine bazı Mezopotamya mit ve efsanelerinde buluyoruz. İnsanın yaratılışı ve yeryüzünde kentlerin kuruluşundan bir süre sonra, "tanrılar konseyi"nde, hızla çoğalan bu yeni yaratığın verdiği rahatsızlıktan yakınılıp, "kendilerine yasak edilmiş bilgileri" ele geçirmelerinden duyulan yoğun endişeler dile getiriliyor. Düş kırıklığına uğrayan kızgın tanrılar insan soyunu salgın hastalıklar aracılığıyla yok etme kararı alıyorlar ama içlerinden biri, bilgelik tanrısı Enki, yaratılışlarında büyük pay sahibi olduğu insanlara yardım ederek bu planın yaşama geçmesine engel oluyor uzunca bir süre. Nihayet günün birinde Enlil tarafından toplantıya çağrılan konseyden, bu kez çok daha etkili ve kesin sonuç getirmesi umulan bir karar çıkıyor: Bir tufan aracılığıyla yeryüzünü sularla kaplayıp, insanlarla birlikte tüm canlı türlerini yok etmek.

Diğer tanrılara bir kez daha ihanet eden Enki, hiç değilse küçük bir azınlığın bu afetten sağ kurtulabilmesini sağlamak amacıyla, dürüstlüğüne ve iyiliğine güvendiği insanlardan birine bu büyük sırrı açıklıyor. (Mitin farklı dönemlere ait çeşitli versiyonlarında bu kahramanın adı Ziusudra, Atrahasis ya da Utnapişti.) Enki'nin tavsiyelerine uyarak bir büyük gemi inşa eden ve yanına yalnızca karısını, çeşitli hayvan türlerinden birer çifti ve bitki tohumlarını almasına izin verilen bu seçilmiş kişiden başka herkes yok oluyor Tufan sırasında. Suların çekilmesinin ardından geminin yüksek dağlardan birinin zirvesine yerleştiğini; neden oldukları felaketten dolayı üzgün olan tanrıların Atrahasis (ya da Ziusudra, Utnapişti) ve karısına ölümsüzlük armağan ettiklerini; insan soyunun bu çift aracılığıyla bir kez daha yeryüzünde çoğalmaya başladığını anlatan mit, dikkat çekici bir finalle son buluyor: Enlil ve diğer tanrılar, bir daha asla böyle büyük bir afetle tüm insan soyunu tehlikeye atmayacakları, bundan böyle yalnızca "suçlu olanların cezalandırılacağı" konusunda söz veriyorlar.[222]

Oannes ve Nommo: "Bilgi aktarımı" efsaneleri

Hemen görüleceği üzere, Tufan da dahil olmak üzere uygarlık tarihinin başlangıç dönemiyle ilgili Sümer ve Akad düşüncesinden kesitler sunan bu anlatılarda, Tekvin'le paralellikler bir hayli fazla. Fakat Mezopotamya kültürünün oluşturduğu mitolojik zenginliğin içinde, benzerlerine Tekvin'de hiç rastlamadığımız, çok daha ilginç hikâyelerin anlatıldığına da tanık olabiliyoruz. Babilli rahip ve tarihçi Berossus'un naklettiği "bilge su yaratıkları" ile ilgili efsane bunlardan biri.

Babil'in Hellenistik yönetim altında bulunduğu döneme (günümüzden iki bin üç yüz yıl önce) ait olup, daha eski Sümer ya

222 **Wolfram von Soden**, "The Ancient Orient: An Introduction to the Study of the Ancient Near East", s: 211-212

da Akad kaynaklarında paraleline rastlanmayan bu anlatı, insanın yaratılışını izleyen dönemlerde gerçekleşen sıradışı olaylardan söz ediyor: Babil'de büyük bir hızla çoğalmaya başlayan insan toplulukları düzensizlik içinde, Berossus'un deyişiyle "vahşi hayvanlar gibi" yaşamaktadır; çünkü uygarlığı oluşturmalarını sağlayacak bilgiden tümüyle yoksundurlar. Tam bu aşamada, denizin derinliklerinden çıkagelen *Oannes* ve kardeşleri girer devreye. Hem suda hem karada yaşayabilen bu gizemli deniz yaratıkları her konuda da son derece bilgilidir. Oldukça uzun bir süre boyunca her sabah denizden çıkıp gelir ve insanlara uygarlık kurmalarına yardım edecek bilgileri aktardıktan sonra geceyle birlikte, geldikleri sulara geri dönerler. Yeryüzündeki insanlar, bu yoğun eğitim sürecinin yardımıyla kentlerini ve düzenlerini oluşturabilecek düzeye ulaştıklarında, Oannes ve kardeşlerinin de görevi tamamlanmıştır artık. İnsanlar tarımı, yazıyı, sanatları, kent kurmayı, tapınak inşa etmeyi ve daha birçok şeyi bu ilginç yaratıklardan öğrenmişlerdir.[223]

Berossus'un anlattığı Oannes efsanelerindeki balık-insan melezi yaratıkları gösteren eski bir Mezopotamya mührü

223 I. E. S. Edwards *et al*, age., s: 102

Kadim kültürlerin birçoğunda, uygarlığın kurulmasına yardımcı olmak üzere kritik bir anda çıkagelip insanlara değerli bilgiler aktaran "öğretici tanrı" modeline rastlıyoruz aslında: Enki ve Enlil, çeşitli mitlerde tarım ve hayvancılık gibi temel alanlarda Sümer halkına yardımcı oluyor; Mısır'da Thoth, yazıyı ve kutsal sözleri insanlara öğreten tanrı olarak tanınıyor; Ptah halkına zanaat ve mimariyi armağan ediyor. Hatta bu tema Eski Dünya'yla da sınırlı değil: İnka'ların yaratıcı tanrısı Viracocha ve Azteklere bildikleri her şeyi öğrettiği anlatılan Quetzalcoatl'ı da bu listeye ekleyebiliriz. Ancak Oannes efsanesindeki gibi, insanla balık arası garip yaratıklar tarafından verilen uygarlık dersi, oldukça sıradışı bir örnek durumunda.

Russel Gmirkin, farklı bir açıdan Tekvin'in Oannes temasını ithal ettiği görüşünde: Aden'de Havva'yı yoldan çıkarıp yasak meyveyi yemesini sağlayan yılan, Gmirkin'e göre tıpkı Oannes gibi "hayvan görünümüne" sahip olmakla birlikte zeki, bilgili ve "konuşan" bir yaratık. "Eğer böyleyse," diyor tarihçi, "Tekvin burada Oannes'e karşı bir polemik yaratmaktadır; tanrılar tarafından verilen bilgi armağanını ileten iyi ve yardımsever Oannes bir ihanet ve kötülük figürü haline getirilirken, aktarılan bilgi de bir kutsama olmaktan çıkarılıp lanete dönüştürülmüştür."[224]

Berossus'un aktardığı efsaneyle şaşırtıcı benzerlikler içeren bir örnek, Afrika'nın batısında, Mali sınırları içinde yaşayan Dogon Kabilesi'nin mitolojisinde çıkıyor karşımıza. İnanç sistemleri ve kozmolojilerinde Sirius'a ayrı bir önem veren Dogonlar, bu yıldız çevresindeki bir gezegen sisteminden dünyamıza gelen *Nommo* adlı yaratıkların, tıpkı Oannes gibi bir tür bilgi aktarımı görevini üstlendiklerinden ve insan uygarlığının kurucusu olduklarından söz ediyorlar. Üstelik Nommo da hem suda hem karada yaşayabilen, gizemli bir yaratık; yani tam anlamıyla bir "amfibyum".[225]

224 Russell E. Gmirkin, age., s: 106-107
225 Robert Temple, "The Sirius Mystery", s: 31-32

Bir Sirius bilmecesi

Dogon mitolojisi, Nommo figürü ve onun Sirius sistemiyle olan bağlantısı üzerine başlayan tartışmalar yaklaşık altmış yıldır sürüyor. Mali'nin iç kesimlerinde çevreden yalıtılmış bir yaşam sürdüren bu ilginç Afrika kabilesi, dünya gündemine ilk kez 1930'lardan itibaren bölgede çalışmalar yapan Fransız antropolog Marcel Griaule ve meslektaşı Germaine Dieterlen'in 1948 yılında yayımladığı "Su Tanrısı" (*Dieu d'Eau*) adlı kitapla gelmişti. On yılı aşkın bir süre Dogon kültürü ve kozmolojisini inceleyen iki bilim adamı, gerçekten şaşırtıcı bulgulara yer veriyorlardı bu çalışmalarında: İnançları üzerine kendilerine bilgi veren Dogon rahipleri, *Sigu Tolo* adını verdikleri Sirius yıldızının "üçlü bir sistem" oluşturduğundan söz etmiş; ona eşlik eden iki gökcismi daha bulunduğunu anlatmışlardı. Sirius'un çıplak gözle fark edilebilmesi mümkün olmayan "eşlikçisi" (Sirius B) ancak 1861 yılında astronomlarca keşfedilebilmişti ama Dogon kültürünün neredeyse sekiz yüz yıl önceye tarihlenen mitolojisi ve kaya resimlerinde hem bu ikiz yıldız, hem de henüz varlığı bilinmeyen bir üçüncü eşlikçi ayrıntılı olarak betimlenmişti. Afrika'nın bu ücra köşesindeki mütevazı kabile, Sirius'la ilgili bu denli bilgi sahibi olabilir miydi gerçekten?

1975 yılında Amerikalı yazar Robert Temple'ın "Sirius Gizemi" adlı kitabı, Dogon bilmecesini bir akademik konu olmaktan çıkarıp popüler kültürün içine taşıdı. Griaule ve Dieterlen'in araştırmalarından yola çıkan Temple, efsanelerde sözü geçen Nommo adlı yaratıkların, yaklaşık beş bin yıl önce Sirius'a bağlı bir gezegen sisteminden dünyamıza gelip, uygarlığın gelişmesini sağlayan bilgileri aktardıklarını ileri sürüyordu. Dogonların şaşırtıcı astronomi bilgileri ve Sirius sistemi hakkında anlattıklarının ardında, "dünya dışı" bir kaynak vardı kısacası. Temple kitabında başta Mezopotamya ve Mısır olmak üzere diğer kültürlerin de mitolojilerini karşılaştırmalı olarak incelemiş ve

yakaladığı paralelliklere dayanarak Nommo ve Oannes'in aynı "zeki amfibyum türü" olduğunu ileri sürmüştü.

Bu denli aykırı ve kışkırtıcı tezlerin kamuoyu gündemine taşınması, Dogon kültürünü bir anda uzun ve hararetli tartışmaların merkezine yerleştirecekti elbette. Konunun popülerliğini Temple'ın kitabı sağlamış olsa da, eleştiri ve itirazlar daha çok Griaule ve Dieterlen'e yöneldi. Mali'ye gidip Dogon kozmolojisi ve inançları üzerine farklı bir araştırma gerçekleştiren antropolog Walter van Beek, 1991 yılında *Current Anthropology* bülteninde yayımlanan bir yazısında[226] Fransız meslektaşlarını "Dogonları yönlendirmek ve zorlayıcı sorularla mitleri farklı yorumlara çekmekle" suçladı. Van Beek'e göre Dogon kültüründeki Sigi Tolo'nun hangi yıldız olduğu bile yeterince açık ve net değildi; Sirius olduğuna ilişkin net bir kanıt yoktu ortada ve bu "parlak yıldız" Venüs bile olabilirdi. Griaule'un antropolog olan kızı Genevieve Calame-Griaule, aynı yayın organında yayımlanan yanıtında, babasının tezlerine sahip çıkarak Van Beek'i ezoterik kültürler konusunda bilgisiz olmakla eleştirdi.

Ünlü kozmoloji uzmanı Carl Sagan, yazılı kayıtları olmayan Dogon efsanelerinin otantikliğiyle ilgili kuşkularını dile getirerek, en azından Sirius B hakkındaki bilgilerini oldukça yakın tarihlerde, sözgelimi 1920'lerde Mali'yi ziyaret eden Avrupalılardan öğrenmiş olmalarının daha akla yakın göründüğünü belirtti. Gökyüzündeki en parlak yıldızlardan biri olan Sirius'la ilgili birçok farklı kültürün kendi mitolojilerini oluşturduğuna dikkat çektikten sonra da, aynı ilginin Dogonlar tarafından da paylaşılmasının şaşırtıcı bulunmaması gerektiğini ekledi yorumuna.[227]

Bir başka ünlü astronom Edwin Krupp ise, bu Afrikalı ka-

226 **Walter van Beek**, "Dogon Restudied: A Field Evaluation of the Work of Marcel Griaule", Current Anthropology, 32/1991, s: 139

227 **Carl Sagan**, "Broca's Brain: Reflections on the Romance of Science", s: 81-88

bilenin mitolojisinde Sirius sistemine ilişkin anlatılanların astronomik bulgularla saptanan gerçeklerle bu denli uyumluluk sergilemesinin fazlasıyla dikkat çekici olduğunu kabul etmekle birlikte, bu durumun "tümüyle rastlantısal" olması ihtimalini daha akla yakın bulduğuna dikkat çekiyordu. Krupp'a göre Dogon geleneğinin bir "dünya dışı kaynak" tarafından beslenmiş olduğu iddialarını çürütecek en güçlü kanıt, bizzat Dogon kültüründen gelmekteydi:

"Dogonlar yalnızca Sirius sisteminin karanlık ikiz yıldızından söz etmekle kalmıyor, *Emme Ya* adını verdikleri bir üçüncü yıldız ve onun çevresinde dönen bir gezegeni de tanımlıyorlar. Emme Ya'nın yörüngesi otuz iki yılda tamamlanıyor. Bu yıldız kütle olarak Sirius B'nin dörtte birini aşmamasına karşın, ünlü Beyaz Cüce'den daha büyük. Sirius çevresinde dönen (gezegenli ya da gezegensiz) bir başka eşlikçiyle ilgili hiçbir gözlemsel kanıt yok. Eğer Dogon geleneğinde Sirius'un karanlık komşusu olarak belirtilen yıldız gerçekten Sirius B ise, hiçbir şekilde var olmayan bu eklenmiş ortağı ne yapacağız?"[228]

Krupp'un yönelttiği makul soruya kısmen yanıt olabilecek bir bulgu, sonuçları 1995 yılında duyurulan bir araştırmadan geldi: Daniel Benest ve J. L. Duvent adlı iki Fransız astrofizikçi, kütle çekimi etkileri göz önünde bulundurularak yapılan analizlerin Sirius'a eşlik eden bir üçüncü gökcisminin daha olması gerektiğini düşündürdüğüne dikkat çekiyordu.[229] Benest ve Duvent'in üç yıldızlı sistemlerde geçerli olabilecek yörünge modelleri üzerinde gerçekleştirdiği matematiksel incelemeler bir "Sirius C"nin varlığına işaret etse bile böyle bir "üçüncü eşlikçi" henüz gözlem yoluyla saptanabilmiş değil. Bir başka deyişle *Emme Ya*, şimdilik yalnızca Dogon kültüründe varlığını sürdürüyor.

228 **Edwin C. Krupp**, "In Search for Ancient Astronomies", s: 246
229 **D. Benest – J.L. Duvent**, "Is Sirius a Triple Star?", *Astronomy and Astrophysics*, 1995

Eğer konunun tüm sansasyonel ve medyatik boyutlarını ya da herhangi bir sonuca varmayacak "uzaylı ziyaretçi" tartışmalarını bir yana bırakıp Dogon kültürüne yoğunlaşırsak, son derece ilginç bir kozmogoniyle karşılaşırız. Evrenin oluşumundan yaşamın ortaya çıkışına dek her şey, hem şimdiye dek gözden geçirdiğimiz kadim kültürlerin anlayışlarıyla, hem de modern teorilerle ilkesel olarak bütünüyle uyumludur.

"Dogonlarda egzoter mitler, toplumun geniş kesimiyle paylaşılan yüzeysel bilgiye karşılık gelir" diyor, Griaule ve Dieterlen. "Diğer yandan, bunlara paralel olan ezoterik mitler daha farklı tanımlar ve çok daha geniş bağlantılar sunar. Sonuçta bu inanç bütünlüğünün içinde, bir düşünce sistemini ifade eden mantıklı bir simgeler tasarımı belirir ki, bunu basitçe 'mit' olarak nitelemek mümkün değildir. (...) Dogonlar bu mit ve simgeler sisteminde, kendi toplumsal yapılarıyla dünya düzeni arasındaki bağlantıyı, tasarlayabildikleri gibi ifade edebilme gücüne sahiptirler."[230]

Peki nasıl bir evren anlayışıdır burada sözü edilen? Her şeyden önce hiçbir mistik unsur ya da "büyü" içermeyen, yalnızca "maddenin titreşimlerine" ve bir bütün halindeki hareketine bağlı, tamamen fiziksel bir evren söz konusudur. Onu ortaya çıkaran ana kaynak da Dogonların *Kize Uzi*, yani "küçük şey" adını verdiği minicik bir ilksel tohumdan ibarettir. İçindeki titreşimlerle harekete geçen bu tohum, üzerini kaplayan kabuğu yırtarak en uzak noktalara dek ulaşacak biçimde dağılır; bunu yaparken de spiral biçiminde bir hareket rotası çizer. Griaule ve Dieterlen'in yorumuna göre bu spiral hareket, dışa doğru sürekli büyüyen çemberler çizerek, evrenin genişlemesini de simgelemektedir. Sonsuz küçüklükte başlayıp, genişlemeyle birlikte sonsuz büyüklüğe doğru uzanan bu sürecin merkezinde, içinde "her şeyin tohumunu" sakladığına inanılan "Filiz Yıldızı" vardır;

230 Marcel Griaule – Germaine Dieterlen, "The Dogons", (Cyrill Daryll Ford editörlüğündeki "African Worlds: Studies in the Cosmological Ideas and social Values of African Peoples" adlı derleme, s: 83)

yani Sirius'la birlikte hareket eden ve ancak 1861'de varlığı saptanabilen karanlık ikiz yıldız Sirius B. Henüz varlığı kesin olarak saptanamayan Sirius C, yani *Emme Ya*, sistemin dişil parçasını oluşturmakta ve "yaşam enerjisini" taşımaktadır.[231]

Dogon düşüncesinde evrenin oluşumunu sağlayan kozmik güç, kişileştirilerek *Amma* adı verilen tanrıdır; yaşamı taşıyıp yeryüzündeki düzeni kuran ve destekleyenlerse, onun *hermafrodit* çocukları olan Nommolar. Bütün kozmolojinin merkezinde, evrensel düzenin devamını sağladığına inanılan Sirius sistemi yer almaktadır. Bu yıldız ve onun eşlikçilerine ilişkin şaşırtıcı Dogon bilgisinin kaynağı konusuysa, Edwin Krupp'un deyişiyle çözülmemiş bir bilmece olarak bir kenarda beklemek durumunda kalacaktır şimdilik.

Sirius'la ilgili spekülasyonları bir yana bırakacak olursak, Dogon kozmolojisinin asıl dikkat çeken yanı içerdiği temel kavramlarda saklı. Evrenin, kendi içinde oluşum potansiyelini bir "tohum" olarak barındırıyor olması ve küçücük bir zerreyken o potansiyelin harekete geçmesi sonucu genişlemeye başlaması fikri, Mısır, Mezopotamya ve Hindistan'da yeşeren kadim düşüncelerle bütünüyle uyumlu görünüyor. Nommo ve Oannes gibi mit kahramanlarıyla karşımıza çıkan "sudan gelen bilge öğretmen" temasıysa iki olasılık getiriyor akla: Ya bütün bunlar yalnızca felsefi alegorilerden ibarettir ve tüm kültürlerde "bilgelik" ile özdeşleştirilip aynı zamanda evreni var eden Kozmik Okyanus'la kişileştirilen "kutsal su", tüm bilgilerin ana kaynağı olarak görülmektedir; ya da kadim uygarlıkların ortak bilinçaltlarında, gerçekten deniz yoluyla uzak bir yerlerden gelip sahip oldukları bilgiyi onlarla paylaşan birileri yer almaktadır.

Birinci seçenek oldukça akla yakın geliyor. Sümer'in Enki'si, "derin bilgeliğin" tanrısıydı ve evinin denizler olduğu söylenir-

231 Marcel Griaule – Germaine Dieterlen, age., s: 84-85

di; Enki'nin Akad kültüründeki karşılığı olan Ea'nın adıysa "evi sularda olan" anlamına geliyordu zaten. Onu ve diğer tüm tanrıları (yani kozmik güçleri) var eden ilksel deniz Nammu, yaratılış bilgisinin sahibiydi; tıpkı Mısır düşüncesindeki kozmik okyanus Nun ya da Hindu mitlerinde yaratılışın kaynağını oluşturan Âpas gibi. Bütün bunlar göz önüne alındığında, suların ve suyla ilişkilendirilen fantastik yaratıkların yalnızca simgesellik içinde kullanılmış olması son derece anlaşılır hale geliyor.

Arkeoastronominin babası Norman Lockyer, incelediğimiz Babil efsanesindeki Oannes'i, astronomik bağlantılarıyla birlikte doğrudan doğruya Enki'yle (Ea) özdeşleştirmiş; bu tanrının zaman zaman bir balıkla simgelendiğini anımsatmış; Oannes'in karaya çıktığı belirtilen kentin de Enki'nin kült merkezi Eridu olduğunu vurgulamıştı.[232] Sulardan çıkıp insanlara bilgi taşıyan ilahi varlık fikri, Enki'yle gayet uyumlu. Hatta anımsayacağımız gibi bu bilgilendirme o denli ileri gitmişti ki, diğer tanrılarla ters düşmek pahasına insanları Tufan konusunda uyarmaya dek varmıştı mitlere göre.

İlginç bir biçimde, Tufan'ın Hindu versiyonunda da başrolü tıpkı Oannes gibi "konuşan bir balık" üstleniyor. Mitin kahramanı olan insanlığın babası Manu bir gün ellerini yıkarken avucuna sıkışan küçük bir balığın kendisine seslendiğini fark eder: "Eğer hayatımı kurtarır ve bana yardım edersen, ben de seni yakında gelecek olan büyük tufandan kurtarırım." Teklifi kabul eden Manu, balığın talimatlarına uyarak onu ilkin bir kavanoza koyup besler; biraz daha büyüyünce küçük bir havuza aktarıp bakmaya devam eder; nihayet iyice irileştiğinde kıyıya götürüp, denize bırakır. Bunun üzerine balık da karşılık olarak Manu'ya tufanın ne zaman geleceğini ve kurtulup hayatta kalabilmek için nasıl bir gemi inşa etmesi gerektiğini anlatır. Hatta seller dünyayı kapladıktan sonra geminin yanı-

232 Joseph Norman Lockyer, "The Dawn of Astronomy", s: 371-372

na gelip, Manu'ya yardımcı olur. Kısacası aynı mitin Hindu versiyonunda Enki'nin rolünü üstlenerek bilgi veren ve insan soyunun devamını sağlayan, bu bilge balıktır.[233]

Bilgi veren ilahi figürlerin suyla ilişkilerini ortaya koyan örnekleri çoğaltmak mümkün: İnka'lara bildikleri her şeyi öğrettiğinden söz edilen yaratıcı tanrı *Viracocha*, denizlerde doğmuştur ve adının anlamı "denizin köpüğü"dür zaten. Aztek efsaneleri, *Quetzalcoatl*'ın "doğu denizlerinden" geldiğini anlatır. Kadim Filistinlilerin bilge tanrısı *Dagon*'un evi derin sulardır ve yarı insan yarı balık görünümüyle resmedilir. Dolayısıyla Oannes, Nommo ve tüm bu benzer figürleri, evrenin ilksel kaynağı olan suyla olan ilişkileri içinde düşünmek ve birer simge olarak değerlendirmek için yeterince nedenimiz var.

Ancak her şeye karşın diğer olasılığı da bütünüyle bir yana atmamak gerekiyor: Bu ve benzeri efsanelerdeki ortak temanın arkasında, çok eski dönemlerde deniz yoluyla çevrelerindeki ülkelere ulaşan görece daha bilgili insan topluluklarının, karaya çıktıkları yerde karşılaştıkları insanlarla bilgilerini paylaşmaları olabilir pekâlâ. Sözgelimi Edwin Krupp, Oannes efsanesinin ardında, Bahreyn adasında yaşayan denizcilikte gelişmiş halkın Eridu'ya yaptığı ziyaretlerin olabileceğinden söz ediyor.[234] Benzeri biçimde, günümüzden yaklaşık beş bin yıl önce Ege adalarından yola çıkan Minos gemilerinin Akdeniz kıyılarında birçok yere uğradığını ve karşılaştıkları halklarla ticari ilişkiler kurduklarını biliyoruz. Dönemin en gelişmiş uygarlıklarından biri olan Minos'un sakinleri, belki bu yolculukları sırasında bilgi aktarımında da bulunuyorlardı diğer halklara.

Ege adaları ve özellikle de Minos Uygarlığı'yla yakın ticari ve kültürel ilişkilerde bulunduğu bilinen Mısır'ın mitlerinde, bu tür "balık-insan" benzeri kompozit yaratıklarca gerçekleşti-

233 J. M. Macfie, "Hint Efsaneleri", s: 74-75
234 Edwin C. Krupp, age., s: 246

rilen bir bilgi aktarımı temasına rastlamıyoruz. Ancak uygarlığın başlangıç aşamalarında toplumsal düzen ve organizasyonun sağlanmasını üstlenen bir grup "yardımcı" ya da "geçiş dönemi yöneticisi"nden söz eden kimi ilginç kayıtlar var yine de. Efsanevi kişiliğe sahip bu uygarlık düzenleyicileri, genellikle birer kahraman ya da misyoner gibi sunuluyor.

2. Uygarlığın kayıp halkaları

Mezopotamyalılar gibi Mısırlılar da kendi resmi tarihlerini oluştururken, krallığın kuruluşundan itibaren hüküm süren hanedanları bir biçimde tanrılarla ilişkilendirmeye çalışmışlar. Firavunların yaşarken Horus, öldükten sonra Osiris ile özdeşleştirilmeleri ve tahta çıkarken doğum adlarının dışında bir de "Horus Adı" olarak bilinen unvan almaları, bu eğilimin bir uzantısı zaten. Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da resmi ideoloji, yeryüzündeki yöneticiliğin tanrılardan insanlara devredildiği temasını sık sık yineliyor. Aradaki tek fark, Mısır kayıtlarında bu geçiş süreci sırasında aracılığı özel bir grubun üstlendiğinden söz edilmesi.

Uzmanların elinde, Mısır'ın üç bin yılı aşkın tarihinin kronolojik dökümünü yapmaya yardımcı olacak çok az otantik belge bulunuyor. Bunlar da genellikle eksik, fiziksel zarar görmüş papirüsler ve kimi parçaları kırılmış ya da silinmiş, resmi taş yazıtlar. Sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen bu tür kaynaklar arasında en eskisiyse, "Palermo Taşı" adıyla bilinen büyükçe bir taş levha. Kırık parçaların uzun çabalar sonucu bir araya getirilmesinden sonra İtalya'nın Palermo kentindeki Salinas Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınan bu yazıt, Mısır'ın ilk beş hanedanına ait kralları yönetim süreleriyle birlikte listeleyen, oldukça önemli bir kaynak. Orijinali iki metre yüksekliğinde ve altmış santimetre genişliğinde olan ve Eski Krallık dönemine (yaklaşık İÖ 2600-2100 arası) ait olduğu düşünülen Palermo Taşı'nın ne

yazık ki bugün birçok parçası eksik ama bu haliyle bile tarihçiler için son derece büyük değer taşıyor.

Yazıt, genel olarak ilk hanedandan itibaren tüm kralları, yönetim sürelerinde yaptıkları işlerle birlikte kısaca sıralayan bir tür resmi belge görünümünde. Ancak bazı parçaları eksik olan en üst satırlarında, Mısır'da krallığın kurulmasından önceki döneme gönderme yapan birkaç ayrıntıya da yer verilmiş. Burada *İlk Zaman*'dan, yani yaratılıştan sonra Mısır'ı uzun süre tanrıların yönettiğinden söz ediliyor. Adları tam olarak okunamayan bu ilahi yöneticilerden sonra, sırayı "yarı-tanrılar" ya da "kahramanlar" adı verilen gizemli bir grubun aldığını; nihayet yönetimin "insan krallara" devredildiğini okuyoruz. Yazıtın birçok parçası kırık ve eksik olduğu için bu gizemli aracıların kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi edinmek mümkün değil ne yazık ki.

Tarihçilerin elindeki bir diğer eski kaynak, "Torino Papirüsü" adıyla bilinen ve II. Ramses döneminde kaleme alındığı sanılan belge. Dağılmış durumdaki parçalarını bir araya getirmek için uzmanların üzerinde yıllarca titiz bir çalışma yürütmek zorunda kaldığı; günümüzde Torino'daki Mısır Müzesi'nde saklandığı için bu kentin adıyla anılan üç bin iki yüz yıllık papirüste, başlangıçtan itibaren Mısır'ı yöneten tüm hükümdarlar kronolojik bir düzen içinde sıralanıyor. Tıpkı Palermo Taşı'nda olduğu gibi bu belgede de, krallığın tanrılardan insanlara devredilişi sırasında bir tür geçiş döneminin yöneticiliğini üstlenen gizemli gruba ilişkin satırlar yer almakta.

Horus'un İzleyicileri

Torino Papirüsü'nün sağlam kalan parçalarından okunabildiği kadarıyla ülkenin ilk yöneticileri, "tanrılar" ya da Mısır dilindeki orijinal adıyla "*Neteru*". Aralarında Osiris, Seth, Horus ve Thoth'un da yer aldığı bu ilahi hükümdarların yönetim süre-

leri, eksik ve zarar görmüş parçalar nedeniyle tam olarak okunamıyor; ancak ejiptologların boşlukları doldurmaya çalışarak yaptıkları hesaplara göre "tanrılar", Mısır'da yaklaşık yirmi beş bin yıl hüküm sürüyorlar.[235] Yine tam olarak okunamayan bir alt satırda, tanrılardan sonra yönetimi bin iki yüz yılı aşkın bir süre "kahramanların" üstlendiğinden söz ediliyor. Bunların kim olduğuna ilişkin fikir verecek fazla aydınlatıcı bilgi bulunmuyor papirüste ama Palermo Taşı'ndaki belirsizlikten farklı olarak, burada özel bir adları var: *Şemsu-Hor* ya da "Horus'un İzleyicileri."

İsa'dan önce dördüncü yüzyılda Heliopolis kentindeki Ra Tapınağı'nda rahiplik yaptığı sanılan Manethon'un yazdığı *Aegyptiaca* adlı kitap, Mısır tarihine ilişkin elde bulunan eski kaynaklar arasında belki görece en yenisi ama aynı zamanda en derli toplu olanı. Mısır'daki yönetici hanedanları başlangıçtan itibaren numaralayarak belli bir düzen içinde sunmaya çalışan Manethon'un yöntemi, günümüzde de tarihçi ve ejiptologlar tarafından aynen kullanılıyor.

Ne yazık ki *Aegyptiaca*'nın orijinal kopyası çok eski dönemlerde, muhtemelen Mısır'ın Roma yönetimine geçtiği sıralarda kaybolmuş ve bir daha da izine rastlanmamış. Bu nedenle kitabın bazı bölümlerini, sonraki yüzyıllarda yaşayan Josephus, Eusebius ve Syncellus gibi, yansızlığı bir hayli kuşku götürür durumdaki tarihçilerin kendi yapıtlarında aktardıkları kadarıyla bilebiliyoruz ancak.

Ülkenin tarihini başlangıçtan kendi yaşadığı döneme dek kronolojik bir düzen içinde sunmaya çalışan Manethon, tüm bu süreci ana hatlarıyla üç evreye ayırıyor: Birincisi, Torino Papirüsü'nde olduğu gibi ülkeyi büyük tanrıların yönettiği dönem. Memphis'in yaratıcı tanrısı Ptah'la başlayan ve Ra, Shu, Geb, Osiris ve Seth'le devam edip Horus'la noktalanan bu ev-

235 Sir J. Gardner Wilkinson, "The Fragments of the Hieratic Papyrus at Turin", s: 6-7

renin ardından sırayı yarı-tanrılar alıyor ki tarihçilere göre bu, Torino Papirüsü'ndeki Şemsu-Hor ile aynı grup.[236] Nihayet belli bir aşamadan itibaren, ülkenin yönetimini "insan kralların" aldığı üçüncü ve son evre başlıyor.

Her üç kaynakta da aşağı yukarı aynı görünümle karşımıza çıkan şemanın ilk parçasını, Mısır kozmogonisi ve ezoterik düşüncesiyle çözümlemek çok zor değil. Evren ve yeryüzünün biçimlenişi, yani İlk Zaman (Zep Tepi) sonrasında, yalnızca kozmik güçlerin (tanrılar) var olduğu uzunca bir dönem yaşanmıştı Mısır düşüncesine göre. Yaratıcı tanrı(lar) Mısır'da bir büyük düşsel sarayda oturarak evreni yönetmişler; bu süre içinde "göklerde ve yerde" gerekli düzenlemeler tanrılar tarafından gerçekleştirildikten sonra da insan yaratılmıştı.[237] Palermo Taşı, Torino Papirüsü ve Manethon kronolojisinde kendine yer bulan bu dönem, kişileştirilmiş biçimde yeryüzünde sırayla krallık yapan tanrılardan değil, yeryüzünü yaşama ev sahipliği yapabilecek hale getiren dönüşümler ve bunu sağlayan kozmik güçlerden söz ediyor aslında. İnsanın yaratılışı sonrasında tanrıların bu ilksel görevi de sona eriyor ama görünüşe bakılırsa dünyanın henüz "insan krallar" tarafından yönetilebilmesi için gerekli koşullar oluşmuş değil. Aradaki boşluğu, "veliaht tanrı" Horus adına vekillik yaparak insanları ülke yönetmeye hazırlayan, Şemsu-Hor adlı bu gizemli grup üstleniyor.

Mısır uzmanlarından bazıları, Şemsu-Hor'un hanedanlar öncesi dönemdeki yerel klanlardan biri olduğunu ve Aşağı Mısır'daki bağımsız kent devletlerinin tek bir konfederasyon halinde bir araya getirilmesi sırasında etkili rol oynamış olabileceğini düşünüyor.[238] Bir başka görüşe göreyse "Horus'un İzleyicileri" nitelemesi, Edfu Tapınağı'nın duvarlarındaki kabartmalarda ayrıntılarıyla betimlenen Horus – Seth savaşı sırasında genç

236 **I. E. S. Edwards** *et al*, age., s: 2-3
237 **Geraldine Pinch**, "Handbook of Egyptian Mythology", s: 69
238 **I. E. S. Edwards** *et al*, age., s: 11

tanrıyı destekleyen ve onun peşinden giden doğaüstü varlıkları anlatmakta kullanılan bir unvandan ibaret.[239] Geraldine Pinch ise, mit ile gerçeğin birbirine karıştığı bir tarih kurgusu içindeki Şemsu-Hor'u, Mısır'ın erken dönemlerinde yönetimi elinde tutan bir dizi krala verilen genel ad olarak değerlendiriyor.[240]

Edfu Tapınağı duvarlarında Horus - Seth savaşını anlatan kabartmalar (Fotoğraf: John Campana)

Horus kültünün Yukarı Mısır'daki en önemli merkezi olan Edfu'daki tapınağı inceleyen ilk Mısır tarihi uzmanları, Horus-Seth savaşını anlatan kabartmalardan yola çıkarak, verilerin bir hayli sınırlı olduğu ilk dönemlere ışık tutmaya ve Şemsu-Hor figürünü buna yardımcı olacak bir ipucu gibi kullanmaya çalıştılar uzun süre. Avluyu çevreleyen yüksek duvarların iç kısmına bir çizgi roman gibi tüm aşamalarıyla kazınan bu mitolojik mücadele, ejiptolojinin öncülerinden Flinders Petrie'ye göre

239 **Margaret R. Bunson**, "Encyclopedia of Ancient Egypt", s: 139
240 **Geraldine Pinch**, agc., s: 85

farklı tanrılara inanan iki kabilenin savaşından izler taşıyordu ve "Horus'un İzleyicileri" de bu savaşta Horus'a inanan kabilenin üyeleri olarak değerlendirilmeliydi.[241] Yine klasik dönem Mısır uzmanlarından Sir Wallis Budge, tapınak kabartmalarında betimlenen silahların biçimlerini inceledikten sonra, "bronz mızraklara" sahip olduklarını düşündüğü Horus taraftarlarının (Şemsu-Hor) teknolojik üstünlükle savaşı kazanan işgalci bir kabile olduğu sonucuna vardı. Bronz işçiliğini ve metalürjiyi bilen bu yabancı kabile Yukarı Mısır'ın yerel kentlerindeki insanları denetimi altına almış ve hanedanlar öncesindeki ilk birleşik krallığı kurmuştu.[242]

"Mısır'ı güneyden kuzeye dek süpürerek geçen bu madencilerin kim olduğunu ya da nereden geldiğini bilmemiz elbette olanaksız," diyordu Budge, "ama bu satırların yazarı, onların doğudaki bir ülkeden Kızıldeniz'i ya da doğu çöllerindeki bir yolu izleyerek (...) hanedanlar öncesi dönemde Mısır'a ulaşan işgalcileri temsil ettiğine inanıyor. Metal işleme ve tuğla yapma bilgisini de yanlarında getirerek, güneydeki Edfu çevresinde yaşayan yerel halklara egemen oldular; bu kenti uygarlıklarının merkezi yaptılar ve ardından diğer bölgeleri fethederek kendi tanrıları için tapınaklar inşa ettiler."[243]

Bütünüyle sezgilerden yola çıkan Budge, sayfa altına düştüğü dipnotta ünlü Fransız ejiptolog Gaston Maspero'nun da "efsanedeki tarihsel unsur" konusunda kendisiyle aynı görüşleri dile getirmiş olduğuna dikkat çekiyordu. Ancak gerek Budge gerek Maspero ve Petrie, Edfu'daki tapınağın Mısır Uygarlığı'nın başlangıcından en az üç bin yıl sonra, Hellenistik hanedan döneminde inşa edildiğini ve duvardaki kabartmaların köken bilgisi sağlayacak gerçek bir savaşı değil, yoğun biçimde simgeler üzerine kurulan kozmik bir mücadeleyi betimlediğini gözden kaçı-

241 **W. M. Flinders Petrie**, "The Religion of Ancient Egypt", s: 34 ve 39
242 **E. A. Wallis Budge**, "The Gods of the Egyptians", s: 85
243 **E. A. Wallis Budge**, age., s: 484-485

rıyorlardı. Budge, Mısır inanç sistemi ve tapınak kültleri üzerine ilk önemli araştırmaları gerçekleştiren, birçok önemli belgeyi çevirip Batı dillerine kazandırmış bir öncü olmakla birlikte, görece oldukça geç döneme ait verilerden yola çıkarak genel yargılar üretmek gibi bir yöntemsel yanılgıya düşüyordu burada. Budge'ın bu tavrında, diğer klasik dönem ejiptologlarının birçoğunca da paylaşılan, uygarlığın Mısır'a Mezopotamya ve Yakındoğu'dan taşınmış olduğu yolundaki güçlü önyargının da payı vardı.

Söz konusu eğilim oldukça uzun süre Mısır tarihiyle ilgili çalışmalar üzerinde yönlendirici etkisini korudu. Sözgelimi İngiliz arkeolog Bryan Emery, 1961 yılında yayımlanan ve Mısır'da krallığın kuruluş dönemleri üzerinde yoğunlaşan kitabında, Mısır Uygarlığı'nı günümüzden beş bin yıl kadar önce kuran öncülerin Mezopotamya'dan göç eden işgalciler olduğu savını destekliyordu hâlâ.[244] Emery tezlerinin merkezine "Hanedan Irkı" adını verdiği bir kurucu kültürel-etnik grubu yerleştirmişti ki Şemsu-Hor'un bu gruba verilen özel ad olduğunu düşünüyordu. Feminist yazar Merlin Stone da Şemsu-Hor'u doğudan gelip Mısır'ın yönetimini ele geçiren savaşçı bir göçmen kavim (belki de bir Hint-Avrupa kabileler topluluğu) olarak nitelemişti.[245]

Dönem, Mısır tarihinin erken evrelerine ilişkin çalışmaların yeni yeni gelişmekte olduğu bir dönemdi ve 1980'lerden sonra yığılmaya başlayan arkeolojik bulgular, tarihçiler arasındaki egemen eğilimi hızla değiştirmeye başladı. Özellikle son çeyrek yüzyıl içinde art arda gelen çalışmaların bu değişimde belirleyici rol oynadığını söyleyebiliriz. Abydos'taki kral mezarlığında, Naqada'da ve Hierakonpolis'te sürdürülen yoğun arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular, Mısır Uygarlığı'nı ortaya çıkaran gelişmelerin hanedanlar öncesi dönemdeki sosyal, kültürel ve siyasi değişimlerin uzantısında Nil Vadisi'nde yaşandığını ve büyük

244 **Walter Bryan Emery**, "Archaic Egypt", s: 95-101
245 **Merlin Stone**, "Tanrılar Kadınken", s: 75-77

oranda yerel halkların izlerini taşıdığını koyuyor ortaya.[246]

Kısacası Şemsu-Hor'un başka ülkelerden gelen, güçlü metal silahlara sahip işgalcilere verilen ad olmadığını ve kavramın "Mısırlı" nitelikler sergilediğini bugün artık biliyoruz. Ancak bu, Horus'un izleyicilerini çevreleyen gizemi çok da fazla aydınlatmadığı gibi, mitolojik yarı-tanrılarla efsaneleşmiş kahramanlar arasında bir konuma yerleşen Şemsu-Hor'un, Mısır Uygarlığ'nın doğuşunda belli bir role sahip olduğu kanısını güçlendiriyor. Daha da ilginci, ilk hanedanlardan itibaren kraliyet geleneğine ait ritüeller incelendiğinde, bu "muamma" grubun bir biçimde suyla ve su yolculuklarıyla yakından bağlantılı olduğunu hissettiren ipuçları çıkıyor ortaya. Mısır tarihi uzmanlarından Michael Rice, ülkeyi kuzeyden güneye geçen ve efsanevi "Horus'un İzleyicileri"ni Mısır'a getirdiğine inanılan yolun, "Horus Yolu" adıyla anıldığından söz edip şunları ekliyor:

"(Horus'un İzleyicileri) Mısır halkınca, Vadi'ye tohumları ekilen ve dikkate değer bir hızla dünyanın ilk ulus-devletini yaratmış büyük uygarlığa dönüşen bu eşsiz kültüre temel katkıyı sağlayanlar olarak saygı görürdü."[247]

Mısır söz konusu olduğunda ülkeyi kuzeyden güneye geçtiği belirtilen yol, ister istemez Nil nehriyle çakışmak durumunda. Krallık tarihi boyunca ülke içi ulaşımın çok büyük oranda Nil üzerinden gerçekleştirildiğini biliyoruz. Rice'ın "Şemsu-Hor'u Mısır'a getiren rota" olarak sözünü ettiği Horus Yolu'nun da dünyanın bu en uzun nehrinden geçtiğini düşünmek için yeterince nedenimiz var; bunların başında da özel kraliyet gelenekleri geliyor. İlk hanedanlardan itibaren Mısır'da iki yılda bir gerçekleştirilen ve "Şemsu-Hor" olarak adlandırılan bir kutlamanın düzenlendiğinden söz ediyor kaynaklar. Resmi kayıtlarda bir gemi glifiyle gösterilen bu festivalin, büyük olasılıkla kral ve yö-

246 **Ian Shaw**, "Ancient Egypt: A Very Short Introduction", s: 50-52
247 **Michael Rice**, "Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC", s: 13

neticileri ülkenin bir ucundan diğerine götüren uzun bir nehir yolculuğu aracılığıyla kutlandığı sanılıyor.[248]

"Tanrıların Kaleleri" (*Hut-Neteru*) adlı özel mekânlara değinen bir başka Mısır uzmanı Richard Wilkinson da şunları söylüyor bu konuda: "Bunlar, şahin tanrı Horus'un sureti olan kralla ilişkilendirilmiş Şemsu-Hor adlı grubun törensel toplanma yerleri gibi görünüyor. (...) Erken hanedanlar döneminde kült tanrıları, önemli ritüel ve kutlamalar için, tanrıların kalelerine sembolik geziler yaparlardı."[249]

Bu tür sembolik gezilerin en bilinenlerinden biri, "Güzel Buluşma Festivali" adıyla bilinen ve Edfu'daki Horus tapınağıyla, Dendera'daki Hathor tapınağı arasındaki güzergâh boyunca kutlanan, Yukarı Mısır'a ait özel bayramlardan biriydi.[250] Tanrı ve tanrıçanın heykellerinin yerleştirildiği teknelerin iki noktadan karşılıklı yola çıkmalarıyla başlayıp, Edfu yakınlarında Horus ile Hathor'un sembolik buluşmalarıyla noktalanan bu festivale her iki kentin halklarının katıldığını biliyoruz. Benzeri bayram ve kutlamalar sırasında yapılan ritüel niteliğindeki nehir gezilerine Nil kıyılarındaki birçok tapınak kültünün geleneklerinde rastlamak mümkün.

Bütün bunlar, üzerinde hayli gizem bulutu dolaşan Şemsu-Hor'un Mısır tarihindeki efsanevi rolünü vurgulayan kimi tapınak yazıtları ve kayıtlarla birleştiğinde, biraz karışık bir resim çıkıyor ortaya. Daha ilk hanedanlar bile oluşmadan Mısır topraklarında bir tür "yönetici vekilliğini" üstlendiği belirtilen özel bir grup ya da klan, iktidarın "tanrılardan" insanlara geçiş süresinde aracılık yapıyor. Manethon'un kayıtlarında ve Torino Papirüsü'nde, bu grubun Mısır'ı (farklı kaynaklara göre 1200 ile

248 **Alan B. Lloyd,** "A Companion to Ancient Egypt – Volume 1", s: 229
249 **Richard B. Wilkinson,** "The Complete Temples of Ancient Egypt", s: 19
250 **Richard B. Wilkinson,** age., s: 207

5000 arasında değişen) uzun bir süre yönettikten sonra, iktidarı birleşik krallığın ilk hükümdarı olan Menes'e devrettiği izlenimi veren ifadelere rastlıyoruz. Ayrıca Şemsu-Hor ile ilgili efsanelerin bir biçimde geleneklere yansıdığı; "su yoluyla" Mısır'ı boydan boya gezdiklerine inanan bu insanların anılarının, resmi festivallerde Nil kıyıları boyunca yaşatıldığı anlaşılıyor.

Platon'dan bugüne "batık kıta" efsaneleri

Birçok yönüyle Mısır'daki ilk merkezi iktidarın kendisi için oluşturduğu "tanrısal köken" iddialarının bir parçası olduğu izlenimini veren Şemsu-Hor efsanesi, farklı kültürlerdeki paralel anlatılarla yan yana incelendiğinde biraz daha değişik bir görünüm sunmaya başlıyor birden. Sümer Kral Listesi'nin ilk bölümünde yer alan ve bir grup "yarı-tanrı" izlenimi veren gizemli yöneticiler; henüz daha uygarlığın yeni yeni başlamakta olduğu evrelerde denizlerden çıkagelip insanlara bilgi aktaran balıkla insan arası garip yaratıklar; Eski Ahit'e alınmamakla birlikte Tekvin'in uzantısı olarak İbrani kültüründe yaşayan Enoch'un Kitabı gibi metinlerde sözü edilen, insanlara bilgi aktarmayı görev edinmiş "Gözcüler" ve daha birçok benzeri unsur, içinden çıkılması güç bir "paralel efsaneler yumağı" oluşturur hale geliyor. İnsanoğlunun bu gezegendeki geçmişiyle ilgili somut bilgilerin bu denli az olduğu bir ortamda, böylesi bir bilmeceler bütününün çok sayıda fantastik teorinin ortaya çıkmasına yolaçması, hiç şaşırtıcı değil. Şemsu-Hor ve benzeri efsaneler de bu nedenle, ilk kez ondokuzuncu yüzyıl sonlarında popüler kültürün bir parçası haline gelmeye başlayan "yitik uygarlık" teorilerini, yirminci yüzyılın son çeyreğinde yeniden canlandırdı diyebiliriz.

Söz konusu teoriler, tarihin uzak evrelerinde beklenmedik büyüklükteki bir doğal afet sonucu aniden sulara gömüldüğü düşünülen "batık kıtalar" varsayımı üzerinde yükseliyor ve bu kıtalar-

daki yüksek uygarlığa ait bilgilerin, afetlerden kurtulan bir azınlık aracılığıyla yeryüzünün diğer bölgelerinde yaşayan görece daha az gelişmiş toplumlara bir biçimde aktarıldığını ileri sürüyordu. Belli başlı üç farklı kıtadan sözediliyordu, bu görüşü savunanların tezlerinde: Bir zamanlar Atlantik Okyanusu'nun ortalarında, Kuzey Amerika ile Avrupa arasında bir yerlerde bulunduğu varsayılan *Atlantis*; Pasifik Okyanusu'nun ortasında yer aldığı düşünülen *Mu* ve Hint Okyanusu'nda Madagaskar açıklarından Hindistan yarımadasına dek uzandığına inanılan *Lemuria*.

Atlantis adına ilk kez, Yunan düşünür Platon'un günümüzden yaklaşık iki bin dört yüz yıl önce kaleme aldığı *Critias* ve *Timaeus* adlı diyaloglarında rastlanmıştı. İdeal bir sosyal örgütlenmenin nasıl olması gerektiğini ele alan *Devlet* adlı kitabı için tamamlayıcı bir metin olarak kaleme aldığı Timaeus'da, Mısırlı bir rahibin Solon'a anlattığı bir hikâyeyi naklediyordu Platon:

"O günlerde Atlantik Okyanusu deniz yolculuklarına elverişliydi ve Heracles Sütunları olarak adlandırdığınız yerdeki boğazın ilerisinde büyük bir ada vardı. Bu ada, Libya ile Asya'nın [Kuzeydoğu Afrika ve Anadolu kastediliyor] toplamından daha büyüktü ve diğer adalara gitmek için bir yol oluşturuyordu ki bu adalardan da okyanusu çevreleyen karşı kıtaya geçilebiliyordu. Heracles Sütunları'nın iç tarafındaki deniz, yalnızca dar bir girişi olan bir limandır; ama diğer yandaki gerçek denizdir ve onu çevreleyen kara parçası sınırsız büyüklükte bir kıta olabilir. İşte bu Atlantis adasında, tüm çevre adalara ve kara parçalarına da egemen olan büyük ve görkemli bir imparatorluk yer alıyordu."[251]

Metinde "Heracles Sütunları'nın bulunduğu yer" ile Cebelitarık Boğazı, "onun iç tarafındaki deniz" ile de Akdeniz kastediliyor ve Eski Dünya'daki bu önemli iç denizin, diğer yandaki engin okyanusun yanında ancak küçük bir limana benzediği vur-

251 **Benjamin Jowett**, "Timaeus and Critias", s: 11-12 (köşeli parantez bana ait)

gulanıyordu. (Heracles Sütunları, Antik Yunan inanışlarına göre gök ile yeri birbirinden ayıran sembolik sütunlardı ve Platon'un yaşadığı dönemlerde bunların Cebelitarık Boğazı'nın karşılıklı iki yakasındaki dağların doruklarında yer aldığına inanılıyordu.) Okyanusun ortasında bir zamanlar var olduğu söylenen bu büyük adanın üzerindeki güçlü ve mağrur imparatorluksa, yine rahibin ağzından anlatıldığına göre aniden gelen büyük depremler ve sonrasında bir gece içinde sulara gömülmüş; bu trajik olay, diyaloğun gerçekleştiği tarihten dokuz bin yıl önce yaşanmıştı. Bu durumda Platon'un aktardığı kadarıyla Atlantis'in batışı, günümüzden yaklaşık on iki bin yıl önceye rastlıyor olmalıydı.

Timaeus'taki kısa referanstan farklı olarak, Critias'da biraz daha fazla ayrıntılı bilgi veriliyordu Atlantis hakkında. Kıtanın merkezinde, üzerinde büyük bir kentin kurulduğu, dünyanın en verimli topraklarına sahip bir ada yer almaktaydı. Çevresini kuşatan geniş su kanalını yine ince bir kara şeridi izliyor ve tüm Atlantis, okyanus üzerine yerleşmiş iç içe halkalardan oluşan bir labirenti andırıyordu. En dıştaki halkayı oluşturan kara parçasının çevresi yüksek duvarlarla çevrilmiş; kanalları birleştiren geçitler aracılığıyla tüm sistem birbirine bağlanmıştı. Su kanalları yalnızca güvenliği sağlamakla kalmıyor, çeşitli doğal kaynakların dış halkalardan merkez adaya aktarılması sırasında ulaşım olanakları yaratıyordu.[252]

Atlantis ve onun trajik sonuyla ilgili Platon'un anlattıkları, içerdiği temel ahlaki ve siyasi mesajlar dışında Antik Çağ boyunca fazla ilgi uyandırmadı; Ortaçağ'daysa neredeyse tümüyle unutuldu gitti. Bütün kurguyu kendi döneminden yaklaşık iki yüz elli yıl kadar önce yaşayan Solon'a Mısırlı rahiplerin anlatmış olduğunu belirttiği uzun bir tarihi hikâyeye bağlamıştı ama Mısır'a ait belge ya da efsanelerin hiçbirinde Atlantis'le ilgili bir bilgiye rastlanmıyordu.

252 Benjamin Jowett, age., s: 78-82

1882 yılında Amerikalı yazar Ignatius Donnelly'nin Batı dünyasında büyük sansasyon yaratan "Atlantis: Tufan Öncesi Dünya" (*Atlantis: The Antediluvian World*) adlı kitabını yayımlamasıyla birlikte, batık kıta ve onun sahip olduğu "yitik uygarlık" popüler kültürle hızlı ve sıcak bir tanışıklık yaşadı. 1930'larda Amerikalı medyum Edgar Cayce'in Atlantis'e yönelik ilgiyi artıran kehanetlerinden sonraysa bu konuda sayısız kitap ve makale yazıldı, filmler çekildi, belgeseller hazırlandı. 1990'ların ortalarından bu yana "yitik uygarlık" arayışları, Graham Hancock, Robert Bauval ve John Anthony West gibi bağımsız araştırmacıların kitaplarıyla sürüyor.

Çoğu kez yakın bir işbirliği içinde birlikte çalışarak ortak kitaplara imza atan Hancock ve Bauval, tıpkı Platon'un sözünü ettiği gibi günümüzden yaklaşık on iki bin yıl önce büyük bir doğal afet sonucu sulara gömülen eski ve gelişmiş bir uygarlığın, sağ kalan küçük bir azınlık aracılığıyla bilgi birikimini yeryüzündeki diğer toplumlarla paylaştığı görüşünde. Orta Amerika'daki Olmec ve Maya, Güney Amerika'daki İnka ve Eski Dünya'daki Mısır ve Sümer uygarlıkları başta olmak üzere çoğu kadim kültürün harcında, kendilerinden binlerce yıl önceki bu "batık kıta" sakinlerince aktarılan bilgiler yer alıyor, Hancock ve Bauval'e göre.[253]

Denizcilik bilgileri sayesinde belki afetleri önceden sezdikleri için, yıkım gerçekleşmeden hemen önce kıtanın farklı kıyılarından uzaklaşmaya başlayan küçük bir azınlığın, deniz yoluyla Orta Amerika ve Batı Afrika kıyılarına ulaşmayı başardığını düşünen iki yazar, bu nedenle her iki kıtanın yerel kültürlerinde "deniz yoluyla gelen öğreticiler" temasının güçlü biçimde varlığını koruduğuna dikkat çekiyor. Babil'in Oannes'i, Peru'nun Viracocha'sı ve Azteklerin Quetzalcoatl'ı gibi Mısır'ın Şemsu-Hor'u da, Hancock ve Bauval'in tezlerine göre yüksek astronomi bilgisine sahip bir "inisiye rahip grubunun" üyeleriydi. Yıldız-

253 İki yazarın "yitik uygarlık" konusundaki tezleriyle ilgili genel bilgi için bkz. "2012: Marduk'la Randevu", s: 277-281

ların hareketlerini, gökyüzündeki evrensel düzenin yapısını ve zamanın ölçülmesini çok iyi bilen bu uzman rahipler, ilişki içine girdikleri diğer insan toplulukları arasından kendi seçtikleri bazılarına sahip oldukları bilgiyi aktarmışlar; bu arada inşa ettikleri görkemli anıtların mimari yapılarında çok önemli evrensel bilgiler ve "göksel şifreler" kodlamışlardı.

"Eldeki birincil kaynakların ortaya çıkardığı resme göre, 'Horus'un İzleyicileri' sözcüğün alışılmış kullanımındaki gibi 'krallar' anlamına gelmeyip sınırsız güce sahip ve aydınlanmış bireyleri, yani tarih başlamadan binyıllar önce Heliopolis-Giza bölgesindeki kutsal alanlarda kurumsal yapısını oluşturan bir seçkinler akademisince dikkatle seçilmiş yüksek inisiyeleri belirtiyor olabilir,"[254] diyor Hancock ve Bauval. Mısır'daki tüm büyük ve önemli tapınak kompleksi ya da anıtları Şemsu-Hor adıyla anılan bu bilge inisiyelerin inşa ettirdiğini; söz konusu yapıların yüksek astronomi bilgisiyle ve kadim Atlantis kozmolojisinden izler taşıyacak biçimde birer "zaman kapsülü" olarak tasarlandığını düşünen iki yazar, eski Mısır yapılarında çözülmeyi bekleyen çok fazla bilmece olduğuna değiniyor.

Batık kıta efsaneleri arasında en popüler olanlardan bir diğeri, bir zamanlar Pasifik'te yer aldığı ileri sürülen efsanevi Mu ile ilgili olanı. Ignatius Donnelly'nin Atlantis'le ilgili sansasyonel çalışmasının yarattığı yankılar henüz tazeyken, 1896 yılında yayımlanan gezgin ve tarih araştırmacısı Augustus Le Plongeon'un "Kraliçe Moo ve Mısır Sfenksi" (*Queen Moo & Egyptian Sphinx*) adlı kitabı, ilgileri yeni bir kayıp kıta efsanesine yöneltti. Uzun süre Meksika'daki Yucatan yarımadasında incelemelerde bulunan Le Plongeon, üzerinde çalıştığı Maya anıtlarında yer alan hiyeroglif yazıları deşifre etmeyi başardığını ileri sürmüş ve bulgularını kitabında açıklamaya karar vermişti. İddialarına göre, çevirdiği metinler Maya Uygarlığı'nın Yunan ve Mısır uygarlıklarından binlerce yıl daha eski olduğunu ortaya

254 **Graham Hancock – Robert Bauval**, "Keeper of Genesis", s: 205-206

koyuyordu ki bunun ardında Orta Amerika halklarının kendi gelişim dinamikleri değil, batık bir kıtadan kaçan felaketzedelerin bilgi birikimleri vardı.

Le Plongeon, Maya ve Mısır kültürlerinin aynı ortak kökenden geldiklerini kanıtlamak için 1914'te kaleme alacağı "Mısırlıların Kökeni" (*The Origin of the Egyptians*) adlı kitapta da, iki dilde ortak olduğunu ileri sürdüğü sözcüklerin alfabetik bir dökümünü yapacaktı.[255] (Sunduğu liste ve hiyeroglif simge karşılaştırmaları, henüz emekleme döneminde olan Mısır dili çalışmalarının tüm eksiklerini yansıtıyordu ve hatalarla doluydu.)

Platon'un metinlerinde anlatılanlarla kendi çözdüğünü ileri sürdüğü Maya yazıtları arasında büyük benzerlikler olduğunu belirten Le Plongeon aslında farklı bir kıtadan değil, Atlantis'ten söz ediyordu yine; yalnızca batık kıtadaki uygarlığın adının Maya kaynaklarında "Mu" olarak geçtiğini belirtiyor ve tıpkı Donnelly gibi, afetten kurtulanların bir bölümünün Yucatan'a, aralarında batık kıta hanedanından Kraliçe Moo'nun da bulunduğu diğerlerininse Batı Afrika'ya sığındıkları tezini savunuyordu.

İşin ilginç yanı, "Mu" adı bütünüyle Fransız yazar ve Orta Amerika tarihi uzmanı Charles Ètienne Brasseur de Boubourg'un yaptığı bir çeviri hatasından kaynaklanmaktaydı: *Troano Kodeksi* adıyla bilinen eski bir Maya belgesi üzerinde çalışan Boubourg, "batık kıta" anlamına geldiğini düşündüğü bir sözcüğü yanlış okuyup "Mu" olarak deşifre etmiş; Le Plongeon da sözcüğü ondan ödünç almıştı.

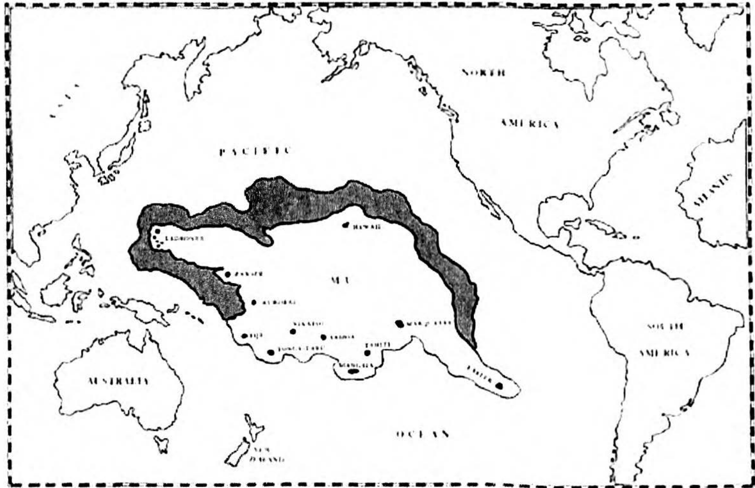
Mu: Churchward'ın "ideal" dünyası

1926 yılında İngiliz yazar James Churchward'ın "Kayıp Kıta

255 **Augustus Le Plongeon,** "Mısırlıların Kökeni", s: 111-117

Mu – İnsanın Anayurdu" (*Lost Continent of Mu – The Motherland of Man*) adlı kitabının yayımlanmasıyla, yitik uygarlık arayışında yeni bir perde açıldı. Churchward, subay olarak görev yaptığı Hindistan'da edindiğini ileri sürdüğü bilgiler ve okuduğu kadim yazıtlardan yola çıkarak, Mu'nun bir zamanlar Pasifik Okyanusu'nda yer alan ve günümüzden 12 bin yıl önce doğal afetler sonucu sulara gömülen, tümüyle ayrı bir kıta olduğu tezini atıyordu ortaya. Hawaii Adaları'nın kuzeyinden başlayıp güneye doğru uzanan bu kayıp kıta, Churchward'ın görüşüne göre Pasifik'te oldukça büyük bir alanı işgal eden, çok parçalı bir yapıya sahipti:

"Paskalya Adası'yla Fiji arasındaki hat, güney sınırını belirliyordu. Uzunluğu doğudan batıya 5000, kuzeyden güneye de 3000 mil kadardı. Kıta, birbirinden dar kanallar ya da denizlerle ayrılan üç kara parçasından oluşuyordu."[256]

James Churchward'a göre Mu'nun konumunu gösteren harita. Kuzey Amerika'nın doğusunda Atlantis'e de yer verilmiş.

256 James Churchward – David Hatcher Childress, "The Lost Continent of Mu", s: 46

Bir zamanlar dünyanın en verimli topraklarına ve tropik güzelliklere ev sahipliği yapan bu kıta, Churchward'a göre "insanın anayurduydu" ve ilk büyük uygarlık burada, günümüzden yaklaşık elli bin yıl kadar önce başlamıştı. Mu'nun nüfusunu oluşturan 64 milyon "mutlu ve güzel insanın" büyük çoğunluğu beyaz ırka mensuptu ve yönetimi bunlar elinde tutmaktaydı. Kıtadaki tek inanç biçimiyse, "herkesin simgeler aracılığıyla ibadet ettiği", adı telaffuz edilmeyen bir yaratıcı'yı merkez alıyordu ve bu, tektanrılı dinlerin ilk örneğiydi.[257]

Churchward ayrıca Masonluğun bilinmeyen kadim kökeninin de Mu'da yaşayan *Naacal* ("Kutsal Kardeşler") rahiplerine dayandığını; Naacal'lerin sahip olduğu öğreti ve yaslandığı kardeşlik örgütünün on binlerce yıl önce bu kıtadan Mısır'a taşındığını ileri sürüyordu.[258] Diğer tüm kadim uygarlıklar gibi Mısır da bir "Mu kolonisi" olarak kurulmuş ve "Kutsal Yazmalar" aracılığıyla taşınan bilgi oraya da götürülmüştü. Bu büyük ve görkemli uygarlığa ev sahipliği yapan "anayurt", yani Mu, Churchward'ın anlattığına göre günümüzden on iki bin yıl kadar önce büyük depremler ve yanardağ patlamaları sonucu sulara gömülmüştü.

Anlattığı bu fantastik öykünün tümünü, görevi gereği Hindistan'da bulunduğu sıralarda tanıştığı bir rahip aracılığıyla edindiği bilgilere dayandırıyordu Churchward. Yakın dost olduğu bu rahip, ona tapınağın gizli arşiv odasında koruma altında bulundurulan çok sayıda eski tableti göstermiş ve "dünyada yalnızca iki yüksek rahibin bildiği" kadim dili öğreterek, gizemli simgeler içeren bu yazıtları deşifre etmesine yardımcı olmuştu.[259] Mu ile ilgili olarak Churchward'ın anlattıklarının hemen tümü, "Naacal Tabletleri" adıyla anılan bu eski kayıtlara dayandırılıyordu. İçeriğinde yer alan ve "yaratılıştan itibaren dünyanın gerçek tarihini anlattığı" ileri sürülen bilgiler, Mu'nun rahipler gru-

257 James Churchward – David Hatcher Childress, age., s: 48-49
258 James Churchward – David Hatcher Childress, age., s: 135-136
259 James Churchward – David Hatcher Childress, age., s: 17-18

bu olan "Kutsal Kardeşler" tarafından "seçkin üstatlara" öğretilmiş; yetiştirilen bu öğrenciler de "kutsal yazıyı, dini ve bilimleri yaymak üzere" anayurt Mu'dan diğer kolonilere gönderilmişti.

Churchward'ın kendi çizimleri dışında, sözü edilen "Naacal Tabletleri"nin orijinallerini hiç kimse görmediği için, Mu'ya ait olduğu ileri sürülen eski yazıtların varlığına ilişkin hiçbir kanıt bulunmuyor. Diğer yandan, kökeni bilinmeyen eski bir simgeler sistemiyle yazılmış gizemli tabletler düşüncesinin pek de özgün bir iddia olmayıp, Churchward tarafından bir biçimde "ödünç alınmış" olabileceğini düşündüren başka göstergeler de var ki bunların başında, "Kayıp Kıta Mu" kitabının yayımlanmasından beş yıl önce İskoç asıllı Amerikalı madenci ve arkeolog William Niven'ın Meksika'da bulduğu tabletleri saymamız gerek.

Jeolog ve mineraloji uzmanı olan Niven, iç savaş öncelerinde araştırmalar yapmak üzere Meksika'ya gitmiş ve burada arkeolojiye ilgi duyarak çeşitli Aztek ve Maya alanlarında kazılar yapmaya başlamıştı. Kendine ait bir antikacı dükkanı da vardı ve bulduğu eserleri burada sergileyip satıyordu. (Meksika'nın iç istikrarının henüz sağlanmadığı ve tarihi eserlerin kolayca el değiştirip pazarlanabildiği bir dönemden söz ediyoruz.) 1921 yılında, yine eski Toltek yerleşimlerden Atzcapotzalco'da yaptığı kazılar sırasında Niven, birçok küçük heykelcik ve çanak çömlekle birlikte, üzerine daha önce örneği görülmeyen birtakım simgeler kazınmış çok sayıda andasit tablet buldu. Kazının yapıldığı jeolojik tabakanın, volkanik kül kalıntılarının en derin noktasında yer almasından hareketle bu tabletlerin Meksika'daki bilinen uygarlıkların tümünden çok daha eski olduğu sonucuna varmış ve bunların bir kısmını dükkânında sergilemeye başlamıştı.[260]

Niven'ın gizemli tabletleriyle ilgili haber, çok geçme-

260 Robert Sigfrid Wicks – Rolan H. Harrison, "Buried Cities, Forgotten Gods", s: 213-217

den Amerika'daki akademik çevrelere dek yayıldı ve 1923 Haziran'ında Washington'daki Carnegie Enstitüsü'nden üç bilim adamı, Sylvanus Morley, Frans Blom ve Thomas Gann, buluntuları yerinde görmek amacıyla Meksika'ya geldiler.

William Niven'ın Meksika'daki kazılar sırasında bulduğu tabletlerden biri

Her üçü de Niven'ın dükkânındaki tarihi eserlerin çokluğu karşısında şaşkınlıklarını gizleyememiş, içeri adım atar atmaz raflarda sıralanan bulguları tek tek incelemeye başlamışlardı. Tabletler konusunda ilk başlarda oldukça kuşkuluydular; bunda Niven'ın daha önce sahte arkeolojik bulgularla ilgili birtakım suçlamalara hedef olmasının da etkisi vardı biraz.

Dükkândakileri tek tek gözden geçirdikten sonra, kazı alanını birlikte incelediler ve çalışmakta olan yerli işçilerin topraktan henüz çıkarmakta oldukları yeni tabletleri gördüklerinde, kısmen ikna oldular. Blom ve Gann'ın kuşkuları sürmekle birlikte Morley bulguların otantik olduğuna inanmış görünüyordu. Ancak tabletlerdeki simgelerin olası orijini üzerine bir fikir yürütmenin ya da yorum yapmanın o aşamada mümkün olmadığı görüşündeydiler. Üç bilim adamı, bütün koleksiyonu fotoğrafladıktan sonra Amerika'ya geri döndü. Niven'sa kazılarda çıkan bulguların dökümünü içerecek "Meksika'nın Gömülü Kentleri" (*Buried Cities of Mexico*) adlı kitabını yazmakla uğraşıyordu.

Tabletlere yönelik ilgi 1921 yazından sonra hızla artmaya başlamıştı bu arada. Amerika'dan birçok uzman Meksika'ya gelip Niven'ın bulgularını inceliyor; gazete ve dergilerin kültür muhabirleri konuyla ilgili haber ve makaleler kaleme alıyorlardı. Ancak uzmanların büyük çoğunluğu, koleksiyondaki tabletlerin bazıları üzerinde değişik testler uyguladıktan sonra kuşkularının arttığını dile getiriyorlardı. Sözgelimi Chicago'daki Doğa Tarihi Müzesi'nden Ralph Linton, incelediği parçaların toprağın altında çok uzun süre kalmış izlenimi vermeyecek oranda taze ve yumuşak olduğuna değinip, oldukça yakın zamanlarda yapıldıklarına inandığından söz etmişti. Daha sonra meslektaşı George R. Fox'a yazdığı bir mektupta, "Niven'ın iyi niyetinden hiçbir kuşkum yok. Sanıyorum kazıyı yapan işçilerce kandırılıyor, çünkü mektuplarında yazdığı kadarıyla sürekli başlarında bulunamıyormuş," diyecekti.[261]

İzleyen yıllarda, arkeoloji ve antropoloji dünyasının tabletlerin gerçekliğine olan inancı giderek sarsıldı ve ilgi azalmaya başladı. Bu arada Niven, kitabını yolladığı yayınevlerinden "çok sayıda fotoğraf içerdiği için baskı maliyetinin yüksek olacağı" gerekçesiyle olumsuz yanıt almıştı. Tabletleri deşifre etme çabasında da yol alamadığını kabul ettiğinde, tüm koleksiyonu

261 **Robert Sigfrid Wicks – Rolan H. Harrison, age., s: 225**

satmaya karar verdi ve uzun süre alıcı bulmakla uğraştı. Aksilikler bu kadarla da sınırlı değildi: Satış şansını artırmak için Meksika'dan ABD'ye nakledilirken tüm tabletler yolda kaybolacak; geriye yalnızca bir dizi fotoğraf ve bazı kopyalar kalacaktı.

Bulduğu gizemli tabletler Niven'a pek de şans getirmişe benzemiyor ama Churchward için bunun tam tersini söylemek mümkün. 1921'den sonra Meksika'daki bulgularla ilgili haberler Amerikan basınında duyulduğunda, o günlerde 72 yaşında olan Churchward, Niven'ın sözünü ettiği tabletlerin, yıllar önce Hindistan'da inceleme şansına sahip olduğu koleksiyondakilerle aynı olduğunu söylemeye başladı. Augustus Le Plongeon'la "Kraliçe Moo ve Mısır Sfenksi" adlı kitabın yayımlandığı 1896 yılında buluşup bu konuda uzun uzun sohbet etmiş ama aradan yirmi yılı aşkın bir süre geçtiği halde kendi kitabını henüz yazmamıştı.

Niven'la haberleştikten sonra tabletlerin deşifresinde yardımcı olabileceği konusunda onu ikna etmeyi başardı. Churchward'ın Pasifik'te yer alan bir kayıp kıtayla ilgili görüşleri Niven'a fazlasıyla sıradışı görünüyordu; yine de elindeki tüm kopya ve çizimleri ona gönderdi ve başarılar diledi. Bu malzemeden yoğun biçimde yararlanan Churchward, 1926 yılında, yani Hindistan'da Naacal Tabletleri'ni incelediğini iddia ettiği tarihten otuz yılı aşkın bir süre sonra Mu ile ilgili ilk kitabını yayımlayacak ve büyük ilgi toplayacaktı. Bu ilk çalışmanın gördüğü ilgi üzerine, 1935'e dek aynı konuda beş kitap daha yazdı ve deyiş yerindeyse bir tür "Mu külliyatı" oluşturdu.

James Churchward'ın izlediği yöntem ve sergilediği eğilim, Platon'un Timaeus ve Critias adlı diyaloglarında yaptığıyla aynıydı aslında. Yunan düşünür, Atlantis motifini kendi ideal toplumsal örgütlenme ve uygarlık anlayışını sunmasına yardımcı olacak ilginç bir renk gibi değerlendirmişti; Churchward da tüm kitaplarında, kendi tektanrılı din anlayışını insanlığın uzak geçmişin-

de ortaya çıkmış ilk ve tek inanç sistemi olarak mutlaklaştırmaya ve olumlamaya çalışırken, Mu'yu bir araç olarak kullandı.

Evrim fikrine ve onun getirdiği yeni insanlık tarihi perspektifine bütünüyle karşıydı. İnsanın Tanrı tarafından daha başlangıçta bugünkü haliyle yaratıldığına ve hiçbir ilkel aşama geçirmesine gerek kalmadan Mu üzerinde kendi uygarlığını inşa edecek yetilere sahip olduğuna inanıyordu; bu inancını da kitaplarında altını kalın çizgilerle çizerek yineledi sürekli. Anlattığı hikâye, gezegenin geçmişinde yaşanmış sıradışı bir jeolojik değişim ve bunun uygarlığın gelişimine yansımasıyla ilgili tezler olmaktan çok, inanç ve ahlaki değerler üzerinde yükselen bir söylevler bütününü çağrıştırıyordu.

İnsanlığın ilk dini, tek yaratıcı olan Tanrı tarafından "vahiy" yoluyla Naacal rahiplerine aktarılan ve onlar tarafından "kolonilere" yayılan bir tür "püriten" tektanrıcılıktı Churchward'a göre. Bu din Mısır'a Atlantis üzerinden gelen Osiris adlı "seçkin üstat" tarafından taşınmış; ancak zaman içinde yozlaşıp "putperestliğe" dönüşünce, yine Osiris ekolünün yetiştirdiği Musa tarafından düzeltilerek Judaizm oluşturulmuştu. Daha geç dönemde ortaya çıkan İsa, "doğru inançtan" uzaklaşan insanları yeniden Mu tektanrıcılığına yönlendirmeye çalışan "büyük üstatlardan" biriydi. Bir bakıma "Tekvin'in New Age versiyonu" izlenimi vermekteydi Churchward'ın kitaplarındaki anlatım.

Jeolojik ve fiziksel kanıt sunması elbette mümkün değildi; bu nedenle büyük oranda yıllar önce Hindistan ve Sri Lanka'da inceleyip deşifre ettiğini ileri sürdüğü, kendisinden başka kimse tarafından görülmeyen efsanevi Naacal Tabletleri'ne yaslanıyordu anlatım olarak. William Niven'ın Meksika'da bulduğu, kaynağı çözülememiş eski tabletler belki de tam zamanında ortaya çıkmış; bunların kopyalarını elde eden Churchward'a sisler arasında kaybolmuş bir yitik uygarlık teorisi oluşturmaya yetecek malzemeyi sağlamıştı. Zaten bu tabletlerdeki simgeler dışında

kitaplarında sunduğu tek dayanak, Mısır ve Hindu yazıtlarında bulduğunu ileri sürdüğü varsayımsal paralelliklerdi. Eğer kitabını yazdığı dönemlerde Doğu Avrupa ve Yakındoğu arkeolojisi bugünkü düzeyine ulaşmış olsaydı, Mu bağlantısı için kullandığı Hint simgelerinin en eski örneklerine, Mısır'dan bile binyıllar önce "Eski Avrupa" ve Anadolu'da rastlandığını bilecekti. Kendi döneminin ejiptoloji kaynaklarına bile pek hâkim olmadığı için, Batılı pek çok gizemci gibi Mısır hakkındaki bilgi ve varsayımlarını da, oldukça geç dönemlerde Hellenistik düşünce etkisiyle İskenderiye'de biçimlenen Hermetizm'e dayandırıyordu.

Churchward sonuçta on dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren Batı düşüncesini etkilemeye başlayan "Aryan ırk" teorilerinin havada uçuştuğu bir dönemde olgunluk çağını yaşamış; bir sömürge görevlisi olarak bulunduğu Hindistan'daki yerel kültürün harcında yer alan "kast sistemini" de yakından tanıma olanağı elde etmişti. Bu nedenle Mu ile ilgili varsayımlarında, kıtaya egemen olan "güzel ve yakışıklı insanlardan oluşma" bir beyaz ırk idealinin üzerinde durması çok da şaşırtıcı değildi. Kitapları biraz da bu nedenle 1930'ların milliyetçi ve faşist rüzgârlarla sallanan dünyasındaki güncel eğilimlere malzeme oluşturmuş; ulusal kökenini eski ve üstün bir ırka dayandırma arayışındaki siyasi oluşumlarca ilgi görmüştü.

Popüler kültürde Atlantis ve Mu kadar ilgi yaratmayan bir başka kayıp kıta efsanesi, Ignatius Donnelly'nin kitabının yayımlanmasından yaklaşık yirmi yıl kadar önce zooloji uzmanı Philip Sclater tarafından gündeme getirildi. Lemur adı verilen primatların gelişim ve coğrafi dağılımlarını inceleyen Sclater, bu hayvanın atalarının fosillerine Madagaskar ve Hindistan'da bol miktarda rastlanmasına karşın Afrika ve Ortadoğu'da hiçbir örnek bulunamamış olmasının ardında, jeolojik bir değişimin yattığını düşünüyordu. 1864 yılında yazdığı bir makalede, bilmecenin çözümüne "bir zamanlar Madagaskar ve Hindistan'ın

tek bir büyük kara parçasına ait olduğu" varsayımıyla ulaşmanın mümkün olduğunu söyledi. Hint Okyanusu'ndaki bu eski kara parçasının zaman içinde küçük adalar oluşturacak biçimde parçalanarak dağıldığı tezini getiriyor, kıta için de *Lemuria* adını öneriyordu.

Sclater'ın tezleri bilimsel çevrelerde kısmen de olsa belli bir süre kabul gördü, ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında tektonik plakaların hareketi ve kıta kaymalarıyla ilgili teorilerin bol miktarda veriyle kanıtlanmasının ardından yavaş yavaş gözden düştü ve terk edildi. Madagaskar ve Hindistan bir zamanlar gerçekten okyanusta tek bir kıta oluşturuyordu ama milyonlarca yıl önce plakaların kayması sonucunda Hindistan uzaklaşıp bugünkü konumuna ulaşmış, ondan kopan Madagaskar da güneybatı yönünde hareket ederek, Afrika yakınlarında bir ada haline gelmişti. Çok uzak geçmişteki bu jeolojik olayda "batan kıta" falan yoktu; yerkabuğunun hareketleri sonucunda ikiye ayrılan büyük bir kara parçası söz konusuydu ki bu bölünme de binlerce yıl sürmüştü. Buna karşın Lemuria, tıpkı Atlantis ve Mu gibi, popüler kültürde yankı bulmaya ve okültist literatürde esin kaynağı olmaya uzun süre devam etti.

Jeolojinin geçen yüzyıl sonlarında yaşadığı hızlı gelişim ve buna eşlik eden yeni teknolojinin sağladığı olanaklarla gelen veri birikimi, "batık kıta" varsayımlarını büyük ölçüde ortadan kaldırmış durumda. Hele Atlantis ve Mu ile ilgili teorilerde anlatıldığı gibi, böyle bir olayın günümüzden on iki bin yıl öncesi gibi yakın bir tarihte (ve efsanelerde anlatıldığı kadar kısa süre içinde) gerçekleşmiş olmasına, tümüyle olanaksız gözüyle bakılıyor. Üstelik hassas sistemler aracılığıyla tüm okyanusların zeminleri tarandıktan sonra çıkarılan ayrıntılı haritalar üzerinde yapılan incelemelerde, herhangi bir "batık kıta" kuşkusu yaratacak bir görüntüye rastlanmış değil.

"Yitik Uygarlık" nerede?

Bütün bunlar akla ister istemez şu soruyu getiriyor: Eğer Atlantis ve Mu gibi efsaneler bütünüyle düş ürünüyse, niçin insanlığın ortak kültürel birikiminde "bir doğal afet sonucu ortadan kalkmış eski uygarlık" teması binlerce yıldır varlığını sürdürüyor? Birbirinden uzak toplumlara ait mitlerde neden sürekli olarak benzeri motiflerle karşılaşıp duruyoruz? Tüm bunlar, yalnızca birtakım eski düşünür ya da rahiplerin ahlaki ders verme kaygısıyla anlattığı düşsel hikâyelerden mi ibaret?

Bu soruların yanıtı, üzerinde yaşadığımız gezegenin bizden bütünüyle bağımsız olarak süregiden kendi tarihindeki değişimler ve bunların bazılarına sert ve ürkütücü görüntüler eşliğinde tanıklık eden toplumların belleğinde kalan tortularda saklı. Belli aralıklarla yaşanan ve bazen yerel sınırlar içinde kalıp, bazen de geniş coğrafyaları etkileyen doğal afetler, gücü ve şiddetine bağlı olarak insan zihni üzerinde derin izler bırakabiliyor ki zaman içinde sözlü gelenekle kuşaktan kuşağa aktarıldıktan sonra yazılı kayıtlara geçen bu tür olaylara ilişkin anlatılarda gerçek ve düş birbirine karışabiliyor. Hatta çoğu kez efsaneler, bir zamanlar yaşanmış ve tanıklık edilmiş bir büyük doğal afeti, yönetimin öngördüğü ahlaki standartları olumlayacak bir ilahi cezalandırma temasıyla birleştirebiliyor kolayca.

Amerikalı iki jeolog, William Ryan ve Walter Pitman 1997 yılında dünyaya duyurdukları çalışmalarında, günümüzden 7500 yıl kadar önce ortaya çıkan değişimler sonucu Akdeniz'in tuzlu sularının İstanbul Boğazı aracılığıyla Karadeniz çukuruna boşalmasına ilişkin kanıtları sunmuş; bu gelişmeden önce kurumuş bir göl durumundaki Karadeniz'in çevresinde yaşayan çiftçi toplulukların dehşet verici bir doğal afetle karşı karşıya kaldıklarını ileri sürmüştü. Ryan ve Pitman'a göre bu olay tüm Batı Asya ve Yakındoğu mitolojilerinde varlığını koruyan Tufan efsanelerinin ardındaki fiziksel dayanak niteliğindeydi:

"Kavrayamadıkları bu olay yüzünden çiftçilerin içine düştükleri dehşeti gözümüzün önüne getirmek hayli zor; sanki tüm tanrılar bir araya toplanmış, öfkelerini birleştirmiş, onlara fırlatmış, çiftçileri tarlalarından koparıp uzaklaştırmıştı. Bu çiftçiler genç ve yaşlı tüm aile bireyleri, taşıyabildikleri ve göl çevresinde kazanmış oldukları yeni dil kırıntıları, yeni düşünceler ve teknik becerileriyle kaçmışlardı."[262]

Benzeri bir yaklaşımı destekleyen kimi arkeolog ve tarihçiler de, Atlantis'le ilgili efsanelerin ardında bilinen bir büyük doğal afetin toplumsal belleklerde bıraktığı izlerin yatıyor olabileceği görüşünde. Ege adalarındaki Minos Uygarlığı üzerinde yıllarca çalışan tarihçi ve yazar Rodney Castleden, günümüzden yaklaşık üç bin altı yüz yıl önce Santorini (eski adıyla *Thera*) adasında gerçekleşen ve Eski Dünya'nın büyük bir bölümünü etkileyen zincirleme afetlere yol açtığı bilinen büyük volkanik patlamanın, sonraki yüzyıllarda Atlantis efsanelerine yol açtığını ileri sürmüştü.[263] Aynı görüş 1991 yılında Amerikalı yazar Charles Pellegrino tarafından da dile getirildi. Santorini'deki yanardağ patlaması sonrasındaki gelişmelerin Doğu Akdeniz'den Asya'nın içlerine dek çok geniş bir coğrafyayı etkilediğine dikkat çeken Pellegrino, bu olayın yalnızca Atlantis efsanesi değil, Eski Ahit'in ikinci kitabı olan "Mısır'dan Çıkış" (*Exodus*) için de esin kaynağı oluşturduğunu düşünüyordu.[264] Birçok arkeolog, tarihçi ve jeolog, söz konusu afetler zincirinin sarsıcı etkisine daha önce dikkat çekmişti zaten.[265]

İnsanlık tarihi boyunca çok sayıda büyük doğal afet yaşanması ve bunlardan bazılarının geniş alanları etkileyerek farklı kültürlerce paylaşılan efsanelere yansıması, Atlantis türü gizem-

---

262 **William Ryan – Walter Pitman**, "Nuh Tufanı", s: 281
263 **Rodney Castleden**, "Atlantis Destroyed", s: 8-12
264 **Charles Pellegrino**, "Unearthing Atlantis: An Archaeological Odyssey", s: 245
265 Thera volkanının patlaması sonrası yaşanan zincirleme afetler ve etkileriyle ilgili olarak bkz. "2012: Marduk'la Randevu", s: 218-230

leri bir ölçüde anlaşılabilir ve kabul edilebilir hale getirmeye yardımcı oluyordu. Bu nedenle yirminci yüzyıl boyunca pek çok arkeolog ve tarihçi, Atlantis'in yerini belirlemek için jeolojik kayıtları gözden geçirdi ve bilinen dönemlerde yaşanan doğal afetlerle bu efsane arasında bağlantı kurmaya çalıştı.

Diğer yandan, Platon'un metinlerinde sözü edilen ülkenin gerçekten çok eski dönemlerde Atlantik Okyanusu'nda bulunan bir batık kıtada yer aldığı düşüncesinde ısrarcı olanlar, değişik bölgelerde Atlantis'i aramaya devam etti: Bimini Adaları'nda, İngiltere'nin güneybatı kıyılarının açıklarında, Kanarya Adaları'nda ya da Portekiz sahillerinin yakınlarında batık kıtaya ait olabilecek izler bulunduğunu duyuran haberlere sık sık rastlandı dünya basınında. Aynı zamanda teorik olarak Atlantis'in varlığını doğrulayacak kanıt ya da işaretler arkeolojik bulgular ve eski kutsal metin ya da tapınak yazıtlarında aranıp durdu. Yukarıda andığımız Hancock, Bauval ve West gibi yazarlar, bugün söz konusu ekolün önde gelen temsilcileri durumundalar.

Uzak geçmişte var olup, sonra aniden yok olan gelişmiş bir uygarlığın varlığına olan inanç, dünyanın birçok ülkesindeki çok sayıda yazar ve araştırmacı tarafından paylaşılıyor. Hatta "yitik uygarlık" izleri sürenler arasında, bazı akademisyen ve arkeologlar da var. Peki bunun nedeni ne? İnsan uygarlığının geçmişiyle ilgili bilgilerimiz, bu tür spekülasyonlara yol açacak kadar büyük boşluklar ya da karanlık noktalar mı içeriyor ki ısrarla her şeyi yerli yerine oturtacak gizemli bir ülke aranıyor?

Bu, soruna nereden baktığınız ve ne düzeyde beklentilere sahip olduğunuza bağlı. Eğer tüm tarihsel gelişmeyi son iki yüz yıl içinde elde edilen arkeolojik bulgular ve bunun çevresinde gelişen "resmi bakış" ile açıklamak sizi tatmin ediyorsa; yani *yazılı tarihin* başlangıcını Bronz Çağı'nın erken evrelerine dek geri götürüp, ondan öncesini yalnızca dağınık tarım toplumları-

nın oluşmaya başladığı evreyle sınırlıyorsanız, tüm uygarlığı beş bin yıllık bir zaman dilimine sığdırmak sizi rahatsız etmez. Belli aralıklarla ortaya çıkan soru işaretlerini basmakalıp yanıtlarla geçiştirir ya da görmezden gelmeyi yeğler; binbir zahmetle oluşturduğunuz kronolojik akışı ve genel kabul gören tarih anlayışını kimsenin zedelemesine izin vermek istemezsiniz.

Ancak eldeki sınırlı bulguların ışığında çıkarılan genel profil ve çizilen çerçevenin yer yer ciddi boşluklar içerdiğini; erken neolitikten günümüze dek uzanan kaba kronolojide soru işaretleriyle dolu çok fazla nokta olduğunu; Mısır, Mezopotamya, Balkanlar ve Anadolu gibi uygarlığın ilk filizlerinin görüldüğü topraklarda bile bulgu potansiyeline sahip arazilerin bugüne dek ancak dörtte birinin kazılabildiğini, hatta on yıllardır kazı çalışmaları yapılan yerleşimlerde bile çalışmaların bitmediğini; zaman zaman ortaya çıkan yeni bulguların resmi tarih anlayışlarını ciddi biçimde sarstığını dikkate alarak temkinli davranmaya çalışan kuşkuculardansanız, bugünün genel kabul gören muhafazakâr tarih şablonu sizi tatmin etmeyecektir.

Son elli yıl içinde elde edilen bulgular, ilk büyük merkezi krallıkların aşağı yukarı İÖ 3100 sonrasında Mısır, Mezopotamya ve Hindistan'da kurulduğunu gösteriyor. Her üç bölgede de, bu tarihin öncelerine uzanan gelişim evrelerini yaklaşık iki bin beş yüz yıl öncesine dek izleyebilmek mümkün: Mısır'da Fayum ve Nakada çöllerinde; Mezopotamya'da Obeyd ve Halaf kültürlerine ait izlerde ve Hindistan'ın batısında da kısmen geç neolitik döneme ait tarım yerleşimlerinde, bu büyük uygarlıkların hazırlık evrelerini oluşturduğu söylenebilecek bulguları ortaya çıkaran kazılar yapıldı. Ancak Yakındoğu, Anadolu ve Doğu Avrupa'ya gelindiğinde bu nispeten tutarlı görünüm büyük oranda değişip ciddi boşluklar çıkarıyor ortaya.

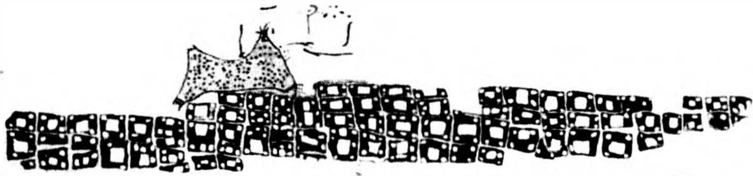
3. Ana Tanrıça'nın kentleri

Oldukça uzun bir süre, dünyanın en eski yerleşiminin, Ürdün Irmağı'nın batısında yer alan Eriha (Jericho) olduğu düşünüldü. Yaklaşık olarak İsa'dan önce dokuzuncu bin yılın başlarında burada kurulan köyden geriye kalanlar, ortalama beş metre çapında yuvarlak kerpiç konutlar ve onları çevreleyen bir duvardan ibaretti ama ciddi bir sosyal örgütlenmenin ve basit tarım üretiminin izlerini bulmak mümkündü.[266] Yaklaşık dört hektarlık bir alana yayılan ve üç bin kişiyi barındırdığı sanılan Eriha, yalnızca Yakındoğu'nun değil, dünyanın bilinen ilk yerleşim yeri olarak kayıtlara geçti.

Eskilik açısından Eriha'yla karşılaştırılabilecek tek örnek, Konya Ovası'nda, Çumra yakınlarında bulunan görkemli neolitik kent Çatalhöyük'tü ve onun geçmişi de İsa'dan önce sekizinci binyılın ilk yarısına dayanmaktaydı. 1961-65 arasında İngiliz arkeolog James Mellaart'ın yönettiği kazılar sırasında ortaya çıkarılan bu büyük yerleşim yeri, tıpkı Eriha gibi giriş kapıları çatılarda yer alan, birbirine bitişik küçük konutlardan oluşuyordu ve gelişmiş bir sosyal yapının yanı sıra, paylaşılan bir inanç sisteminin varlığıyla ilgili ipuçları sunan "kutsal alanlara" ya da tapınak prototiplerine de sahipti. Evlerde bulunan çok sayıda heykelcik, kadının doğurganlığına vurgu yapan bir Ana Tanrıça inancının varlığına işaret etmekteydi. İç duvarlar beyaz kil kullanılarak sıvanmış; yaşam alanı olarak kullanılan odalara çeşitli günlük işler için kullanıldığı anlaşılan masa biçiminde tezgâhlar yerleştirilmiş; girişin yapıldığı merdivenin bulunduğu duvara da ısınmak ve yemek pişirmek için birer ocak yapılmıştı. Mellart'ın bulgularına göre Çatalhöyük'te ilk evrelerden itibaren az sayıda da olsa seramik çanak çömlek kullanılıyordu. Daha da önemlisi Anadolu'nun güneyiyle sürdürülen düzenli bir ticaret vardı ve bu, Çatalhöyük ekonomisinde belirleyici bir role sahipti.[267]

266 **Michael Roaf**, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu", s: 30-31
267 **James Mellaart**, "Anatolia Before 4000 BC" (Cambridge Ancient History

Heykel ve figürinlerin yanı sıra, Çatalhöyük'teki kutsal alanların duvarlarında oldukça ayrıntılı betimlemeler içeren büyük resimler de yer almaktaydı ki bunlardan biri, köyü arka planındaki doğa manzarasıyla birlikte görüntülemişti. Resimde yüz kırk kilometre kadar uzaktaki Hasan Dağı ikiz volkanları da vardı ve ressam, "daha yüksek olan sağdaki doruğu patlarken çizmişti. Volkanik kayaçlar yaysı yörüngelerde yukarı doğru uçuşmakta, mantar biçiminde bir duman bulutu göğe yükselmekte ve akkor halindeki tüf akıntıları üç bin metre yüksekliğindeki volkanın yamaçlarından akmaktaydı."[268]

Çatalhöyük'te bulunan, köyün planını ve arkasında yer alan ikiz volkanları gösteren 8000 yıllık duvar resmi

Çatalhöyük'ün yüz elli kilometre kadar uzağında, Burdur yakınlarındaki Hacılar adlı höyükte yine Mellaart tarafından 1950'lerin sonlarında yapılan kazılar sonucu bulunan erken neolitik yerleşimi de benzer nitelikler sergilemekteydi. Kerpiç duvarlı evlerin zeminleri, suyun vereceği zararı önlemek için düz taş bloklardan oluşan bir temel üzerine yerleştirilmişti. Yan yana gruplardan oluşan evler, ortak bir avluya açılıyordu ve tıpkı Çatalhöyük'te olduğu gibi kutsal alan olarak kullanılan odalarda Ana Tanrıça heykelciklerine rastlanmıştı.

1964 ile 1978 yılları arasında Diyarbakır'ın kırk kilometre kadar kuzeydoğusunda, Amerikalı arkeolog Robert John Braidwood tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkan Çayönü neolitik yerleşimiyse, İÖ 7300 dolaylarına tarihlendi. Buradaki köy yapı-

V. I, Part 1, s: 310)
268 **William Ryan – Walter Pitman**, age., s: 212-213

sı biraz daha geniş tasarlanmış konutlardan oluşuyordu ve odaların bazıları depolama amaçlı kullanılırken, bazıları da yaşam alanı işlevini görmekteydi. Çayönü halkı çeşitli buğday türlerini düzenli olarak yetiştiren bir tarım toplumuydu; evcilleştirilen koyun ve keçilerle başlayan hayvancılık biraz daha geç bir dönemde geliştirilmiş ve köy ekonomisine katkıda bulunmuştu.[269]

Nevali Çori ve Göbeklitepe

Yakındoğu'dan Anadolu'ya doğru çıktıkça, hem ilk tarım topluluklarına ait yerleşim yerlerinin sayıları ve bunların sosyal örgütlenme düzeyleri artıyor, hem de yavaş yavaş en eski yerleşim olarak bilinen Eriha'nın unvanını elinden almaya aday köylerle karşılaşılıyordu. 1980 yılında Şanlıurfa yakınlarındaki Kantara vadisinde sistematik araştırmalarını sürdüren Alman arkeolog Hans Georg Gebel tarafından varlığı fark edilen ve 1985'ten itibaren vatandaşı ve meslektaşı Harald Hauptmann'ın yönettiği kazılarda ortaya çıkan Nevali Çori, bunların en çarpıcılarından biriydi. Yapılan radyokarbon tarihlemelerinde yerleşimin başlangıcı İsa'dan önce 8,800 olarak belirlenmişti ki bu durum Nevali Çori'nin o günlere dek dünyanın en eski kenti olarak bilinen Ürdün'deki Eriha'yla çağdaş olduğunu gösteriyordu. Aradaki en önemli farksa, Nevali Çori'nin çok daha gelişmiş bir kent yapısı ve mimari üslup sergilemesiydi; binalarda birbirlerinden ara duvarlarla ayrılmış çok sayıda oda bulunuyor ve bunların bazıları tıpkı yakınlardaki Çayönü'nde olduğu gibi kiler olarak kullanılırken, diğerleri farklı yaşam alanlarını oluşturuyordu. Binaların zeminlerinde açılan küçük kanallar, arkeologların tahminine göre yağmur sularını akıtma ve evleri serinletme amacına yönelikti. Yerleşimin ilk başladığı dönemden itibaren Nevali Çori'de çeşitli tahıl ürünlerinin yetiştirildiğini gösteren çok sayıda bulguya rastlanmıştı; aynı tarihlerde hayvan evcilleştirmenin de başladığı anlaşılıyordu.[270]

269 **Ian Tattersall**, "The World From Beginnings to 4000 BCE", s: 117-118
270 **Andrew Collins**, "Gods of Eden", s: 290-291

Nevali Çori'deki yerleşimin en etkileyici bölümleri, kuzeydoğusunda yer alan ve tüm köyün en çok önem verilen bölümü olduğunu belli eden tapınak ya da kutsal alandı kazıyı yöneten ekip için. Hauptmann bu yapıya "kült merkezi" adını vermişti. Bir tepenin yamacına yaslanarak inşa edilen dörtgen biçimindeki binanın taş duvarlarına düzenli aralıklarla yüksekliği üç metreyi bulan on üç sütun yerleştirilmiş, binanın çatısı da ince ve düz bloklar kullanılarak yapılmıştı. Sütunların bazılarının üzerinde ince bir işçilik kullanılarak gerçekleştirilmiş oyma desenler yer alıyordu. Kazılar sırasında bu alanda, pişirilmiş kilden yapılma çok sayıda heykel ve figürin de bulunmuştu ki bunlar arasında gerçek boyutlarda yapılmış tarihin en eski heykelleri de vardı.

Ne yazık ki Nevali Çori ve çevresindeki potansiyel siteler arkeologlar tarafından derinlemesine incelenemeden, Atatürk Barajı projesine bağlı çalışmalar uyarınca, 1993 yılında Fırat'ın suları altında kalacaktı. Hauptmann ve ekibi, bu gelişmeyle ilgili haberdar edilmiş ve tüm vadi sulara gömülmeden önce, yaklaşık iki yıllık bir çalışmayla mümkün olduğunca parçayı güvence altına alacak bir "kurtarma çalışması" gerçekleştirme olanağı bulmuştu. Ancak Kantara vadisindeki diğer eski yerleşim bölgeleri ve belki de varlığından haberdar olmadığımız birçok potansiyel alan, bir daha geri gelmeyecek biçimde tarihten silinmiş oldu bu gelişmeyle.

Anadolu'daki eski yerleşimlerle ilgili asıl büyük haberse, 1994-2001 yılları arasında Klaus Schmidt yönetiminde Türk ve Alman arkeologlarca sürdürülen kazıların ardından geldi: Yine Şanlıurfa sınırları içinde bulunan Göbeklitepe'de, günümüzden 11,500 yıl önce inşa edilen, "dünyanın en eski tapınağı"nın gün ışığına çıkarıldığı duyuruluyordu ajanslar tarafından. Kalıntılar bir yerleşim yerine değil, görkemli bir tapınak kompleksine aitti ve oymalı sütunları, üzerlerinde değişik hayvan figürlerine rastlanan kabartma taş levhaları ve çok sayıda heykelleriyle, o güne dek eşine rastlanmamış, büyüleyici bir görünüm sunuyordu. Projeyi yöneten arkeologlar, henüz tüm alanın yalnızca belli bir

parçası kazılmış olmasına rağmen elde edilen zengin ve şaşırtıcı bulguların, "avcı-toplayıcı toplum yaşamından tarım ve hayvancılığın belirleyici rol oynadığı yeni bir yapıya geçişin koşullarını anlamada Göbeklitepe'nin çok büyük katkı sağlayacağına" olan inançlarını dile getiriyorlardı ilk açıklamalarda.[271]

Tapınak alanı, günümüzden on bir bin yıl öncesi için başlı başına bir mimari şaheser olarak değerlendirilebilirdi. Taş yapıyı oluşturan blokların ağırlığı 10 tonu, yükseklikleri de 3-5 metreyi bulmaktaydı. Görece daha küçük olan "T" biçiminde kesilmiş dikilitaşların yüksekliğiyse ortalama bir buçuk metre kadardı ve alana simetrik olarak yerleştirilmişlerdi. Bu taş blokların en dikkat çekici özelliği, üzerlerine kabartmayla insan el ve kollarını çağrıştıran motifler işlenmesiydi ki bu da her birinin antropomorfik bir figürü temsil ettiğini gösteriyordu. Üstteki yatay parçası insan başını, aşağı uzanan dikey bölümü de bedeni temsil eden bloklar, kazılarda bulunan iki ayrı kutsal alanda, bir çemberi tamamlayacak biçimde dizilmişlerdi. Merkezlerinde, uzmanların "ikiz sütunlar" adını verdiği, çok daha büyük iki taş blok yer alıyordu ve bunlar özenle hazırlanmış, yüzeyleri temizlenmiş, üzerlerine de kabartma motifler işlenmişti. 2002 sezonundaki kazılar sırasında, üzerlerinde çeşitli hayvan çizimleri olan 37 sütun bulunduğunu belirtiyordu uzmanlar.[272]

Göbeklitepe'deki taş bloklar üzerinde yer alan kabartmalarda, aralarında geyik, yaban domuzu, balık, çeşitli kuş türleri, ceylan, tavşan, leopar, kirpi ve yaban domuzunun da bulunduğu çok sayıda hayvan betimlemesi görmek mümkündü ama belirgin biçimde en çok rastlanan motif, yılan resimleriydi. Yılanlar tek başlarına ya da birkaçının bir arada bulunduğu gruplar halinde betimlenmiş; bulunan kabartmalardan birinde bunlardan on

271 **Peter Joris – Klaus Schmidt**, Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolitihic World Göbeklitepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Assessment , Anthropozoologica 2004/39, s: 179

272 **Peter Joris – Klaus Schmidt**, age., s: 183

ikisinin birbirlerine paralel halde yerleştirildikleri dikkatleri çekmişti. Bir diğer ilginç örnekteyse iki başı farklı yönlere bakan tek bir yılan görülmekteydi. Alanın doğusundaki sütunlardan birinin üzerinde de, uzmanların anlamını çözemediği bir başka desen yer alıyordu: Sekizinin başlarının yukarı, dokuzunun da aşağı doğru bakan iki sıra yılanın arasına yerleşmiş, birbirini kesen diyagonal çizgilerden oluşma "ağ" biçiminde bir kabartmaydı bu.[273]

Diğer yandan bu gerçekten "devrim" yaratacak önemdeki tarih öncesi yerleşimi ortaya çıkaran uzmanların tapınak desenlerindeki sembolizmle ilgili yaptıkları yorum denemeleri, tam bir düş kırıklığı yaratacak oranda basit, yüzeysel ve beylik şablonlara yaslanmaktaydı. Kesin bir yargıdan kaçınılmakla birlikte, iki ana kategoride değerlendiriliyordu hayvan betimlemelerinin olası simgeselliği: Birincisi, bölgede yaşayan ve genellikle "ürkütücü" ya da "tehlikeli" olarak nitelenebilecek hayvanların oluşturduğu grupla, ikincisi de genel olarak "av" kategorisinde değerlendirilebilecek olanlarla ilgili bu yorumlar, şaşırtıcı oranda basmakalıptı. Yılan, leopar, yaban domuzu gibi "saldırgan" hayvanların genellikle korkulan ve tedirginlik duyulan bir unsur olarak görüldüğü; bu nedenle "yeraltı dünyası" ile ilişkilendirilebilecek doğaüstü güçleri simgeliyor olabilecekleri; dolayısıyla alandaki taş bloklarda yer alan kabartmaların, onların sahip olduğu ürkütücü imgeleri kullanarak "tapınağı koruma" amacı taşıyor olabileceği yorumu yapılıyordu sözgelimi. Geyik, ceylan ve kuş türleri gibi genellikle "avlandığı" varsayılan hayvan kabartmalarıysa, Göbeklitepe'ye bildik "av ritüelleri" için yerleştirilmiş olabilirdi. Bunlardan yola çıkarak tüm kutsal alanın, belki de bir tür "erginleme ritüeli" ve "inisiyasyon" amaçlı olarak kullanıldığı tahmininde bulunuluyor; ancak yine de kesin yargılara varmaktan kaçınılıyordu. Göbeklitepe'yi spiritüel amaçlarla kullanan toplumun olası inanç biçimiyle ilgili olarak da yine aynı bildik basmakalıp yorum yapılmaktaydı: Totemizm.

273 Peter Joris – Klaus Schmidt, age., s: 184

İlk tapınak, ilk rahipler

Bununla birlikte, yapılan ilk değerlendirmelerde Göbeklitepe'deki yapıların inşa edildiği dönemdeki olası toplumsal değişimlerle ilişkili yorumlar da yer alıyordu. Her şeyden önce, tüm alanda yapılan düzenleme ve kullanılan taş blokların büyüklüğünden yola çıkarak, böyle bir çalışmanın birkaç şaman tarafından gerçekleştirilmiş basit bir iş olmadığını söylemek mümkündü. Zeminin hazırlanması ve taş malzemenin taşınması için bile ciddi bir işgücü organizasyonu gerekmekteydi ki bulunan kabartmalardaki ince işçilik ve sanatsal gelişim, yetenekli ve deneyimli zanaat ustalarının da varlığını ortaya koyuyordu. Yalnızca bunlardan yola çıkarak bile Göbeklitepe'de böylesi bir projeyi yaşama geçirmeye yetecek işgücü ve zaman kullanımı potansiyeline sahip toplumun, şamanizmin ötesine geçmiş olduğu varsayılabilirdi. Bir "tapınak" olarak nitelendiğinde, Göbeklitepe'deki alanın tasarımcı ve yöneticisi durumundaki spiritüel liderler de "ilk rahipler" olarak anılmayı hak ediyorlardı.

Medya ve bilimsel yayın organlarının yazarları, Göbeklitepe'ye akın etmekte gecikmediler. İlk haberlerin duyulmasıyla birlikte büyük bir heyecan dalgası oluşmuş; "tarihi değiştirecek tapınağı" bir an önce görmek isteyenlerin sayısı her geçen gün artmıştı. 2008'in yaz aylarında siteyi ziyaret eden *Archaeology* dergisinin Washington muhabiri Sandra Scham, medyanın Göbeklitepe'yi "Türk Stonehenge'i" olarak adlandırma hevesi içinde olduğunu, ancak Britanya'daki paralelinden en az yedi bin yıl daha eski olan bu yapıyla ilgili böylesi bir karşılaştırmanın adil sayılamayacağını dile getiriyordu.[274] Sansasyonel haberlere daha yatkın medya organlarında çıkan haber ve değerlendirmelerdeyse, bölgedeki bitki örtüsünün zaman içinde değiştiğinden, bir zamanlar sık koruluklar ve değişik ağaçlarla kaplı alanların bir tür "cennet" izlenimi veriyor

274 Sandra Scham, "The Wolrd's First Temple", Archaeology Magazine, November/December 2008

olabileceğinden hareketle, Göbeklitepe kutsal kitaptaki "Aden Bahçesi" ile bağdaştırılıyordu.[275]

Dergiler, gazeteler ve televizyon kanalları, dünyanın ilk tapınağıyla ilgili bu çarpıcı haberden hoşlanmışlardı besbelli ve üzerini cilalamak için birbirleriyle yarışıyorlardı. Bu arada, haber kamuoyu gündemine yerleştikçe daha ayrıntılı bilgiler de seriliyordu ortaya: Göbeklitepe ilk kez 1960'larda Chicago ve İstanbul üniversitelerinden antropologlarca incelenmiş ve "kazıya değer olmadığına" karar verilerek gözardı edilmişti; çünkü bölgeye gelen uzmanlar, kireçtaşından yapılma kırık taş parçalarını gördüklerinde, burasının "terk edilmiş bir ortaçağ mezarlığından başka bir şey olmadığı" kanısına varmışlardı![276] Bunu öğrenmek, ister istemez Anadolu'da Göbeklitepe benzeri çok sayıda neolitik hazinenin, kimi akademik çevrelerin muhafazakâr ve önyargılı tavırları nedeniyle ilgi görmeyip, hâlâ günışığına çıkarılmayı bekliyor olabileceğini düşündürüyordu insana.

Bilimsel yayın organlarında çıkan haber ve makalelerde, Klaus Schmidt'in yorumlarından da yola çıkarak, eldeki sınırlı verinin sunduğu bilgileri aşan, fazla iddialı tümevarımlarda da bulunuluyordu. Sözgelimi Göbeklitepe'nin ortaya çıkışına kadar, antropologların böylesi mimari yapıları inşa edebilmek için toplumların ilkin tarımı geliştirmiş olması gerektiğini düşündüklerini anımsatan Sandra Scham, yeni bulguların her şeyi tersyüz ettiğini söylüyordu makalesinde:

"Bilim adamları en erken anıtsal mimarinin, ancak neolitik toplumlarda tarımın sağladığı yiyecek fazlasının insanları günlük hayatta kalma kaygılarından kurtarmasından sonra mümkün olduğu düşüncesindeydiler. İnanılması güç sanatçılık ve karmaşık

275 Sean Thomas, "Gobeklitepe: Paradise Regained?", The Fortean Times, March 2007

276 Andrew Curry, "Gobeklitepe: The World's First Temple?", Smithsonian Magazine, November 2008

ayrıntılarıyla Göbeklitepe, bu teoriyi başaşağı hale getirdi."[277]

Söz konusu yorumun ardında, kazıyı yöneten Schmidt ve onunla birlikte çalışan zooloji uzmanı Peter Joris'in Göbeklitepe'yi yaratan toplumla ilgili koydukları yargı yer alıyordu: Her ne kadar dönüşümün başlangıcını oluştursa ve tarım toplumuna doğru gidişin sinyallerini verse de, bu anıt kompleksini inşa edenler henüz "avcı-toplayıcı" aşamasındaydı iki uzmana göre.[278] Oysa bu yorumu mümkün kılacak oranda zengin bulgular elde edilmiş değildi; Göbeklitepe'nin bir yerleşim yeri değil, yalnızca spiritüel gereksinimler için kullanılan bir kutsal alan olduğunu bizzat kazıyı yapan arkeologlar söylediğine göre burayı inşa eden insanların *nerede yaşadıklarını* bilmiyorduk. Röportajlarda Schmidt, tapınağı ziyaret etmek üzere uzak yerlerden insan gruplarının bir tür "hac" için toplu halde Göbeklitepe'ye geliyor olabileceklerinden söz ediyordu.[279] Bu "hacıların" yaşadığı köy ya da kentlere ilişkin bir bulgunun *henüz* ele geçmemesi de, bunların "yerleşik olmayan" göçebe avcı-toplayıcı kabileler olarak değerlendirilmesi için yeterli sayılıyordu.

Schmidt'in, avcı-toplayıcı aşamadan tarım toplumuna geçişin nedenleri üzerine yürüttüğü varsayımlar da bir hayli "garip" sayılabilirdi en hafif ifadeyle. Bir röportajda bölgeye gelen İngiliz Daily Mail gazetesi muhabirinin "Peki tarıma geçmeye niye gerek görüldü?" sorusunu şöyle yanıtlıyordu: "Böyle bir yer inşa etmek için, avcı-toplayıcıların kalabalık gruplar halinde bir araya gelmiş olmaları gerekir. İnşaatı bitirdikten sonra, muhtemelen ibadet için bir cemaat oluşturdular ama sonradan, avcılık ve toplayıcılıkla bunca insanı besleyemediklerini fark ettiler. Dolayısıyla bu bölgedeki yaban bitkilerini yetiştirmeye başladıklarını sanıyorum. İnsanları tarımı geliştirmeye yönlendiren, *din* oldu."[280]

277 **Sandra Scham**, Archaeology Magazine, agy.
278 **Andrew Curry**, Smithsonian Magazine, agy.
279 **Sandra Scham**, Archaeology Magazine, agy.
280 **Tom Knox**, "Do these mysterious stones mark the site of the Garden of Eden?", Daily Mail, March 5th, 2009

Newsweek dergisinde Göbeklitepe'yle ilgili bir makalede söylenenler daha net ve iddialıydı: "Schmidt'in tezi basit ve cesur: İnsanları bu ilk kent kümelenmesinde bir araya getiren, tapınma dürtüsüydü. Bu tapınağı inşa etme ve yönetme ihtiyacının, onu yapanları tahıl ve evcilleştirilmiş hayvanlar gibi daha istikrarlı yiyecek kaynakları aramaya ve sonrasında da bu yeni yaşam biçimi için yerleşip onu korumaya yönlendirdiğini söylüyordu. Tapınak, kenti doğurmuştu."[281]

Bulgu, gerçekten kendini ve maksadını aşan yorumları ortaya çıkarma aşamasındaydı artık. 1960'lardan itibaren olgunlaşan, tarım toplumunun ekonomik ve kültürel gelişimiyle ilgili "sol tandanslı" genel teoriye 1980'lerin ortalarından itibaren tepkisel bir çıkış yapmaya çalışan muhafazakâr yeni sağ, beklenmedik anda Göbeklitepe'de bir "vaha" bulduğunu düşünmeye başlamış ve "İşte tarih değişiyor, dinsel örgütlenme kentlerden önce var oldu ve bizzat kentleri doğurdu" söylemiyle, Gordon Childe'dan bu yana yerleşmiş yargıları sarsma heyecanına kapılmıştı.

Oysa yapılan, "kanıt yokluğu" üzerinden üretilen "negatif kanıt spekülasyonu"ndan başka bir şey değildi: Göbeklitepe'nin yakınında bugüne dek onun kadar eski bir yerleşim birimine rastlanmamış olmasının getirdiği kanıt eksikliği, buradaki tapınak kompleksini inşa edenlerin herhangi bir bölgede yerleşik olmayan göçebe avcı-toplayıcılara işaret ettiğinin göstergesi olarak sunuluyordu. Bunlar değişik yerlerden gelerek örgütlenmiş ve bir tapınak inşa etmeye karar vermişler; yapı kompleksi (muhtemelen yıllar sonra) bittikten sonra da "Madem artık bir tapınağımız var, tarımı geliştirip yerleşik düzene geçelim bari" demişlerdi Schmidt'e göre.

Sözü edilen avcı-toplayıcı grupların nereden gelmiş olabileceklerine ilişkin fikir verecek en küçük bir kanıt yoktu. Bunca

281 Patrick Symmes, "History in the Remaking", Newsweek, February 19th, 2010

zaman alacak büyük bir inşaat projesinin yaşama geçirilmesi sırasında, söz konusu "işgücü kaynağının" neyle ve nasıl beslenmiş olabileceğine ilişkin hiçbir açıklama yapılamıyor; böylesi bir tasarım ve fikrin ortaya çıkabilmesi için asgari işgücü potansiyelinin, yerleşik bir toplumun sosyal örgütlülüğünü gerektirdiği görmezden geliniyordu. Daha da önemlisi, Göbeklitepe'deki karmaşık sembolizm ve yüksek soyutlama düzeyinin ancak "toprakla ilişkisi" toplayıcılığın ötesine geçmiş sosyal yapılarda gelişme olanağı bulabileceği; gelişmiş "taş çember" (*stone circle*) yapılarının asgari bir astronomi ve gözlem birikimine yaslandığı, bu birikimin de tarım toplumlarında "yerleşik gözlem" deneyiminin artmasıyla sağlandığı unutulmuş görünüyordu.

Günün birinde yerel bir çoban tarafından rastlantı sonucu bulununca fark edilen bu anıt kompleksinin çevresinde yine rastlantılara bağlı olarak bulunabilecek başka yerleşim yeri kalıntılarının günışığına çıkarılmayı bekliyor olabileceği gibi hiç hafife alınamayacak bir olasılık ortada dururken, "Biz bir yerleşim yeri bulamadık, demek ki bunlar avcı-toplayıcıydı" kolaycılığına, şaşırtıcı bir acelecilikle sığınılıyordu Göbeklitepe'de. Daha birkaç yıl önce baraj sularının alçak düzlükleri kaplamasıyla, Nevali Çori ve daha yeterince araştırılamamış nice potansiyel alanın tarihe karıştığı unutuluyor; Çayönü'nden Çatalhöyük'e ve Hacılar'a uzanan hat üzerindeki yerleşimlerde rastlanan kültürel paralellik ve devamlılıklar yok sayılıyordu.

Göbeklitepe'deki gerçekten büyük keşif sonrasında yapılan, Anadolu'dan Ege kıyılarına ve Balkanlar'a dek binyıllar içinde uzanan "paylaşılmış kültürü" açıklamakta yardımcı olabilecek bir halkayı, zincirin geri kalanından koparmaya çalışmak gibiydi. Basın duyuruları aracılığıyla haber de medyaya böyle servis edilmiş olmalıydı ki çoğu Avrupalı yayın organında "Aden Bahçesi" ya da "Adem ile Havva'nın doğduğu yer" gibi konuyu sulandırıp hedef saptıran manşetler kullanılmıştı.

Schmidt'in bir bilim adamından beklenmeyecek kadar aceleci ve iddialı yorumlar getirmesinde, çok kısa bir süre içinde medyanın ilgi odağı haline gelmesinin yarattığı heyecanın bir rolü var mı, bilemiyoruz ama bir tapınak kompleksinin şimdiye dek bulunanların en eskisi olmasından yola çıkarak, onun bulunduğu bölgeyi "dinlerin başlangıç noktası" ilan etmesi kadar, tarımın ortaya çıkışıyla ilgili getirdiği yaklaşımlar ve kurduğu mantık da şaşırtıcı derecede dayanaktan yoksun.

Bugüne dek neolitik toplumlarla ilgili yapılan tüm analiz ve değerlendirmeler, Schmidt'in ileri sürdüğünün tam tersi yönde bir gelişimin geçerli olduğunu gösteriyor: İlkel şamanizmin yerini daha örgütlü inanç sistemlerinin alması, tarımı geliştiren toplumların yerleşik düzene geçmesinden sonra gerçekleşmişti. Bu kültürel değişimde en büyük rol de, yaşamlarını sürdürmelerini ve yarın kaygısı duymamalarını sağlayan yeni üretim biçiminin, toprakta yeşeren *tohumun gücüne* bağlı olduğunu fark etmeleriydi. Bu nedenle yerleşik toplumların spiritüel gereksinimleri artık basit şamanik ritüeller ve animizmle karşılanamaz hale gelmiş; ortaya çıkan yeni yaşam biçiminin merkezinde yer alan tohum-toprak ilişkisine bağlı bereket kültleri gelişmeye başlamıştı ki bu kültlerde "anne" ve "doğurganlık" nitelikleri ağır basıyor; inanç sisteminin merkezine de doğanın yaşam veren gücünü vurgulamak üzere güçlü "Ana Tanrıça" figürü yerleşiyordu.[282]

Yaptığı gerçekten büyük buluşun yarattığı heyecanın da etkisiyle Schmidt "tarihi yeniden yazmak" gibi bir kaygı duymuş olmalıydı ki, Göbeklitepe'nin estirdiği sansasyonel rüzgârlar göz önüne alındığında bu çok da şaşırtıcı değildi. Ancak tümevarımlarında fazla aceleci ve temkinsiz davranmışa benziyordu; üstelik erken neolitik dönemine ait alanlarda on yıllar boyu kazılar yapan meslektaşlarının sunduğu literatürü incelemeye de gerek görmemiş ya da bunları bir biçimde görmezden gelmeyi yeğlemiş

282 Tarım toplumlarının doğuşu ve Ana Tanrıça kültüyle ilgili genel bir değerlendirme için bkz. "Fraternis: Kayıp Kitaplar, Gizli Kardeşlik", s: 59-68

gibiydi. Smithsonian dergisinden Andrew Curry'nin, söyleşi sırasında yaptığı "Bu simgelerin ne anlama geldiğini açıklayabilecek hiçbir kaynak yok" yorumuna katıldığını belirtiyor ve ekliyordu: "Yazının bulunmasından 6,000 yıl önceki dönemlerden söz ediyoruz burada."[283]

Tanrıça'nın Dili

Oysa altmışlı yıllardan başlayarak otuz yılı aşkın bir süre boyunca, Baltık kıyılarından Doğu Avrupa ve Balkanlara, Yunanistan'dan Ege adalarına dek yüzlerce alanda kazı yapan Marija Gimbutas ve onunla aynı alanda çalışan meslektaşlarının sunduğu zengin dokümantasyonu göz ardı etmeseydi, Göbeklitepe'de bulduğu kabartmalardaki simgelerin yıllar boyunca kategorize edilip sınıflanmış olduğunu ve aslında çok da fazla "gizem" barındırmadıklarını söylemesi gerekecekti. Yazının varlığı tartışma konusuydu belki ama Geç Taş Çağı'ndan başlayıp gelişmiş tarım toplumlarına uzanan kültürel eğri boyunca, paylaşılmış simgeler sistemi üzerinde ifade bulan bir tür *ortak dil* vardı ki, Gimbutas bunu "Tanrıça'nın Dili" olarak adlandırıyordu.

Söz konusu simgeleri sırasıyla değerlendirerek, Göbeklitepe'de belki de en eski prototipine rastladığımız bu kavramsal dilin, birkaç bin yıl içinde Anadolu, Balkanlar, Ege ve Doğu Avrupa'da nasıl yaygınlaştığını ve neolitik dünyanın "evrensel dili" haline geldiğini görmeye çalışalım şimdi. Günümüzden beş bin ile dokuz bin yıl öncesine yayılan uzun bir zaman diliminde, oldukça geniş bir coğrafyada yaşayan farklı topluluklarca paylaşılmış sembolizmin profili üzerine fikir verecek kısa bir gezintiye çıkalım. Çok benzer karakteristiklerle çizilen, aynı tür mekânlarda bulunan ve aynı çağrışımları uyandıracak bağlantılara sahip bu simgeler üzerinde odaklanacak böylesi bir gezinti, Göbeklitepe'deki "hayvan figürleri"nin aslında ilk filizlerini vermekte olan bir evren

283 **Andrew Curry**, Smithsonian Magazine, agy.

kavrayışına ait parçalar olduğunu anlamamıza yardımcı olacak. Daha net söylemek gerekirse, Çatalhöyük ve Hacılar gibi neolitik yerleşimler üzerinden tüm Anadolu'ya yayılan bu simgesel dilin binyıllar içinde Nun, Neith, Nammu, Ninhursag, Âpas ve Maat gibi kozmolojik kavramları hazırlayan ilk çekirdek olduğunu; ardında yer alan düşünce sisteminin Hathor, Kybele, Demeter ve Magna Mater'e dek uzandığını, ama son iki bin beş yüz yıl içinde çözülüp dağılmaya başladığını göreceğiz.

İlkin, kazı alanındaki simge ve betimlemeler arasında en sık yinelenen figür durumundaki yılanla başlayalım. Raporlarda kazı yöneticilerinin, o dönemden bu yana bölgede zehirli türlerine çok rastlanan "ürkütücü" bir hayvan olduğu için kutsal alanı koruyan "bekçilerden" biri olabileceği yorumunu yaptıkları yılan, uygarlık tarihi boyunca en yaygın kullanılan kozmik simgelerden biri. Yaşamı ve yaşam enerjisini, yenilenmeyi, dönüşüm ve döngüselliği, evrensel çevrimi vurgulayan dişil bir unsur olarak yılan figürünü, Kundalini ve Ankh'dan Ouroboros ve Caduceus'a uzanan bir simgesel zenginlik içinde ele almıştık. Yüzlerce neolitik sitede on yıllar boyunca bulunup kataloglanan sayısız betimleme, yılanın farklı nitelik ve görünümleriyle doğum-ölüm-yeniden doğum döngüselliğini ve yaşamın kendini yenileme gücünü anlatmak için güçlü bir aracı olarak kullanıldığını ortaya koymuştu ki Girit'ten Mısır'a dek erken bronz çağında izlerine rastladığımız "yılan tanrıçalar" bu sembolizmin olgunlaşmış uzantılarıydı. Ana Tanrıça kültünün biçimlendiği ilk neolitik yerleşimler olan Çatalhöyük ve Hacılar'daki betimlemelerde de yılan figürüne sıkça rastlanmış; Balkanlar'daki Vinça (*Vin^ca*) yerleşimlerinde kıvrılarak çöreklenen yılanın halkaları, "Tanrıça'nın Gözü" ile eşdeğer anlam kazanmıştı.[284] Çatalhöyük'te bulunan yuvarlak kil mühürlerdeki içe doğru kıvrılan yılan, sonradan Ana Tanrıça kültünün en karakteristik simgelerinden biri haline gelecek "spiral" motifinin ilk prototipi

284 **Marija Gimbutas**, "The Living Goddesses", s: 69 ve 75

gibiydi.[285] Göbeklitepe'nin "iki başı karşıt yönlere bakan" yılanı üzerineyse fazla söz söylemeye gerek yoktu: Belki de "yaşam enerjisi" ambleminin ilk örneğiyle karşı karşıyaydık.

Yılanların geometrik desenlerle birlikte kullanıldıkları kompozisyonlara da neolitik sanatında çok sık rastlanıyordu ki Göbeklitepe'deki bir taş üzerinde bulunan, yılan başları arasına yerleştirilmiş bir ağ motifinden oluşma tasarım da bunun erken örneklerinden biriydi. Tüm neolitik yerleşimlerde farklı simgelerle yan yana kullanılmış biçimde bulunan ağ motifi, hemen her zaman "su" kavramını vurguluyor ve suyun yaşam veren gücüne gönderme yapıyordu. Sözgelimi topraktaki tohuma can veren kozmik bir unsur olarak neolitik toplum yaşamında belirleyici öneme sahip olan yağmur, birbirini kesen diyagonal çizgilerden oluşma bir ağ biçiminde betimleniyordu birçok yerleşimde. Marija Gimbutas, ağ motifinin aynı zamanda yumurta, rahim, vulva ve bitki yaprakları gibi simgelerle de yan yana kullanıldığından yola çıkıp, "Bu da ağın, *akua-kozmogoni* ile, yaşam kaynağıyla ve insan, hayvan ve bitkilerin doğumuyla bağlantılı olduğunu gösterir (...) Diğer bir deyişle, birçok mit aracılığıyla iyi bildiğimiz 'yaşam suyu' simgesidir," diyordu.[286] Altı bin yılı aşkın bir süre sonra Girit'teki Yılan Tanrıça'nın, üzerinde ağ motifi ve yılanların yer aldığı bir giysiyle betimlenmiş olması, "su ve yaşam" ile özdeşleştirilen bu dişil ilahi figüre ait sembolojide aynı kavramların korunmuş olduğunu koyuyordu ortaya.[287]

Neolitik tarım toplumlarının inanç ve düşünce dağarcıklarında, yırtıcı kuşlar da ölümü vurgulayan simgeler olarak belirmekteydi ve aynı çağrışımları içeren tasarımlar Göbeklitepe'deki bulgular arasında da yer almaktaydı. Sözgelimi kabartmalarda rastlanan "ürkütücü" görüntülerden birinin, başsız bir insan gövdesine yaklaşmakta olan bir akbabayı betimlediğinden söz edili-

285 **Marija Gimbutas**, "The Language of the Goddess", s: 123
286 **Marija Gimbutas**, age., s: 81
287 **Marija Gimbutas**, age., s: 130-131

yordu; tüm alanda bulunan en büyük taş kabartmaydı bu.[288] Aynı sahnenin çok daha ayrıntılı ve gelişmişleri, yaklaşık 500 kilometre uzaktaki Çatalhöyük'te "Akbaba Tapınağı" olarak adlandırılan kutsal alanda da bulunmuştu: Geniş duvarın üzerindeki resimde, bir grup akbabanın kanat çırparak yerdeki başsız insan bedenlerine doğru alçaldığı görülmekteydi bu resimlerde. Gimbutas'ın kataloglarında akbaba, ölüm ve yeniden doğumla gelen yenilenmenin (*regeneration*) temsilcisi olarak değerlendiriliyordu.

"Felsefi içerik, sembolik olarak birçok şekilde açıklanabilir," diyordu Gimbutas, Çatalhöyük resimleriyle ilgili olarak. "Başsız bedenler, kol ve bacakları uzanıp gerilmiş halde gösterilir. Akbabalar belirgin biçimde siyah değil, yaşamın rengi olan kırmızı renkte çizilmiştir. Tapınak VII, 21'deki freskin hemen yanında, duvara çakılmış olarak duran boğa başı yaşam gücünün simgesidir ve hemen altında bir insan kurukafası yer alır. Burada, ölümün ardından yeniden doğumun geleceğinin güvencesine doğrudan bağlantı yapılmaktadır. Kader anında Akbaba Tanrıça 'ruhu yer', ancak kesilen baş, yenilenmeyi sağlayan boğa başıyla temas halindedir."[289]

Bir başka deyişle Göbeklitepe'deki "ürkütücü" betimleme, yaklaşık iki bin yıl sonra benzerlerine Çatalhöyük'te rastlanacak bir ölüm-yeniden doğum felsefesinin temel simgesel anlatımını barındırmaktadır içinde. Akbaba binyıllar içinde birçok kültüre aynı vurgularla ve dişil kimlikle girmiş; Mısır hiyerogliflerinde "anne" (*Mwt*) sözcüğününideogramı olmuş; en eski teolojilerde bu adla anılan Amen'in eşi Mut ve bir başka önemli ana tanrıça, Neith, akbaba formunda betimlenmiştir.[290] Yukarı Mısır'ın en eski tanrıçalarından olan *Nekhbet*, yine bir akbabayla simgelenir ve "bütün kralların annesi" olduğuna inanılır;[291] betimlemelerde çoğunlukla

288 **Patrick Symmes**, Newsweek, agy.
289 **Marija Gimbutas**, age., s: 187
290 **Marija Gimbutas**, age., s: 189
291 **Geraldine Pinch**, "Handbook of Egyptian Mythology", s: 121

pençeleri arasında bir *ankh*, yani yaşam simgesi görülür.

Göbeklitepe kabartmalarında sıkça rastlanan diğer hayvanlardan yaban domuzu, aşağı yukarı akbabayla aynı simgeselliği içermek üzere Çatalhöyük kutsal alanlarındaki betimlemelerde de çıkar karşımıza. Bir leş yiyici kimliğiyle, ölümün sembolik anlatımlarından biridir ve bu eski neolitik kentteki gömü odalarında yaban domuzu heykelciklerine rastlanmıştır. EV18 kodlu kutsal alanın duvarında, yaban domuzu dişleri ve çeneleri, yaşam gücünü simgeleyen büyük kadın göğsü kabartmalarının arasında ezilmiş ve sıkıştırılmış; yaşamın ölüme galip geleceği teması vurgulanmıştır.[292] Gimbutas, Bronz Çağı kültürlerinin çoğunda tarım ve bitki örtüsüyle bağdaştırılan tanrıların, bir yaban domuzu tarafından öldürüldüğüne dikkat çeker: Osiris'i, simgesi siyah bir yaban domuzu olan kardeşi Seth parçalara ayırmıştır; Suriye mitolojisinde *Tammuz*, ava çıktığı sırada bir yaban domuzunun saldırısı sonucu ölmüştür.

Göbeklitepe'nin belli bir bölümünün gömü alanı olarak kullanıldığı ve çok sayıda insan mezarını içerdiği düşünüldüğünde, Çatalhöyük'te ölüm-yaşam dönüşümünün simgesi olarak karşımıza çıkan akbaba ve yaban domuzunun, aynı temaları vurgulamak üzere kabartmalarda yer alması şaşırtıcı değildir. İnşa edilen ilk kutsal alan olarak kayıtlara geçen Göbeklitepe anıtlarının, tıpkı izleyen binyıllardaki ardılları gibi aynı zamanda mezarlık olarak da kullanılması, taş bloklardaki simgelerde yaşamın döngüselliğini ve belki de spiritüel anlamda "ölümsüzlüğü" ya da sürekli yenilenmeyi vurgulayan motiflerin varlığını anlaşılır kılmaktadır.

Uzun ayrıntılara girmeden çok kısaca diğer simgelerden bazılarına da değinelim: Göbeklitepe taş kabartmalarında rastlanan leopar, birçok neolitik yerleşimde tanrıçanın eşlikçileri

292 **Marija Gimbutas**, age., s: 195

olarak görülmüş; sözgelimi Çatalhöyük'te bulunan ünlü "doğurganlık" heykelciği, tanrıçayı iki yanında yer alan leoparlarla tahtta oturur halde betimlemiştir. Yine Göbeklitepe raporlarında "av hayvanı" kategorisinde değerlendirilen ve bu nedenle belki de resimlerinin "av ritüelleri" için kutsal alandaki taş bloklara çizildiği düşünülen geyik, Çatalhöyük ve Hacılar'dan başlayarak tüm Anadolu ve Balkanlar neolitik yerleşmelerinde en sık rastlanan "yaşam veren tanrıça" simgelerinden biridir;[293] ilkçağ sonrasında da birçok Avrasya kültüründe doğum ve yenilenmeyle bağlantılı "geyik tanrıça" figürlerine rastlanmıştır ki, bunların en popüler olanı Artemis/Diana kimliğiyle karşımıza çıkar.[294] Turna kuşu betimlemeleriyse Göbeklitepe'nin en az beş bin yıl öncesinden itibaren Geç Taş Çağı resim ve objelerinde, dişilik ve anneliği simgeleyen V ya da "ters V" (*chevron*) desenleriyle yan yana kullanılmıştır ki Göbeklitepe kabartmalarında da yine aynı görüntüyü sunar.[295] Kirpi ve balık, yine binlerce yıl geriye giden yaratım ve doğum simgeleri olarak Avrasya'daki Geç Taş Çağı ve neolitik bulgularında yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır; kirpiyi doğrudan doğruya rahim ile ilişkilendiren betimlemelere İspanya'da Pileta mağara resimlerinde rastlanmış, "Kirpi Tanrıça" heykelcikleri de Romanya ve Sırbistan'da yapılan kazılarda bulunmuştur.[296]

Listeyi uzatmaya gerek yok; Göbeklitepe'deki tapınak alanında bulunan kabartmalarda rastladığımız hayvan resimlerinin hiçbiri "gizemli" olmadığı gibi, "tapınak bekçiliği" ya da "av ritüelleri" benzeri basmakalıp yorumlara sığdırılabilecek basitlikte değildir. Her biri güçlü bir kavramsallık zinciriyle birbirine bağlı olan bu simgeler, günümüzden en az on iki bin yıl önceki insanların henüz bir filiz niteliği taşıyan kozmogonilerinin ve evren anlayışlarının çerçevesini çizmektedir.

---

293 Marija Gimbutas, age., s: 113-115
294 Carl J. Becker, "A Modern Theory of Language Evolution", s: 229
295 Marija Gimbutas, age., s: 2-3
296 Marija Gimbutas, age., s: 256-257 ve 261-263

İlk gelişmiş insan dilini konuşan toplulukların, kendilerini kuşatan doğayı ve onun içinde olanca çeşitliliğiyle boy gösteren yaşamı anlama ve anlamlandırma çabalarıdır bu. En erken izlerine Göbeklitepe ve Nevali Çori'de tanık olduğumuz; İsa'dan önce sekizinci bin yıla gelindiğinde Çatalhöyük ve Hacılar başta olmak üzere Anadolu'nun birçok bölgesine doğru genişlemeye ve yayılmaya başlayacak ilk yerleşik insan kültürünün paylaşılmış temel kavramlara yaslanan düşünce ve inanç dağarcığıdır.

İki yanında leoparla betimlenen,
Çatalhöyük'ün doğurgan tanrıçası

Nevali Çori ve Göbeklitepe'yi "gelişmiş bir rahiplik ekolünün eseri" olarak gören İngiliz araştırmacı ve yazar Andrew Collins, her iki sitenin de belli bir önbilgi ve tasarım uzantısında inşa edildiği görüşünde. Kendisiyle yapılan bir röportajda, Göbeklitepe gibi anıt alanların inşasında ciddi bir işgücünün devreye sokulup, çalışmaların "ikna gücüne" sahip bir yönetici grup tarafından sıkı biçimde denetlenmiş olması gerektiğini söylüyor:

"Buradaki soru, bu seçkinlerin nereden gelmiş olduğu ve varlıklarına ilişkin olarak herhangi bir yerde kanıt bulunup bulunamayacağı. Ben bu şamanik grubun, yapılan kazılarda günümüzden 15,000 ile 11,500 yıl öncesinde ön-tarım çalışmalarının başladığına dair göstergeler sunan Isnan ve Qadan'ın bulunduğu Mısır'ın Yukarı Nil bölgeleri ve Sudan'dan gelmiş olduğundan kuşkulanıyorum."[297]

Collins röportajın devamında, daha önce "Cennetin Tanrıları" (Gods of Eden) adlı kitabında dile getirdiği görüşlerini yinelerken, Anadolu'daki ilk büyük yerleşimleri kuranları da Mısır kültürünün "muamma" grubu Şemsu-Hor ile ilişkilendiriyor. Bir başka deyişle, Mezopotamya'nın kuzeyinde ve Anadolu'da başlayan tarım ve yerleşik kültür hamlesinin ardında, Mısır Uygarlığı'nın mimarı olduğuna inandığı bir "yüksek rahipler klanı" var. Eldeki sınırlı verilerle Collins'in büyük oranda sezgisel tezleri üzerine somut bir yorumda bulunmak kolay değil. Fakat gözardı edilemeyecek bir gerçek var ki, yeni arkeolojik bulgularla yerleşik kültürün başlangıcı giderek geriye çekilmek durumunda kalırken, genel hatlarıyla üzerinde anlaşılmış kronolojiler de iyice yetersiz kalmaya başlıyor.

Kayıp halka: Anadolu

"Yitik uygarlık" varsayımlardan söz ederken, vurgulamaya çalıştığım da bütünüyle buna dayanıyordu: Bronz Çağı'nın öncesindeki dönemlere uzandıkça, kimi coğrafyalardaki uygarlık serüveninin gelişim evrelerinde büyük boşluklar ve karanlık alanlarla karşılaşıyoruz. Son elli yıl içinde art arda gelen bulgularla yerleşik kültürün anayurdu olduğuna dair kanıların iyice güçlendiği Anadolu, veri yetersizliğinden kaynaklanan bu boşlukların en çok rastlandığı bölge durumunda bugün.

297 Adriano Forgione, "Gobekli Tepe – Eden, Home of the Watchers", Hera Magazine, Ekim 2009

Günümüzden on iki bin yıl önce kurulduğu bilinen Göbeklitepe, dünyanın en eski spiritüel anıt kompleksi. Aynı bölgede yaklaşık beş yüz yıl sonra kurulan Nevali Çori, tarıma geçiş evresinin bilinen en eski yerleşimlerinden biri (ve ne yazık ki bugün sular altında). Beş yüz kilometre kadar batıda, Çumra yakınlarında bulunan Çatalhöyük, sosyal örgütlenmesi, kent düzeni ve yüksek soyutlama düzeyi sergileyen sanatıyla, gelişmiş neolitik kentlerin en eskisi. Biraz güneyindeki Hacılar, aynı kültürün izlerini taşıyan, etkileyici yerleşimler arasında. Kısacası, uzmanların "Verimli Hilal" adını verdiği bölgenin hemen kuzeyinden başlayarak Anadolu'nun içlerine ve batısına doğru yayılan kültürün izlerini, İstanbul'un doğu yakasındaki Fikirtepe'ye dek uzanacak biçimde, belli bir süre boyunca kesintisiz izleyebiliyoruz. Ancak İÖ beşinci binyılın başlarına gelindiğinde, kronolojik kopuş da başlıyor büyük oranda. Bundan sonraki yaklaşık üç bin yıllık döneme ilişkin bilgimizse yok denecek kadar az.

Çatalhöyük ve Hacılar gibi yerleşim yerlerinin, altıncı binyılın ilk yarısında terk edildiğini biliyoruz; uzmanlar İÖ 6200-5800 arasında yaşam koşullarını olumsuz anlamda etkileyen bir iklim değişiminin yaşandığından ve bu durumun bitki örtüsüne de zarar verdiğinden söz ediyorlar.[298] Varlığını toprağın bereketine ve ılıman bir iklime borçlu olan ilk tarım kentlerinin böyle bir gelişme sonrasında sarsılmış olması anlaşılabilir bir şey. Ancak bazı yerleşimler terk edilmiş olsa da, onları yaratan kültürün birden bire uykuya yatması ya da ortadan kaybolması söz konusu olamaz elbette. Elverişsiz koşullar nedeniyle gelen sarsıntının uzun süreli ve yıpratıcı göçlere yol açtığını varsaysak bile, bu geniş topraklarda bir biçimde hayatta kalmaya ve yeni yerleşimler kurmaya devam eden Çatalhöyük mirasçıları olması gerekir. James Mellaart, Çatalhöyük ve Hacılar'daki kültürün uzantılarının, daha az gösterişli olmakla birlikte güneydoğu yönünde ortaya çıktığından; Mersin ve Suriye'nin kuzeyindeki

298 **William Ryan – Walter Pitman**, age., s: 218 - 220

Amuk ovasında bulunan neolitik yerleşimlerde, çakmak taşı ve obsidiyen gereçler üretiminin benzer özellikler gösterdiğinden söz ediyor. Çatalhöyük kültürünün bir başka "yan ürünü" olarak ortaya çıktığını belirttiği Pamphylia (Antalya) yerleşimlerindeyse ekolojik nedenlerden dolayı tarımın gelişemediğini, bu bölgedeki kayalık zemin ve sık ormanların ekilmeye elverişli alan bırakmadığını ekliyor.[299]

Hacılar'daki Geç Neolitik döneme ait seramik ve çömlekçiliğin Batı Anadolu'nun büyük bölümüne yayıldığını; aynı kültürün izlerinin kuzeye doğru yönelip Eskişehir ovası üzerinden İznik gölü çevresindeki yerleşimlerde ortaya çıktığını; benzeri biçimde Hacılar seramik sanatının Ege üzerinden Chios (Sakız) ve Skyros başta olmak üzere adalara ulaştığını biliyoruz.[300] Çatalhöyük ve Hacılar ise, çalkantılı bir dönemin ardından tarihten silinip gidiyor.

Uygarlığın ilk büyük adımlarına sahne olan Anadolu'daki gelişim, bu noktadan itibaren gölgeler arasında kaybolmaya başlıyor artık. O görkemli neolitik yerleşimlerin ışıltısı ve düzeyine ulaşan kentlere çok uzun süre rastlamıyoruz. Arkeolojik verilerin seyrekliği ve dağınıklığıyla birlikte, henüz kazılamamış alanların çokluğu, bize ancak el yordamıyla önümüzü görebilme şansı tanıyor. Buna karşılık, Anadolu'da hangi koşulların etkisi altında yaşandığını bilmediğimiz bu gerileme ve sessizlik dönemiyle birlikte aynı kültürün uzantıları doğu, güneydoğu, kuzeybatı ve batı yönlerinde hızla yayılıyor. Kent planlaması, düzenli tarım, gelişmiş çömlekçilik ve Ana Tanrıça kültünü barındıran yerleşimler, Suriye'nin kuzeyinden Mezopotamya'ya doğru geniş bir alanda ortaya çıkmaya başlıyor; Obeyd ve Halaf'ta kısa süre içinde bölgeye damgasını vuracak hızlı ve parlak bir yükseliş yaşanıyor. Dördüncü bin yılın başlarında, doğuda İran ve İndüs-

299 James Mellaart, "Anatolia Before 4000 BC" (Cambridge Ancient History V. I, Part 1, s: 313)

300 James Mellaart, agy., (Cambridge Ancient History V. I, Part 1, s: 316-317)

Sarasvati nehirlerinin kıyılarında kurulan kentlere dek birçok yerde aynı kültürün izlerine rastlıyoruz.

Batı'da aynı süreç, Trakya üzerinden Balkanların iç ve kuzey kesimlerine dek uzanan bir bölgede, altıncı binyıl sonlarından itibaren gelişmiş sosyal organizasyonu ve yüksek soyutlama düzeyine sahip sanatıyla yeni tarım kentlerini yaratıyor art arda. Eski Avrupa'nın göçebe avcı-toplayıcı kabilelerine ait izlerin bulunduğu yerlerde, kısa bir süre sonra yeşeren karmaşık yerleşik kültürün yükselişine tanık oluyoruz. Bugünkü Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna ve Makedonya'nın bir bölümünü içeren coğrafyada, arkeologların (ilk bulguların elde edildiği kentin adından yola çıkarak) "Vinça Kültürü" adıyla andıkları neolitik yerleşimler, İ.Ö 5500 – 4500 arasında Avrupa'nın ilk uygarlığını biçimlendirmeye başlıyor. Yani Çatalhöyük ve Hacılar'daki ani çöküşten kısa bir süre sonra, aynı sembolizm ve soyut sanat düzeyini sergileyen gelişmiş kültür, Batı'da beliriyor bu kez. Uzantılarıysa yine İÖ 4500'den itibaren Baltık kıyılarına ve Orta Avrupa'nın içlerine dek ulaşmaya başlıyor; yine aynı tarihlerde Ege Adaları'ndan başlayıp Malta'ya dek yayılarak, Doğu Akdeniz'e de damgasını vuruyor. Anadolu'daki sosyal düzen ve spiritüel kavramlar sistemi, Vinça yerleşimleri aracılığıyla Balkanlar'da bir tür rönesans yaşadıktan sonra Eski Avrupa'yı büyük oranda etkisi altına alıyor yani.

Belki de uygarlık tarihinin en kritik evrelerine ait "kayıp halka"yı uzak okyanuslardaki varsayımsal batık kıtalarda değil, çok daha yakınımızda, bize göz kırpıp duran somut işaretlerden yola çıkarak aramamızda yarar var. "Yitik uygarlık" izlerini sürmek için, mitlere karışıp sulara gömüldüğü rivayet edilen düşsel adaların peşinde koşmamız gerekmiyor belki. Tarihin akışındaki kopukluğun ortaya çıktığı yer, aynı zamanda uygarlığın ve o paylaşılmış ortak dile yaslanan kültürün ilk kez yeşerdiği topraklar olabilir mi? Şemsu-Hor benzeri "su yoluyla gelen" esrarengiz uygarlık taşıyıcıların izlerini, deniz yo-

lunu kullanarak Eriha ve Mısır'a, nehir üzerinden (sözgelimi Fırat) yolculuk yaparak da Mezopotamya'nın güneyine ulaşan Anadolulu ziyaretçilerde arayabilir miyiz?

Sisler arasındaki sembolizm

Afrika'dan göç kolları halinde yola çıkıp Eski Dünya'nın değişik bölümlerine dağılan insan gruplarından söz ederken, günümüzden yaklaşık elli bin yıl önceki atalarımızın "ortak bir dil" olarak adlandırılabilecek basit bir sözlü iletişim prototipi geliştirmiş olup olmadıkları sorusu üzerinde durmuştuk. Burada kastettiğimiz, gramer ve sentaksıyla birlikte biçimlenmiş gerçek anlamda bir dil olmaktan çok, basit ses grupları aracılığıyla iletilen birtakım paylaşılmış temel soyut kavramların oluşturduğu dağarcıktı: yaşam, doğum, ölüm, dünya, evren, zaman gibi. Sözcük ve "kelam" ilkin düşüncede ortaya çıktığı için asıl üzerinde durduğumuz nokta, dilin arkasındaki düşünce biçimince oluşturulmuş ortak kavramlardı. Sözcükler ve sesler zaman içinde ne denli değişirse değişsin, bu temel düşünce biçimi birbirleriyle ilişkilerini sınırlı da olsa sürdüren grupların ortak bilincinde yaşamaya devam edecekti bir biçimde. Bunların izlerini de ancak, dil ile eşzamanlı olarak ortaya çıkmış olduğu düşünülen sanatsal soyutlamalarda beliren güçlü simgelerde bulabilirdik. İşte Göbeklitepe'deki hayvan kabartmaları ve geometrik desenleri incelerken değindiğimiz "Tanrıça'nın Dili" ifadesiyle arkeolog Marija Gimbutas'ın kastettiği de tam olarak buydu.

"Arkeolojik materyal sessiz değildir," diyor Gimbutas, "onlar kendi dilleriyle konuşurlar. Hint-Avrupalı kavimlerin gelişinden binlerce yıl önceki atalarımızın spiritüel anlayışını çözümleyebilmemize yardım edecek büyük bir kaynak olarak, bu dili kullanmamız gerekir."[301]

301 Marija Gimbutas, .age., s: xix

Ünlü arkeolog yalnızca farklı hayvan betimlemelerinin içerdiği simgesellikten söz etmiyordu elbette, bu dilin unsurlarının dökümünü yaparken. Anadolu'dan başlayıp Ege, Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki neolitik yerleşimlerde günışığına çıkarılmış kabartmalarda, sürekli olarak yinelenen geometrik motif ve simgeleri, vurguladıkları temel kavramlarla birlikte sınıfladıktan sonra bu özel "dilin" varlığını gündeme getirmişti. Spiraller, paralel çizgiler, zikzaklar, V ve "ters V" biçiminde simgeler, çemberler, üçgenler, birbirini kesen diyagonal doğrular, M ve N biçiminde kırık çizgiler ve eşkenar dörtgenler gibi onlarca farklı işaretin deşifre edilmesi, günümüzden yedi bin yıl önce olgunlaşmaya başlayan güçlü bir sembolizmin de anlaşılmasını sağlamıştı. Peki neydi bu "Tanrıça Dili" ve bize neolitik dönem toplumlarının evren anlayışlarına ilişkin ne gibi bilgiler sağlıyordu?

İlk örneklerine Çatalhöyük'teki kazılarda rastlanan, göğüs, kalça ve genital bölgesi abartılı biçimde tasarlanmış "doğum yapan kadın" heykelcikleri, tarım toplumlarında anne kavramına verilen simgesel değerin güçlü göstergelerinden biriydi. Aynı figürü taht benzeri bir koltukta, iki yanında yırtıcı leoparlarla mağrur halde otururken betimleyen benzer heykelcikler, saygı duyulan "özel bir anneyi" vurgulamaktaydı. Sayısız benzer heykel ve figürinlerin büyük bölümü tahıl depolandığı sanılan mekânlarda bulunmuş; bazılarının karnında ya da kasıklarında açılan oyuklara buğday taneleri yerleştirildiği fark edilmişti. Neolitik yaşamın temel direği olan tarımın sürekliliği ve bereket kavramıyla ilişkilendirilen bu heykelcikler, tohumun toprakta yeşermesiyle kadın doğurganlığı arasında bağlantı kuruyor ve ilk büyük ilahi güç olan Ana Tanrıça kavramına gönderme yapıyordu.

İlkin Çatalhöyük'teki kazıları yapan James Mellaart tarafından saptanıp analiz edilen bu olgu, izleyen dönemde neolitik yerleşimlerde çalışan arkeologların bulgularıyla giderek zenginleşen ve derinleşen bir karakter kazanmaya başladı. Doğuran, bebek

emziren, cinselliği vurgulanmış kadın heykelciklerinin dışında, kadınlığa ve anneliğe gönderme yapan çok sayıda soyut simgeye de rastlanıyordu neolitik sanatında. Sözgelimi başaşağı duran üçgen motifleri kadın cinsel organını simgeliyor ve duvar ya da seramik objelerdeki süslemelerde sıkça kullanılıyordu. Oval biçimler rahmi, spiral motifi doğumu ve yaşamın sürekliliğini, kadın bedeninin üzerine işlenmiş zikzak biçimindeki kırık çizgiler de yaşamın temeli olan suyu ve denizleri simgelemekteydi.

O denli şaşırtıcı bir kalıcılığa sahipti ki bu simgelerin bazıları, sözgelimi su kaynaklarını vurgulayan kırık çizgiler binyıllar sonra Mısır hiyeroglif sisteminde aynı anlamla yüklenecek; fonetik karşılığı olan N sessizi ise, alt alta üç kez yinelenerek, evrenin ana kaynağı olan Kozmik Okyanus'a verilen *Nun* adını ortaya çıkaracaktı. Benzeri biçimde, vulvayı simgeleyen, alttaki köşesinde kısa bir çizgiyle açıortay parçası oluşturulmuş ters üçgen biçimindeki geometrik şekil, çiviyazısı öncesindeki Sümer hiyeroglif alfabesinde "kadın" anlamına gelen logograma dönüşecekti.

Yerleşimlerde kutsal alan ya da tapınak prototipi olarak kullanılan mekânların dışında, su kaynaklarının yanında, mezarlarda ya da tahıl depolama alanlarında da bu simgelere bol miktarda rastlanmaktaydı. Zaman ilerledikçe simgelerin çeşitliliği artmış, ancak birbirinden uzak yerleşimlerde bile aynı işleve sahip yerlerde, aynı biçimde ve aynı sıklıkta kullanılarak, bir tür standart semboloji geliştirilmişti. Yaşam veren, evreni kendi içinde var eden ve sürekli yenileyen ezeli bir ana tanrıça figürünün çevresinde biçimlenmiş, paylaşılan kutsal simgelerdi bunlar. Bir başka deyişle yeryüzünün ilk ve en uzun süreli inanç sistemi, yaratıcı ve koruyucu Ana Tanrıça'yı merkez almaktaydı.

Anaerkillik mi, "Gylany" mi?

Toprağı birlikte işleyen, ekim ve hasat sırasında ortaklaşa

çalışan ve elde edilen ürünü de paylaşan bu komünal yaşam içindeki insanlardaki toplumsal organizasyon, sahip oldukları inanç sisteminin de izdüşümüydü bir anlamda. Doğum ve anneliği tohumun yeşerip ürün vermesiyle bağdaştıran kültürleri, erkek ve kadın arasında cinsiyet ayrımına dayanan hiyerarşik oluşumlara da izin vermiyordu. Sanatta, soyutlamalarda, simgelerde ve spiritüel yaşamda Ana Tanrıça ya da "Dünya Anne"nin baskın biçimde ön plana çıkmasına paralel olarak, kadının toplumsal yaşamda saygın bir konuma sahip olduğunu anlamak mümkündü. Bu durumu Çatalhöyük ve Hacılar'da yaptığı kazılarda ilk kez saptayan Mellaart'ın neolitik yerleşimlerdeki anaerkil (*matriarch*) sosyal düzene ilişkin yorum ve yargıları, bu nedenle altmışlı yıllardan itibaren feminist tarihçi ve yazarlarca hızla benimsendi.

Ancak üzerinde çalışılan neolitik kent sayısı arttıkça, bu kavramın "kadının sosyal yaşamdaki egemenliği" gibi yanıltıcı çağrışımları beraberinde getireceği; oysa söz konusu tarım yerleşmelerindeki durumun, erkek ve kadının cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin eşitlikleri üzerine kurulu olduğu yolundaki görüşler ağırlık kazandı: "Minos döneminin Girit'i gibi, Eski Avrupa ve Anadolu'da *Gylany* (cinsiyetlerin eşitliği) söz konusuydu. Ataerkil ya da anaerkil olmayan, dengeli bir sosyal sistemin yansımaları dinde, mitolojilerde, folklorda ve Eski Avrupa'yla Minos'taki sosyal yapı üzerine yapılan araştırmalarda ortaya çıkıyor ve Eski Yunan, Etruria, Roma, Basque ve diğer Avrupa ülkelerindeki anayanlı (*matrilineal*) sistemin devamlılığıyla destekleniyordu."[302]

Burada bir cinsin diğerine yüce gönüllülüğü nedeniyle "bahşettiği" bir eşitlik değildi söz konusu olan. Tohumun gücünü fark edip tarımı bulanların,[303] sonrasında da çömlekçilik ve dokumacılığı geliştirenlerin kadınlar olması, neolitik toplumun ekonomisinde ağırlıklı yere sahip olmaları sonucunu doğurmuştu. Üstelik daha Erken Taş Çağı'ndan itibaren fark edilen

302 **Marija Gimbutas**, age., s: xx
303 **Mircea Eliade**, "Dinler Tarihine Giriş", s: 258-259

doğurganlık, dolayısıyla "yaşam verme" niteliği, kadını tarım toplumunun spiritüel dünyası içinde de farklı bir konuma getirmiş ve Ana Tanrıça imajıyla buluşturmuştu. Tapınakların yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte ritüelleri yönetenlerin seçilmiş rahibeler olduğunu gösteren çok fazla bulgu var elimizde; yani kadınlar toplumun "ruhani liderliğini" de üstleniyorlardı. Sınıf ya da statü farkı yaratmayan bu ayrıcalıklar dışında, toplumda iki cinsiyet arasında mutlak bir eşitlik söz konusuydu.

Günümüzden dokuz bin ile beş bin yıl arasına yerleşen bir dönem boyunca neolitik tarım toplumlarında üretimden pay alma konusunda da tam bir eşitlik yaşandı ve bu anlamda bir tür "proto-komünizm" olarak adlandırılabilecek bir bölüşüm sistemi egemendi. Hiçbir neolitik yerleşimde düzenli savaşçı birlikler oluşturulmadığı gibi, av ya da vahşi hayvanlardan korunma amacıyla yapılan mızrak ya da oklar dışında düzenli silah üretimi de yoktu ki bu da "Tanrıça Dili" insanlarının dünyasında orduların ve savaşların olmadığını göstermekteydi.

Elbette, bizlerden tümüyle farklı, barışçı doğaya sahip birtakım "üstün insanlar" oldukları anlamına gelmiyordu bu. Oluşan koşulların getirdiği zorunluluklar, birlikte yaşamayı ve birlikte çalışmayı kaçınılmaz kılmıştı. İşlenmeyi bekleyen geniş toprakların ekilmesi, sulanması, bakımı ve hasadı, kalabalık bir nüfusu ve hep birlikte ortaklaşa çalışmayı gerekli kılıyordu. Bir tek kişinin bile topluluğun yaşamının sürdürülmesinde değerli bir "işgücü" haline geldiği; gündoğumundan karanlığa dek yoğun bir çalışmayı gerektiren bir ortamda, şiddetle, kavgayla ya da savaşçı yetiştirmeyle kaybedecek zaman da yoktu, kaynak da, enerji de. Hep vurgulamaya çalıştığım gibi evrim kuralları işlemişti yine aslında: Yaşamı değiştiren bir büyük yenilik (tarım ve yerleşik düzen) tartışılmaz bir "avantaj" ortaya çıkarmış; bu avantajdan yararlanarak daha güvenceli ve daha sağlıklı yaşama olanaklarına sahip olmak isteyenler, bunun gereklerini yerine getirmek durumunda kalmıştı. Hep birlikte çalışılacak, hasat ihtiyaca göre

hep birlikte paylaşılacak, şiddete başvurarak topluluğun yaşam koşulları tehlikeye atılmayacaktı.

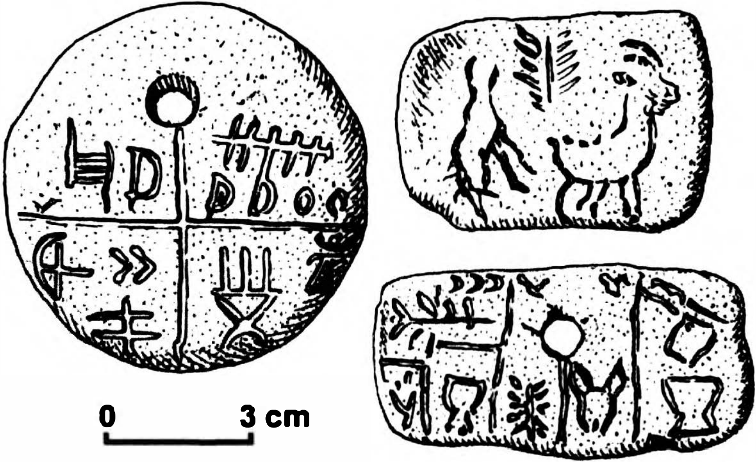
Başlangıçta ihtiyaçlar ve dış koşullara karşı koymaya yardımcı olacak avantajlar nedeniyle bir zorunluluk olarak beliren eşitlik ve barışçılığın, yüzyıllar geçtikçe artık "öğrenilmiş" ve benimsenmiş bir yaşam biçimine dönüşmesi de söz konusuydu tabii. Neolitik dönemin resim, heykel ve kabartma sanatlarında korkunun ve şiddetin izlerine rastlanmıyordu hiç; betimlemeler genellikle spiritüel anlamlar içeren, evrenin yapısına ve işleyiş biçimine ilişkin simgesel anlatımlar üzerinde yoğunlaşmaktaydı.

Vinça Yazısı: Tarih nerede başlar?

Samuel Noah Kramer, uygarlık tarihinin "ilklerinden" oluşan uzun bir listeyi Sümer kültürüne mal ettiği ünlü kitabına, "Tarih Sümer'de Başlar" adını vermişti. O uzun ve kabarık listede ilk kez Sümerlerce geliştirilen çok sayıda kültürel ve teknik olgu sıralanıyordu ama hiç kuşkusuz bunların içinde en önemlisi, yazının bulunuşu ve kullanılmaya başlamasıydı. Bugün uzmanların "tarih çağları" olarak adlandırdığı dönemler yazılı kaynakların ortaya çıkışıyla başlatıldığı için, Sümerler de "tarihi başlatan kavim" olmakla onurlandırılmıştı. Çok yakın döneme kadar yazının ilk örneklerinin Mezopotamya'da geliştirildiği düşünülüyordu ama son on yıl içinde Mısır'da yapılan kazılarda elde edilen bulgular bu görünümü değiştirdi. Yukarı Mısır'da bulunan ve İÖ 3400 dolaylarına tarihlenen yazıtlar, Mısır hiyerogliflerinin Sümer'den en az yüz yıl önce ortaya çıktığını gösteriyor. Bundan yola çıkarak, "Tarih Mısır'da Başlar" dememiz gerekir mi acaba?

Doğu Avrupa neolitik yerleşimlerindeki simgeler üzerinde çalışan kimi uzmanlara göre durum hiç de böyle değil. Aşağı yukarı on dokuzuncu yüzyıl sonlarından bu yana Romanya'dan

Macaristan'a dek uzanan bir bölgede günışığına çıkarılan levha, tablet ve diğer objelerin üzerlerinde yer alan simge dizilerinin "Eski Avrupa Yazısı" olduğu tezini gündeme getiren dilbilimciler, "Eğer yazı, bir fikir ya da mesajı sembolik bir sistemle anlatmaksa, o zaman bunun ilk örnekleri Sümerlerden en az iki bin yıl öncesine dayanır" diyorlar.

1961 yılında Romanya'da yapılan kazılar sırasında bulunan Tartaria Tabletleri

"Vinça Yazısı" olarak da adlandırılan Eski Avrupa Yazısı'yla ilgili bulgular, Macar arkeolog Zsofia Torma'nın 1875 yılında Romanya sınırları içindeki Turdaş'ta bulduğu, üzeri daha önce hiç bilinmeyen simgelerle dolu bir dizi tabletle birlikte gün ışığına çıkmıştı. 1908 yılında benzeri yazılı nesneler, Sırp arkeolog Miloje Vasic tarafından Belgrad'ın banliyölerinden Vinça yakınlarında yapılan kazılarda ele geçti. 1961'deyse Transilvanya yakınlarındaki Alba Iulia'da, belki de Eski Avrupa Yazısı tartışmalarını alevlendiren en sansasyonel buluş gerçekleştirildi: Rumen arkeolog Nicolae Vlassa, bu değişik simge sistemiyle kazınmış yazıları içeren, ikisi dörtgen bir diğeri de disk biçiminde olmak üzere üç adet kil tableti gün ışığına çıkarmıştı. "Tartaria Tab-

letleri" adıyla bilinen bu yazıtlar, radyokarbon testi sonrasında yaklaşık İÖ 5500'e tarihlendiğinde ortalık karıştı birden: Eğer bunların üzerindekiler gerçekten "yazı" olarak adlandırılabilirse, bu sistemin Sümer'den de, Mısır'dan da çok daha eski tarihlerde Avrupa'da geliştirildiğini söylemek gerekecekti.

Tartaria Tabletleri üzerindeki simgeler yıllar boyunca arkeolog ve eski yazı uzmanları arasında tartışma konusu olmayı sürdürdü. Dilbilimci Martin Sinclair Hood, tabletlerden birindeki piktografik (resimsi) yazı örneklerini inceledikten sonra bu simgelerin Cemdet Nasr – Uruk dönemine ait en eski Sümer yazı örnekleriyle benzeştiği kanısına vardı ama aradaki tarih farkı bu benzerliği açıklamayı zorlaştırıyordu. Konuya daha muhafazakâr yaklaşan Yunan tarihçi Sarunas Milisauskas, tabletlerde bir tür sembolizm içeren anlatı olabileceğini kabul ediyor, ancak buna gerçek anlamda "yazı" denemeyeceğini ileri sürüyordu.[304]

1961'den bu yana, Romanya, Macaristan ve Sırbistan'da, benzer simgeleri içeren çok fazla sayıda tablet ve nesne bulundu arkeologlar tarafından. Veriler yığılıp biriktikçe, Eski Avrupa Yazısı'yla ilgili araştırma ve raporlar da artmaya başladı. Simgelerin ardında hangi dilin yer aldığının bilinmemesi, somut çözümlemeleri engelliyordu belki ama Vinça Kültürü adı altında toplanan yazıtlardaki simgelerin rasgele bir araya gelmediği ve bir prototip niteliğinde de olsa "yazı" olarak kabul edilmesi gerektiği düşüncesini savunanların sayıları artıyordu.

Marija Gimbutas, "Resimler değil, soyut simgeler oluşturur bu yazıyı," diyordu ölmeden önce yayımlanan son kitabında. "Eski Avrupa yazısını karakterize eden ve düzenleyen unsur çizgiselliktir ki bu, Minos'un Lineer-A yazısı, Kıbrıs-Minos ve Kıbrıs Hecesel yazısı gibi pre-klasik dönemlerin yazılarıyla paylaştığı bir niteliktir. (...) Eski Avrupa yazısı Çin, Sümer, İndüs ve

304 **Sarunas Milisauskas,** "European Prehistory: A Survey", s: 236

Kolomb öncesi logografik yazı gibi, tam ve gerçek bir yazı sistemidir. Yüzün üzerinde simge içerir."[305]

Çözülmesini bir yana bırakalım, gerçekten bir "yazı" olduğu konusunda uzmanların anlaşmaya varması bile şimdilik çok uzak gibi görünüyor belki ama eğer yakın gelecekte bu görünümü değiştirecek sürpriz bulgular ortaya çıkarsa, Anadolu'dan Doğu Avrupa ve Akdeniz kıyılarına taşınan neolitik kültürün, yazılı iletişimin de başlatıcısı olduğu anlaşılabilir. Hepsi bir yana, heceleri ve ses gruplarını içermeyip yalnızca sözcük ve kavramları taşıyan bir ön-yazı bile olsa, söz konusu sistemin temel kozmogonik düşünceleri kayda geçiren ilk örnek olduğunu kabul edebiliriz ki bu da az şey değil.

Yaklaşık dört bin yıl boyunca kesintisiz biçimde varlığını sürdüren neolitik kültür, ilk tarım yerleşimlerini, ilk organize kentleri, ilk kozmoloji çekirdeği ve inanç sistemini, hatta belki ilk yazılı iletişim denemelerini yaratmıştı ama bunların hiçbiri, ayakta kalması için yetmedi. Beşinci bin yılın sonlarından itibaren Rusya steplerinden, Volga ırmağı boylarından ve Sibirya'dan, çok farklı karaktere sahip kalabalık insan grupları büyük göç kolları oluşturarak batıya doğru ilerlemeye başladılar. Kimileri Karadeniz'in kuzeyinden geçip Avrupa'ya ulaştı, kimileri Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya dek yaklaştı. Atı evcilleştirmiş, güçlü metal silahlara sahip savaşçı topluluklardı bunlar; Ana Tanrıça kültürünün naif ve barışçı çiftçilerinin, atlı birliklerin akınlarına karşı koyması mümkün değildi.

Ataerkil dönüşüm: Tarihte ilk kırılma noktası

Dördüncü binyıl ortalarında Yakındoğu, Mısır ve Doğu Avrupa'daki verimli toprakların yanına kurulmuş yerleşimler

305 Marija Gimbutas, "The Living Goddesses", s: 48-49

tümüyle bu ataerkil düzene sahip göçmenlerin eline geçti. Direnmeye çalışanlar, kendilerini savunabilmek için tıpkı onlar gibi silahlar geliştirmek, düzenli birlikler oluşturmak ve savaşla yaşamayı öğrenmek durumundaydılar ki bu da sosyal yapıda kaba güç ve savaşçı niteliklerin öne çıkmasıyla kaçınılmaz hale gelen bir kabuk değişimine zorluyordu eski toplumları. Mısır ve Ege adaları gibi görece daha uzak ya da erişilmesi zor bölgeler, göçlerle gelen işgallerden nasibini almadı ama kendi içinde bir dönüşüm gerçekleştirerek savunma sistemlerini kurmak durumunda kaldı. İran, Anadolu, Yakındoğu, Mezopotamya ve Doğu Avrupa'ysa, doğrudan göç yollarının üzerinde yer almanın bedelini ağır ödeyecekti.

Dördüncü binyılın ikinci yarısında, Mezopotamya, Mısır, Ege Adaları ve İndüs Nehri boylarında, otoritesi askeri güce dayanan ilk merkezi krallıklar kuruluyordu artık. Tarih, uygarlığın izlediği seyri ciddi biçimde değiştirecek ilk büyük kırılma noktasına tanıklık etmekteydi. Ardı arkası kesilmeyen göç kollarıyla Batı Asya ve Avrupa'ya yayılan yeni konuklar, ataerkil sosyal yapıları ve kendi inanç sistemlerini birlikte getirmişler; denetimi ellerine geçirdikleri kentlerde yerleşik kültürü ciddi biçimde değiştirmeye başlamışlardı.

Elbette çok hızlı ve kolay bir değişim olmadı bu. Bölgede çok köklü bir geçmişe sahip olan eski gelenekler, yüzyıllar boyu toplumların kolektif bilinçlerinde değerini korumaya çalışıp direnirken, yeni gelenler de tanıştıkları bu kültürün kimi unsurlarını içselleştirerek kabullenmeye başladılar. Bu nedenle, cezalandırıcı eril fırtına ve savaş tanrılarıyla birlikte yerel inanç sistemlerinin ana tanrıçaları da, bir hayli gölgede kalmaya başlamış olsalar da varlıklarını sürdürdüler. Ortaya çıkan yeni hiyerarşik yapı ve ayrışan sınıflar gibi nedenlerle eski paylaşım eşitliği ve sosyal organizasyon sona ermiş olsa bile gelişmiş tarımsal üretim kent yaşamında ağırlığını korumaktaydı; bu nedenle tarımla iç içe geçmiş bereket kültleri ve ritüellerinin merkezinde yer alan

tanrıça figürlerine dokunulmadı. Ancak oluşmaya başlayan yeni teolojilere ait panteonlarda, hiyerarşinin üst basamaklarını eril tanrılar paylaşmaya başlıyordu artık.

Obeyd ve Cemdet Nasr kültürlerinin sevilen tanrıçaları Ninhursag ve İnanna dördüncü binyıl sonlarındaki Sümer kentleri Eridu ve Uruk'ta ağırlıklarını korumalarına rağmen, otorite sıralamasında Enki ve Enlil'in altında kalmaya başladılar; Nammu'nun adıysa yalnızca eski kozmogoni mitlerinde geçiyordu. Mısır'da yaratılışın ana kaynağı durumundaki ilksel deniz Nun erilleştirildi ve gölgede bırakıldı; yaratıcı anne Neith yavaş yavaş geri plana itilirken, onun paraleli gök tanrıçası Nut, oluşan resmi teolojide eril tanrı Geb'in eşi rolüne indirgendi. Yine eski tanrıçalardan Hathor, evrensel düzenin sahibi olma niteliğinden uzaklaşıp, resmi kraliyet ideolojisinde hanedanı simgeleyen Horus'un eşi haline getirilirken, onunla bağdaştırılan anne nitelikleri, Osiris'in eşi kimliğine bürünen İsis'e yüklendi. Girit'te, Minos kültürünün yılanlı tanrıçasının yerini, Hint-Avrupa kökenli göçmenlerin yıldırımlar yağdıran baştanrısı aldı.

Bütün bunlara karşın, eski kültürden geriye kalan birtakım izlerin oldukça uzun süre bir yeraltı akıntısı gibi varlığını korumayı başardığını söyleyebiliriz. Anadolu'nun tarihindeki boşlukların sona erip karanlığın dağılması, ataerkil sosyal ilişkilerin ağırlığını iyice hissettirdiği ikinci bin yıl başlarını bulmuştu; buna karşılık Orta ve Doğu Anadolu'da yaşayan Hatti adlı yerel halkın yanı sıra, güneybatıdaki Hint-Avrupalı Luwi'lerin kültürü ve inanç biçimleri hâlâ Çatalhöyük'ün doğurgan Ana Tanrıça'sından izler taşıyordu. Luwi dilindeki yer adlarından birçoğu, tanrıçaya gönderme yapmaktaydı. (Sözgelimi bugünkü Adana'nın orijinal adı, Luwice "Ana Tanrıça Ülkesi" anlamına gelen *Ada-wana*'ydı; Adıyaman bundan dört bin yıl önce "Ana Tanrıça Halkının Yurdu" anlamındaki *Ada-uma-wana* adıyla

anılıyordu.)[306] Kayseri yakınlarındaki Neşa'yı ele geçiren, bugün Hititler olarak adlandırdığımız bir başka Hint-Avrupalı göçmen kavim, 1600'lerden itibaren Anadolu'nun büyük kısmına egemen olduğunda bile bu durum fazla değişmedi. Hatta çok daha sonraları Batı Anadolu'ya yerleşen Friglerin inanç sistemlerinde bile binlerce yıllık tanrıça, Kybele adıyla yaşamaya devam etti; aynı kültün devamı Yunan-Roma dönemlerinde Artemis tapınaklarında yaşam buldu.

Ne var ki uygarlığın izlediği seyir ciddi biçimde değişmişti artık. Yaklaşık dokuz bin yıl önce Anadolu'da oluşan ve nedenini tam olarak bilemediğimiz hızlı bir gerileme döneminin ardından Doğu Avrupa, Ege ve Yakındoğu'ya taşınıp dört bin yıl boyunca gelişimini sürdüren o ilk büyük kültür çözülüp dağılmıştı. Geriye kalan son izler ve kırıntılar, eril tektanrılı dinlerin Avrupa ve Yakındoğu'ya egemen olmasından sonra tümüyle silinip gitti.

Bin dört yüz yıl kadar sonra atalarının izlerini aramak için Eski Dünya'nın her yerinde kazılar yapmaya başlayan arkeologlarca bulunan kalıntılar ve küçük ipuçları, hakkında pek az şey bildiğimiz gerçek "yitik uygarlığın" silik gölgesini taşımaya başlayacaktı hayatlarımıza. Tarımı, yerleşik düzeni, mimarinin ilk örneklerini, soyut düşünceyi, sanatı ve hayatı paylaşmanın getirdiği kolaylıkları, Afrika'dan göç eden Homo Sapiens grupları arasında ilk geliştirenlerdi bu insanlar. Kültürlerini bir sera gibi Anadolu'nun verimli topraklarında yeşertmekle kalmayacaklar, evrenin ve yaşamın varlığına ilişkin ilk temel kavram ve düşünce filizlerini Eski Dünya'nın dört bir yanına yayacaklardı. Onca belirsizliğin arasında, eğer duymaya gerçekten istekliysek, bu silik gölgenin bize çok eski bir hikâyeyi fısıldamaya başladığını da fark edecektik:

"Hiçbir şey biçimlenmemişti daha. Her şeyin tohumunu

306 **Bilge Umar**, "Türkiye'deki Tarihsel Adlar", s: 16-17

içinde barındıran ilksel ana, o ezeli ve ebedi *Kozmik Okyanus*, birden hareketlendi ve kabına sığamayıp her yeri kapladı. Sonra ışığıyla yeri, gökleri ve havayı oluşturdu. Yeryüzüne yaşamı getirecek o eşsiz gücü de, zamanı geldiğinde küçük bir dokunuşla toprağa aktardı..."

EK 1:
Şemsu-Hor: Kadın Kokulu, Elf Tadında Bir Peri Masalı

Aşağıdaki yazı ilk kez 2004 sonbaharında, internet üzerinden yayın yapan derki.com'da yayımlanmıştı. Bir dergi makalesi olarak düşünüldüğü için kolay okunan, serbest bir üslupla kaleme alınmış olmakla birlikte, "Saklı Tarih" üçlemesinin bakış açısıyla bütünüyle uyumlu olmasından ötürü Kozmik Okyanus'un sonuna eklemek ve okuma fırsatı bulamayanlarla paylaşmak istedim.

Birçok insan için "peri masalı" tamlaması aydınlık, pırıl pırıl, insanın içine umut ve yaşama gücü veren bir dizi olumlu imgeyi çağrıştırır. Masalları hemen hepimiz severiz; hele işin içinde "peri"ler varsa, anlatılacak hikâye inanılırlık sınırlarının ne kadar dışına çıkarsa çıksın, tadından yenmez. Bu nedenle perileri günlük konuşma dilimizin içine de sıklıkla taşırız. Büyüleyici güzellikte bir kadın için "peri kızı gibi" deyişini kullanmak epey yaygındır sözgelimi. Eğer fiziksel güzellikle birlikte ruh olgunluğunu, evrensel iyi niyetin bir kişide somutlanmasını ve orijini çok eski, bilinmeyen dönemlere dek varan bir "soyluluğu" vurgulamak istiyorsak, "Peri Padişahının Kızı" deyişini masallardan ödünç alırız. Bütün bu yönleriyle çoğu kez büyüyü, güzelliği ve karşı konulmaz bir çekiciliği ifade eder peri sözcüğü.

Fakat kolektif kültürde peri kavramıyla ilgili çağrışımlar her zaman bu kadar olumlu imgeleri içermeyebilir. Sözgelimi "cinler ve periler" dendiği zaman, gözle görünmeyen ve varlığı fiziksel bir hacme hapsedilemeyen ama buna karşılık fiziksel dünyaya etkide bulunma gücüne sahip, ürkütücü varlıklar gelir akla. Terkedilmiş bir mekân ya da içinde kimsenin yaşamadığı, eski ve korkunç görünümlü bir yapıya "perili ev" denmesi günlük konuşma kültüründe oldukça yaygındır ve buradaki "peri" sözcüğünün, "peri masalı" ya da "peri kızı" ifadelerindeki olumlu niteliklerle yüklenmediğini hepimiz iyi biliriz: Uzak durulması gereken, insanlara zarar verebilecek "karanlık yaratıklar"dır cinler ve pe-

riler. Eğer Wes Craven üslubunda çekilmiş korku filmlerine özel bir düşkünlükleri yoksa, bu tür varlıkların gerçekliğine ilişkin inançları olan insanlar "perili ev"lerden uzak durmayı yeğlerler.

Batı kültüründe peri kavramı, en yaygın kullanımını, Kilise'nin "sapkın mezhepler"le mücadele ettiği on ikinci yüzyıl ve hemen sonrasında bulmuş gibi görünürse de, hem dilbilimsel hem de folklorik anlamda bu kavramın kökeni oldukça eskilere dayanıyor: Elimizdeki bölük pörçük sınıflanmış bilgilerin bile iyice seyrekleştiği, bugün "yazının kullanımından önceki zaman"ı vurgulamak üzere "tarih öncesi" dediğimiz devirlere. Ancak o çağdan bugüne uzanan süreç üzerinde "peri" kavramını merkez alarak yapacağımız yolculuğa bir yerlerden başlamamız gerekiyorsa, işaretleyebileceğimiz en uygun evre Katolik Kilisesi'nin "sapkın avı"nı başlattığı on ikinci yüzyıl gibi görünüyor.

İngilizce'de "peri" sözcüğünün karşılığı "fairy"; buna paralel olarak "peri masalı"na da "fairytale" deniyor. Yapısal olarak hem dürüstlüğü ve adilliği, hem de güzelliği ifade eden "fair" sıfatı, peri için kullanılan bu karşılıkla akraba. Ancak Avrupa'da Aydınlanma dönemi sırasında yoğunlaşan dilbilimsel araştırmaların çoğunda, "fairy" sözcüğünün kökeni "yazgı" anlamına gelen Latince "fata" ya da "fatae" sözcükleriyle bağlantılı ele alınmış. Bu durumda İngilizce'de yine "yazgı" sözcüğünün karşılıklarından biri olan "fate" de, peri kavramıyla ilintili hale geliyor. Latince'de "fata"dan türeyen "fatare" fiil köküyse, "büyülemek" (enchant) anlamını vermekte.

On yedinci yüzyılda Kilise baskısının azalmaya başlamasıyla birlikte folklorik inançlar üzerinde çalışmalara başlayan araştırmacılar, sözcükler arası bu çapraz ilişkilerde "büyü yoluyla yazgı belirleyen güçler" anlayışını doğrudan "peri" kavramıyla bağlantılı ele alıyorlar. İlginç noktalardan biri de perinin "dişil" (feminin) bir sözcük olması. Ortaçağ Avrupası'nın folklorik birikiminde sık sık karşımıza çıkan, hem insanların hem de

tanrıların yazgısını belirleme yeteneğine sahip "Fate" adı verilen üç dişi periye gönderme var bu bağlantıda. Kuzey mitolojisinde Edda'da, bu dişi perilerin Odin tarafından "Nornir" olarak adlandırıldığından söz ediliyor. Yine Yunan kültüründe, belki onun da önceli olan Minos folklorunda biçimlenip Tuna'nın kuzeyinden Britanya'ya dek yayılan, tarihin ilk "teslis"iyle (trinity), "Üç Tanrıça" kültünün türevleriyle karşılaşıyoruz burada: "Bakire-Anne-Kocakarı" formlarının üçünü de bünyesinde toplayan "Hekate" kavramının, yazgı belirleyen "Fate" adlı üç dişi periyle yakın ilişkisi olduğu neredeyse kesin.

Sözcük, İtalyanca'ya "Fata", Eski Fransızca'ya "Fée" ya da "Faée", Güney Fransa'nın (Provençal) diline "Fada" ve İspanyolca'ya da "Hada" biçimleriyle giriyor. Her versiyonun hem Latince "Fata" ile, hem de "Hekate" kavramıyla yakınlık içerdiği söylenebilir.

Cathar mezhebi: Albi'nin "Işıldayanlar"ı

Batı Avrupa kültüründeki bu dilbilimsel yakınlıklara kısaca göz attıktan sonra, "peri" sözcüğünün bu bölgelerdeki ilk yaygın kullanımına dikkatlerimizi yoğunlaştırmakta yarar var şimdi. Her ne kadar yüzyıllar içinde bu eski kullanım unutulmaya yüz tutmuş olsa da, yirminci yüzyılda dinler tarihi ve folklor üzerine yapılan araştırmalar, "peri" sözcüğünün on ikinci yüzyılda oldukça özel bir grubun üyelerini belirtmek üzere ve ayrımcı, küçümseyici bir tavırla kullanıldığını gün ışığına çıkardı: Bunlar, Fransa'nın güney bölgelerine yerleşen ve bütünüyle Kilise'nin sunduğundan çok daha farklı ve radikal bir inanç biçiminin sözcülüğünü üstlenen "Cathar" mezhebinin mensuplarıydı. Maddi değerlerden ve onların getirdiği ilişkilerden uzak durmayı, doğayla (ve dolayısıyla Tanrı'yla) uyumlu basit bir yaşamı, vejetaryen bir diyeti ve paylaşımı seçen insanlardı Cathar'lar. Ancak her şey bu kadar basit olsaydı, Kilise bu mütevazı mezhebi kendi

varlığı için bu kadar büyük bir tehlike olarak görmezdi tabii.

Ruhani bir iktidarın varlığına itirazla başlıyordu, Kilise tarafından "Cathar sapkınlığı" olarak nitelenen inanç biçimi. Buna paralel olarak, dünyayı ve evreni doğru kavrayabilmek, Tanrı'ya yakın olabilmek için "saflaşmak" ve maddi tutkulardan arınmak gerektiğini savunuyorlardı. Bir görüşe göre, bu ilkelerini Matta gospelinin bir ayetinden almışlardı ("İsa ona dedi ki, eğer kusursuz olmak istersen git malını mülkünü sat, yoksullara ver ki hazinen göklerde olsun. Sonra gel ve beni izle" Matta 19:21) ve kendilerine seçtikleri ad (Cathari) eski Yunan dilinde "kusursuz" anlamına geliyordu. Mülkiyet ve maddi zenginlik, Tanrı'ya ve gerçeğe ulaşma yolunda insanın önündeki temel engeldi Cathar'lara göre ve bu nedenle, dünyevi değeri olan hiçbir şeyin mülkiyetini kabul etmeyip, temel ihtiyaçlarını ortaklaşa paylaşımla giderecekleri bir alternatif yaşam ve örgütlenme biçimi geliştiriyorlardı. Saflığa ve kusursuzluğa ulaşmak (Cathari) herkesin kolayca varabileceği bir aşama değildi elbette; sabır ve olgunluk gerektiriyordu. İlkin "saf ve kusursuz" olma yoluna girecek, sonra da "aydınlanma" aşamasını yaşayacaktı bu yaşam biçimini seçenler. Bir başka deyişle Cathar yolunu izlemek, arınmak ve Tanrı'nın ışığıyla aydınlanmak demekti.

Bu yazı, Cathar ve diğer Ortaçağ "sapkın" mezheplerini analiz etme gibi bir amacı taşımıyor; zaten hacim olarak da bir dergi çerçevesi içinde bunu yapmak pek kolay değil. Bu nedenle, Güney Fransa'ya yerleşen Cathar'ların, on ikinci yüzyıldan itibaren Kilise otoritesi için ciddi biçimde başağrısı olduğunu belirtmekle yetinelim. Üstelik bu baş ağrısı yeni bir şey de değildi: Hıristiyanlık Roma topraklarında devlet dini haline geldikten ve Kilise'nin sunduğu ibadet biçiminin dışındaki bütün dinsel düşünceler "sapkınlık" ilan edildikten sonra eski pagan inançlarının köklü ve yaygın olduğu hemen tüm topraklarda benzeri gruplaşma ve mezhepleşmeler yaşanmış, sıklıkla da sert biçimde ezilmişti. Bir görüşe göre, dokuzuncu yüzyılda Balkanlarda

"Bogomil" (Tanrı Dostları) adıyla anılan muhalif mezhebin soykırımı çağrıştırır bir koğuşturmaya uğramasından sonra, İmparatorluğun elinden kaçabilen bir grubun Güney Fransa'ya sığınmasıyla başlamıştı zaten Cathar hareketi. Bogomil'in öncülleri, Anadolu'da bir direniş olarak ortaya çıkan "Paulisyen" cemaati ve eski Ermeni Kilisesi'ydi. Onların öncülleriyse, Hıristiyanlık öncesi dönemin eski Pers düşüncesine ve kısmen antik Mezopotamya inançlarına dek varıyordu.

Bir başka deyişle Cathar mezhebi, aslında Kilise'den çok daha eski ve köklü inanç biçimlerinin yüzyıllara yayılan ve zaman içinde bir tür kesintisizlik izleyen direniş zincirindeki halkalardan biriydi. Bu nedenle durumun ciddiyetini çok iyi analiz eden Papa Innocent, salt onları ezmek için Güney Fransa'ya bir Haçlı Seferi düzenledi, bütün Cathar'lar ya kılıçtan geçirildi ya da ilk kez onlar için yaşama geçirilen ünlü Engizisyon heyetleri tarafından sözde yargılanıp işkenceyle öldürüldü. Hareket bütünüyle ezildiğinde Cathar'lar dehşet verici bir katliama uğramışlar, yalnızca bir avuç şanslı "kusursuz", Pireneleri aşıp İspanya'nın kuzeyinde saklanmayı başarabilmişti. (Cathar serüveninin bundan sonra izlediği seyir de oldukça ilginç ama bu yazının sınırları içine sığacak gibi değil.)

Elbette fiziksel şiddetin yanı sıra, Cathar düşüncesine karşı ideolojik savaş da uyguladı Kilise. Tanrı yolundan sapıp "cinlere-perilere karışmış günahkârlar" anlamına gelmek üzere, Cathar'lardan söz ederken alaycı bir dille "periler" nitelemesi de kullanılıyordu. Çünkü Hıristiyan teokrasisi, "peri"lerin şeytanla işbirliği içindeki karanlık varlıklar olduğuna ve perilere yakınlık duyanların "cadı ve büyücü" olarak yargılanıp "sapkın" ilan edileceğine ilişkin bir fetva da yayımlamıştı. Ne gariptir ki bir aşağılama olarak seçilen peri sözcüğü, Cathar inanlıları için bir övgü, bir iltifat niteliğindeydi aslında.

Kelt ülkesinin Elf'leri

Cathar mezhebine verilen adlardan biri de "Albigenses"di; yani Albi kasabasında yaşayanlar. Onuncu yüzyılda Bogomil hareketinin ezilmesi sırasında kaçabilen birkaç kişinin buraya sığındığını ve düşüncelerini yeniden yaymaya çalıştığını ileri sürüyor bazı araştırmacılar. Fakat Bogomil hareketinden etkilenmiş olsun ya da olmasın, Albi kasabasının Cathar düşüncesine ev sahipliği yapmasını sağlayacak faktörler, bu yerleşim yerinin kuruluşundan itibaren var olmuş zaten. Dördüncü yüzyıl kadar erken bir tarihte kurulduğu biliniyor Albi'nin; yani Roma'nın Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul edip bütün pagan tapınaklar ve eski inanç mensupları üzerinde terör estirmeye başladığı tarihlerde birileri bu bölgeye yerleşmişler. Kasabaları için seçtikleri isimse, "Albiga"; yani "Albi'lerin Yeri".

"Alba", Latince'de sözlük anlamı olarak "parlak beyaz" demek. Bir başka deyişle "ışıldayan" ya da "parlayan". Fransa, İsa'dan önce sekizinci yüzyıldan itibaren Keltlerin gelip yerleştiği ülkelerden biri. Albi'nin yer aldığı Güney bölgelerini de içerecek biçimde bölgenin Romalılarca bilinen adı, ikinci yüzyıla dek "Galya", yani "Kelt Ülkesi". Dolayısıyla, Albi'nin kurulduğu yıllarda kentin ilk sakinlerinin Romalılaştırılmış da olsa Kelt asıllılar olduğunu söylemek mümkün. Peki Kelt dilinde Albi ne demek? İlginç bir biçimde, "ışıldayan" ya da "parlayan" olarak anılan, seçkin ve özel bir ırkı tanımlamakta kullanılıyor bu sözcük: Folk hikâyelerinden "Elf" adıyla bildiğimiz, efsanevi bir ırkı.

Elf'ler neredeyse bütün Kelt toplumlarının kültüründe karşımıza çıkıyor ve çoğu kez "aşkın" bir konumu, hatta belki biraz "insanüstü" bir niteliği de sahipleniyor folk hikâyelerinde. Tıpkı Latin dilindeki "Alba" sözcüğünde olduğu gibi, bu ırka ya da topluluğa verilen ad, "parlaklık" ve "ışıltı" kavramlarını aynı anda içeriyor. Çoğu eski Britanya folk hikâyesinde "Elf" ve "shining" (ışıldamak) sözcüklerinin birlikte ve birbirlerinin

anlamını tamamlar biçimde kullanıldığını görüyoruz. Daha da ilginci, Chaucer da dahil kimi ozanların yapıtlarında Elf ve "Peri" (fairy) sözcüklerinin eşanlamlı değerlendirildiklerine ve birbirlerinin yerini aldıklarına da tanık oluyoruz. Resme böyle baktığımızda, Kilise ideologları onları alaycı ve aşağılar bir dille "periler" olarak nitelemeden yüzyıllar önce de, Cathar'ların merkez seçtiği Albiga (sonraları Albi) kasabasının sakinlerinin, "Peri" kavramını bildiği ve yücelttiği çıkıyor ortaya.

"Peri" sözcüğünün Keltik kültürde karşılığı çok eski zamanlardan beri Elf; aynı sözcük Tötonik folklordaysa "Alb" ve "Albi" olarak çıkıyor karşımıza. Ortaçağ Fransız masallarında söz edilen Periler Kralı Oberon, daha eski versiyonlarda "Alberon" adıyla biliniyor. Nibelungen'de anlatılan koruyucu bekçinin adıysa "Alberich", yani "Elf Kralı". Günümüzde bile Kelt-Cermen kökenli popüler isimlerde Elf kavramı hâlâ yaşıyor: Alfred "Elf Yöneticisi" demek; Albert ise "Elf Işıltısı".

Dördüncü yüzyılda Albi kentini kuranların kültüründe "Işıldayan Elf - Parlayan Peri" kavramlarının çok canlı ve güçlü imgeler içerdiğini gördük. Sözü edilen ışığın, fiziksel olarak güçlü bir ışık kaynağını değil, "Tanrısal bir ışığın yansıtıcılığını" vurguladığını unutmamak gerek. Yani aslında burada bir tür mecazdan söz ediyoruz: Tıpkı "aydın insan" dediğimizde, üzerine projektör tutulmuş bir adamı kastetmediğimiz, tinsel bir aydınlanmayı vurguladığımız gibi. Bir başka deyişle Elf ya da Peri kavramlarındaki "aydınlanmış/ışıldayan ırk" anlayışı, aslında zaaflara ve eksikliklere sahip "insan ırkı" için öngörülen bir ideal modeli de içeriyor: Kusurlarından arınma, saflaşma, ışıldama. Ancak insanlık bu aşamaya ulaştıktan sonra yeryüzünde "Altın Çağ" başlayabileceğini ve adil, eşitlikçi bir düzenin hüküm sürebileceğini satır aralarında vurgulayan bir inanışın ürünüdür bu. İnsan için varılması gereken hedef, "eski zamanların Işıldayanları (Elfleri) gibi olmak"tır. Bu yönüyle Elf ya da Peri, doğaüstü güçlere sahip ve "diğer dünyaya ait" bir cin ya da hayalet

olmaktan çok, örnek alınması gereken ve zaaflarından arınmış aşkın bir model haline gelir. Tıpkı kasabanın kuruluşundan altı yüz yıl sonra Albi'de ortaya çıkan Cathar'ların "kusursuzluk" modelleri gibi.

Alba Longa: Roma'ya çıkan yollar

Peki Kelt-Töton folkloruyla Cathar inancı arasındaki köprüyü sağlayabilecek gibi görünen Latin dilindeki "Alba" sözcüğünün, Elf ya da Albi kasabasıyla aynı bağlamda bir ilişkisini bulabilir miyiz? Görünüşe bakılırsa bu hiç zor değil. Alba'nın "ışıldayan beyaz" ya da "parlak beyaz" anlamına geldiğini söylemiştik. Diğer yandan, Albi'nin eski adı olan "Albiga" bize başka ipuçları da veriyor: Kasabanın kurucuları belki de yalnızca Kelt-Töton kültüründen yola çıkmadılar isim seçerken; belki bu adın Roma tarihi açısından da sembolik bir anlamı vardı.

Roma'nın köklerinin, efsanevi Romus ve Romulus kardeşlerin de doğduğu, Alba Longa kentinde olduğu kabul ediliyor. Roma tarihçisi Titius Livius'a göre bu kentin kurulduğu tepe, Jüpiter'in de aralarında olduğu "gök tanrıları"na, yani "Tanrı'nın ışığıyla göklerde parlayanlar"a aitmiş ve "Alba Longa" adı da bu nedenle seçilmiş. Bir başka deyişle, bir kuruluşun ya da yeni bir başlangıcın gerçekleştirilmesi için merkez seçilen kente verilen ad, yine "Tanrı'nın ışığıyla parlama" kavramını içeriyor ve bunun yanı sıra bize bir "yıldız izleme kültürü"nün de ipuçlarını veriyor. Hıristiyanlığın Roma'nın devlet dini haline geldiği ve pagan topluluklara baskının başladığı bir dönemde, Güney Fransa'da Albiga kentini kuranların, "Eski ve seküler Roma"yı özleyerek, yeni bir başlangıç yapma adına, Roma'nın çekirdeği olan Alba Longa'dan yola çıkarak kente bu adı verdikleri düşünülebilir. (Benzer paralellikler Avrupa'nın başka bölgelerinde de karşımıza çıkıyor: Sözgelimi Keltik Britanya'nın Roma jargonunda adı Alba. İngiltere'nin en eski adlarından biri de Albion. Balkanlar'da, Cathar'lara esin kaynağı olabileceği düşünülen

Bogomil hareketini yaratanların yaşadığı bölgeye Albania deniliyor - tıpkı bugünkü Arnavutluk'a dendiği gibi.) Albi'nin kuruluşunda ister bu güdünün izleri olsun, ister Kelt folklorundaki Elf-Peri kavramının içerdiği anlamlar ağırlıklı rolü oynasın, iki şey kesin gibi görünüyor:

1. Sonradan Cathar'lara da ev sahipliği yapan Albi, tarihsel kökleriyle birlikte Roma'nın Hıristiyanlaşmasına direnen yerleşim yerlerinden biriydi.

2. Kökeni büyük olasılıkla Keltlerden de eskiye dayanan bir "ışıldayan - parlayan ırk" anlayışı bu bölgenin kültüründe her zaman canlı tutulmuştu.

Yine "Peri" ve "Elf" kavramlarının izlerini sürmeye devam edersek, yolumuz kaçınılmaz biçimde bu kez Roma'nın kurulduğu Alba Longa'dan geçiyor. "Tanrı'nın ışığıyla parlayanlar"a adanan tepedeki kent, yine Titius Livius'a göre Aenias'ın oğlu Arcanius tarafından kurulmuş. Aenias, hem Livius'a hem de Virgilius'a göre Troya kökenli ve şu ünlü savaş sonrasında yanındakilerle birlikte bir gemiye binip, büyük yıkımdan kaçmayı başaranlardan biri. Dolayısıyla Roma'nın kökeni, Titius ve çoğu tarihçi tarafından Troya'ya dek dayandırılıyor. İlk yerleşimlerin İsa'dan önce üçüncü binyılda kurulduğu Troya'nın kökleriyle ilgiliyse rivayet muhtelif. Yine de bu ilk katmanların üçüncü binyıla tarihlenmesi, Troya'yı bir biçimde Ege'nin denizci uygarlığı Minos Krallığı'yla yakınlaştırıyor. Belki de hem Minos hem de Troya, aşağı yukarı aynı dönemlerde Yakındoğu'dan, Anadolu'dan, Karadeniz'in kuzey kıyılarından ve İran'ın batısından Akdeniz'e yönelen göç hareketleri sırasında, benzer kültürleri paylaşan halklar tarafından kuruldu. Bu konunun ayrıntılarını tartışmak da bu yazının konusunun bir hayli dışında kalıyor. O nedenle şimdilik sadece şu "Işıldayan - Parlayan" kavramının aşikâr kaynağı olarak karşımıza çıkan Yakındoğu'ya çevirelim gözlerimizi.

Hazar Denizi dolayları, Kafkaslar ve Kuzey Karadeniz stepleri, Keltlerin ve Latinlerin de aralarında bulunduğu Hint-Avrupa kavimlerinin hem göç yollarını oluşturmuş, hem de bazıları için "geçici yurt" işlevi görmüş. Bir başka Hint-Avrupa halkı olan İranlılarsa Hazar'ın doğusuna ve güneyine yerleşmişler. Cathar düşüncesini etkileyen faktörler arasında beşinci yüzyıldan sonra Roma topraklarında Kilise'nin epey başını ağrıtan Pers kökenli Manişeizm'in de sayılması, olası bağlantılar bulmak üzere dikkatimizi İran'a yöneltmemiz için yeterli neden.

Antik Pers kültüründe ve Manişeizm'e de kaynak oluşturan Zerdüşt düşüncesinde, Batı dillerine "fairy, faée, fata" biçimlerinde giren sözcüğün en eski örneklerinden birini buluyoruz: "Peri". Evet, Türkçe'de kullandığımız "peri" sözcüğünün kökeni, Pers dilinden geliyor. Anlamı, bizim günlük konuşma dilimize "peri kızı" formunda giren kavramla paralelliğe sahip: "Göklerde dolaşan ve ışık saçan güzel." Zerdüşt kültüründe peri ile aynı anlama sahip bir diğer kavram, "fravaşi". Bu da tıpkı peri gibi dişil bir sözcük ve yine "parıltılı güzellik" niteliğine vurgu getiriyor. Pehlevi dilindeyse peri, "feroi" ya da "ferai" biçimini alıyor. Ancak eski Pers düşüncesinde peri, "ışık saçma" ve "parıldama" kavramlarını barındırmakla birlikte, kesinlikle "göksel" bir niteliğe sahip. Diğer yandan bu göksellik, aynı zamanda periyi doğaüstü niteliklerle donatarak hem olumlu hem de olumsuz görünümlere sahip bir "ruh" haline de getirmekte. Tıpkı "iyilik perisi" ve "perili ev" kavramlarının içerdiği karşıtlık gibi, Pers düşüncesinde perinin iyisi de var, kötüsü de. Tıpkı iyi tanrı (Ahura Mazda) ve kötü tanrı (Ahura Mainyu) düalizmi gibi.

Şimdi elimizde kökleri Anadolu'ya, Yakındoğu'ya ve İran'a dek uzanan; "ışıldama ve parlaklık" niteliklerini vurgulayan; çoğu kez "özenilesi" bir ırkın (Elf) altını çizerek saflık ve kusursuzluk için de bir model oluşturan; göksel ya da göklerle ilgili bir niteliğe sahip; tanrı olmamakla birlikte Tanrı'ya insandan daha

yakın bir mertebede olduğu varsayılan bir "Peri" kavramı var. Belki yeni bir bağlantı ya da zincire eklenecek yeni bir halka için gözlerimizi Mısır'a çevirebiliriz artık.

Peri ve Per-Ra: "Işıldayanlar" Hanedanı

Sözcüklerin bir dilden diğerine taşınması sırasında birbirinin yerini alan bazı harfler var ki, P ve F de bunlardan. Çoğu kez diller arası yakınlaşma ve alışverişlerde P ve F harfleri birbirlerinin yerine kullanılabiliyorlar: "Peri" sözcüğünün, "Fairy" ya da "Faée" haline gelmesi gibi. Az önce sözünü ettiğimiz, Pehlevi dilinde peri anlamı veren "Ferai" sözcüğü de bu tür bir değişimi yaşamış izlenimi veriyor. Eğer değişimi tersine çevirir ve hece düzenini Eski Mısır dilinin yapısına uygun hale getirirsek, "Per-Ra" sözcüğü çıkıyor karşımıza: Eski Mısır dilinde, "Ra'nın Evi". Rahmetli Sir Wallis Budge, bunu "Güneş Tanrısı'nın Evi" olarak çevirirdi büyük olasılıkla. Zaten Ra'nın bütünüyle "Güneş Tanrısı" kavramıyla yapışık hale getirilmesinin mimarlarından biri de bizzat Budge. Oysa "Ra" sözcüğü, zaman içinde güneş tanrısı için kullanılmakla birlikte, bir isim değil bir nitelik ya da daha doğru bir deyişle bir unvan. "Işıldayan", "Parlayan" ya da "Işık saçan" anlamlarını içeriyor Ra ve Eski Mısır dilinde "göksel" alanlar için, yani tanrısal nitelikleri vurgulamak üzere kullanılıyor. Bir başka deyişle, o kısacık tek hece içinde hem "ışık" hem de "yücelik" kavramlarını içselleştiriyor. (Ayrıca Yakındoğu kültürlerindeki "Efendi" kavramının da öncüllerinden biri.) Dolayısıyla Güneş için de sık sık yinelenen "Ra", yani "Yükseklerde Işıldayan" unvanı, zaman içinde onun adı haline gelmiş. Yoksa Ra ne özel isim ne de salt "güneş" anlamı veren bir sözcük.

Bunu göz önünde bulundurarak sözcüğe yeniden baktığımızda "Per-Ra", bir başka anlam daha kazanıyor bu kez: "Işıldayan Ev". Fakat Eski Mısır dilinde "ev" sözcüğünün de, tıpkı Batı dillerinde olduğu gibi fiziksel bir yapıyı belirtmenin yanı sıra "hanedan" ya da "sülale" anlamını verdiğini gözden uzak

tutmamak gerek. Yani "Per-Ra" aslında tam olarak bir insan grubunu vurguluyor: "Işıldayan Hanedan" ya da "Parlayan Sülale" gibi bir şey. Bu noktada, Kelt kültüründeki o çok özel ırkın, Elfler'in adıyla arasında ciddi bir paralellik çıkıyor karşımıza. Peki Mısır'da böyle bir hanedan biliyor muyuz? Bütün firavun sülaleri kendilerini "tanrılar gibi ışıldayan" olarak nitelerler; zaten firavun anlamına gelen "Per-o" sözcüğü de aslında "Büyük Ev" demektir, az önceki mantıktan gidersek, "Büyük Sülale". Ancak Per-Ra'nın daha farklı bir "ışıldama"yı vurguladığını söylemek mümkün.

Mısır'la ilgili kapsamlı tarih çalışmalarının en eskisi, Manethon'un İsa'dan önce dördüncü yüzyıl sonlarında kaleme aldığı "Mısır Tarihi". Bu yapıtın orijinali elimizde yok ama çeşitli yazarların yaptığı alıntılardan, Manethon'un Mısır tarihini yeniden eskiye doğru üç aşamada değerlendirdiğini biliyoruz. Bugün modern Mısır tarihçilerinin de kaynak kabul ettiği Torino Papirüsü ile belli paralellikler de taşıyan Manethon kronolojisine göre Mısır'da hanedanlar, yani "insan-krallar" dönemi, günümüzden aşağı yukarı beş bin yıl önce, ilk firavun olduğu varsayılan Menes'le başlıyor. Onun öncesinde, Mısır'ın yarı-tanrılar ya da oldukça özel bir ırk tarafından yönetildiği bir "ara dönem" var. Mısır tarihinin ilk evresindeyse Manethon, ülkeyi uzun süre tanrıların (Neteru) yönettiğini anlatıyor. Tabii ki modern tarihçilerimiz son derece seçici davranarak, Manethon kronolojisi ve Torino Papirüsü'nde "Hanedanlar Dönemi"ne ilişkin verileri gerçek kabul edip, önceki iki evreyi bütünüyle "hayal ürünü" olarak değerlendiriyor ve "mitoloji" başlığı altında yarattıkları farklı bir çuvala dolduruyorlar. Yani aynı kaynağın yarısı "kabul edilebilir somut bilgi", diğer yarısıysa "fantezi ve düş gücü ürünü."

Ejiptologların yaklaşımlarını tartışmanın yeri de bu yazı değil; o halde biz yolumuza devam edelim: Manethon'un kronolojisinde "insan krallar çağı"nın, yani Hanedanlar döneminin başlamasından önceki zaman dilimini oluşturan evrenin yöneticileri

farklı bir ada sahip: "Şemsu-Hor". Yani "Horus'un İzleyicileri." Acaba bu, toplumsal bellekten izleri neredeyse tümüyle silinecek denli eski, insandan farklı, yetkin ve "kimliği meçhul" yöneticiler, Peri ve Elf kavramlarıyla paralelliği olduğunu düşündüğümüz "Per-Ra", yani "Işıldayanlar Hanedanı" olabilir mi?

"Şem İnsanları" ve "Şemsu-Hor"

Bu noktada belki Mısır kültüründen kısa bir süreliğine uzaklaşıp, Eski Ahit'in sayfalarını biraz karıştırmakta yarar olabilir:

"O günlerde ve sonrasında, yeryüzünde Nefilim vardı. Bunlar eski zamanların güçlü adamları, ünlü insanlarıydı." (Tekvin 6:4)

Bilindiği üzere bu ayetler, üzerinde her dönem yoğun tartışmalar yaşanan, Musa'nın ilk kitabı Tekvin'in (Genesis) oldukça kritik bir bölümünde yer alıyor: Yani Tanrı'nın insanlığı Tufan'la cezalandırmasının hemen öncesini anlatan bölümlerde. Sümer Kral Listeleri'nde, Tufan öncesi ülkeyi yöneten, olağanüstü uzun ömürlü, hatta bir tür yarı-tanrı çağrışımı yaratan bir dizi hükümdar sıralanır. Benzer biçimde Tekvin de bize garip bir ipucu veriyor yukarıya aldığımız ayette: "Eski zamanların güçlü adamları, ünlü insanlar". Hangi "eski zaman"dır bu ve söz konusu kişilerin "ünleri" nereden gelmektedir?

"Ünlü" olarak diğer dillere çevrilen sözcüğün İbranice'de karşılığı, "adı bilinen, tanınan" anlamlarına sahip "Şem". Yani aslında Tekvin'deki ayette şöyle deniyor: "Bunlar, eski zamanın güçlü Şem insanlarıydı."

"Şem" ile ilgili muammalar bu kadarla da kalmıyor: Yine Tekvin'de, ellerinde taş yerine kerpiç tuğlalar olan insanların

Babil kulesini inşa etmeye çalıştıklarını anlatan ayette, bu sözcüğe bir kez daha rastlıyoruz:

"Haydi gelin kendimize bir kent ve başı göklere erişecek bir kule inşa edelim, bir nam yapalım!" (Tekvin 11:4)

Tufan sonrası yerleşilen Mezopotamya'da Babil kentinin kurulmasını dile getiren bu ayette, kentin kurucularının kendilerine bir "nam yapmak" istediklerinden söz ediliyor. Kutsal Kitap yorumcularına göre bu, kendilerine ün kazandırmak, adlarını ölümsüzleştirmek isteğini vurgulamakta. Ancak bizim için ilginç olan nokta, yine İbranice orijinalde "nam" ya da "ad" yerine, "Şem" sözcüğünün kullanılmış olması.

"Adlandırılmak, adı bilinmek" kökünden gelen Şem, İbrani dilinde "ad, isim" olarak da kullanılmış. Ancak biraz dikkatli bir taramayla, söz konusu "ad"ın fazlasıyla özel bir varlıkla, Tanrı'yla bağlantılı olduğunu görmek güç değil. Yani Şem, sıradan bir adı değil, "önemli" bir adı ifade ediyor.

Sözgelimi Şemiramot, İbrani kabilelerinden Levililerde kullanılan bir kadın ismi. Asurolog Eberhard Schrader, bu sözcüğün kökeninin, Asur dilinde bir kadın ismi olan Sammumarat'tan geldiğini ve bu ada en çok Nimrod'da, Nabu adına dikilen anıtların üzerinde rastlandığını belirtiyor. Ancak bir başka uzmana, Paul G. Hoffmann'a göreyse Şemiramot bir yer adı. Anlamıysa "Şemiram'ın İmgesi (Sureti)". Şemiram sözcüğünün açılımıysa Ram'ın (yani "Yüce Olan"ın) Adı. Bu noktada, "yüce olan" anlamına gelen Ram sözcüğüyle, "yücelerde ışıldayan" Ra arasındaki paralelliği anımsatmanın gereği var mı?

Mezopotamya ve yakındoğu kültürleri uzmanlarının çoğuna göre Şem sözcüğü, Akadça "Şumu"dan geliyor. Çevirisi "O'nun Adı" olarak yapılan bu sözcük, "en yüce tanrı" için

kullanılan bir sıfat. Bu yaklaşım, İbrani kültüründe Tanrı'dan söz etme biçimine ilişkin bir gelenek ya da "tabu" ile de oldukça uyumlu. Bilindiği gibi Tanrı'nın adı (YHVH) çok ender ibadetler ve Kutsal Kitap okumaları dışında telaffuz edilmez; bu bir tabudur. Hatta, "halkın" okuduğu Kutsal Kitap'ların büyük bölümünde bu tabu geleneğine uygun olarak Tanrı'dan "Ha-Shem" olarak söz edilir: Yani "O'nun Adı". O halde Şem sözcüğünün Tanrı Adı ile bağlantılı olduğunun altını çizebiliriz.

Zecharia Sitchin, oldukça radikal bir teoriyi sunduğu ünlü "12. Gezegen" adlı kitabında, hem Nefilimlerin "ünlü insanlar" olarak nitelenmesine, hem de Babil kulesini inşa edenlerin "kendimize bir nam yapalım" dediklerinin ileri sürülmesine, "Şem" sözcüğü ekseninde itiraz ediyor. Oldukça akla yakın bir öneriyle ortaya çıkıyor Sitchin ve "Şem" sözcüğünün başta Akadça olmak üzere çoğu Sami dilinde karşımıza çıkan "Şamu" ve "Şamaim" sözcükleriyle akraba olması gerektiğine dikkat çekiyor. Her iki sözcüğün de anlamı "gökyüzü". Ancak Sitchin bu saptamanın devamında iddiasını daha ileri bir noktaya götürüyor ve gökyüzü ile ilgili bir kavramın, "başı göklere erecek bir yapı inşa etme" bağlamında kullanılmasının ancak uzay araçlarını, yani "roketleri" kastetmiş olabileceğini ileri sürüyor. Dolayısıyla Sitchin'e göre Tekvin'de Nefilimlerden söz eden ayet, "Şem insanları" nitelemesiyle "uzay gemisi kullanan bir halka" gönderme yapıyor. Benzeri biçimde, Sitchin'in yorumuyla Babil'de kule inşa eden insanlar da "Kendimize bir ad yapalım" değil, "Gelin bir uzay gemisi inşa edelim" diyorlar!

Bütünüyle "saçma" deyip elimizin tersiyle bir kenara itemesek de, Sitchin'in yorumlarının fantastik olmaktan öte, biraz fazla "cüretkâr" nitelik taşıdığını düşünüyorum. "Şem" ile "Şamaim"in ya da "Şamu"nun dilbilimsel anlamda bağlantılı olduklarınaysa bir itirazım yok. Hatta belki bu bağlantı, izini sürdüğümüz "Elf" ve "Peri"lerin olası en eski kökenlerini anlamamıza da büyük oranda yardımcı olabilir.

Yıldızları izlemek

Şimdi yeniden Manethon'a ve eski Mısır kayıtlarına dönelim. Hanedanlar, yani "insan krallar" döneminin başlamasından hemen önce, Manethon kronolojisine göre Mısır'ı "Horus'un İzleyicileri" adlı üstün bir ırkın yönettiğinden söz etmiştik. Sözcüğün Mısır dilindeki orijinaliyse "Şemsu-Hor"du.

"Şemsu" (Şmsw) sözcüğü, "izlemek" fiilinden (Şemsi/Şmsj) türetilmiş ve izleyen, takip eden anlamını veriyor. Horus içinse farklı tapınak kültleri ve inisiye okullarına göre değişen yorumlar söz konusu: Güneş (Ra ile bağlantılı) ya da Venüs (Osiris'le bağlantılı). Ufuk anlamına gelen "Akhet" sözcüğüyle yapılan oldukça ünlü bir tamlama var: "Hor-Akhti", yani "Ufuktaki Horus." Güneş kültünün öne çıktığı görece daha geç dönemlerin teolojisinde bu, doğmakta olan güneşi ve yenilenmeyi vurgularken; daha eskilere giden kimi astronomik ve dinsel kaynaklarda "Hor-Akhti" tamlamasıyla Venüs'ün sabah yıldızı halinin belirtildiğine ilişkin işaretler var. Her durumda Horus, mitolojilerdeki bütün rollerinin dışında "göksel" ve "ışıldayan" bir varlık. Bu nedenle, Mısır astronomlarının gökyüzü gözlem kayıtlarının tutulduğu ve yıldız hareketlerinin incelendiği çizelgeler, Mısır'ın Büyük İskender'in işgali sonrasında Hellenistik hanedanlarca yönetildiği dönemlerde, Yunanca "Horoskop" olarak adlandırılmış; yani "Horus'un izlenmesi".

Şimdi eğer burada "izlemek" fiili, Türkçe'de (ve birçok başka dilde) olduğu gibi, "peşinden gitmek" dışında bir de "seyretmek" anlamını veriyorsa, bir başka deyişle "televizyon izlemek" fiilinde olduğu gibi Mısırlılar da "yıldızları izlemek, izini sürmek" anlamında "Şemsu" terimini kullandılarsa, Hanedanlar öncesi dönemin yöneticilerini belirtmekte kullanılan bu özel ad (Şemsu-Hor) "Venüs'ün izleyicileri" de olabilir, "Güneş'in izleyicileri" de. Yine her durumda "yücelerde olan, ışıltılı gökcisimlerinin" izlenmesinden söz ediyoruz.

“Yitik Uygarlık” izleri mi?

“Orion Gizemi” kitabının yazarı Robert Bauval ile “Tanrıların Parmak İzleri”ni kaleme almış Graham Hancock’un ilk ortak çalışmaları olan ve Eski Mısır’ın ezoterik yıldız kültürünü sorgulayan “Keeper Of Genesis” adlı kitapta Şemsu-Hor, doğrudan doğruya, kökü çok eski, bilinmeyen bir uygarlığa dayanan astronomi bilgeliğini yaşatanlar olarak ele alınıyor. Bir başka deyişle Bauval ve Hancock’a göre Şemsu-Hor, Heliopolis teolojisinin Hanedanlar öncesi dönemde yaşamış “bilge rahipler”i kastetmekte kullandığı bir özel ad. Peki kim bu rahipler hanedanı? Yazarlar bu çok eski ve engin astronomi bilgisinin sahiplerinin, günümüzde anıları neredeyse tümüyle belleklerden silinmiş, “yitik uygarlığa”, yani Atlantis’e ait olduğunu düşünüyorlar. Giza Piramitleri’nden Karnak Tapınağı’na dek bütün görkemli Mısır yapıtları da, bu uygarlığın bize bıraktığı “zaman kapsülleri”.

Yine bütünüyle elimizin tersiyle itemesek de, “batık kıta” varsayımlarını (asla hafife almamak üzere) bir kenara bırakalım şimdi. Uygarlık tarihinin bilinen en eski “yönetici ırkı” olarak karşımıza çıkan ve yarı-tanrı imgeleriyle donatılan Şemsu-Hor, büyük oranda gökyüzüyle, “yücelerde ışıldayanlar”la, bilgelik ve aydınlanmışlıkla kopmaz biçimde bağlantılı görünüyor. Ne kadarı mecaz, ne kadarı gerçek anlam içeriyor bilemiyoruz (büyük olasılıkla her ikisi de söz konusu) ama efsanevi Şemsu-Hor,

1. Birçok bakımdan “sıradan” insanlardan üstün bir bilgeliği, olgunluğu ve aşkınlığı simgeliyor. Yani “ışıltı” ve “parlama”yı buluyoruz onların doğalarında.

2. Bir biçimde, “yüceler” kavramıyla, “gökyüzü” ile bağlantılı oldukları görülüyor. Bunun gökyüzüyle ilgili engin bir bilgiyi ve “Horus’u izleme” pratiğinin getirdiği ayrıcalığı mı, yoksa sözcüğün tam anlamıyla “göklerde gezinme”yi mi kastettiğiyse, belirsiz.

(Eğer Mısır'da "Şemsu-Hor"la ilgili bulduğumuz verileri Eski Ahit'teki ayetlere yeniden yansıtırsak, "Şem insanları" olarak adlandırılan Nefilimler, hem gökyüzüyle ilişkilendirilmiş oluyorlar, hem de bir "yıldız izleme kültünün temsilcisi" durumuna geliyorlar. Babil Kulesi ile ilgili ayette söylenense şu biçimi alıyor bir anda: "Haydi gelin kendimize göklere dek yükselen bir gözlemevi yapalım!" Yani Ziggurat'ların ilk ve kusursuz örneklerini inşa eden bir topluma ilişkin ipuçları veriyor.)

Bu yönleriyle "Şemsu-Hor", sözünü ettiğimiz, "insan-kral" hanedanları öncesinde Mısır'ı yöneten hipotetik "Per-Ra" hanedanı için en uygun aday olarak çıkıyor karşımıza. Tıpkı Pers kültüründeki "ferai" ve "peri" ya da Kelt-Töton folklorundaki Elf ve Albi'ler gibi. Belki de Albi kasabasında arınmayı ve "aydınlanma"yı vaaz eden, bu nedenle Kilise tarafından "sapkın" ilan edilen Cathar'lar da Tanrı'ya yakın olmak için "eski zamanlardan ünlü insanlar"ı kendilerine örnek almaya çalışıyorlardı, kim bilir? Tanrı'nın ışığıyla aydınlanma ve ışıldama, böylelikle eskinin kusursuzluğuna ulaşma iddiasındaki bu insanların karşısına Kilise, "Onlar Şeytan'ın uşaklarıdır" iddiasıyla çıkıyordu.

İyi de, kimdi ki bu Şeytan?

Kilise Babaları, ilkin İsa'yı baştan çıkarma görevi üstlenen, ardından "Tanrı'nın Düşmanı" kimliğine bürünen Şeytan'a "Lucifer" adını vermişlerdi. Bunun oldukça ilginç bir ironiyi içerdiğini söyleyebiliriz, çünkü "Lucifer" adının sözlük anlamı, "Işıldayan" ya da "Işık Getiren"dir!

Tarih öncesi kültürlerin hemen tümünde baskın niteliği görünmesine karşın "insan-krallar" çağında ikinci plana itilen "Ana Tanrıça Kültü"nün geç dönemdeki kalıntıları içinde en ünlüsü, Sümer Tanrıçası İnanna'dır; yani Babil'in İştar'ı ve

Kenan'ın Astarte'si. Eski Yakındoğu'nun hemen her yerinde izlerine rastladığımız bu tanrıçayı simgeleyen maddeyse, "lapis lazuli"dir; yani "lacivert taşı". Dilimizdeki lacivert sözcüğü de, Farsça'da bu taşa ve onun yansıttığı renge verilen addan gelir. Adı üzerinde, parlak laciverttir lazuli taşı ve kendisi ışık vermese de, üzerine düşen ışığı parıltılarla yansıtır: Yani bir diğer adı da "ışıldayan taş"tır; tıpkı gökyüzü gibi! (Zaten bu nedenle eski dilde "Kubbe-i Lacivert" tamlaması, "gökyüzü" anlamını verirdi.)

Şeytan Lacivert sever!

Artık söylemeye gerek var mı bilmiyorum, Kilise Babaları'nın Şeytan'a layık gördükleri "Lucifer" adı, "Lacivert" ile aynı kökten gelir: Yani "Işık Getiren" ya da "Işığı Yansıtan"dan. Daha da önemlisi lacivert, İnanna'nın, yani bir "tanrıça"nın, ezcümle "bir kadın"ın taşı ve simgesidir. Lucifer Şeytan'dır; ona taptığı ileri sürülenlerse cadılar: Yani kalıtımsal olarak anadan kıza iletilen bir bilginin taşıyıcıları olan kadınlar. "Hekate" modelindeki "Bakire – Anne – Kocakarı" kimlikleriyle üç rolün ve evrenin tek varlıkta birleşmesini simgeleyen kadınlar.

"Peri" dişi bir sözcüktür ve Kilise baskısı döneminde Şeytan'la bağlantılı düşünülmüş, hatta Cathar'lara aşağılama ve suçlama için "Periler" denmiştir. Kelt dilinde Elf sözcüğünün ilk kullanımı, dişil nitelik taşıyan Albi'dir. Bütün bunlardan sonra ister istemez şu soru geliyor akla: Tektanrılı dinlerin erkek egemen ideolojileri içinde kadınların her zaman "günah"a ve kötülüğe yatkın değerlendirildikleri de göz önüne alındığında, acaba Kilise Babaları'nın "dirilmesinden" korku ve endişe duydukları eski kültür, tarihin en eski dönemlerinde bile izleri belirgin olarak karşımıza çıkan Ana Tanrıça Kültü müdür? Şeytan'la işbirliği yapmasından korkulan kadınlar, aslında kolektif bilinçaltındaki çok daha eski bir korkuyu mu çağrıştırmaktadırlar?

Hepsi bir yana, "yüceler"le bağlantılı görülen şu "aydınlanmış" ırk...

Yani Elf'ler, yani Peri'ler, hatta şu Şemsu-Hor...

Bunlar egemenliğin kadınların elinde olduğu, çok eski bir "üstün toplum"a ilişkin silik anılar mıdır?

Dahası böyle bir ırk gerçekten var mıdır, yoksa düşlerde yaratılmış bir ideal midir?

Eğer gerçekten var idiyse, kimdir bunlar ve nereden gelmiş, sonra ansızın nereye gitmişlerdir?

İnsanlık tarihinin bilinen en eski evrelerine varmaya çalıştığımızda, geçmişle ilgili ulaştığımız her aşamada bir "şipşak" fotoğraf çekmeye çalışıyoruz. Bu fotoğraflarda, arka planda bir türlü kim olduklarını seçemediğimiz birilerini görüyoruz hep; fotoğraf bir hayli flu çıkıyor çünkü. Bunlar Şemsu-Hor mudur, Peri midir, Elf midir, yitik uygarlık Atlantis'in bilgeleri midir, uzaydan gelen yabancılar mıdır, yoksa aslında bizim gibi "sıradan" insanlar mıdır? Yoksa yoksa, aslında arka planda bir şey yoktur da biz sağdan soldan uzayan gölgeleri birtakım siluetlere mi benzetmekteyizdir?

Ne olursa olsun, bu fotoğrafın netleşmesini sağlamanın, kim olduğumuzu anlama sürecinde kilit öneme sahip olduğunu düşünüyorum ben. Ve ne derseniz deyin elimde değil, o fotoğrafın çekildiği bölgeden hep bir "kadın kokusu" alıyorum. Koruyucu, kollayıcı, bilge, sevecen, üretken, sıcak, baştan çıkarıcı ve sağduyulu bir kadın kokusu.

EK 2:
Saklı Tarih üçlemesinin ilk iki kitabı
2012: Marduk'la Randevu

(Saklı Tarih, Kitap 1)

Orta Amerika uygarlıklarının astronom rahiplerince titiz gözlem ve hesaplar sonucu, binyıllar içinde gerçekleştirilmiş gizemli Maya Takvimi, 2012 yılı için nasıl bir "çağ bitişi" öngörüyor? Sümer kozmolojisinde NI.BI.RU, Babil efsanelerinde Marduk, Mısır kutsal metinlerinde "Milyonlarca Yılın Gezegeni" adıyla anılan efsanevi gökcismi, modern çağ astronomlarının 1930'dan bu yana varlığını sorguladıkları ünlü "Gezegen X" mi? İncil'in final bölümü niteliğindeki "Vahiy"de sözü edilen "666 Sayılı Yaratık", aslında hangi göksel unsura işaret ediyor? Yayımlandığı ilk günden itibaren yoğun bir ilgiyle karşılanan 2012: Marduk'la Randevu, Mezopotamya'dan Mısır'a, Minos'tan Harappa'ya, Antik Çin'den Maya ve İnka uygarlıklarına dek uzanan geniş bir coğrafyayı adımlayarak, okuru İlkçağ Tarihi'nin karanlıkta kalmış evreleri üzerinde ayrıntılı bir yolculuğa çıkarırken, gezegenimizin geçmişinde belli aralıklarla yaşanan doğal değişimlerin, yakın geleceğimiz üzerindeki olası etkilerini de sorgulayan bir "alternatif tarih" çalışması.

Fraternis: Kayıp Kitaplar, Gizli Kardeşlik

(Saklı Tarih, Kitap 2)

İlk kırılma noktası, beş bin yıl kadar önce toplumun sosyal dengelerini tüm hücrelerine kadar sarsan ataerkil dönüşümle ortaya çıktı: Cinsiyete dayalı ayrımcılık bir yandan kadının sosyal statüsünü yerle bir ederken, diğer yandan da kaba güce, sahip olma hırsına, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyete, örgütlü

şiddet ve baskıya yaslanan, giderek kemikleşecek bir hegemonya sisteminin yolunu açtı. Eşitlik ve dayanışmanın yerini sınıfsal ayrışma; barış ve paylaşımın yerini her düzlemde şiddet ve baskı; tarım uygarlığının temel taşı olan, koruyucu, yaşam veren, sevecen Ana Tanrıça'nın yeriniyse, öfke ve gazap dolu, kıskanç, cezalandırıcı eril tanrılar alıyordu artık. Uygarlığın dere yatağındaki bu köklü ve radikal değişime direnmek, ilk yerleşik toplumların ilke, değer ve evren kavrayışını restore etmek isteyenler, üç bin beş yüz yıl kadar önce Sybilla adı verilen tanrıça rahibeleri öncülüğünde bir araya gelerek, türlü dönüşümler ve yol ayrımlarıyla Bronz Çağı'ndan günümüze dek uzanacak olan bir misyonu yaşama geçirdiler. Roma'nın Cumhuriyetçi aydınlarından, İmparatorluk döneminin Mithra kültlerine; Eleusys gizemciliğinden Bacchus örgütlenmesine; Anadolu'nun Paulisyenlerinden Balkanların Bogomillerine; Güney Fransa'nın Cathar'larından Endülüs'ün Alumbrados'una; Tapınak Şövalyeleri'nden Mason localarına dek uzanan bu uzun soluklu, heterojen ve çok parçalı "Kardeşlik" misyonu, on dokuzuncu yüzyıla dek direnerek mücadeleyi sürdürdükten sonra, ilke ve amaçlarından uzaklaşıp pasifize edilerek teslim bayrağını çekti ve nihayet yirminci yüzyılda finans-kapital oligarşisine entegre edildi. Fraternis, üç bin yılı aşkın bir süre, uğruna hayatlar feda edilerek, acılar çekilerek sürdürülen bu misyonun serüvenini, tüm kilometre taşlarıyla izliyor.

BİBLİYOGRAFİ

Aristotle

- "On the Generation of Animals", Kessinger Publishing, 2004
- "History of Animals", Kessinger Publishing, 2004

Allen, James P., "Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of the Hieroglyphics", Cambridge University Press, 2000

Aveni, Anthony F., "Stairways to the Stars", Wiley, 1997

Becker, Carl J., "A Modern Theory of Language Evolution", iUniverse, 2004

Benton, Michael J., "History of Life: A Very Short Introduction", Oxford University Press, 2008

Bonnefoy, Yves – Doniger, Wendy, "Asian Mythologies", University of Chicago Press, 1993

Bonometto, Silvio (Ed.), "Modern Cosmology", Institute of Physics Publishing, 2002

Budge, E. A. Wallis

- "The Gods Of The Egyptians or Studies in Egyptian Mythology", Methuen & Co, 1904
- "The Egyptian Heaven and Hell", Open House Publishing, 1999

Bunson, Margaret R., "Encyclopedia of Ancient Egypt", Facts On File Inc., 2002

Buswell, Robert E. Jr (Editör), "Encyclopedia of Buddhism", Thomson – Gale, 2004

Campbell, Joseph, "Tanrının Maskeleri: Doğu Mitolojisi", Çev: Kudret Emiroğlu, İmge Yayınları, 1998

Castleden, Rodney, "Atlantis Destroyed", Routledge, 2001

Churchward, James – Childress, David Hatcher, "The Lost Continent of Mu", Adventures Umlimited Press, 2007

Cirlot, J. E., "A Dictionary of Symbols", Routledge, 1971

Collins, Andrew, "Gods of Eden", Headline Books, 1998

Curry, Andrew, "Göbeklitepe: The World's Oldest Temple?", Smithsonian Magazine, November 2008

Eales, Stephen, "Origins: How the Planets, Stars, Galaxies and the Universe Began", Springer, 2007

Edwards, I. E. S. – Gadd, C. J. – Hammond, N. G. L.,

- "The Cambridge Ancient History – Volume I, Part 1", Cambridge University Press, 2008
- "The Cambridge Ancient History – Volume I, Part 2", Cambridge University Press, 2008

Eldem, Burak

- "2012: Marduk'la Randevu", İnkılap Kitabevi, 2003
- "Fraternis: Kayıp Kitaplar, Gizli Kardeşlik", İnkılâp Kitabevi, 2006

Eliade, Mircea,

- "Demirciler ve Simyacılar", Çev: Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınları, 2003
- "Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi – Cilt 1: Taş Devri'nden Eleusys Mysteria'larına", Çev: Ali Berktay, Kabalcı Yayınevi, 2003
- "Dinler Tarihine Giriş", Çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, 2003

Emery, Walter Bryan, "Archaic Egypt", Penguin Books, 1961

Erman, Adolf, "A Handbook of Egyptian Religion", Archibald constable & Co., 1907

Fernandez, Julio Angel, "Comets: Nature, Dynamics, Origin and Their Cosmogonical Relevance", Springer, 2005

Finlayson, Clive, "The Humans Who Went Extinct", Oxford University Press, 2009

Forde, Cyril Daryll, "African Worlds: Studies in the Cosmological Ideas and Social Values of African Peoples", International African Institute, 1999

Frankfort, Henry,

- "Ancient Egyptian Religion: An Interpretation", Courier Dover Publications, 2000
- "Kingship and the Gods", University of Chicago Press, 1978

Friedman, Richard Elliott, "The Bible With sources Revealed", Harper Collins, 2003

Gardiner, Philip – Malloy, John, "Secrets of the Serpent: In Search of the Sacred Past", Reality Press, 2006

Giddens, Sandra ve Owen, "Chinese Mythology", Rosen Publishing Group, 2006

Gimbutas, Marija

- "The Language of the Goddess", Thames & Hudson, 1989
- "The Living Goddesses", University of California Press, 2001

Gmirkin, Russell E., "Berossus and Genesis, Manetho and Exodus", T&T Clark, 2006

Gould, Stephen Jay, "Darwin ve Sonrası", Çev: Ceyhan Temürcü, Tübitak Yayınları, 2003

Hancock, Graham – **Bauval, Robert,** "Keeper of Genesis", Mandarin, 1996

Hart, George

- "The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses", Routledge, 2005
- "Egyptian Myths", University of Texas Press, 1990

Hastings, James, "Encyclopedia of Religion and Ethics", Kessinger Publishing, 2003

Haviland, William A. et al, "Evolution and Prehistory: The Human Challenge", Cengage Learning, 2007

Huggett, Richard John, "The Natural History of the Earth", Routledge, 2006

Irons, Edward A., "Encyclopedia of Buddhism", Facts On File Inc., 2008

Janson, Tor, "Speak: A Short History of Languages", Oxford University Press, 2002

Jowett, Benjamin, “Timaeus and Critias”, Digireads, 2009

King, Leonard W., “Seven Tablets of Creation Vol. I”, Luzac And Co., 1902

Knell, Simon J. – Lewis, Cherry L. E., “The Age of the Earth”, The Geological Society (London), 2001

Knox, Tom, “Do these mysterious stones mark the site of the Garden of Eden?”, Daily Mail, March 5, 2009

Kragh, Helge S., “Conceptions of Cosmos”, Oxford University Press, 2007

Kramer, Samuel Noah

- “Sümer Mitolojisi”, Çev: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, 1999
- “Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri”, Çev: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, 2002
- “Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki”, Çev: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, 2000

Krupp, Edwin C.

- “Skywatchers, Shamans & Kings”, Wiley, 1997
- “In Search of Ancient Astronomies”, Penguin, 1984

Leeming, David Adams, “Creation Myths of the World”, ABC-CLIO, 2010

Leick, Gwendolyn

- “A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology”, Routledge, 1991
- “The Babylonian World”, Routledge, 2007

Le Plongeon, Augustus, “Mısırlıların Kökeni”, Çev: Rengin ekiz, Ege Meta Yayınları,

Lesko, Barbara S., “The Great Goddesses of Egypt”, University of Oklahoma Press, 1999

Lewin, Roger, “Human Evolution: An Illustrated Introduction”, Blackwell, 2005

Lichtheim, Miriam, “Ancient Egyptian Literature - Volume III:

The Late Period", University of California Press, 1980

Lloyd, Alan B., "A Companion to Ancient Egypt, Volume 1", Wiley – Blackwell, 2010

Lockyer, Joseph Norman, "The Dawn of Astronomy", Cassel and Company, 1894

Lochtefeld, James G., "The Illustrated Encyclopedia of Hinduism", Rosen Publishing Group, 2002

Luckert, Karl W., "Egyptian Light and Hebrew Fire: Theological and Phil
osophical Roots of Christendom in Evolutionary Perspective", SUNY Press, 1991

Lurquin, Paul F. – Stone, Linda, "Evolution and Religious Creation Myths: How Scientists Respond", Oxford University Press, 2007

Macfie, J. M., "Hint Efsaneleri", Çev: Hüseyin Yılmaz, Okyanus Yayınları, 2000

Magli, Giulio, "Mysteries and Discoveries of Archaeoastronomy", Springer, 2005

Maravelia, Amanda-Alice, "Cosmic Space and Archetypal Time: Depictions of the Sky Goddess Nut in Three Royal Tombs of the New Kingdom and Her Relation to the Milky Way", GM Journal 197, 2003

Milisauskas, Sarunas, "European Prehistory: A Survey", Birkhauser, 2002

Minkell, JR, "Were Meteorites the Origin of Life on Earth?", Scientific American, June 16, 2008

Mojzsis, Stephen, "Sulphur on the Early Earth", Developments of Precambrian Geology Vol. 15, Elsevier B. V., 2007

Moore, John A., "From Genesis to Genetics: The Case of Evolution and Creationism", University of California Press, 2002

Mueller, Max, "The Upanishads", Oxford Clarendon Press, 1879

O'Flaherty, Wendy Doniger, "Hindu Mitolojisi", Çev: Kudret Emiroğlu, İmge Yayınları, 1996

Omnes, Roland, "Evren ve Dönüşümleri", Çev: Sacit Tameroğlu – Vehbi Eralp, Onur Yayınları, 1978

Oppenheim, Leo, "Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization", The University of Chicago Press, 1977

Parker, Janet – Mills, Alice – Stanton, Julie, "Mythology: Myths, Legends and Fantasies", Struik, 2007

Patai, Raphael, "The Hebrew Goddess", Wayne State University Press, 1990

Peebles, James E. – Paige, Lyman A. – Partridge, L. Bruce, "Finding The Big Bang", Cambridge University Press, 2009

Pellegrino, Charles, "Unearthing Atlantis: An Archaeological Odyssey", Avon Books, 2001

Peters, Joris – Schmidt, Klaus, "Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Assessment", Anthropozoologica, 2004-39

Petrie, W. M. Flinders, "The Religion of Ancient Egypt", Archibald Constable & Co Ltd., 1906

Pinch, Geraldine
- "Handbook of Egyptian Mythology", ABC-CLIO, 2002
- "Egyptian Myth: A Very Short Introduction", Oxford University Press, 2004
- "Magic In Ancient Egypt", British Museum Press, 1994

Postgate, John Percival, "Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History", Routledge, 1994

Remler, Pat, "Egyptian Mythology A to Z", Facts on File Inc., 2006

Rice, Michael, "Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC", Routledge, 2003

Roaf, Michael, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu", Çev: Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, 1996

Roberts, Jeremy, "Chinese Mythology A to Z", Chelsea House, 2010

Ronan, Colin A., "Bilim Tarihi", Çev: Ekmeleddin İhsanoğlu – Feza Günergun, Tübitak Yayınları, 2003

Ryan, William – Pitman, Walter, "Nuh Tufanı: Tarihi Değiştiren Olaya İlişkin Yeni Bilimsel Keşifler", Çev: Dursun Bayrak, Arkadaş Yayınları, 2003

Ryrie, Charles Caldwell, "Basic Theology: A Popular Systematic Guide to Understanding Biblical Truth", Moody Publishers, 1999

Sagan, Carl, "Broca's Brain: Reflections on the Romance of Science", Ballantine Books, 1986

Santillana, Giorgio de – Dechend, Hertha von, "Hamlet's Mill", Gambit, 1969

Scham, Sandra, "The World's Oldest Temple", Archaeology Magazine, Volume 61 Number 6, November/December 2008

Schomp, Virginia, "The Ancient Chinese", Marshall Cavendish – Benchmark, 2010

Schopf, William J., "Cradle of Life: The Discovery of Earth's Earliest Fossils", Princeton University Press, 1999

Schrenk, Friedemann – Müller, Stephanie, "The Neanderthals", Routledge, 2005

Scott, Alwyn C., "The Nonlinear Universe", Springer, 2007

Shaw, Ian, "Ancient Egypt: A Very Short Introduction", Oxford University Press, 2004

Silverman, David P., "Ancient Egypt", Oxford University Press, 2003

Sitchin, Zecharia, "Divine Encounters", Avon Books, 1995

Soden, Wolfram von, "The Ancient Orient: An Introduction to the Study of the Ancient Near East", William B. Eardman's Publishing Company, 1994

Stone, Merlin, "Tanrılar Kadınken", Çev: Nilgün Şarman, Payel Yayınevi, 2000

Symmes, Patrick, "History in the Remaking", Newsweek, February 19, 2010

Tattersall, Ian, "The World From Beginnings to 4000 BCE", Oxford University Press, 2008

Teerikorpi, Pekka – Valtonen, Mauri et al, "The Evolving Universe and the Origin of Life", Springer, 2009

Temple, Robert, "The Sirius Mystery", Destiny Books, 1987

Teresi, Dick, "Lost Discoveries: The Ancient Roots of Modern Science – from the Babylonians to the Maya", Simon & Schuster, 2002

Thomas, Sean, "Gobeklitepe: Paradise Regained?", Fortean Times, March 2007

Umar, Bilge, "Türkiye'deki Tarihsel Adlar", İnkılap Kitabevi, 1993

Verbrugghe, Gerald P. – Wickersham, John M., "Berossos and Manetho: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt", University of Michigan Press, 1997

Viegas, Jennifer, "Out of Africa: Not Once, But Twice", Discovery News, March 14, 2008

Ward, Peter D. – Brownlee, Donald, "Rare Earth: Why Complex Life is Uncommon in the Universe", Copernicus Books, 2000

Weinberg, Steven, "The First Three Minutes: A Modern View of the Origin of the Universe", 1993

Werner, Karel, "A Popular Dictionary of Hinduism", Curzon Press, 2005

Wickramasinghe, Janaki ve Chandra – Napier, William, "Comets and the Origin of Life", World Scientific, 2010

Wicks, Robert Sigfrid – Harrison, Roland H., "Buried Cities, Forgotten Gods", Texas Tech University Press, 1999

Wilkinson, Richard H.,

- "The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt", Thames & Hudson, 2003
- "The Complete Temples of Ancient Egypt", Thames & Hudson, 2000

Wilkinson, Sir J. Gardner, "The Fragments of the Hieratic Papyrus at Turin", T. Richards, 1861

Wilson, Penelope, "Hieroglyphes: A Very Short Introduction", Oxford University Press, 2004

Wu, Kingyun, "Female Rule in Chinese and English Literary Utopias", Syracuse University Press, 1995

Yang, Lihui – An, Deming, "Handbook of Chinese Mythology", ABC Clio, 2005

Young, Matt – Strode, Paul K., "Why Evolution Works (and Creationism Fails)", Rutgers University Press, 2009

Zimmer, Carl, "At the Water's Edge: Macroevolution and the Transformation of Life", The Free Press, 1998